

ساڳيا اڳيان سلطنت شاهي ۽ جا بول آهن ۽ منجهن
ڪي ڪين ڦريو آهي. ڪاڻ جي وڪ جيئن يورپ ۽
دنيا ۾ نئين هفت ۽ وڌندي اچي ٿي.

منهنجا ڪيترا ساٿي موٽي جبلن ۾ رهيا آهن. ۽
مولڪي ۽ سندن حسد ذرا ستائي ٿو. شايد جبل هي
ايڪاليف ۾ جيون چڪر ٿي لٽر ٿيڙا ٿي وڌيڪ آسان
آهي، بنسٽ هن انڌي اولڏي جنگي ۽ سياسي،
فاشست ۽ سلطنتي پاڳل دنيا ۾.

پر وقتي هن دنيا مان پڇي پري ٿيڻ جو ۽ وجهه
ملي ويندو آهي. گذريل مهيني ۾ ٽيويهين سالن بعد
ٻيهر ڪشمير ۾ ويس. ٺٽ ٻارهن سڪا ٻڪا ڏينهن
هوس، پر سي ڏينهن سولهن ۽ سندرتا سان ٺٽ ۽
هن موهڻي ملڪ ۾ سندرتا جا ٻو ٻالا بيمر. ماڻهي ۾
پر واري اولهن پوئين ٿي ڦيرا ڏنڻ ۽ هڪ چرندڙ جبل
چڙهيس ۽ چير ٿي بيهڪ ڏندي ۽ ڪا چير آهي.

جواهر لال نهرو

الله آباد، ۱۰ آگسٽ ۱۹۴۰

ڪانگريس جي سرڪار ۾ مدراس جو وڏو وزير هو.
جھيڙو ٿارڻ لاءِ هڪ تجويز پيش ڪيائين جا سندس
ڪن سائين هپڪي هپڪي قبول ڪئي. تجويز هئي
تہ انگلنڊ هند کي آزاد ڪري ۽ امالڪ هڪ وقتي
مرڪزي قومي حڪومت پرپاڻي، جا چالو مرڪزي
اسيمبليءَ ڏي جرابدار رهي. انهيءَ شرط تي تہ اها
حڪومت بچاءُ جو ڪم پاڻ تي ڪندي ۽ جنگ ۾
مدد ڪندي.

اها ڪانگريس جي تجويز عمل جي بلڪل قابل
هئي ۽ ڪڇ به اُلت پلت ڪرڻ به تعميل ٿي سگهي
ٿي. قومي حڪومت ضرور گڏيل سڏيل ٿي ها،
جنهن ۾ ٿورائي وارن فرقن جو پورو حصو رهي ها.
تجويز به نرم رنگ جي هئي. بچاءُ ۽ جنگ جوڻج جي
نظر کان، پڌرو پيو آهي تہ ڪنهن به وڏي ڪوشش
لاءِ عام جو ايمان ۽ شهڪار گهرجن. سو تہ هڪ قومي
سرڪار کي ٿي ملي سگهي ٿو. سلطنت شاهي لاءِ
ناممڪن آهي.

پر سلطنت شاهيءَ جي کوپري نرالي آهي ۽ پاڻي ٿي
ٿي تہ اُت جٽ سان آڻ مچائي ڪم پڇاڻينديس. سر
تي خوف هوندي به هيڏي ساري مدد جي پرواهه
نٿي ڪري جي اها مذد سياسي ۽ آرٿڪ اختيارين
ترڪ ڪرڻ جي شرط تي ملي ٿي. لڪي ڪي تنهن
مان درجي جي درڪار اٿس جو هندستان ۾ يا
سلطنت ۾ صحيح ڪم ڪرڻ ڪري هوند نصيب ٿيس
اڄ ۸ آگسٽ ۱۹۴۰، هي لکندي وائسراءِ اسان کي
برطانيه حڪومت جو جواب سڏايو آهي. سندس پو

هڪ اڙ ۽ اوکي ڳالهه هئي ۽ سڄي هونئي هئي
 تہ سياسي ميدان ۾ لڙڻ وارا سو قدم ڪيئن کڻن .
 گانديجي کي لڳو ۽ لڳو تہ جو پيغام دليا
 ڪارو هو سو پيغام ڪيئن تہ ڏيان يا موڙي موڙي
 ڏيان . هن کي تہ اهو سياسي ڪيلن ڪري روڪي تہ
 رکڻو هو، بلڪه پيچائڻ ۾ پورن آزادي گهولي هئي .
 سو پهريون ئي پورو، اسانجا رسنا هئي ۽ ٿيا .
 ڪالگريس ڪاروباري ڪاميٽي هڪ طرف ۽ هو
 ٻئي طرف هليو . سائنس ڪو ڦٽائڻ ڪونه هو، ڇو جو
 ٽينهن جا سر پيل هئا . پڪ آهي تہ ڪنهن لاهين
 صلاحون ۽ اڪثر ڀاڱي ڪندو ئي رهندو، پراڻن
 بيهڪ چيو تہ سندس قدري جدائي ڪري اسانجي
 قومي تحريڪ جي تارويج جو هڪ زمانو ختم ٿي چڪو .
 تازو ڏٺو اٿم تہ منجهس هڪ قسم جي ڏٺائي اچي
 ويئي آهي ۽ اڳي جا لوهي اڇڻ جي خوبي هئس
 سا گهٽي آهي . پر سندس اڳئين مايا ڇايا اڃا آهي ۽
 سندس شخصيت جي مهما هن سڀ کان گهٽ آهي .
 ڪوبه خام خيال نه ڪري تہ عام ئي سندس اثر ڏرو
 ۾ گهٽيو آهي . هند جي عمارت جو معمار ويهارو سالن
 کان ئي رهيو آهي ۽ اها عمارت اڃا اڏجي پوري نه
 ٿي آهي .

ٿورا هٿا ٿيا تہ راجڪوپال آچاريه جي چوڻ تي
 ڪالگريس وري هڪ ئي آڇ انگنڊ کي ڪئي .
 راجڪوپال آچاريه ڪالگريس ۾ ساڄي پاسي چو ليڪو
 آهي . سندس لکي ٻڌي، سوار ٿي چو ٿو، ۽ چنڊ ڄاڻ
 لاءِ سوکير درشتي، اسان لاءِ وڏي هٿي آهن .

هي به شايد ڪو قدرت جو اسرار هو. ته جيئن ٻين
ڪمن ۾ ٿيڻ، ان ترانچي ڪمن ۾ جهڙي پوک-
تھڙي لڻ اوس ٿيڻي هئي؛ يعني ته جو سرشتو سراسر
بيڪار ٿي پيو هو سو پنهنجي بچاءَ جو هوش به ٿئي
ڌاري سگهيو.

جي برطانيه سرڪار ڪند فهم هئي؛ آزمودي مان
ڪڇ به ٿئي پرايائين ته هند سرڪار جي ڳالهه ٿي
ڪهڙي؟ هن سرڪار جا ڪارناما ڪڇ ڪل جهڙا ته
ڪڇ ارمان جهڙا ٿين ٿا، چيو جو هيءَ ويڇاري
ڪڏهنانڪر بودلي بادشاهه وانگر آهي. نه دليل، نه
سمجهه، نه خوف، نه آفت ڪيس ڏونڌاڙي خبردار،
ڪن ٿا. رپ وان وڪل وانگر سمي جي ٿڌين هوائن
۾ جاڳندي به پنڪيون کائي ٿو.

جيئن جنگ، جا نوان ڀردا ڪچندا ويا ٿيڻ
ڪانگريس ڪاروباري ڪاميٽيءَ اڳيان به نوان سوال
پيش ٿيا. گالڏيڇيءَ جي خواهش هئي ته جو آهڻسا جو
ستائنت اسان جنگ، آزاديءَ لاءِ سويڪار ڪيو هو،
سوئي ستائنت آزاد هند لاءِ عمل ۾ آندو وڃي. آزاد
هند کي به ٻاهرئين بچاءَ اندرئين امن امان لاءِ اهو
ستائنت پنهنجو رکيل سمجهڻ ڪپي. اسان ليکي سو
سوال اڃا ڪڙو نه ٿيو هو، پر سندس من اندر ته بيٺوئي
هوءَ سمجهيائين ته اهو نيڪروشن ڪرڻ لاءِ وقت
اچي سهڙيو هئو. سڀني کي خاطري هئي ته جيئن
اڳي ٿيڻ پوءِ به جنگ، آزادي لاءِ آهڻسا تي مضبوط
رهڻ گهرجي. يورپ ۾ جنگ ڏسي سو ايمان وڌيڪ
پختو ٿيو. پر آئينده جي آزاد هند کي تنهن سان ٻڌڻ

۽ اڳيون ٻرڪون مٽجي ٿي ويون. ڏاڍا ڏڏڪا ملبا.
هن ڪري ٺهڻ ٺيڪڻ ڏکيو ٿي ويو. روس جو ڄرم
سان لاء، روس جي فليڊ تي ڪاء، روس جي
جهان سان دوستي. آخرڪار دنيا ۾ ڪي اصول ۽
ڪا اخلاقي چال هوا يا مبارجي ويا؟ ڪي رڳو
چالازي زماني سازي هئي؟

اڀريل ۾ ناروي ٻڌي، مي ۾ هالڊ ۽ بيلجر مٿان
آفت ۽ جڙن ۾ فرانس پئي پوٽ ٿي. پٿرس جو عمدو
۽ شاندار شهر، آزاديءَ جي گود، زبون ۽ دليل.
دوچي هار نه هئي، پر جيئن ستابو ٿي سا سندس روح
جي آجزي ۽ غواري. چير نه هت ڪو اندر ڪڍڻو
لڳل هوندو. انگلند ۽ فرانس ٽئين جهولي سرشتي
جا حامی هوا جنهنجا چلڻ چڪي رهيا هوا ۽ ٽهنڪري
آي ڏک ٿي ڇڏي سگهيا ڇا؟ سلطنتشاهي هوندي،
پاڻن طاقت ڌاريندي، هن قسم جي مثالي ۾ بهي
ٿي سگهيا ڇا؟ جي آزاديءَ جا انڪاري هوا، سي
آزاديءَ جي جنگ ۾ ڪين لڙي سگهندا ۽ جيئن فرانس
هي ٽين هئي، سلطنتشاهي ۾ ٿري هڪ لولج فاشٽ
راج ٿي پوندو. مٿر ليول جمهورين ۽ سندس جهولي
ليتيءَ جو پاڇو اڃا انگلند مٿان هو. جهان کي سرچاڻ
لاءِ پر ما کان چين ڏي رستو بند ڪيو ويو. هند
هند ۾ ڌري به قسم گهير ڪرڻ جو ڪو اشارو ڪونه
هيو. بلڪ اسانجي سنجيدگي اسانجي لاچار۽
بي ڪسي سمجهي ٿي ويئي. هن الگريز حڪومت
جي انڌائي مولڪي حيرت ۾ وڌو. ڇا پئي ٿيو ۽ ڇا
ٿيو هو سو نه ڏسي نه ٿين موجب هلي سگهي ٿي.

ويندو. لوڪشاهي نقطہ نظر کان هيءَ آج جو ڪاٺي هئي، پر ٿورائي وارن جي جان کي جميعت بخشش لاءِ ڪانگريس ته گهڻوئي ڪڇ ڪرڻ لاءِ سنڀري.

برطانيه حڪومت جو روڪ ٽوڪ جواب هو. هيءَ ته نه جنگ، جا مقصد کولي پٽائڻ، ۽ نه حڪومت جون واڳون عام جي عيوضين کي سونپڻ لاءِ تيار هئي. اڳيون نظام قائم هو ۽ هلڻو هو. انگريزن جا مطلب ملڪ ۾ قائم رهڻا هئا. تنهن تي ڪانگريس وزراتن پراڻن ۾ استيفعاتون ڏنيون، ڇو جو انهن شرطن تي جنگ، ۾ مدد ڏيڻ لاءِ هرگز تيار نه هيون. قانوني راج بند ٿيو ۽ زوري راج شروع ڪيو ويو. مغربي ماڪن واري چونڊيل پارليمنٽ ۽ بادشاهه جي موروثي حقن واري سياسي جنگ، جنهن ۾ انگلنڊ ۽ فرانس جي بن بادشاهن سر وڃايا، سا هٿ به جاري ٿي. پر هي رڳو قانوني معاملو نه هو. برٽنڊڙ جيل جي باهه اڃا پيٽ اندر هئي، پر پڙڪن جا آواز اندران آيا پئي. هيءَ وات بندي هلي ۽ نوان قانون، نوان اعلان ۽ آرڊيننس اسان مٿان ڪڙڪيا. ڪانگريسي ۽ ٻيا وڌندڙ تعداد ۾ گرفتار ٿيندا ٿي ويا. جوش غصو وڌيو ۽ ڪو عملي قدم ڪڍڻ لاءِ گوڙ ٿيو.

پر لڙائي جو رنگ، ۽ انگلنڊ جو خطرو ڏسي هڪ ڪياسين. جو سبق گانديجي سيکاريو هو، ته دشمن کي اوکيءَ ويل نه گهٽجي، سو صفا وسري ڪين ويو هو.

جنگ، هلي ٽيهن نوان سوال چڙيا يا چڙهيا ته اڳيان سوال پئي نموني جا ٿيا. اڳيان ڳنڍ نانا پاڻ ۽ ٿري ويا

مياڻپاري، جنگ ۽ هندوستان. هن وقت اسين
 ڪپڙي وات وٺون؟ ڪن سائن کان اسان سوچ ويچار
 ڪري پيئجي وات بڻائي ڇڏي هئي. پهرئين
 دولدي به انگريز سرڪار عالم کان يا مرڪزي يا
 پراڻي ڪائونسلن کان ڀڄڻ ڀاڄڻ بنا اعلان ڪيو ته هند
 نه جنگ ۾ ڳيڙي هئي. ايڏي لاپرواهي اسان کان
 سٺي ٿي هئي. انهيءَ معنيٰ ته سلطنت شاهي اڳي
 وانگر شهزور هئي. ستمبر ۱۹۳۹ جي وچ ڌاري
 ڪالگريس ڪاروباري ڪاميٽيءَ هڪ نيم بيان شايع
 ڪيو، جنهن ۾ اسانجي اڳئين ۽ هاڻوڪي پالسي چئي
 ڏيکاري وئي. برطانيه حڪومت کان طلب ڪئي
 وئي ته هو به پنهنجا جنگي مقصد طاهر ڪري ۽
 خاص ڪري برطانيه سلطنت باهه. اسان نه ڪنهن
 دفع فاشسٽ ۽ نازي وادن جي ننڍا ڪٽي هئي، پر
 اسانجو پلڙ نه هن سلطنت شاهي سان اٽڪيل هو، جا اسان
 تي سوار هئي. اها قائم رهڻي هئي ڇا؟ هند جي
 آزادي ۽ جوڙجڪي مجلس معرفت سياسي سرشتو
 جوڙڻ جا حق اسان کي هئا يا نه؟ مرڪزي حڪومت
 کي جوابدار بنائڻ لاءِ ڪي ڪڪيا ڪڪيا قدم کڻيا هئا
 يا نه؟ بعد ۾ ٿورائي وادن جي ڪهڙن نه اعتراض کي
 منهن ڏيڻ لاءِ جوڙجڪي مجلس جي خيال کي وڌاڪو
 وسيع ڪيو ويو. چئو جابلو ويو ته انهيءَ مجلس ۾
 ٿورائي وادن جون طلبن خود ٿورائي وادن جون حا
 عيوصي فصل ڪندا ۽ نه سڀ گڏجي. جي ڪنهن نه
 سوال تي اتفاق ڪرڻ محال ٿيو ته ساڳيو سوال آخرت
 اڳڪال لاءِ هڪ ئي رهيا پنجاهت اڳيان پيش ڪيو

ويندي حڪومت جي لنڪائي ميمبرن، منهنجي دلي سواگت ڪئي. مونکي ڏرو به شڪ ڪونهي ته آئينده جي ڪهڙي به نظام موجب هند ۽ لنڪا ڳنڍيل رهندا. آئينده جي صورت ۾، منهنجي اکين اڳيان چين ۽ هند، برما ۽ لنڪا، افغانستان ۽ شايد ٻيا ڪي ملڪ هڪ ئي فيڊريشن اندر هوندا.

آگسٽ ۱۹۳۹ ۾ يورپ مٿان ڪارا گهاٽا ڪڪر ڇانيل هوا ۽ اهڙي نازڪ وقت پنهنجو ملڪ ڇڏڻ تي ٿي، پر چين مان، چند روز ۾، جهاتي پائي اچڻ لاءِ دل ڇڪير ٿي. هوائي جهاز رستي ۾ ڏهاڙن اندر وڃي چنگنگ ۾ لٿس. جلد ئي هند ڏي پويان پير ڪرڻا پير، ڇو جو آخر جنگ يورپ ۾ اچي ڪڙڪي هئي. آزاد چين ۾ ٻه هفتا مس ڪاٽيم، پر اهي ٻه هفتا به مون لاءِ خاص ۽ هند-چين جي سنڀند ڪاٺر ملهه مهانگا هوا، ڏسي خوش ٿيس ته منهنجي خواهش ته ٻئي ملڪ پاڻ ۾ ويجهڙا ٿين چين جي اڳواڻن ۽ تن ۾ خاص ڪري انهي اعليٰ شخص جي هئي جو چين جي ايڪتا ۽ آزاديءَ جي مـورتي بڻيو آهي. چينگ-ڪا-شڪ ۽ ميڊم چينگ سان ڪئين ڀيرا مليس ۽ اسان گڏجي پنهنجن وطن جي حال ۽ آئينده بابت ڏاڍا غور ڪيا. جڏهن موٽيس تڏهن چين ۽ چينائين بابت اڳي کان به اڳرو مان ۽ محبت، ٿي. دل ۾ سمجهيم ٿي ٿي ته جا جهوني قوم وري ٿو ٻن ۽ تاز به تازي ٿي آهي تنهنجي ڪا به بد قسمت دل جهوري سگهندي.

بطبعي سکڻ ٿيون. باقي نه سڀ هڪ لهي ۽ طرح
جذب ڪرڻ ڪن. ڳالھن چئڻ هٿ سان هي مسئلہ حل
ڪيئن ٿيندو. هي رياستي نولو ڏهن منجي ويندو،
جڏهن برطانيه سلطنت شاهي منجي ويندي.

منهنجو ٻيو شغل ”قومي رٿا ڪاميٽي“ جي
سياستي ۽ حي حيثيت پر هو. رٿا ڪاميٽي برائيت
سرڪارن جي مدد ۽ ڪالگريس جي ساڻه ٺهڻ پوڻا
ٿي هئي. جيئن ڪم هليو ٿيڻ وڌندو ويو، تان جو
هر قسم جو قومي ڪم منجهس سمانجي ويو. اسان ڪل
ڌار ڌار - والڻ لاءِ ۲۹ ٻيا ڪاميٽيون بڻايون - زرعي،
هنري، سماجڪ، آرٽڪ، مالي - ۽ سڀني جون
صلاحون پاڻي ملائي هڪ ڪيون جيئن هندوستان لاءِ
هڪ هڪي آرٽڪ تجويز تيار ٿئي. انهيءَ تجويز جو
في الحال فقط حاڪو ڏيئي سگهيو، جو پوءِ وڌيڪ
لاڳو پڻو ٿيندو. رٿا ڪاميٽي ڪم ڪي حبيب آهي
۽ ڪي، مڃتا اڃا لڳي رهندي. هن ڪم موڪلي خوب
ڇڪيو موهيو ۽ مون نه ٿيڻوئي منجھاس برابر ٻڌو
آهي ته ڪا به تجويز جا اسين پيش ڪنداسين سا فقط
آزاد هند پر عمل پر اچي سگھندي، سو نه صاف آهي
ته ڪنهن به ڪارگو رٿا موجب آرٽڪ سرشتو - داڄڪاري
ڪرڻو ٿيندو.

۱۹۳۹ جي اوائلي ۾ لکڪا مان ڇڪر ڏيئي
اڇڙو پير، جڙو الي هندوستان ۽ وچاسين ۽ حڪومت
وچر ڇڪتاڻ وڌي ويئي هئي. هن سندر بهت پر
پير وڃڻ ڪري خوش ٿيس ۽ پاڃان ٿو نه وڃڻ ڪالپوءِ
لکڪا ۽ هند وچر لالا ويجهڙا ٿيڻ لڳا آهن. هرڪنهن،

مخالفت ۾ ڏکي ٿي ٿئي، ڇو جو اسان کي ڪمزور ۽ دشمن جا هٿ مضبوط ڪري ٿي. چپ ڪري وهڻ من ۾ ڳنڍيون ڳوڙها ۽ ناڪاميابيءَ جو ڀاڱو پيدا ڪندو، جڏهن چارو طرفان ڪمن ڪرڻ جون پڪارون اچي رهيون آهن.“

۱۹۳۸ جي آخر ۾ ولايت کان موٽڻ بعد ٻن ٻين ڪارجن ۾ منهنجو ڌيان ڇڪيو. آءٌ اڪل ڀارت ڏي سي راج - لوڪ - پرشد جو لڏياڻا اجلاس جو سڀاڻي ٿيس ۽ انهيءَ ريت انهن نيراهن ڏي سي راجن ۾ ترقي پسند تحريڪن مان تيهان وڌيڪ واقف ٿيس. ڪيترين رياستن ۾ دولههان ڏکي رهيا هئا ۽ وقتي لوڪ پرشدن ۽ اختيارن وارن وچ ۾ معاملو مچندا هئا، جن ۾ انگريزي فوج گهڙي پوندي هئي. اهڙين رياستن بابت يا ڪيئن برطانيه حڪومت اونداهي زماني جا انڌڪاري نمونا اڄ تائين منجهن سالم رکيا آهن، سنجيده لفظن ۾ لکڻ مون لاءِ ڏکيو آهي. تازو هڪ ليکڪ ڪين هندوستان ۾ انگريز پاران ”پنهجن جا ويري“ ڪري سڏيو آهي. برابر ڪي سمجهدار راجاڻون آهن جي عام جا خير واه ٿي وڏا ستارا آڻڻ چاهين ٿا، پر حاڪمن جا حاڪم سندن راهه ۾ روڙا آهن. ڀلا لوڪشاهي راج ۾ ”پنهجن جو ويري“ ٿي ڪم ڏيندو؟

پڌرو آهي ته هي ساڍيون پنج سؤ کن رياستون پنهنجي ڌار ڌار سياسي ۽ آرٽڪل ڪڍڻي رڌي ڪين سگهنديون. اڪي ڪي لوڪشاهي هند جي وچ ۾ راجاڻي نات ڪوٽ اڏي سگهنديون. منجهانئن ڪي وڏيون ملڪ جي فيڊريشن اندر لوڪشاهي انگ

سڀاش اوس استبدعا ڏئي ۽ ”غارورد بلاڪ“
 پارٽي ٺهڻ لاءِ ڪئي، جا جڻ کانگريس سان مقابلو ڪرڻ
 لاءِ ٺهڻ لاءِ. پر جلد ئي ٻوڙي ٻولندي وئي، جنهن
 اوس ٺهڻ لاءِ هو. پر الهڪري هاجيدڪار طاقتن زور
 ورتو ۽ مڙهون وڌيون. عهدي ٻولن جو اچڻ وٺي
 چٽو چالاڪ ۽ زماني ساز شخص ٻاهر نڪري پيا. ياد
 آيو ته جنهن جرمني ۾ نازي پارٽي جنم ورتو. کيل
 ڪري عام جي پستي. هڪڙن ڪمن لاءِ هٿ ڪري،
 حقيقت ۾ ٻيهر اڏو ڪم ڪندا هئا.

[illegible]

ٻئي طرف ڪي تنگدل اميري جاگيري گروهه هئا جن پنهنجا خاص مطلب بچائڻ لاءِ مذهب جو آجهو ورتو هو. جنهن مذهب اندر مذهبي هيٺن هلي فائدو وٺي سگهيا ٿي، سو مذهب مونکي هڪ آفت، سماجڪ ۽ شخصي ترقيءَ جو گهاٽڪو ڏسڻ ۾ آيو. جو مذهب سمجهيو آهي ته روحانيت ۽ رفاقت وڌائي ٿو، سو ئي مذهب ڌڪار، تنگ دلي، دلالت ۽ حد درجي جي لوپ جو چشمو ٿي پيو.

۱۹۳۹ جي شروعات ۾ ڪانگريس جي سپاڻيءَ جي چوٽي مهل معاملو زور مٿو. بدقسمتيءَ سان مولانا ابوالڪلام آزاد ڪين بينو ۽ چٽاڀيٽيءَ بعد سباش چندر بوس چوٽي وٺي ويا. پوءِ ته ڪئين مهينن تائين هر قسم جا مواجها ۽ شڪستون ٿيون. ترپوري ڪانگريس ۾ ڪئين اُٺ سھائيندڙ رنگ روپ ٻڌيا. تنهن زماني آءٌ نهايت اداس دل هوس ۽ ذري گھٽ ٻهه ڀيڻ. سياسي ڪارنامن، راشري ۽ انٽر راشري واقعن جو البت مون تي اثر ٿيو. پر هڪين ٺڪين سببن جو عام ڳالهين سان واسطو ڪونه هو. آءٌ پاڻ مان بيزار هوس ۽ هڪ ليکڪ ۾ لکيم ته، ”ٻي اٽل ته ٻين (رفيقن) کي راضي ٿيو ڪريان، پر تنهن ڪهڙو عجب، ڇو جو پاڻ کي تيهان گھٽ خوش ٿو ڪريان. اهڙا شخص ٻين جي ڪهڙي اڳواڻي ڪندا ۽ اها ڳالهه منهنجا ساٿي محسوس ڪن ته سندن لاءِ ۽ مون لاءِ چڱو ٿيندو. من چڱو ڪم ڏئي ٿو، ٻڌي به عادت موجب نٻاهي ٿي، پر جنهن چشمي مان سگھ ست وھندو آهي سوئي سگھي ويو آهي.“

نورسوار جکتاٹ وڈی ہٹی ۽ مسلم لیگ، مستر جناح
 ۽ دوسری ہمت، روکے نوکے قومیت خلاف تنگ دل
 ہٹی، ۽ حریف چیز و دست و وراثتین، کا کارگر لچور
 ڈیل، نا و حین واہ ڈسٹ، یا سوالن کا جواب ڈیل
 ۽ گھروں ہنس کورٹ۔ کج یہ لٹی کبائیں، فقط چپو ۽
 شرم کی سدس دور ہو، جنہن مان لاری لہولن چپ
 ۽ آبی لٹی، جا پالہ، تہان ارمان چھڑی سا ہی ۽

ماڻهو ۽ گروهه ٻي ٻري ٿي پون ٿا.

جنهوا جو حال ڏسي مولڪي پراچين ڪال جي
ڪنڊهر مڪانن جو خيال آيو، جن اندر اڪيچار
انٽر اسٽوري سنسٽائن جا لاش هٿ هٿ پيا هوا. لنڊن
کي اهاڻي فرحت هئي ته جنگ جا ڪڪر ٽري ويا.
باقي جو اونهو ڇا جو؟ في الحال ٻين لوڙيو هو، تنهنجي
ڪيس ڪهڙي پراهه. پوءِ ٻيهه سال نبر ٿي کان اڳ
ڪيس به ڏاڍي پراهه ڪوٽي پوندي. اڃا مسٽر چيمبرلين
جو ستارو بلند هو، پوءِ ڪري ڪن ڪوڪيو به ٿي.
پئرس ڏسي نهايت ارمان ٿيو، خاص ڪري وچولو
درجو جنهن ڪو خاص آواز ڪين اٿاريو. ساڻي پئرس
جا انقلاب جو گهر، دنيا به آزاديءَ جي نشاني هئي.
يورپ کان موٽيس. دل به ڏکي ۽ ڪئين خواب
ڪافور. وات تي مصر به لٿس جتي مصطفىا نڪس پاشا
۽ وفد پار ٿي ۽ چڱي خوش آمدني ڪئي. ڪين وري
ڏسي خوش ٿيس ۽ دنيا جو رنگ بدليو ڏسي ساڳين
مسئلن تي غور ڪيو سين. ڪي مهنا پوءِ وفد جا ڪي
عيوضي هندوستان به آيا. ۽ ڪانگريس جي سالياني
اجلاس به حاضر رهيا.

هندوستان به اهي ٿي سوال ۽ اهي ٿي جهڳڙا چالو
هوا ۽ مون سان اهاڻي ويدن هئي ته ڪيئن پنهنجن
رفيقن سان ملي نهي هلا. ته دنيا به شاهي زلزل
مهل ڪيترا ڪانگريسي پنهنجن خيس اگهن ملن به
موڙهل هوا سو ڏسي دل شڪستو ٿيس. شڪر جو
ڪانگريس جي مٿين قطارن به ڪڇ پروڙ ۽ سياڻپ
هئي. ڪانگريس ٻاهر اياڻائي وڌيڪ چٽي هئي.

پر ٿڌن يورپ ملڪ ۾ ڏيان لڳائڻ يا من ۾
سوچڻ ڪرڻ لاءِ سٺي جڳهه نه هون. مائوس
ملول هو؟ ٻاهرين ملڪ ايندڙ طوفان جي نشاني هئي.
اهو يورپ ۱۹۳۸ وارو مسٽر لبول چيمبرلن جواب
ڏيئي مات ڪرائڻ وارو يورپ هو، پر جو دغا ڏنل
قومن کي لتاڙي مولچ جي ٿاهه ڏي ڌوڪيندو هلو
ٿي. هن ڏکندڙ يورپ ۾ آءٌ اڏامي پهرئين ٻار سبلاو
(اسپين) ۾ لٿس. پنج ڏينهن هوس ۽ رات جو امن
حاجو ڪرندا ڏٺو. بنو به گهڻوئي ڪڇ ڏٺو جهن
من ولوڙيو.

پر هڪ بڪ، ويوالي، ۽ ڪڙڪندڙ آفتن وچ ۾
ٻين هنڌن کان وڌيڪ سڪا آيو. هڪ اولاد ۾
سوچڻ ڏٺو، ٻيادري ۽ پڪي ارادي ۽ مري ڪڇ
ڪرڻ جو سوچڻو هو.

پوءِ انگلند ويس ۽ مهيني ماس ۾ قسمن قسمن
جي ماڻهن ۽ خيالن سان واقف آيس. سمجھڻ ۾
رواجي انسان جي ذهني ۾ ڪڇ ڦيرو ۽ نيڪ ڏس
۾ ڦيرو آيو هو. پر اڃا چوٽ تي مسٽر چيمبرلن اڏول
وينو هو. پوءِ چڪوسلوويڪيا ويس ۽ اُتي اڪٽين ڏٺو
۾ ڪيئن ٽون دوست کي دغا ڏيئي، جن مقصدن جو
حادي سمجھيو وڃين ٿو تن کي اعلاي اخلاقي سمن
ڪري ٽوڪر هڻي، هڪ نهايت پڄندو بازي ڪيلن
ٿو. سا مولچ وقت واري بازي مون لڌن، پٿر
۽ جنيرا مان شوق پائي ڏئي ۽ تنهن مان حرف چيو
الومان ڪٿيو. پر جنهن تي سڀ کان وڌيڪ حيرت
لڳيو هو هي ۾ ڪيئن نه اوکي ۽ ويل سڀ آزاد ڪيو

واري آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ ۾ دل کولي
ٻوليو. سو ڏسي گانڌيجي ڏاڍو ڏکي ٿيو ۽ خانگيءَ
۾ کلي چيائين. پوءِ هڪ ليکڪ به لکيائين، جنهن ۾
ڪنهن ڪم تي رنج ڏيکارايائين، جو مون سياڻپيءَ
جي حيثيت ۾ ڪيو هو.

سهڃهيم ته هاڻ ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو جوابدار
ميمبر ٿي رهڻ مون لاءِ ڏکيو هو، پر چير ته ڪو
اعزو قدر نه ڪٿان جو گوڙ ٿئي. منهنجي عهدي جا
ڏينهن اچي پورا ٿيا هوا ۽ پوءِ چير ته مات ۾ پاسيرو
ڪٽي ٿيندس. به پيرا لڳاتار ۽ مڙيوئي ٿي پيرا
سياڻپي ٿيو هوس. ڳالهيون هيون ته چوٿون پيرو به
چونديو وڃان، پر دل ۾ پڪ ڪير ته هاڻ نه بيهندس.
تنهن وقت هڪ ننڍڙي ڪيڏ پڪيڙير جنهن مان ڏاڍو
مزو آيو. هڪ گهر نام ليکڪ لکي ڪلڪتي جي
”مادرن رويو“ ڏي موڪليو، جنهن ۾ چيو ۽ جنهن ۾
پنهنجي وري چونڊ جو وروڌ ڪيو. ڪنهنڪي به،
ويندي سمجھ ڪي، ٿيٽ ڪانه هئي ته ڪنهن
لکيو هو. مون به چيو ته ڏسان ته رفيعن ۽ ٻين تي
ڪهڙو رنگ لڳائي ٿو. لکنڊڙ بابست خوب
ڌڪياري هلي، پر ڪن جزوي شخصن کي سڄي
خير هئي، جيسين ڪي جان گذري پنهنجي ڪتاب
Inside Asia ۾ هي ٽڪڙ ڦاڙيو.

اينڊڙ ڪانگريس جو سباش بوس سياڻپي چونديو
ويو ۽ اها هر پيرو ۾ ٿي. جلدئي پوءِ يورپ ويس.
ڏي سان گڏجڻو هو. پر سڄو سبب ته من جون
ڳنديون چوڙي تازو توانو ٿيڻو هو.

ڪاڌائون ۽ اسٽيٽمائون پيش ڪيائون. تنهن تي گورنر
سندن صلاح ڪئي قبول ڪئي ۽ جھيڙ وڙهي ويو. پر
سول سروس، پوليس ۽ ٻين سروسن کي گورنر جي،
جوڙجڪي سرشتي جي خوب پستي پناهه هو.
جنهن ڪري سندن اثر ۽ زور سوين نمونين هر هنڌ ظاهر
ٿيو ٿي. سڌارو ڀرو هليو ۽ رنج تڪو وڌيو.

اڄو رنج ڪانگريس اندر ڪوڪڙ لڳو ۽ نيز
گروھ ڦٽڪڙ لڳا. آءٌ به ڀل لڳا جو رنگ ڏسي
ڏکي ٿيس ۽ ڏٺم ته اسانجي هيڏي جهونجھارڪي
جماعت ٽڙڪندي چونڊن لڙڻ لاءِ پارٽي ٺاهندي ٿي
ويئي. جنگ آزادي لڳتي ٿي هئي ۽ هيءُ پراڻو
آزادي وات تي فقط هڪ منزل هئي. اپريل ۱۹۳۸
۾ مون هڪ خط گانڌيجي ڏي لکيو ۽ ڪانگريس
وزرائن جي ڪم تي ناراضو ڏيکاريو. ”جهڙي سرشتي
سان ٺهڪي اچڻ لاءِ هي بيجا ڪوشش ڪري رهيا
آهن. پاڪ سندس طرفداري ڪرڻ لڳا آهن. اهو
جڳائي نٿو، پر سو به ڪٿي معاف ڪجي. پر جا ڳالهه
موالڪي بيهه ڪڍي ٿي سا هيءُ نه جو اعليٰ درجو
اسان عام جي دٻين ۾ پاتو هو سو هلندو ٿو وڃي.
اسين روز بروز رواجي سياستدان ٿيندا وڃون ٿا“

مون شايد ڪانگريس وزرائن جي هروڀرو
نقطه چيني ٿي ڪئي. سچو نقص ته حالتن ۽ سرشتي
اندر هو. دراصل قوم جي بيهودي لاءِ هنن وزرائن
گهڻن ٿي ڏسن ۾ پاڻ خوب موڪيو. پر انهن کي ڪنهن حد
۽ دائري اندر هلڻو ٿي پيو ۽ اسانجا مسئلا اهي حدون
ٻار ڪرڻ ڪري ٿي حل ٿي سگهيا ٿي. ٻين ڪارجن

مان پاڻي ڪڍندو ڏسي، ڇوڪر ماريندو ڇوس. پوءِ
اُڃتا جي غشا مان هيٺ لهي آئي هئي.

ڇوڪرن ۾ ڪانگريس جي سوڀ ٿي ۽ پوءِ هڪ
ڄڻ بولو مشورتي اسيمبلي پڙهڻ ۾ عيذا وٺون يا نه.
آخر ڪار فيصلو ٿيو ته وٺون، بشرطيڪ وڏو لات ۽
نڍا لات ڪانگريس مان دست اندازي نه ڪندا.

سال ۱۹۳۷ جي اونهاري ۾ آءٌ پوما ۽ ملايا ۾
ويس. سوڪو مون لاءِ شيل مشر ڇوڪرو ڪونه هو.
جتي هڪئي ميڙن ۽ ملاقاتن جي پيڙ پيڙ ٿي پئي. پر
هي نوان پٽ وڻيم ۽ پوما جي گلن ڦٽن واري جوان
ڄڻا کي ڏسڻ ۽ سائڻ ملڻ ۾ مزدور آيم. ڪنهن ٻالڀڻ
۾ همد جي ڄڻا کان پڙالا، جيئن مٿان ڪنهن صدين
پنهنجا رنگ وڃيا هئا.

هندستان ۾ نوان سوال ڪٽڙا ٿيا. ڏيڻن پڙهڻن ۾
ڪانگريس وزرائون هيون ۽ ڪيترن وزيرن سالي
ڇيڻ اندر اڳ ڳوڙيا هئا. منهنجي پٽ، وڃي پڙهي پڙهي،
مڏيل علائقي ۾ هڪ وڏو، هن ملڪ ۾ پڙهڻن اسٽري
وزير هئي. ڪانگريس وزرائون اُچڻ سان ملڪ ساهه
ٻنيو، جن ڪو چاليءَ ۾ وڏو ٻار لڳي ويس. مزدورن
۽ ڪمان امالڪ اسان وڏيون آسون ڏکيون. سياسي
قيدي آزاد ٿيا ۽ ناگرڪ آزادي ۾ ابتر ٿي وئي.
هاڻي ڪنهن نه چڪي هئي. وزيرن کي کيسا
ڏيئي ڪم ڪيا ۽ ٻين کان به ڪرايا. پر سو ڪم
جيئري سرشتي مان ڪڍڻو هو، ڇو سندن لاءِ ٻنهي
ڌاريو ۽ اڪري برعلاف هو. وڏن عيڏن وارا به
سندن هٿ هيٺ نه هئا. به پيرا ڳوڙن سان ٽڪر

سوڌسي پاڻ تي عجب ڪاٽم. هنن چونڊن جي
ولوڙن ۾ اڪيچار ماڻهن اسان طرفان پاڻ پتوڙيو،
جنهنڪري سارو ملڪ سڃاڳ ٿيو ۽ هنر هٿ سڃيو
ٿي پيو. اسان لاءِ هي رڳو چونڊن جو ڪيل ڪين هو.
اسانجو فقط ٽن ڪروڙن ووٽرن سان واسطو ڪون
هو، پر انهن ڪروڙن سان چنڪي ڪوبه ووٽ
ڪونه هو.

انهن شاهي چڪرن جو پيو به هڪ پهلو هو، جنهن دل کي
اُٿاريو. مون لاءِ هندوستان ۽ سندس ماڻهن کي ڳولي لهڻ جو
هي هڪ وڏو سفر هو. پنهنجي وطن جا هزارها رنگ
روپ ڏٺم، جن جو اڪت خزانو هو، پر سڀني تي هند
جي ايڪتا جي ڇايا پيل هئي. جن حب يون اڪين
مون ڏي لهاريو ٿي تن ڏي مون به لهاريو ٿي ۽
ڪوشش ڪيم ته سندن راز پروڙيان. پر جيتري هند
ڏٺم ٿي اوترو لڳم ٿي ته هنن اليڪ روپن جي
بي انت سوييا جي ڳا ٿوري سد بهت هيم ۽ اڃا ڇا
نه ڳولي ڏسڻو هوم. سا هند اڪثري مولڪي ڪلي
ڪيڪاريندي هئي، ته وقتي مون تي ڪلي مولڪان
ڪسڪي ويندي هئي.

وقت تي، پر ورلي، ڏينهن اڌ ڪوئي سوئي، ڪي
ٿر ڊيڪ ۽ مشهور اُستان ڏسڻ لاءِ نڪري ويندو هوس.
اُجنتا جون غفائون، موهن جو دڙو، پوءِ ڪن ساعت
پانءِ پوت ڪال ۾ وڃي وسندو هوس ۽ من مندر ۾
به ٻڌاوتار ۽ اُجنتا جون سندس رمڻيون اچي واسو
ڪنديون هيون. ڪي ڏينهن پوءِ ڪنهن سنڌيءَ کي
ڪيٽ ۾ ڪم ڪندو ڏسي يا ڪنهن پاٽياريءَ کي ڪوهه

بيھڻ جو اسان نٻڌو ڪيو. سبب جو جولدن ۾ اسن لکها ووڙن ۽ ٻين سان ويجهي سڀيند ۾ آياسين ئي. اهي عام چولدون مولڪان وسرڻ جون ٺاهن. آءُ پاڻ امبدوار نه هوس، پر ڪالگريس امبدوارن پاران مولڪي ساري ملڪ ۾ چڪر هڻا پيا ۽ پاڻبالو ته اهڙا چڪر اڳ ڪيون نه هئا هوندا. اٽڪل چئن مهينن اندر پنجاهه هزار ميل لٽاڙيا هوندم ۽ چڙهيءَ لاءِ سڀ قسم جا بندوبست استعمال ڪري وقتي بهراڻن ۾ اتي وڃي اڪرلندو هوس جتي چڙهيءَ لاءِ ڪو بندوبست ڪونه هو. مطلب ته هوائي جهاز، ريل، موٽر، لاري، گهوڙي گاڏي، ڊگي گاڏي، سائيڪل، هالي، آف، گهوڙو، جهاز، بٽلو، پٿريءَ رستي ۽ ٻيا دل سحر ڪهر.

پاڻ سان وڏا آوازا کڻي گهمندو هوس ۽ واٽ ۾ پندي ٿئي ڪڙي ۽ ٿڙون کانسواءِ، روز درجن مٿڙن ۾ ويا ڪهاڻون ٿيندو هوس. ڪن شاهي مٿڙن ۾ لڪ آدم ايندو هو، سراسري طور بيون نه ويهارو هزار آدم هوندو ئي هو. روز اٽڪل هڪ لک ۽ ڪئين دفع لک کان مٿي ماڻهو مٿڙن ۾ ايندا هئا. دم شمر چنڊي کڻي نه هڪ ڪروڙ آدم مٿڙن ۾ آيو هوندو ۽ ٽنهن کانسواءِ رستن تي سحر ڪندي ماڻهو واٽ تي ملندا هئا.

آءُ هڪ هنڌان پئي هڻ، اٿو سرحد کان ٿي ڪٿا سمنڊ ٽائين، وقت جي امنگ ۾ اچي چارو طرف جوش خروش ٿي، لڏپلاڻ آرام ڪري، ڏوڪيندو ويس ئي. منهنجو بدن جيڪي سڃيئون سهي سگهندو

د لي گهٽي، جا اڪثري قوميتا جي خصلت
ٿيندي آهي.

پر جي ائين ضرور هو جو پرڏيهي واقعن رواجي
شخصن کي ڪين چڻيو، جي ته پنهنجن خشن ۾ ئي
ڳيٽل هوا. آبادگار پنهنجن چوٽ چڙهندڙ تڪليفن،
دردناڪ مسڪيني ۽ ٻين بوجن هيٺ ڦٽل هو. زرعي
سوال ماڻڪ جو اهم سوال هو ۽ ڪانگريس رفته رفته
هڪ زرعي ستاو گهڙي ٺاهيو هو، جنهن ۾ گهڻو ئي ڪڇ
هو، پر جنهن ۾ چالو سرشتو قبول ڪيو ئي. ڪارخانن
جا مزدور ڪاتڻ تر جو بهتر هوا ۽ اڪثري هڙتال ٿيندا
رهندا هوا. سياسي خيالن وارا نئين جوڙجڪ بابت
بحث مباحثا ڪندا هوا، جا برطانيه پارليامينٽ هند
مٿان مڙهي هئي. انهيءَ جوڙجڪي سرشتي موجب
ڪڇ اختيار يون پوائنٽن کي ڏنل هيون، پر سڄي طاقت
برطانيه حڪومت ۽ سندس عيوضين جي هٿن ۾ رهي،
مرڪزي سرڪار لاءِ اها فيڊريشن رٿي ويئي جنهن
منجهه راجاڻي رياستون نيم لوڪشاهي پرڳڻن سان
ڳنڍيون سنڌيون ٿي ويون، باقي برطانيه سلطنتشاهي
قائم دائر رکي ٿي ويئي سو به هڪ ڪل جهڙو مانڊاٽو
منڊال هو، جو ڪڏهن به سولو سوڌو ڪم نه ڏئي ها.
انگريزن جا سوارٿ بچائڻ لاءِ انسان جي عقل جي
ڪمال کڻي ڏيکيو هو. هن قسم جو جوڙجڪي سرشتو
ڪانگريس نفرت سان انڪار ڪيو ۽ هندوستان ۾
اڇڙو ڪو نه هو جو به اکر سندس حق ۾ چوي.

شروع ۾ هن جوڙجڪ جو پرائيڪ حصو عمل ۾
آندو ويو. جوڙجڪ جو انڪار ڪندي به چونڊن ۾

هندوستان ۽ ٻين ملڪن جا جدا سياسي ۽ اقتصادي
 مسئلا هڪ ئي دنيا جي مسئلا جا جدا ٻيلو هئا. جيئن
 اهو دنيا جو بنيادي مسئلا حل نه ٿيندو تيئن انهن
 جو به ڪو قطعي تسرو محال هو. بلڪل ممڪن هو
 ته ڪنهن آخرين لسري کان اڳ ڪي اٺون پتلون ۽
 آفتون اچن. جيئن چيو وڃي ٿو ته هن زماني جي
 دنيا ۾ صلح اُڪند آهي، نئين آزادي نه اڪند آهي.
 هن دنيا ۾ هاڻي هڪ وقت تائين ڪج آزاد ۽ ڪج
 غلام صورتي ٿي سگهن. مائست واد ۽ نازي واد
 جي للڪار به سمجھ ۾ سلطنت شاهي واد جي للڪار
 آهي. ٻئي ٻاٿر جاڙا پاڻ آهن. فرق فقط ايترو ته
 سلطنت شاهي جو نهڪن ۽ حڪم هيٺ ملڪن ۾ ڪري
 ڪرائي ٿي سوئي مائست ۽ نازي پنهنجن ملڪن ۾
 ڪن ٿا، دنيا ۾ جي آزادي آڻي هئي ته نه رڳو
 مائست ۽ نازي واد کي ڪڍڻو هو، پر سلطنت شاهي
 کي به ٻاٿي لڏائڻو هو.

برادري وائين چيو اٿس ته رڳو منهنجي دل تي
 لڳي ٿي، ٻيا به ڪيترا هندوستان ۾ قدرتي انهن سوتيلن
 لڳا ۽ عام جي به دلچسپي ٿي. سا عام جي دلچسپي
 هزارن ميٽرن ۽ مظاهرن ۾ ابتدا ڪئي ويئي ۽ هي ميٽر
 ڪالگريس ساري ديس ۾ چين، حبش، فلسطين ۽
 اسپين جي همدرديءَ ۾ ڪيا. ڪج هن ڏس ۾ به
 ڪوشش ٿي ته چين، اسپين ڏي کاڌو ۽ دوائون
 همدرديءَ طور سهائيا لاءِ موڪليا وڃن. هن ريت
 انر واشتري وائين ۾ دلچسپي ولڻ ڪري اسانجي
 ڪمڪر آزادي به وڌيڪ اعليٰ درجي تي رسي ۽ ٿيڻ

نيٺ استيفعا ڏيڻ جو قطعي فيصلو ڪير ۽ تنهن کان گانڌيجيءَ کي آگاهه ڪير. خط لکندي کيس ڄاڻايم ته ”يورپ کان موٽڻ بعد ڏسان ٿو ته ڪاروباري ڪاميٽيءَ جي ميمبرنگن ڪري آءٌ ڏاڍو ٽڪجي ٿڻجي پوان ٿو. مون کي چڻ ناستو ڪري ٿيون ڇڏين ۽ هر هڪ ميٽر کان پوءِ پاڻ کي عمر ۾ وڌايو ويو لڳان. عجب ناهي ته منهنجي رفيق به ساڳيءَ طرف پاڻ کي لڳن ٿا. سو بنهه نيڪ ناهي ۽ ائين سنو ڪم ٿي ڪين سگهندو.“

ٿورو ئي پوءِ هڪ ڏورانهين ڏيس ۾ واقع ٿيو، جنهن جو هندستان سان ڪوبه واسطو ڪونه هو، پر جنهن مون تي ايڏو اثر ڪيو جو فيصلو ڦيرائڻو پيو. اسپين مان جنرل فرئنگو جي فساد جي خبر آئي. فساد ۽ پنيانس جزمن توڙي ’اٽليءَ جي مدد ساري مون پاليو ته هن باهه مان يورپ يا دنيا ۾ پنپت پري ويندو. تنهن آڱهه جي چر هندوستان کي به ڇڏڻ واري نه هئي. جنهن مهل اسان اسپين کي ڪلهو ڪلهي ۾ ڏيئي بيهڻ جي ضرورت هئي تنهن ويل آءٌ ڪيئن استيفعا ڏيئي ڪالگريس اندر جهيڙو پيدا ڪري ڪيس ڪمزور ڪريان. جيئن مون حالتون سمجهيون ٿي سو بنهه غلط ڪين نڪتو، جيتوڻيڪ ڪجهه ٽڪڙا الومان ڪڍير جي سڃاڻپ ثابت نڪرڻ ۾ ٿورا سال اڃا ڪپندا هئا.

اسپين ۾ جنگ جو مون تي اثر ٿيو تنهن مان ظاهر آهي ته، منهنجي من ۾، هندستان جو مسئلو دنيا جي ٻين مسئلن سان ڳنڍيل هو. منهنجو اهو خيال پڪو ٿيندو ويو ته چين، حبش، اسپين، وچ يورپ،

بندوبست ٿي چڪا آهن. تنهن ٿي عجب ڪاڌم ۽
 ٻڌائيم ته اڳي معافي طلب ٿو هوس. سڄو ڪلاڪ
 نصف هائونان جو ملاقات جو وقت اچي پيو ۽ آءٌ
 پنهنجيءَ ٿي ٿي بيس. ملاقات ڪانه ٿي.

دس موٽي ڪم ۾ غرق ٿي ويس. موٽي کان ٿورا
 ڏينهن پوءِ ڪالگريس جي سالاني جلبي ٿي سياڻي
 ٿيڻو هوم. جيل ۾ ڪي سال گذارڻ ڪري ٻاهر جي
 حالتن کان واقف نه هوس. اچڻ سان ڪنهن ٿر قاريون
 لبون ڏريون ۽ ڪالگريس اندر سخت پارٽي ٻاري
 ڏني. سڄو وايو مندل شڪ جو، ٿرشيءَ ۽ ٽڪران
 جو هو. سو پهر يائنس ڪنهن ليڪچر جو پاڻ ۾ ايمان هوم
 نه حالتن کي منهن ڏيئي ويندس. ٿورو وقت پوءِ نه
 ڪالگريس کي پاڻ سان پنهنجي طرف وٺي ٿي ويس.
 پر جلد ئي اڪه ڪلير نه هي ٽڪران وڌيڪ گهرا هوا ۽
 هڪ ٻئي ۾ شڪ ۽ وڌندڙ ٿرشي سولا دور نه ٿيڻا هوا.
 دل ۾ استعفا ڏيڻ جو گهڻو خيال ڪم ۾ پر جڏهن
 ليڪچر نه ائين ڪوڙ سان قصو پکڙندو آڏهن پاڻ جهلس.
 ايندڙ مهين ۾ استعفا ڏيڻ جو گهڻو خيال وڌ وڌ
 ڏيئي من ۾ آيو. ڪالگريس جي ڪاروباري سيا ۾
 پنهنجن رفيعن سان مزي ۾ ڪم ڪرڻ ڏکيو ٿي پيو ۽
 چتو ڏنر نه ڪين منهنجن شغلن بابت انتظار هو. ڪنهن
 خاص ڪم ڪار بابت اعتراض نه هون، پر ڪمن جي
 رخ ۽ رفتار ٿي ناراض هوا. تنهن لاءِ بيشڪ سبب هون،
 ڇو جو منهنجي ٿيڻ نظر کائڻ علحدي هئي. ڪالگريس
 جي فيصلن جو آءٌ ٻورو قائل هوس، پر ساڳين فيصلن
 ٿي هنن هڪ طرف ۽ مون ٻئي طرف ڌور ٿي ڌور.

آئي هيم ته ڪانگريس جو بهر سپاڻي چوندو ويو هوس. هوائي جهاز رستي جلد ئي ديس ڏي موٽيس ۽ واٽ تي روم ۾ هڪ دلچسپ آزمودو ٿيو. اسهڻ کان پورا ڏينهن اڳ هڪ پيغام پهچايو ويو ته واٽ تي روم مان لنگهندي سينور مسولني مون سان ملڻ چاهيو ٿي. فاشسٽ راج لاءِ حقارت هوندي به رواجي طور سينور مسولني سان ملڻ چاهيان ها ۽ اڪثين ڏسان ها ته هيءَ ڪهڙي شخصيت جا دنيا جي ڪارجن ۾ هيڏو بهرو وٺي رهي هئي. پر تنهن وقت ملاقات ڏيڻ وٺڻ جي مزاج ۾ نه هوس پر جا ڳالهه تيهان آڏو ٿي آيم سا حبش تي حملو هو ۽ ڊپ هوم ته منهنجي ملاقات ضرور ڪنهن فاشسٽ مراد ۽ پرچار لاءِ بيجا ڪم آڻي ويندي. بعد ۾ منهنجا رد قد ڪٿي پهچندا؟ ياد ڪيم ته ۱۹۳۱ ۾ جڏهن گانڌيجي روم مان لنگهيو ٿي ته هڪ سراسر ڪوڙي ملاقات مٿس مڙهي ”جرنل ڊي اٽاليا“ ۾ چپي پڌري ڪئي ويئي. ياد آيم ته ٻين ڪيترن هندوستانين جون اٽاليا ۽ ملاقاتون، سندن مرضيءَ خلاف، فاشسٽ پرچار لاءِ ڪم آنديون ويون. مونکي خوب خاطريون ڏنيون ويون ته مون سان ائين اصل نه ٿيندو ۽ اسانجي ملاقات بنهه خانگي ٿيندي. تڏهن به چير نه پاسو ڪندس ۽ سينور مسولنيءَ کان معافي طلب ٿيس.

پر روم مان لنگهڻ تي هوم، جو جو ڊچ هوائي جهاز جي رات جو اُتي منزل هئي. روم ۾ پهچڻ شرط هڪ وڏو عملدار مون سان ملڻ آيو ۽ سانجهن جو سينور مسولني سان ملاقات ڪرڻ جي نيند ڏنائين. چي: سڀ

گروهن سان ميل ٿي ڪاٿي سگهيس. ويجهن سائين
 سنگتين سان نه ٺهڪي ڪين سگهيس. چاهير ٿي
 ٿين ڪم ٿي ڪري سگهيس، ۽ جيئن بهن چاهيو ٿي
 ٿين ڪم ڪم ڪرڻ ٿي ٿي. ڪو ڏنل ۽ ٺاڪا مباب
 هجي ٿين پاڻڪي سمجهم. ظاهر جيون به هڪ اڪيلي
 ويڳاڻي مورت ٿي پيس، پوءِ ڪري حشام ٻڌڻ لاءِ
 ايندا هم ۽ چارو طرف اُمنگ جون لهرون هون.
 جهڪي پورب ۽ دور پورب به واردات ٿي ٿي جو
 مون ٿي اٿو بهن کان گهرو ٿيو. مٿس جو ڏي ڪو سٺو
 ٿي ٿيو ۽ اسپين جي دڪ وارا مون لاءِ شخصي دڪ
 هو. جڏهن ٿيون پٺيان ٿيو اُيندا ويا ٿڌن سمجهم
 نه ڪا ٻولي ٿي آهي ۽ اهو ايمان نه دلها جو آئينده
 روشن ٿيندو جهڪو ٿي ويو.
 سا ٻوليءَ اچي سڙي آهي. پورب جا ٻرلڏڻ جهل
 ٻار ساڙ ڪري رهيا آهن ۽ هٿ بهن ديس به آڻ نه
 هڪ ٻرلڏڻ جهل جي ڪڪ به ويو آهيان. ڪير جاڻي
 ڪڏهن هي به آڱر آلا ورسائيندو. هن گهڙيءَ کان
 پاڻڪي چئي ڌار ڪري، اڪيون ورائي پونن پنجن
 سالن ٿي سرسري نظر ٿيڙائي ٿڌي سڀني لکڻ مون
 لاءِ ڏکيو آهي. پوءِ جي لکي به سگهان نه هوند هڪ
 ٻوٽ لکڻو پوي، ڇو جو گهڻوئي ڪم لکڻو اٿم
 تنهنڪري ڪوشش ڪري فقط انهن خاص واقعن
 وارداتن بابت مختصر لکندس جن به ٿورو ورتو اٿم
 جن سان واسطو ٿيو اٿم.
 آڻ پنهنجي استويءَ سان ۲۸ فروري ۱۹۳۶ لاس
 به هوس، جڏهن سندس ديهانت ٿيو. ٿورو اڳ

من ۾ ڪڇ سانت آيم، پر اڃا انهي ساڳئيءَ من مڙج ۾
اچي ڇا لکان جو اڇ لڪيل سان ٺهڪي اچي؟ ڪتاب
مان جيئن وري نظر ورايان ٿو، ته ائين پيو ڀانيان ڇو
ڪنهن ٻئي شخص ڪڏهاڪر جو قصو لکيو هو. جي
پنج سال گذري ويا آهن تن ۾ نه رڳو هيءَ دنيا ڦري
ويئي آهي پر مون تي به اثر ٿيو آهي. عمر ۾ نه وڌ پر
ٿيو ئي آهيان، پر من آهي جنهن وري وري چوٽون
۽ سٽون جهليون آهن، جنهنڪري سخت يا شايد
پختو ٿيو آهي. سٽز رلند ۾ استريءَ جو ڏيهانت ٿيو
تڏهن منهنجي زندگيءَ جو هڪ باب ختم ٿيو ۽ منجهان
گهٽو ئي ڪڇ الوپ ٿي ويو جو مون سان انگهه سنگهه
نه هو ۽ هلي ويئي سو سمجهڻ مون لاءِ ڏکيو ٿي پيو ۽
تنهن ڀاڻي تي پورو رهڻ مون لاءِ سولو نه هو. پوءِ نه
ڪم جي درياهه ۾ پاڻ کڻي اچايم ته من ڪا روح کي
راحت اچي ۽ هندوستان جي هڪ ڪنڊ کان پيءُ
نائين سٽون پائيم. اڳي کان به اڙور منهنجي زندگي
شاهي ميڙن ۽ ڪم جي پيڙ ۽ پيڙ پاسي اڪيلائي ۾
گذرڻ لڳي. جڏهن ماما جي به پوءِ موڪلائي هلي
تڏهن اڳين نائن ۾ آخرين ناتو ٿئي پيو، منهنجي ڏيءَ
آڪسفورڊ ۾ پڙهي رهي هئي ۽ پوءِ هڪ صحت گهر
۾ علاج لاءِ ويئي. ڏيس ۾ دورن بعد گهر ڇڻ لاچار
موت کائيندو هوس ۽ هن خالي مڪان ۾ اڪيلي سر
رهندو هوس. ڪوشش ڪري ملاقاتن کان به پاسو
ڪندو هوس. ميڙن کانپوءِ ايڪانت ۾ سانت پسند هيم.
پر اها سانت نه ڪم ۾ نه من ۾ هيم ۽ جا جوابداري
سر تي ڪنهي هيم تنهن ڏاڍو ستايم ٿي. ڪيترين پارٽين

يورپ ۾ ڪوڙ ڪهوڙ، جنگ ۾ جنس جا خوف،
 آرٽڪ منڊيءَ ۽ تباهيءَ جا ڀرلاءَ، حبس تي ڪاٺ ۽
 مٿان بمبازي، سلطنتن وچ ۾ ڇڪ ٽاڻ ۽ هڪ ٻئي کي
 دڙڪا، انگلنڊ جي سڀ کان وڏي سلطنت صلح لاءِ
 حواشن ”ايڪ جي عهد“ جي خامي، ڀر هٿ هٻٻ
 قومن تي ڦٽڻ ڪرڻ ۽ ٻي وسائڻ لاءِ تيار، ڀر هٿ هن
 ڪهاڻي ڪاري بيلي اندر سائت ۽ مات رسي تي ۽
 ”سوسٽيڪا“ هي لٽائي نه گهڙوڙستي ٿئي، واديءَ
 مان ڪوهيڙو اٿي دور دور کان فرانس جي سرحد
 کي ڀڳي زمين تي چاٽڻي وڃي ٿو، عجب ٿو کان
 نه هن ڀر ده پٺيان ڇا رنگ هوندو؟

پنج سال پوءِ

ساڍا پنج سال اڳ آلهورا صلح جيل جي نوراڪ ۾
 ويهي، مون پنهنجي ڪهاڻي جي آخري سن لکي،
 ان مهيا پوءِ ٻارن ويلر مان ٽازو علم گذري، اها ڪهاڻي
 جڏهن انگلنڊ ۾ ڇپجي پڌري ٿي تڏهن ديس ۾ پڻالتر
 جي سيني قسمن جي ماڻهن قوب ساڻ ٻڙهي، آڏ ۾
 خوش ٿيس ته جيڪي لکيو هوم سو ٻڙهي اسانجو
 ديس ڪيترن ڀرل ديسي دوستن لاءِ ويجهڙو ٿيو ۽ هو
 اسانجي جنگ آزاديءَ جو الله پون مرم مطلب ڌري
 سمجهي سگهيا.

مون پنهنجي ڪهاڻي ٻاهرين هل چل کان ڀرپور
 ويهي جبل اندر لکي هئي. جبل ۾ من قبيدين والڪر
 منهنجي من اندر به ڪئين مڙجون ٽرنگ اٿس ٿيا
 پر ڏيئي ڏيئي پنهنجي ٽرڪ ٽرڪ ڪرڻ لڳس ۽

ماڻهو وڃي سگهيو ٿي. ڪيترين هندوستانی اخبارن جون ضمانيتون ڪوٽيا بابت ليکن لکڻ ڪري ضبط ڪيون ويون.

جت ڪٽ فوجي راج، پوليس راج هو. اسيمبلي ۾، حڪومت ۾، سرحد تي ٻي بازي ڪرڻ ۾، چئجي ڪٿي ته برطانيه حڪومت ملڪ جي ماڻهن جي وڏين جماعتن سان سدائين جنگ جوڻي رهي آهي.

برادر پوليس به ضروري چيز آهي، پر ڇا دنيا پوليس وارن ۽ پوليس جي ڏنڊن سان ٽٽار آهي تنهن ۾ رهڻ مان ڪهڙو مزو؟ چون ٿا ته جتي زور جبر روڪ ٿو ڪهڙو بنا هلي ٿو اتي ظالم نه ذليل ٿئي ٿو پر مظلوم به پست ۽ ذليل بڻجي ٿو. هن وقت جي هندستان ۾ هڪ ڳالهه جا ٻين کان وڌيڪ چٽي نظر اچي ٿي سا هيء ته وڏين اوڪرين وارن ۾ خاص ڪري سول سروس ۾، ذهني ۽ اخلاقي زواليت وڌندي وڃي ٿي. اها زواليت خاص ڪري مٿين عملدارن ۾، پر دراصل سڀني ڪاهورن کي وڪوڙي ويٺي آهي. جڏهن ڪڏهن ڪا وڏي جڳهه خالي ٿئي ٿي ته اهو شخص چوندو وڃي ٿو جو هن رنگ ۾ سڀني کان وڌيڪ ٻڌل آهي.

۴ سيپٽمبر جو مون کي آلهورا جيل مان اوچتو آزاد ڪيو ويو. خبر آئي هئي ته منهنجي استريءَ جي نهايت لازڪ حالت هئي. هو به بدن ويلر (جرمني) ۾ زير علاج هئي. منهنجي سزا ”مهمل“ ڪري ساڍا پنج مهينا اڳ آڻ ڇڏيو ويس. هوائي جهاز رستي آڻ يورپ سڏيندو ويس.

سزا جو پورو هڪ سال لڳي ويو. باقي هڪو هڪ سال رهيو، جو جو سادي سزا ۾ ڪي نه معافون نه ملنديون آهن. بلڪ آگسٽ ۾ هي يارهن ڏينهن ٻاهر ويس سي به گذريا اٿن. پر هي سال نه گذريو ڪي گذريو؟ آءٌ ٻاهر ويندس...؟ پوءِ؟ ڪير ڄاڻي ڇا ڪندس، پر پاليان ٿو ته حباليءَ جو هڪ باب ختم پوءِ ٻيو شروع ٿيندو. ٻيو ڪهڙو ٿيندو سو ڪير ٿڪو هڻي؟ ڄموت جي ڪتاب جي مڻهن تي هير لڳل آهي.

تازو قلم

ٻاڊن ويلر شوارز والد (جرمني)

۲۵ آڪٽوبر ۱۹۳۵

گڊريل مي مهيني ۾ منهنجي استري صحت سڌارڻ لاءِ يواليءَ مان يورپ ڏي وئي. سندس وڃڻ کانپوءِ ملاقاتون ختم، هي ئي هئي جبلن پياڙن ۾ سئون پالڻ ختم. ويڳاڻو ٿيس ۽ آلمورا جبل اچي کان سڌو نظر آيو.

اوهڻو ڪوئنيا پوئلڪمپ جون خسرون آڏون هي الحال جي ٻيو سنڀ ڪم وسري ويو، پر سوڳو وقت نه، ڇو جو انگريز سرڪار پاڻڪي ۽ پنهنجي ڪرٽون کي سولو وٺائڻ نه ڏيندي آهي. حلد ختم آئي ته هند سرڪار ڪالڪٽيس جي سياست راجيندر پرساد کي، جنهن جهڙي پوئلڪمپ ۽ س ٻاٻس شايد ٻي ڪنهنڪي ملڪ ۾ خبر نه هئي، کي ڏي وڃڻ نه ڏنو. نه گالڙهي، نه ڪو ٻيو

آهي. جي نهايت نمرو تا سان سڌراڻا رشيءَ جا به ٻول
چوان نه آهي هي آهن: ”موت جا آهي سو نٿو
جاڻان. - شايد چڱي ڇيڙ هجي ۽ انهيڪري مؤت کان
ٻڌان نٿو. پر خبر اٿم ته پنهنجي ڪٿي ڪرڻي کي
رد ڏيڻ بچڙو ڪم آهي. جا ڇيڙ بچڙي آهي تنهن
کان جا ڇيڙ شايد چڱي هجي آءٌ وڌيڪ پسند
ڪريان ٿو.“

ڪيترا نه سال قيد اندر گذاريا اٿم! ڪيتريون نه
مندون آيون ۽ ويون ۽ وسريون! ڪيترا نه چنڊ
چڙهيا، وڌيا ۽ گهٽجي ويا! ڪيترا نه تارا منڊل آڪاس
۾ جوت جڳائي ڦرندا رهيا! ۽ آءٌ اڪيلو، منهن مون
۾ وجهي، خيالن جي درياهه ۾ ٽپيون ڏيندو رهيس.
جوانيءَ جا گهڻا ڏينهن هٿ ڪفن دفن ٿيا اٿم ۽
ڪڏهن آهي هڪ هڪ ڪري جڻ قبر مان اٿي،
اڳيان ڏک ڏک ياد ڏياري، ڪن به ٿوڪ ڏيئي
پڇندا اٿم: ”تنهن مان ڇا حاصل ٿيو؟“ ثروت زبان
تي جواب تري اچيم ٿو. جي نئين سر جيوت رهڻ
جو وڙي وجهه ملير، نه ساري ڄمار جي ڄاڻ ۽ علم
اڪين اڳيان هوندي بيشڪ پنهنجي رهڻي ڪرڻيءَ ۾
ڪئين ڦير ڦار يون ڪندس ۽ ڪوشش ڪري گهڻن
نمونن ۾ اڳين ڪم ڪارين ۾ ستارو آڻيندس. پر قومي
۽ عام ڪمن ۾ پنهنجا مڪمل فيصلا قائم ٿي رکندس.
بلڪ آءٌ بدلائي ڪين سگهندس، ڇو جو آهي جڻ
مون نه پر هڪ طاقت جا مون کان زور آوز هڻي
تنهن مون کان ڪرايا.

دراهر آبر ڪٿا

سبح پڇو نه ڪڏهن پاڻ کان پڇندو آهيان ته تون
پنهنجو عبودي آهين؟ جواب ملندو آهر نه ڪنهنجو
نه، پوءِ ڀلي ڪيترن جو نوسان ٻار دوستي هئي.
۽ مغرب مشرق جو هڪ عجيب مروت ٿي پيو آهيان.
يعني نه نه هٿ جو ۽ نه هٿ جو شايد منهنجا خيال
۽ زندگيءَ ڏي رخ وڌيڪ مٿي آهي. پر پوءِ نه
هند ماڻا، جيئن ٻين ٻين کي، تيئن مولڪي نه ڪنهن
مولهن ڇهندو پري ٿي. مون اندران نه، خبر ناهي
ڪهڙي لڪل هنڌان سوين سالن ۽ ڪنهن پڙهين جا
براهمن گل بولن بولائين ٿا. نه آءُ انهي وري کان
چئي سگهان ٿو ۽ نه جو سڳو پراڻو سو ڇڏي سگهان
ٿو. اهي مون سان اڪر سڳا آهن ۽ ٿي مولڪي مغرب
مشرق ۽ ڪارگر ٿين ٿيون. پر ٻي ڪري نه فقط
عام جي ڪمن ۾ پر جيوت ۾ پاڻڪي روح ۾ اڪيلو
سمجهان ٿو. مغرب ۾ ڌارو پراڻو آهيان ۽ دولدس. پر
پنهجي وطن ۾ نه ڪڏهن پاڻڪي جلاوطن پاليندو آهيان.
پري کان هي اصل پهچڻ ۽ چڙهڻ ۾ سٺا لڳن ٿا
جيئن سندن چوڻون آگر حوا اشارو ڪن ٿيون. پر اوڏو
ويندي ڪلياڻون نظر ٿيون آهن. مٿي چڙهندي جيئن
پوءِ ليشن وڌيڪ ڏکيائي ٿئي ٿي، تان جو چوڻون
آسمان جي ڪڪرن ۾ وڃي ملن ٿيون. تڏهن
چڙهڻ ۾ موج ۽ دل کي فرحت اچي ٿي. ساڳي طرح
شايد زندگيءَ جو ملهه ماڻ نه اهي آدم ڪري آهي
انت جي لٽجي ڪري ناهي. ڪنهن پراڻي صبح ۾
نه پيو سڃهندو آهي ۽ غلط رستو سڃاڻڻ وقتي وڌي
سولو ٿيندو آهي. تنهن کان پاسو ڪرڻ نه چڱو

لاءِ لکي آهي ته ڏسان ته منهنجي من جو وڪاس
ڪيئن ٿيو. ٿي سگهي ٿو ته جيڪي لکيو اٿم سو انهي
جو احوال ايترو نه آهي ته آءٌ ڇا هوس، جيترو ڪي
ته ڇا ٿيڻ چاهين ٿي يا ڇا پاڻڪي سمجهين ٿي.

ٿورا مهينا ٿيا ته سر سي. بي. رامسوامي آيو هڪ
ميٽر ۾ چيو ته ”جواهر لال عام خلق جي خيالن يا وائڻن
جو عيوضي ناهي، پر پنهنجن عقيدن، اصولن ۽ قربانين
ڪري تيهان خطرناڪ آهي. هو ته انهن سان پاڻڪي
چلي هوهي ويندو آهي.“ جو شخص پنهنجي جادوءَ
اثر هيٺ آهي سو پاڻڪي پورو ڪيئن سمجهي سگهندو؟
بي حالت ۾ دل ٽٽي چوي ته هن شخصي ڳالهه ۾
سر سي. بي. سان معاملو ڪريان. گڄ سالن کان پاڻ ۾
نه مليا آهيون، پر وقت هو جڏهن ٻئي جڳا هوم رول
ليگ جا گڏيل سيڪريٽري هواسين. تڏهائڪر گهڻو ئي
ڪڇ ٿيو آهي ۽ سر سي. بي. چڪر کائي، آسري
وڃي عرش تي. چڙهيو آهي ۽ آءٌ ته ”پوٽو مٿي پوٽيءَ“
هائڻ ته هن ۽ مون وچ ۾ فقط هڪ ڳالهه ساڳي وڃي
رهي آهي - ٻئي ساڳئي ملڪ جا آهيون. اڄ هو برطانيه
حڪومت لاءِ شد مد سان عذر عاجز يون ڳوليندو وٺي
ٿو، اڄ هو هٿ توڙي ٻاهر ڏي ڪيترن جو پوڄاري بڻيو
آهي ۽ پاڻ به هڪ رياست ۾ مفلا ٿيءَ جو مٿيو آهي.
پن ڪيترين ڳالهين بابت پيا رايا اٿئون، پر هڪ ذرا
ننڍڙي ڳالهه ۾ بڪراءِ آهيون. جڏهن چوي ٿو ته آءٌ
عام جي خيالن يا وائڻن جو عيوضي ناهيان، تڏهن بنهه
صحيح چوي ٿو. مونڪي به تنهن بابت وهم ٻڌم
ڪونهن.

ٻين جا به نيا آهن. سمند ۾ هڪ بوند هوس، لهرن
وڃڻ ڪڏهن ڪڏي ويندو هوس ته ڪڏهن کڻي ويندو
هوس. پر ٻين بولن والگر ڌار بوند هوس ۽ لهرن
وڃڻ لوڏا کائيندي به پنهنجي ڌار جيوت کائين ٿي.
اسان ڪنهن پيرا ڏاڍا ڏيک بيڪ ۽ اڏانهن ڪيا آهن.
پر جيڪي ڪيوسين ٿي تنهن ۾ گهڻي سچائي ۽ حقيقت
هئي، جهنگري ناقتائي مان نڪري ڪنهن هستيءَ
کي رسايين ٿي، جا هوئن پيچڻ مهال ٿئي ها.
وقت ٿي اسانجي زندگي خوب مٺج ڙن ٿيندي هئي،
ڇاڪاڻ ته اسانجا ڪم اسانجي آدرشن موجب ٿيندا
هئا. پوءِ روشن ٿيندو هو ته ٿي ڪا به زندگي جنهن
آدرش ناهي ڏاڍي اڳيان نيو نوانجي ها ته اها
زندگي بي ملهي ڏک ۽ ساڙي سان پيريل
هجي ها.

پنهنجي حياتيءَ ۾ سوکڙين ۾ هڪ هيءَ وڏي ذات
مولڪي ڏٺي آهي، جو آءٌ پنهنجي جيوت کي هڪ
ڀاڄت وٺندو ۽ سکيا جو سٿو ڪري ٿو سمجهان. ڇا ته
سکڻ ۽ ڪرڻو اٿم؟ سمجهه ڪم نه ڪم ٻولمان ٻيو،
جنهن ڪري ڪن شغلن مان، ڪتابن پڙهڻ مان ڏاڍو
مرواچير ٿو. جيوت هڪ نعمت سمجهان ٿو.

هيءَ ڪهاڻي لکندي جنهن وقت جي پاڻ ۽ خيال
آيا اٿم ته ڇو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم
اڳين ڏينهن جو پايو اڇ باد ڪري درج ڪرڻ ۽ جيڪو
پوءِ ٿيو سو واري ڇڏڻ سولو ناهي. تنهنڪري
ممڪن آهي ته اڳ جي احوالن تي بعد جي خيالن
جهلڪ پئي هجي. پر هيءَ ڪهاڻي مون خاص پنهنجي

٦٨ - آخري ڪلام

انسان جو فرض آ محنت ۽ محنت
وليڪن توڙ ٻه ڇوڻ ٺاه قسمت
تالمود

منهنجي ڪهاڻي اچي ختم ٿي آهي. زندگيءَ جي
تجربن جو منهنجو احوال، جهڙو آهي تهڙو، ۱۴ فيبروري
۱۹۳۵ تائين آلمورا جي جيل تائين لکي پورو ڪيو
اٿم. ٽي مهينا ٿيا ته هن جيل ۾ پنجيتاليهون سالگره
ملهايم ۽ پائيان ٿو نه اچا اهڙا ڪئين ٻيا ملهائيندس.
ڪڏهن ٿڪ ۽ اوستا جي چايا مٿان پئجي ويندي
اٿم ڪڏهن ته رڳو نس ۾ صحت ۽ قوت نچندي وڃي.
منهنجو بت ڇڏو روڏو آهي ۽ منهنجو من ڇڳيون
سوڻون جهلي سگهندو آهي. پائيان ٿو نه ڪو اتفاقي
حادثو نه ٿيو ته ڳچ وقت جاءِ ڪندس. پر آئينده
گذري تڏهن مٿس ڪچ لکجي.

شايد ڪهاڻيءَ ۾ ڪي اهڙا ساهسي قصا ڪونهن
جو دليون اٿن اتارين. جيلن ۾ سالها گذارڻ ۾ ڀلا ڪهڙو
ساهسي ڪم آهي؟ لکي ڪي مون ٽي خاص جيل
ڀوڳيا آهن. هزارين هموطنين سان هنن سالن جا لاها
چاڙها گڏجي ڀوڳيا اٿم. دل اندر دؤر، آسون ۽
مايوسيون، هڻ پڇاڙ ۽ اتي ئي بند، جهڙا منهنجا تهڙا

ليني ۽ آلمورا چيلن مان ڪيترن ئيدين اچي
 پڇيو اٿم ته ”ڇڪلي“ ڪٿن ٿيندي؟ پهرئين سمجهو
 ٿي ڪونه ٿي پوءِ ٽئم ته ”جبللي“ ٿي ڇهانون.
 شهنشاهه جارج جي ”سلور جبللي“ بابت اڏراءُ ٻڌا
 هوائون، پر پوري خبر نه هئي. اڳي جي ٻڌل ٻڌايل
 ڳالهين موجب ”جبللي“ معنيٰ سڙائون گهٽ يا وڌ،
 سر هر هڪ ڏهندي، خاص ڪري چنهي، ”ڇڪليءَ“
 لاءِ انتظار ڪيو ٿي. سندن اڳيان چرڙ چڪي سڌارا،
 پارليمنٽ جا قانون، ساميواڊ ۽ سماج واد ڪميس
 واقعا هئا. سڀني کان مٿي ”ڇڪلي“ هئي.

چڙھڻ جي پيا ڪن. ڪي ڳاڻ ڳڻيا دنيا کي سندر ۽
 بهتر بڻائڻ جي اون ٿا ڪن. شايد هي به ڪو وچ جو
 لوڏو آهي جو جلد ٽري ويندو.

گهڻي قدر ڪانگريس هن فرقيوار مرض کان چٽل
 رهي آهي، پر سندس خيالات وچولي درجي جي
 هيٺائين طبقي جي آهي. ٻين مسئلن جو تيشن هن مسئل
 جو علاج به انهي طبقي جي مدنظر کان ڪري ٿي،
 مگر اهو علاج ڪارگر نه ٿيڻو آهي. اڄ ڪانگريس انهي
 طبقي جي عيوضي آهي، ڇو جو اهو ئي طبقو هن
 وقت گوڙ شور مچائي ٿو. پر ڪانگريس جهڙي لڳي
 ٿي اهڙي طاقتور ناهي. ٻن باهين وچير ڦاٿل آهي.

هڪ پاسي سرڪاري پٺيت ۽ ٻئي پاسي فرقن جا
 دونهيان جي پڙڪا کائين پيا. سندس هستيءَ جي
 پريڪيا ٿي رهي آهي. آئينده ۾ ڇا ٿيندو سو ڪير
 چئي سگهندو؟ جيسين قومي آزاديءَ جي منزل مقصد
 کي نه رسي آهي تيسين سرڪاري طاقتن سان ٻانهن
 بيلي ٿي نٿي سگهي. پر ڪير ڄاڻي تنهن کان اڳ
 ٻيون طاقتون پرگهت ٿي. کيس ٻئي پاسي ڪاهي وڃن
 يا سندس جڳهه وٺن. پر پاڻيان ٿو ته جيسين هندوستان
 آزاديءَ جو وڏو حصو حاصل نه ڪندو، تيسين ڪانگريس
 جو سڪو ملڪ ۾ زور هوندو.

تنهن لاءِ ڪنهن به هنسڪ هل چل جو خيال ڪرڻ
 اڃا ئي ٿيندو، نقصان ٿي ٿيندو ۽ ڪي ڪين ورندي.
 ايترو ته ملڪ ٻڙ عام طرح سمجهي ورتو آهي، جيتوڻيڪ
 رڪي رڪي ڇديون پادليون اڃا ئي خون خرابيون اڃا
 پيون ٿين. هنسا جو طريقو ڪٿي به نه رسائيندو يا ته

مان آهي .

دوس ۾ تجربن جي سوڀ هار جو مارڪس واد جي سچ ڪوڙ مان ڪو سڌو واسطو ڪونهي . ٽيٽ ڏکيو آهي پر ائين ئي سگهي ٿو ته ڪن اڻالڳين حالتن يا ڪن مخالف طاقتن جي مٿي ڪري آهي تجربا پر ثواب نه ٿين . پر پوء به انهن اعليٰ انشائي اٿلن پتلن جي اُڀرڻ . وهندي . گهڻو ئي ڪڇ ٿي ڇڪو آهي جنهن کان منهنجو سيار ڪڙو کائي ٿو . پر پوء به سمجهان ٿو ته آهي تجربا دنيا لاءِ وڏي ۾ وڏي آس اُڀرڻ آهن . مولڪي پوري خبر ڪانهي ۽ آءٌ مٿن ٿوري ڏيڍ لاءِ قابل ٺاهيان . مولڪي اهو ئي وڏو ڊپ آهي ته سڀ ۾ هيتري هٿس ۽ دٻاو ڪري ڪي اهڙيون خراسون نه هلنديون آهن جي پوءِ بند ڪرڻ ڏکيون ٿي پون . پر جا ڳالهه ملڪ جي والين جي حق ۾ آهي سا هيءَ ته هڏو ڀلن مان پرائڻ کان به گھڻو ٿا . به قدم هڻي وري ٿين سر زور وڌن ۽ هميشه آدرش اکين اڳيان رکن ٿا . ”ڪمونسٽ انٽرنيشنل“ معرفت ٻين ملڪن ۾ تجربڪمون نه . بي ڪار ٺاهڻ ٿيون آهن . شايد آهي بلڪل گھٽ ڪميون ويون آهن .

پر هندوستان ۾ ساميواد يا سماج واد اڃا ڏيهان ڏور آهي . دنيا جي ٻين هٿن ۾ هٿ به چرپر ٿئي نه ٿي ڳالهه . اسانجو پٽو ساميواد سان نه پر فريقي پرستيءَ سان اٽڪيو آهي . انهيءَ خيال کان هندوستان اڃا اولداهي جهڳ ۾ رهي ٿو سڀاڙا ماڻهو خيس ڳالهين پٺيان پاڻ وڃائي رهيا آهن ۽ ڇل چترين سان هڪ ٻئي تي

”ڪڇ به آخري يا قطعي ناهي؛ اسانڪي هميشه حالتن مان پرائڻ گهرجي.“

الهيءَ وسيع ۽ وشال درشتيءَ ڪري سڄو سمجهدار سماج وادي سماجڪ جيون جي سڄيو ڪٽ ڪٿي ٿو، اهڙو سياست ۾ انڌن وانگر هٿوراڙيون ٿو هڻي يا تواريخ ۾ فقط وقت جي سلاھين جون بازون ٿو ڏسي. جن مقصدن ۽ آدرشن لاءِ لڙي ٿو سي لڙائي ۽ تنهنجي قربانين کي هڪ نئون شان مان بخشين ٿا. هو پاڻي ٿو نه آڻن تنهن شاهي فوج جو سپاهي آهيان جا ”تواريخ سان قدم ملائي“ انسان جي منزل مقصد ڏي ڪوچ ڪري رهي آهي.

شايد ڳچ وقت سماج وادي هئي سڀ هيٺين سان ٺاهندائين. شايد ڪنهن لينن جهڙي لال کي ئي جيون جي پوري پروڙ پوي ٿي، جنهنڪري سڀ ڪم ۾ جيءَ ٿي ٿينس. پر جنهن ڪنهن سماج واديءَ پنهنجي تحرڪ جو رهسپار ٿيو آهي، تنهن قدري ڪاميابي پائي آهي.

ڪيترا سماج وادي اهڙا آهن جو کين ڏسي ماڻهوءَ جو ذبح ٿو رهي؛ ڄڻ ٻين کي خفي ڪرڻ لاءِ خاص رستو ڳولي ٿو اٿن. ايترو چئبو ته سندن سختيون به ڪئين سٺا اٿن ۽ روس جي ٻاهر سندن ڪشٽن جو انت نه ٻار آهي. اعليٰ همت ۽ اقر باليون ڏسي سندن عزت ڪندو رهان ٿو. دنيا جي لکن ڏکين وانگر هي به ڏکڙا سهن ٿا، پر ائين ڪين چئبو ته اڪيون پوري ڪنهن زور آور قسمت اڳيان جهڪن ٿا. مڙس ٿي سختيون سهن ٿا، جي سهن ۾ به شان

لسمانڪ معاملا سمجهڻ ۾ نهايت تيز فهم هو ۽ اهو فهم
لڳي ٿو ته هن مڪري هوس جو سڀ ڪج سائينس
جي نظر سان ٺاهيندو هو. سائينس جي نظر نه رڳو
ماضي ۾ موجوده حالتن تي وڃڻ ڪري آهي
وڌيڪ جتيءَ طرح سمجهي سگهجن ٿيون. اهو ئي
سبب آهي جو هن وقت جيڪي دنيا ۾ ٿيندڙون ئي
دعوتون آهن تن جي جاچ ٿياس مارڪس واديءَ ۾
سوڪير ۽ روشن نظر سان ڪري سگهن ٿا. ائين ڏوڻ
ڏاڍو سولو آهي ته مارڪس کي هيءَ يا هوءَ ڳالهي
جا هال ٿي رهي آهي، غبال ۾ نه آهي. مثلاً ته
وچولي درجي ۾ به اٽلائي تحرڪون ٿينديون. پر
مارڪس واد ۾ وڏو ڪٺا اهو ئي آهي جو منجهس
ڪٽر ڀڄو ۽ شاستر ڀڄو ڪونهي ۽ انهي بدوان هڪ قسم
جي خاص ٿڌا. نظر چئو يا سائينس جي طرز ۾ چئو يا.
عمل ڏي رخ چئو بي نظير اختيار ڪو اٿس. انهيءَ ئي
ٿڌا نظر سان اسين پنهنجي وقت جا سماجڪ معاملا
سمجهي، قدم کڻي، طيءَ ڪري سگهون ٿا.

عمل جي طرز به سدائين لاءِ شروع ۽ اڀر نه هئي،
پر حالتن پٽالو بدلي هئي. ٻيو نه ته ٻين جو نه
اهو ئي خيال هو ۽ هن حالتن سارو عمل منڊي
ڪاميابيءَ ۾ ڇڏو ڪري ڏيکاريو. لکي ٿو ته،
”مثال جي ڪپڙا نمونا اختيار ڪجن، تنهن سوال جو
جواب ڏيو ”ها“ يا ”نه“ ٿو ٿئي سگهي، پر ڪنهن
مزل تي پهتل ملڪ ۾ فلاڻي وقت ڪپڙيون حالتون
آهن، تن جي تشيوار ٿياس ڪري ليڪ ڇڏو،
ڏيئي سگهجي ٿو.“ هيءَ هنڌ چوي ٿو ته،

۽ سڪڻي درجي جي پڙشتي ملنديس .

پو انگريز جو دخل جلد نڪرڻ وارو ڪونهي ۽
تيسين ساميوادي ۽ سماج وادي خيالات سرڪار جي
دٻڙدونس هوندي به ، ملڪ ۾ ٿاهجي رهيا آهن .
سماج واد هندوستان ۾ بي قاعدي آهي ۽ سندس
همدرد ۽ تيز مزدور سياڻون به چڪي ٿاڻي سماج وادي
ليڪيون وڃن ٿيون .

فاشسٽ واد ۽ ڪميونسٽ واد وچ ۾ منهنجو لاڙو
بهر پوئين ڏي آهي . جيئن توهان مٿي ڏٺو هوندو
آءٌ اڃا ڪميونسٽ وان کان گهڻو پري آهيان .
منهنجون پاڙون اڃا قدرتي اڻويهين صديءَ ۾ لڳل
آهن ۽ مون تي منش هٿ واد (humanism) جو
ايترو اثر ٿيل آهي جو جلد ڪين مٽندو . يعني ته
سڪڻي آسودي وچولي درجي جا سنسڪار منهنجي
پٺ ٿا چڏين ، جو ڏسي سماج وادي مون تي بگڙن
ٿا . مونکي سماج واد جو ڪٽر پڻو ناپسند آهي . هن
وقت جو سماج واد ڪارل مارڪس جا ڪتاب
ڌرمي شاستر ڪري ٿو پوڄي ۽ مهال جو ڪورڊ قد
ڏئي . سڀ ۾ اعلان ڪاٺون سان تعدادون ، گهڻو ڪڇ
جو روس ۾ ٿيو آهي ، خاص ڪري صلح سانت وقت
بي حد آهنسا سي سڀ مونکي ناپسند آهن . پر
تنهن هوندي به آءٌ روز بروز سماج واد جي ويچار
ڌارا ڏي ٺهندو وڃان ٿو .

ممڪن هجي ته مارڪس جي آڳهن بابت مت
(Theory of Value) يا پيون ڪي ڳالهون غلط هجن .
تن بابت راءِ ڏيڻ لاءِ آءٌ قابل ناهيان ، پر مان ڀانيان ٿو

هندوستان ڪنهن لمولي جو فاشست وادي بڻيو.
 نڙديڪ آئينده ۾ شايد ائين ئي ٿي. هندوستان جي
 لڏجوانن ۾، خاص بنگال ۾، ٻڙ قدرتي سيڪنڊن
 پراڻت ۾، ويندي ڪالگريس الڊر فاشست خيال
 جا اهيڃا ملن ٿا. جنهن صورت ۾ فاشست واد جو
 ازحد زور هر ڪري ٿا لو بد آهي، تنهن صورت ۾
 ڪالگريس جا اهنسڪوادي ابا ڪاشس جو ڪن ٿا.
 ۾ فاشست واد جماعتي راج ۽ خالگي ملڪيت.
 سڙيڪار ڪري ٿو. سڪين جا سڪ مطلب گهٽائي
 ٿو. ٻڙ ٿا لان ٿو ڪري. جنهنڪري ڪالگريس جي
 وڏن کي شايد پاء پوي. لڳي پيو ته هن ريت سڀئي
 لمولي اڳئين سان گڏوگڏ ڪڇ ٿيون ۽ هليو ايندو.
 ۾ هيئن نانگ نه مري ۽ لٽ نه ٿي ٿي، اتي سگهي
 ٿو يا نه سائي ٿا ٿي آهي.

فاشست واد کي سڄي ٽراٽ نه وڃولي درجي
 هي لڏجوانن مان ملي سگهي ٿي، ۾ هيئن سڄ سڄ نه
 اٿو وڃولي درجي مان ڪي اٿلاي آهن. مزدورن
 ۾ ڪڇ جو ٻڙ آهي، ۾ ڪسان مزدور اڃا ستل آهن.
 انهي قومي خيالن واري وڃولي درجي ۾ فاشست
 ٻڄ جيڪر چڱا راڻا ڪري. ۾ جيئن ڌاري
 حڪومت آهي تيئن فاشست واد هٿ يورپ جيڙو
 نه ٿي ٿي سگهندو. هندوستان جو فاشست واد ضرور
 آزاد ٿي، جو خواهن ۽ سلطنت شاهيءَ جو دشمن ٿي ٿيندو.
 انهيڪري عام جي مدد ۾ وڻي ٻوٽي. ۾ جي ملڪ
 مان انگر ٻڙ جي اختيار ٿي وڃي ته شايد فاشست واد
 لڪڙيون وڪون وڌائي، خاص ڪري جڏهن وڃولي

رهي ٿو. پر ايتري قدر پايمل ٿي ويو آهي. جو ڪليل
ڳوٺن کي به جيئن گانڌيجي چوي ٿو، ”وڻاڻ“ ڪٽي
بنايو اٿس. پاڻي گڏجي ڳوٺ سڌارڻ جو مادو منجهانئس
ڇت ٿي ويو آهي. ڏوهه ڏيڻ يا ڳلا ڪرڻ مان ڇا
ورندو جڏهن اڀاڳو ڄاڻي ٿو ته جيئن هڪ جنگل آهي
جنهن ۾ هر ڪنهن جو هٿ پئي جي ڳٽڙ ۾ آهي. پوءِ
به ڪيئن چيئي ٿو سو هڪ اسرار آهي. ڏٺو ويو آهي
تہ ۱۹۲۸ - ۱۹۲۹ ۾ پنجاب ۾ رواجي ڪسان جي روزاني
پيدائش اٽڪل ۹ آنا هئي. سا ڪمائي ۱۹۳۰ - ۱۹۳۱ ۾
وڃي ۹ پايون ٿي! سمجهيو آهي ته پنجاب جو ڪسان
بينگال، بٽار ۽ گڏيل علائقي جي ڪسانن کان وڌيڪ
سڪيو آهي. گڏيل علائقي جي ڪن پوري ۾ ضلعن ۾
منڊيءَ کان اڳ. سڪي وقت به روز به آنا ڪمائي
هئي. اهڙين ذليل حالتن ۾ چوڻ ته ڇو ٿا ڳوٺاڻا پاڻي
ملي ڳوٺ سڌار ڪن يا ڇو نه ٿا دالي پرش دان جي
ورڪا ورسائين، غريبن ۽ سندن مفلسيءَ سان مسخري
ڪرڻ ٿيندي.

هن ڳپ ۾ ڏيڻ مان ڪيئن نڪري ٻاهر ٿجي؟
اڀاڻو سجهن ٿا، جيتوڻيڪ جي ماڻهو فٽير ٿي پيا آهن
تن کي ڇاڙهڻ ڪو سولو ڪم ناهي. پر هوند وارا
راهه ۾ وڏي رندڪ آهن ۽ سلطنتي حڪومت هوندي
ڪابه بدل سڌل ناممڪن آهي. پر ايندڙ سالن ۾
هندوستان ڪهڙي دڳ لڳندو؟ هن زماني ۾ به
لهرون موج زن آهن. ساميواد ۽ فاشيٽ واد. وچ
واريون تڪرڪون ۽ پڙندڙ ترندڙ گروهه رفتہ رفتہ
ڌوپي ويندا. سر مالڪوم هيلي اڳڪٿي ٿو ڪري ته

جي مالڪن مزدورن جون مزدوريون، ليڪي تي
ڪم جون به، گهٽائي ڇڏيون آهن. يعني نه ڪم جي
وقت گهٽ ڪري ڪمائي گهٽ ۽ رخصتي گهٽجي
وئي آهي. هوڏانهن نين ڪلن ۽ سڌارن ڪري ڪم
جي رفتار ۽ ٿڪ بڻي وڌيا آهن. پر مزدوري ساڻي
هي ساڻي. مطلب نه مالڪن جي ٿڌ نظر اُٿو ٻين
صديءَ جي ڪنور دل آهي. ساهي لڳن لڏهن
جوارا ڪن ۽ مزدور کي ڌرو به پائي ڪن پوي.
مندي ٿئي نه وئي ڏانهن ڪن، نه روز گهٽائڻ يا
اسان لاءِ چاڙهو ڪونهي. تنهن ۾ ڊگھو سرڪار ساڻ
آلن، پر اڪڙي وچولي درجي جا سياستدان به ساڻن
لا ٿين. نهن هوندي به احمد آباد جي مزدورن جو
لصيب بمبئي ۽ ٻين شهرن کان مثالو آهي. ڪوڙي
ڪارخانن جي مزدورن جو حال بهنگال جي سڻيءَ ۽
ٻار جي ڪاٺين جي مزدورن کان ڌرا بهتر آهي. پر
لندن ۽ جڙوڇڙ هنرن جو سڀ کان پڙو بضم آهي.
ڪوبه شخص هڪ هنڌ ڪارخانن جي لڪاپٽن جا
لاکڻا مثل ڏسي، سندن عيس عسرت ۽ شان
شوڪت ڏسي ۽ ٻئي هنڌ الڪ اڳهاڙا بٽ بکيا
غليظ بستين ۾ ڏسي نه وري سبق جلد نه وساري.
پر اسانجون دليون ڏاڍيون ئي ويڙون آهن ۽ اسين
هي فرق سمجهون ٿا ته آڌ کان هوا ۾ هوندا.

ڪارخانن جي مزدورن جو پڙوئي حال آهي،
پر ڪمائيءَ جي. خال کان وري به ڪسان کان گهڻو
بوتر آهي. هڪ ٻالھ ڪسان جي ماڻهي ۾ آهي.
شهرن هي بستين کان پڇي پٿرائيءَ جي کلي هوا ۾

ڪي تازا واقعا

۾ هن قسم جو آثار ساهتيه موجود آهي، پر هندوست
۾ اهڙي ساهتيه جي سچ واکاڻي ڪري ۽ ملڪ
پيهي به نٿو سگهي. پر رڳو ٻين جا لکيل پوت پڙهڻ
ڪافي ناهي. جي ساميواد جي عمارت هند ۾ اڏائي
آهي ته هند جي حالتن موافق اڏائي پوندي يعني
انهن حالتن جي تپاس ضروري ٿيندي. پوءِ ته اهي
ماهر گهرا جي هن ڪم جي پٺيان تن من ڏيئي محتو
ٿي وڃن ۽ تفصيلوار رٿون ٺاهين. بدقسمتيءَ سان
اسانجا ماهر به سرڪاري نوڪر آهن ۽ گهڻو ڪڇ هن
ڏس ۾ چري نٿا سگهن.

نڪي ڪي فقط دماغي شغلن ڪري ساميواد داخل
ٿيندو. ٻين شغلن جي به ضرورت آهي. پر آءٌ
سمجهان ٿو ته دماغي محنت بنا ته حرڪت سمجهي سگهجي،
نه حرڪت زور ڀري سگهندي. هن وقت زرعي مسئل
ملڪ جو عين مسئل آهي ۽ رهندو ئي. پر هنر ڪارخانا
به وڌن ويجهن پيا ۽ اهڙي ئي اهميت رکڻ لڳا. پوءِ
يلا اسين ڇا ٿا چاهيون؟ هڪ زرعي راڄ يا هنرن وارو
راڄ؟ اسين گهڻي قدر زرعي پيشه وار رهڻا ئي آهيون،
پر آءٌ سمجهان ٿو ته هنر به وڌائڻ ئي کپن. اسانجي
ڪارخانن جا سردار به بنهه جهونن خيالن جا آهن.
هو ته تازا توانا سرمائيدار به ناهن. اسانجا غريب اهڙا
غريب آهن جو مالڪن ليکي روز وڌائڻ ڪري
وڌيڪ خريداريون نه ڪندا. انهيڪري سندن روز
نٿا وڌائين ۽ سندن ڪم جا ڪلاڪ نٿا گهٽائين. تازو
ڪپڙي جي ڪارخانن ۾ ڏهن ڪلاڪن مان گهٽائي
ڪم جا نو ڪلاڪ ڪيا ويا آهن. تنهن تي احمد آباد

حوادو آلمر ڪٿا

ڪ جي آباديءَ ۽ انسان جي بهوديءَ لاءِ ڪارگر
سگهندو.

پٿرو آهي نه رهي سڀ ٻڌڻيون جي سامهون
اهي ٿو سي ڪي قانون پاس ڪرڻ ڪري ڪن
هنديون. پر ڪي بنيادي قانون ۽ پوري عملي
طاقت ضروري آهن. رهي قانون ٽين سماج جو بنياد
وڌيڪ عمارت جو ٿيڻو تيار ڪندا. سامهوندي سماج
جي عمارت اڳي ئي ڪن ڪڍي. ٺڪي ڪي
اڄ لاهو -- و سڀاڻي ٻاهو نه ٺهي راس ٿيندي.
پهرئين نه اٽڪون لاه ڪڍي پٽ صاف سٿو
ڪرڻو آهي. ڪڇ به ڪيو نه رهي مڃڻ نه وساريو نه
اسان ڪي ڪٿو ناهي، باڪ وٺڻو آهي، اڄ جو
ٽي ڪرڻي سڀاڻي ئي سڪر آڻڻو آهي. پر سو ٺڌهن
لاڳون ۽ ٻيون اٽڪون دور ڪون ويهندون. ها
رت رٿي آهي تنهن ۾ اهو بحال نه ڪرڻو آهي نه
مولڪي جا ٿو وٺي يا ٿو وٺي، يا مڪمل انصاف
جا ۾ آهي. پر جا آڻڪ لڙو کان صحيح، جا ٿو وٺي
ڪري سگهي ٿي، جا ٿو وٺي حالتن موجب ٿوري
رت رٿي آهي.

ٻارن مطلب ۽ مرادن جو پاڻ ٺڪر ضرور ٿيندو
ڪو وڃون رستو ٿو سڃاڻي. هر هڪ کي هي يا
رستو وٺڻو ٻوندو. پر پهرئين سوچڻو ضرور
ٿيندو. سامهون لاءِ جوش ۽ محنت ڪافي ناهي.
دلن ۽ حقيقتن جي پٽي ضروري ٿيندي. مگر

انهن ضبطين تي ئي ٿڳي جيئي ٿو.

هن مرض جو وقتي علاج ڪرڻ لاء سماج ڪئين
اٽڪلون شڪلون هلي ضبطين جون ضبطيون ڪري
ٿو. مثلاً ڳريون ڍاڻون، مؤنن تي ڍاڻون، قرض هلاڪا
ڪرڻ لاء قانون، ناٿي جو ملهه ڪپرائڻ، سڀ اهو نا
آهن. تازو ڏسون ٿا ته نه رڳو سووييٽ روس پر
بين شاهوڪار شاهي ملڪن پنهنجا قومي قرض
پيچائڻ کان ناري واري آهي. انگريز قوم آمريڪا
کي قرض ٿئي ڏئي، سو هندوستان لاء هڪ خطرناڪ
مثال بڻيو. پر قرض نه ڏيڻ يا ڍاڻون وجهڻ مرض جو
مٽاڇرو علاج آهن. بنياد کان پاڙون ٿا پٽينس. ٺٽين
عمارت اڏڻ لاء اولها بنياد کوٽا پون ٿا.

چالو سرشتو بدلڻ لاء جو طريقو ڳولي ڪڍڻو تنهن
تي غور ڪبو ته منجهانس نفع نقصان، مالي يا
روحاني، ڪيترو ٿو ٿئي. حساب ڪرڻ مهل اڳ
پوء سارڻو پوندو. ڏسڻو پوندو ته انسان جو سڪا ۽
آسودگي، مالي يا روحاني، وڌائڻ ۾ آخر ڪيتري
قدر مددگار ٿيندو. هوڏانهن اهو ٻڌ سوچڻو پوندو ته
چالو سرشتو چالو رڪڻ سان ڪيڏا نه موتمار نقصان
پوڳڻا پوندا. بڪ، دڪ، روحاني ۽ اخلاقي
خراپيون، انسان جون بيداريون ۽ بيقارايون، اهو
سرشتو هڪ شاهي ٻوڏ سمان آهي. جا ٻوڏ وقت
به وقت مال مالڪيت ماڻهو ٻوڏيندي وٺي ٿي.
ٻوڏ جي پاڻيء مان پڪ يا بالديون پري ڪڍڻ
ڪري ٻوڏ جو زور نه ڇڏندو. ٻوڏ جو چوه فقط بند
۽ واھ ٻڌڻ ڪري ئي ڍرو ٿيندو ۽ پوء اهو چوه.

ٿي، قائم رکي عام ڪي، ڪو ڏک ڏيڻ ڪيتري
 قدر عئل ۽ نيتي ۽ موانق ٿيندو؟ اڃا مراد ناهي ته
 سڪين کي ڏکونجي، پر اڃا مراد آهي ته سڪا ڏکين
 کي نه ڏکونين. سڪين ۽ هوند وارن سان ناهي ٿي
 سگهي ته انهيءَ جهڙي بي ڪهڙي ڳالهه؟ ڪي ناهي
 ۾ انصاف يا بي انصافي. ڏسندا، پر سڀ چولدا ته
 ناهي ۾ ڏاهپ آهي. پر ناهي جي اڃا معنيٰ نه آهي ته
 سڪين جو هڪ حق رد ڪري سندس جڳهه تي ٻيو
 حق نروا ڪجي. ٿي سگهي آئي ڪوشش ڪري
 واجبي معاوضو ڏنو وڃي. جهڙي مان آخرڪار وڏا
 نقصان ٿي ٿيڻا آهن. پر اموس جو نوابخ شاهد
 آهي ته سڪيا حق ڇڏي ست ناهي ٿا ڪن. جي
 طبعا ڪنهن زماني بڪار ثابت ٿين ٿا سي عئل ۾
 ورتن ٿا. اهي نه بچي وڌي جو کيلن ٿا، جنهن
 سڀ داو ڪن يا نه پئگيا ٿي اٿن ٿا ۽ آخرڪار
 مٽجي ميسارجي ٿي وڃن ٿا.

ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي لفظن ۾ هن ماڪ ۾
 ڪيترا شخص ضبطن وغيره بابت ڏاڍا ”گئل بول“
 بوليندا رهن ٿا. موجوده سرشتو انهن دائمي ضبطين
 تي بيٺل بدل آهي. انهن کي ٿي بنجو ڏيڻ لاءِ
 سماجڪ تبديلين جي ضرورت آهي. روز بروز مزدور
 جي مزدوريءَ جو ڪج حصو ماڪ ضبط ڪندو رهي
 ٿو، ڪسان ۽ آبادگار جي ٻئي لکان ۽ ڀل وڌي
 ڪري ضبط ٿي وڃي ٿي ۽ اڳي ته ڳوٺ جون ٻنيون
 ضبط ٿي زميندارن جون ملڪيتون ٿي ڀولديون هيون؟
 ننڍا ڪاليدار به رفته رفته ڪي ڪاڇي ويا. ڇالو سرشتو

۽ ٺڪي ڪي ڪين ريل گاڏيون سڏي سگهيو. انهن کي نه گڏ ڪري رڌي ڏيون ۾ داخل ڪرڻو آهي. روس ملڪ ڪٿي ڇڏيو، پر پوءِ به دنيا جي ملڪن ۾ ”نون نظامن“ ۾ شاهي تبديلين جون ڳالهائون هلن چلن پيون. آمريڪا جي پوزيٽنٽ روزويلٽ ۽ هر طرح شاهوڪار شاهي ۽ ٽي هٿ رکي حمايت ڪندي، ڏاڍي جريٽ سان ايڏيون وڏيون تجويزون داخل ڪيون آهن جو آمريڪا جي رهڻي ڪهڻي شايد بدلائي وڃي. چوي ٿو ته، ”جن کي حد کان ٻاهر حق آهن تن کي ڄملي ٻاهر ڪندس ۽ جن کي نهايت گهٽ حق آهن تن کي ڇاڙهي مٿي ڪندس.“ ڪامياب ٿئي يا نه ٿئي پر واهه سندس همٿ. ڪيئن نه ملڪ کي کڏن کوپن مان ڪڍي شاهي دڳ لڳائي ٿو. پلن ڪرڻ کان يا تجويزون وقت بوقت بدلائڻ کان ڪو ٿو ڪائي. انگلند ۾ به مسٽر لائڊ جارج هڪ ”ٽئين تجويز“ تيار ڪئي آهي. اسان کي ته هندوستان ۾ ڪئين نيمون تجويزون گهرجن. اڳئين سمجهه ته، ”ڄاڻڻ جهڙو هو سو ڄاڻڻ ٿا ۽ ڪرڻ جهڙو آهي سو ڪري پڙهياسين“ سراسر احمقي ٿيندي.

اسان اڳيان ته ڪئين سوال آهن ۽ سڀني جو سندرو ٻڌي نبيرو ڪرڻو آهي. مثلاً جي موجوده سرشتو عام ماڻهن جي حالت خوب سڌاري ٿو سگهي ته قائم رهڻ جو حق اٿس ڇا؟ ٻيو ڪهڙو سرشتو عام جي حالت سڌاري سگهي ٿو؟ ڪيتري قدر صرف سياسي تبديل وڏو سڌارو آڻي سگهي ٿي؟ جي سڪين جا مطالب هن گهر ٿي سڌاري جي آڏو اچن ٿا ته انهن

آهي. ۽ سوال سمجهجي. تڪ مسئل سمجهڻ اڻڙوئي
اڻر آهي جهڙوڪي حل ڪرڻ.

اسانجي بد قسمتي آهي جو اسانجا سياستدان
دنيا جي واقعن مان اڻ واقف يا بي پرواه آهن. شايد
سرڪاري عملي ۾ ڳڻپن کي ساڳي اڻ واقف آهي.
سول سروس وارا ۽ پنهنجي ئي ٿڌنگ دنيا جي
دائري اندر کلي کائي سمجهن ٿا. فقط ڪن اوانجي
درجي جي افسرن کي دنيا جي مسئلن تي واپار
ڪرڻو پوي ٿو. برطانيه حڪومت ۽ دنيا تي نظر
ڏهرائي پوء پنهنجي نيتي ناهي ٿي. ڪير ٿو چاڻي ۽
هندوستان تي راج ۽ پڇاڙ ڏيان ۾ ڏکي پوء انگلند
پنهنجي ٻاهرين نيتي ڳڙي ٿو. ۾ ڳڻپن هندوستان
جي سياستدانن کي پوڄهه آهي ۽ چالي سلطنت شاهي،
سوويت يونين جي وڏندڙ طاقت چين ۾ انگريز
روسي، چالي چالاڪيون، وچ ايشيا، افغانستان يا ايران
۾ واقع - سيني جو هندوستان جي سياست سان ڳهرو
واسطو آهي؟ راج اسيا ۾ حالتن جو ڪشمير تي اڻ پوي
ٿو ۽ پوء برطانيه نيتي ۽ پڇاڙ جو ڪشمير هڪ مرڪز
ٿي پوي ٿو.

۾ جي آرٿوڪ آئنون دنيا ۾ ڏمان ڏم ٿي رهيون
آهن سي ۽. تڏهاڻ وڌيڪ اهم آهن. اسان کي چاڻي
ڪبي ۽ اڻويهين صدي ختم ۽ ويهين جي ڳڙهن لاءِ
وٽس جواب ڪوبه. وڪيلا ٿو خيال، جو هندوستان
۾ چالو آهي، ۽ اڳيان مال ڏسي پويان تبصلا ڪيا،
سي ڪٿڙي ڪم ڪا حڏهن اڳيان مثال ٿي ڪونهن.
آڳ ڳاڏي ۽ جي ڏين مثال ۽ ڳڻ ڳاڏيون ڪين هلنديون

حڪومت جون ڳالهين ڪرڻ، ڏسي عبرت وٺي ٿي. * هر هڪ سمجهدار انسان ڄاڻي ٿو ته ساري دنيا هن وقت هڪ سخت ذهني ۽ لولي ۾ آهي. هر ڪو، ڇڏو يا جهڪو، سمجهي ٿو ته موجوده حالتن تي انسان ذات نهايت بي قرار آهي. ڏسون وينا ته اکين اڳيان انقلابي بدل سڌل پيئي ٿي. آئينده، کڻي ڪهڙو به رنگ ڏيڻ لڳ وٺي، پر فيلسوفن، سماجي پندرن، آرٽ شاسترين جي ڪتابي ڳالهين تي منحصر ناهي. آئينده ڪهڙو ٿيندو تنهن ۾ هر هڪ انسان جو پلو پرو آهي. تنهنڪري هر هڪ لاءِ لازمي آهي ته دنيا ۽ دنيا اندر شڪستن جو صورت حال، سمجهي ۽ خبردار ٿي ثابت قدم کڻي. سمجهي ته هڪ دنيا جو خاتمو ۽ ٻي دنيا جو جنم ٿي رهيو آهي. ڪنهن به سوال جو جواب ڏيڻ لاءِ ضروري

* ۴ سيپٽمبر ۱۹۳۵ مرکزی اسيمبلي ۾ ملڪي ”پريس ائڪٽ“ جي عمل بابت هيٺيون بيان ڪيو ويو: سال ۱۹۳۰ کان وٺي ۵۱۴ اخبارن کان سرڪار ضمانتون ورتيون ۽ ضبطيون ڪيون. منجهائن ۲۴۸ اخبارن ضمانتين نه ڏيئي سگهڻ ڪري ڇڏڻ بند ڪيو. باقي ۱۶۶ اخبارن کي ۲,۵۲,۸۵۲ رپيا ضمانتن طور پريا. ۱۹۳۵ جي پڇاڙيءَ واري حصي ۾ ڪيترا قانون پاس ٿيا آهن جن وڌيڪ مدي تائين ناگر ڪ حق غصب ڪيا آهن. مکيه قانون - ڪرمنل لا امينڊمينٽ ائڪٽ ساري ملڪ سان لاڳو آهي. مرکزی اسيمبلي ناپاس ڪيو، پر گورنر جنرل صحيح وجهي پاس ڪيو. ڪيترن پرائنٽن ۾ انهيءَ قسم جا قانون پاس ڪري ورتا آهن.

۽ مٿڙن وغيره جي بندون تي ضبط يا بي قاعدي نٿا پيا وڃن ٿا تن جو ڪاٿوئي ڪونهي. ”خطاڪ“ ساهتي رکڻ ڪري به ڳريون سزائون آيون رهيون. ملڪ جي سياسي يا اقتصادي مسئلن بابت به اکر صاف لکڻ يا روس جي سماج ۽ تهذيبي حالتن بابت به اکر تعريف جا لکڻ ڪات ڪوت صاحب جي قلم کان نٿا ڇڏن. بنگال سرڪار ڪلڪتي جي ”مادون روپو“ کي ڏري ڏئي جو هن روس بابت ڊاڪٽر رابندرا نات ٿاگور جو اکين ڏل احوال پڌرو ڪيو. پارلمينٽ ۾ هند جي نائب وزير چيو ته ”ليڪ ۾ هند جي الگريز راج بابت گهٽ وڌ لکيل هو“ جنهنڪري اعتراض درار وارو راج جي ڪاميابين بابت فيصلو ڪرڻ وارو به ڪات ڪوت صاحب نه آهي؟ اتي ڪنهنڪي مجال جو ئيءَ طرح سمجهي يا ظاهر ڪري. رابندرا نات ٿاگور هڪ مختصر پيغام ڊپلن سوسائٽي آف فرينڊس ”ڏي موڪليو ته به سرڪار اعتراض اٿاريو. هي ٿاگور ڇٽوڙ مهاڳوي جنهن جو ساهتيءَ سڀيتا سان ئي واسطو آهي ۽ جو سياست کان دور رهي ٿو، جو دنيا ۾ ناميارو ۽ هندوستان ۾ پوڄبه آهي، تنهن جو هٿن بوت ٻڌو ٿو وڃي ته باقي غريبن جو ڇا؟ پر حقيقتي ڏهاوڪان ڏهاوڪري پڙ وارو واپو منڊل وڌيڪ خراب آهي. انهي واپو منڊل ۾ سڄي اخبار نويسي ڏکي، تواريخ، آرٽ شاستر، سياست وغيره کي غور ڪرڻ يا سڄي سکيا ڏيڻ ڏکيا. ملڪ جي هن حقيقتي حال ۾ سڌارا ترپا ڪرڻ ۽ جوابداري

اڻڻاڻ جو سبب سمجهين. هوڏانهن ڪم ڄاڻي نه هون
جهڙا جي اڄ پورن آزاديءَ ۽ سخت قطع تعلقات ڄاڻين
ٿا، سي به وڻڪ ڦيرين ۽ سامهون واري انگلند سان
گهرا ٺاڻا ڄاڻين. اسان مان ڪم نه انگلند جي عام
ماڻهن سان آسڪار ڪرڻ نٿو چاڻي. اسان جو آسڪار
انگلند جي 'سلطنت شاهي' سان آهي ۽ جنهن ۾ پڻ اها
وڻي ٿيڻ ۾ پڻ اسين سهڪار جا خواهن ٿينداسين.
ٿيڻ ۾ پڻ لرم ۽ لبرل ڪيڙي وات وٺندا؟ ڪم ڄاڻي
پوءِ به شايد خدا تعاليٰ جي حڪمت ڄاڻي ٿيڻ نظام
تي راضي رهن.

گول مڙ ڪائٽرلسن ۽ فيڊريشن جي تجويز مان
هڪ وڏو نتيجو هجي لکتو جو رياستن جا وائي ٿيڻ
جي اول درجي پر ٿيا. ولایت جي مراد ڏر واري کي
سندن ۽ رياستن جي ”آزاديءَ“ جي ڏاڍي چورا ڪورا
ٿي. انهن هن لاش پر حلقن نئون ساهه کڻي ڦوڪيو.
اڳ ڪڏهن نه هين پڇ ٻڌي مڇري نه ٿيا هئا. اڳ
نه الگريٽ ريزيڊنٽ صاحب بڻاڊر وٽ چوڻ نه ڪن
ڪڇي سگهندا هئا ۽ هندس ڪار جي هينون راجائن
۽ راجائن ڏي کلم کلي شرف جي نگاهه هوندي هئي.
سندن راج اندر الگريٽ جو ڪو نه ڪو دخل هوندو ئي
هو ۽ اڪثر ضروري پڻ هو. هن وقت نه ڪنهن
رياستن اندر سڄو راج الگريٽ عملدارن جو ئي آهي،
جي ڪن هندس ڪار ”اڏارا“ ڏنا آهن. پر مڙ ڇر ڇل
۽ لارڊ رائيمبر جي هوءَ هوءَ ڪري هندس ڪار ڏرا
گهراڻي آهي ۽ سولو سندن ڪم ڪارين پر دخل
ٿي ڏئي. راجائن نه ڏاڍي حڪمت سان ڳالهائڻ

۾ رڳو هيءَ به ڳالهه ياد رکڻي پوندي ته پوئين مزدور
وزرات ۽ قومي سرڪار به ساڳيو سر ٿي آلايو. نتيجو
اسان لاءِ اهو ٿيو جو اسانڪي گول ميڙ ڪانفرنسون،
وائيت پيپر، گڏيل ڪاميٽيءَ جي رپورٽ ۽ انڊيا
اڪٽ وغيره نصيب ٿيا.

اسان اکين اڳيان پر توڙ ٿو آهي ته سلطنت شاهي پاليسين
۾ جهڙي ٿوري پارٽي اهڙي مزدور ڌڙ ڪوٺورو
ٿي فرق اٿن. ائين ته عام مزدور وڌيڪ آزاد خيال
آهن، پر عام جو خاص ٿي ۽ ليڊرن تي اثر ٿورو آهي.
ائين به ٿي سگهي ٿو ته مزدور ڌڙ جو ڏاڍو طرف زور
وٺي وڃي، جو جو اڄ ڪالھ حالتون جلد ڦڙ ٿي ڪاٺي
وڃن ٿيون. پر ائين به ڪنهن بدو ته قومي ۽ سماجڪ
هل چلون ويڙهجي سيڙهجي ڪند وٺي وهن جيسين
بين هنڌ ڪي آس پريون تبديليون ٿين؟

هيئن جو هندوستان جا ليبرل ولايت جي مزدور
ڌڙ تي پاڙي وينا آهن سو وچان ئي پورنگ وٺي
سگهي ٿو. جي خدا نه خواست اها ڌڙ سچ ۽ ڏاڍي
طرف ڏي لاڙو ڪري ۽ انگلنڊ ۾ ڪو ساميوادي
ستاو عمل ۾ ڪڍي آڻي، ته ڪير ڇاڻي تنهنجو اثر
هندوستان تي يا اسانجي ليبرل ۽ نرم گروهن تي ڪهڙو
ٿئي؟ منجهائن جهجها ته سماجڪ خيالات ۾ حد موده
دل آهن. سي ته مزدور وزارت جون سماجڪ ۽
آرٽڪ تبديليون پسند نه ڪندا ۽ ڇر ڪندا ته متان اهو
مرض هندوستان ۾ وڇڙي نه وڃي. پوءِ ڪير چوي
ته انگريزي تعلقات سان هيڏي ۽ مھيت جو وابت ويندي
رنگ ڦري وڃي ۽ انهيءَ تعلقات کي اٽلو سماجڪ

پاڪار بندو ٻالار بندو، وٽ.

لبرل ليڊر ۽ شايد ٻيا ڪيترا، جن ۾ ٿورا ڪالگريسي
 ۾ هوندا، قدرتي آس جون اکيون لبرل پارٽيءَ جي
 فتح ۽ ليسر وزارت ۾ پائي وينا آهن. سو ٻينڪ اسين
 انگلنڊ ۾ تيز ڪروهن جو سهڪار وٺون ۽ ليسر وزارت
 مان نه فائدا ڪٽون. پر انگلنڊ تي ٻيوس ٿي پاڙي وهڻ
 ۽ چوڻ نه ڪڏهن ٿو اسانجو وار وري، اسانجي عزت
 ۽ قومي شان وٽان ٺاهي. شان نه نهر پر رواجي شل
 ۾ ائين نه ٿي سهندو. ڀلا اسين ايتري قدر برطانيه مزدور
 ٿر ٿي ڇا لاءِ پاڙي وهون؟ ۽ مزدور وزارتون آيون
 ۽ واپسون ۽ ٻنهي جون هند کي سوکڙيون ڪڍهنڪي
 وساريون آهن ڇا؟ منتر ريمسي مڃڪڙو ٺالڊ ڪٿي مزدور
 ٿر ٿر ڪي هوندي، پر سندس جهونا سالي به نه
 ساڳيائي ٻول بولن ٿا. آڪٽوبر ۱۹۳۴ ۾ مزدور ٿر جي
 سائوٿپورٽ ۾ ڪائونسل ٿي. ڪائونسل ۾ مسٽر
 وي. ڪي. ڪوشن مين هڪ ٺهراو پيش ڪيو ته
 ”اسانکي يقين آهي ته هندوستان ۾ پورن سوراڄ اسٽاپن
 ڪوڙ لاءِ جو اصول قبول ڪيو ويو آهي، ته هر ڪنهن
 قوم کي، پنهنجي حڪومت قائم ڪوڙ جو حق آهي،
 سو اصول هڪدم عمل ۾ آندو وڃي.“ ڪائونسل ۾
 مسٽر آر ٿو هينڊرسن زور آندو ته ٺهراو واپس ورتو وڃي
 ۽ صاف صاف چيو ته وزارت طرفان اهو اصول عمل
 ۾ آڻڻ جو وعدو آڏو ٿو ڪري سگهان. ڇي ”اسان
 ظاهر طور ڄاڻايو آهي ته اسين هندوستان جي سڀني
 ڪروهن ۽ فرقن سان صلاح ڪنداسين. توهان سڀني
 کي اهو وعدو ڪافي سمجهڻ کپي.“ اهو آتم وٺڻ

۽ ايل ۾ ”جوابدار بينڪي راج“ جو نالو به نه ڳڏل آهي. تنهن تي ڏاڍو هل مڇايائون ۽ هاڻ جو سر سيميو ئيل هوز هين بابت هڪ قسم جو بيان ڪئي ڪيو آهي، ته چوندا عزت رهجي آئي ۽ شايد بس ڪئي ڪن. اهو جوابدار بينڪي راج پلي ڪئي هڪ ڏور ڏورانهن وجود بنا پوت هجي يا هڪ خيالي خوابي بهشت هجي جتي ڪير ڪڏهن پهچي ٿو ناهي، پر هي يار چوندا ته اهڙا خوش خواب، به چڱا ۽ انهيءَ بهشت جي سڪن لڌن بابت آکاڻيون ٻڌائيندا وڌندا. سر تيج بهادر ساڀوءَ کي شايد برطانيه پارليمنٽ ۽ برطانيه رعييت ۾ ايمان نه آيو، سو ڀڄي وڃي بادشاهه سلامت جو ساڻو ورتو اٿس. ههڙو قابل وڪيل، سٺو ڪيشن نه ڪا اي نظير قانوني نظر پيش ڪري ٿو؟ ”جو. ڪي“ برطانيه پارليمنٽ يا رعييت هند لاءِ ڪن يا نه ڪن، پر سڀني مٿان بادشاهه سلامت آهي، جو ٿي هند رعييت جو دڪ سڪ ۾ راکو آهي ۽ هندوستان ۾ امن ۽ آسودگي لاءِ آڻو آهي.”

پر ائين اڏسڻ ته نرم ڌر تجويز جي مخالفت گهٽ ڪئي آهي سو به واجب نه ٿيندو. منجهائن ڪيترن صاف صاف چيو آهي ته نئين تجويز کان چالو سرشتو، جهڙو ڪي تهڙو، بهتر آهي. پر ايترو چوڻ بعد خود سندن اصول کين ڪو به عملي قدم ڪڍڻ کان اٽڪائين ٿا. سو سمجهان ٿو ته وڏي واکي اعتراض وٺندا رهندا. هڪ ٻراڻي چوڻي ڦيرائي منجهائن پنهنجو ڪم ٿيڻي سگهن ٿا ته ”جي پهرئين پيري، ڪم ٿو ٿئي ته به

* لکوءَ ۾ ۲۹ جنوري، ۱۹۳۵ هڪ تقرير ڏيندي.

هٿ ڪري، جيئن ڪڙين ڦرندڙ حالت ۾ موجب بدلائي
 بدلائي سگهجي. اڄ ڪالھ نه رڳو گرب فيصلن جي
 ضرورت نٿي ٿئي، پر اهي عمل به آڻڻ لاءِ ڪافي طاقت
 گهربل آهي. جيئن اهي ٽنهي مان ٽنهي پائيدار نه ٿي
 ڪن مغربي ملڪن به جاري آهي سا هنن دنيا ۾
 گهربل تبديلون آڻي سگهي ٿي پر اهو سوال هڪ نه
 اٿي به نٿو، ڇو جو هڪ نه هر ڪنهن جي رڳو ٿي ٿي
 پڙيون لڳايا ويا آهن ۽ اڳيان ڪتب لڳل روش جي
 شين جو دروازو آڻي. سمجهو ته اسان کي هڪ
 اعڙي موٽڪار به وڌايو اٿن، جنهن ۾ رڳو بهار
 لاءِ برڪت مٿان برڪت آهن، پر انهن جو پتو نٿو ڏي.
 اسان جو سياسي سرشتو ائين رهي ٿو آهي جن کي
 مارشل لا هميشه پيو سڏجي. دراصل زوراور حاڪم
 کي مارشل لا کانسواءِ ٻيو ڪم نٿو سڏجي. سواءِ سماجي
 جو ٻيو.

ٽين سرشتي جي سوکڙي هندوستان کي ڪيتري
 آزادي ڏان ڪري ٿي سو هن مان ئي پڌرو آهي جو
 ازحد لوم ۽ سياسي مودار گروهه به سرشتي کي مودود
 سمجهن ٿا. البت سرڪار جا آڏي ۽ پڪا حامی جڏهن
 ٿي چيني ڪندا ته سڀا موجب ادب آداب ۽ ڏاڍي
 ساز سان ٿي ڪندا. باقي ٻيا نه رڳو، رڪاڻي ٿا ڪن.
 هن قسم جون سياسي تجويزون ڏسي اوم ڌر وارا
 اڳي وانگر ساڳيو پڪو ايمان نه ڪندا جو انڪريشن هڪ رهڻ
 به به ايسور جي حڪومت آهي. ٿي رهي سگهيا، بيشڪ
 سندس ٿي چيني ڪيائون، پر وري به حقيقتون ڇڏي
 سگهن اکرڻ به وڃي آڙيا، جي ارمان آهي ته سڄي رڳو

سٽ جو مت ڏيڻ لاءِ لينڪيشاپر ۾ آسٽريليا جو مال
بھشڪار ڪرڻ لاءِ هڪ تحرڪ چالو ٿي آهي. پر تنهن
ڌمڪيءَ جي آسٽريليا ذري به پرواهه نه ڪري، رڳو
اڳ ۾ اڳرائي ڪري رهي آهي.*

هي آرٽڪل جهڳڙا ڪو هن ڪري نٿا ٿين ته ڪئبدا
۽ آسٽريليا جي ماڻهن جي انگلنڊ ڏي بدنيٽ بدخواهي
آهي. جيتوڻيڪ آئرلنڊ جي بدخواهي ظاهر آهي.
جهڳڙا ٿين ٿا ڇاڪاڻ ته مطلب نيارا آهن
۽ جڏهن ڪڏهن نيارا نظر اچن ٿا تڏهن هندوستان ۾
”حفاظتن“ جي اهائي مراد آهي ته انگريزن جا مطلب
غالب پون. هي جو تازو هندوستان جي واپارين ۽
ڪارخانن وارن کان پڇڻ بنا، اعتراض وٺندي، ڳجهي
طرح هندوستان جو انگلنڊ سان واپاري عهدنامو ڪيو
آهي، جنهن مان انگريز واپاري واقف آهن، پر جو
مرڪزي اسيمبليءَ انڪار ڪيو آهي، تنهن مان پتو
آهي ته اهي ”حفاظتون“ ڪنهن لاءِ آهن. سچ پچ ته
انهن ”حفاظتن“ جي ڪئبدا، آسٽريليا ۽ ڏکڻ آفريڪا
۾ سخت ضرورت ڏسجي ٿي، ڇو جو اتي جا ماڻهو
نه رڳو واپاري معاملن ۾ ڏنگا هلي رهيا آهن، پر انهن

* ميلبورن جي ”ايڇ“ اخبار ظاهر ڪيو ته جي
لينڪيشاپر بھشڪار جي حرڪت بند نه ڪندو ته
آسٽريليا ڏک جا ٻه ڏک واهي ڪڍندي ۽ لينڪيشاپر
سان باقي رهيل واپار بند ڪندي. لينڪيشاپر ڪي
اهوئي جواب ڏيون ته ”ٻنهنجي ارادي تي اڏول
آهيون“

وڌايا ويا آهن. ڪنهن ئي لئڪڪيشن جو نجا ڪارڻاٽا ٿي
 باهه ٿي ويا آهن ۽ دانهون ڪن ٿا ته آسٽريليا اوتارا
 عهدنامي جي پيڪڙي ڪئي آهي. اعتراض ورتا ۽

ٿي ۽ ٻو اسانجي روانگي ۱۷۰ ملين ۶ لک پاڻوڊن مان
 ڪٽجي ۱۶۳ ملين ۵ لک پاڻوڊ ٿي. جيئيش آهي ته
 ۱۹۲۹-۱۹۳۳ وچر سلطنت اندر اسانجي روانگي ۵۰۶
 سيڪڙو ڪٽي ۽ آمدني فقط ۳۲۹۶ ڊالرن تي. سلطنت
 جي ٻاهر ماڪن ڏي اسانجي روانگي ڪٽو نه ٿي، ٻو
 آمدني بلڪل ڪٽو ٿيڻي وئي.

(۳) ”مبلورن جي اشار ”ايڇ“ ڪي اوتارا جو
 عهدنامو نه پسند آهي. سندس لفظ ۾ عهدنامي ڪري
 ڪڍڻ ڪٽي آهي ۽ وسوس ٿي رهيو آهي ته عهدنامو
 ڪرڻ وڌي سونو ٿي هئي.“ (هئسٽور ”مبلورن
 ڪارڊين“ اشار جي ۱۹ آڪٽوبر ۱۹۳۴ واري ٻڌڻي
 ۾ لکيو.)

(۴) خود مسٽر اسٽيٽ، حوٽن وقت لنگ ڌر طرفان
 ڪٽندا هو وزير اعظم آهي، سو واپاري معاملن ۾ الڪوڙ
 سرڪار جي پاسري ۾ ڪندو آهي. امريڪا ڪي
 ڏسي هو به من ٿرائي ”نيو ڊيئل“ New Deal جون
 بولون ٻولي لڳو آهي. مسٽر ٿويناڻ، سر اسٽورڊ
 ڪرپس، ۽ مسٽر جان اسٽريٽي جي خطرناڪ اثرن
 هيٺ اچي هو به ساموادي ٿي رهيو آهي. سيني
 ڪانڊروين، لزل ۽ آء. سي. اس وارن لاء هي هڪ
 جناو آهي ته جي شخص اهڙا خيال رکي ٿا ته سان
 صحت ڪن، متان ائين نون متن هو مرض منجهن
 وڃي نه وڃي. (لکڻ کان پوء ڪٽندا جي لزل
 پار ٿي، مسٽر ڪنگ جي اڳواڻيءَ هيٺ، چوڌن ۾ ڪٽي
 وزارت ناهي آهي.)

واپار (۱) مان. هندوستان جي سياسي ۽ واپاري حالتن موجب انگريزي واپار جا نفع هندوستان کي صدقو ڪرڻ ڪري ٿيا. هوڏانهن آزاد بينڪن، خاص ڪري ڪمبڊا ۽ آسٽريليا سان قصوي ٻيو هو. (۲) انهن ت انگلنڊ سان نوڪي وڃائي سڙدو ڪيو ۽ سندن فائدا انگلنڊ جي نقصان ڪري ٿيا. تنهن هوندي به ڏاڍيون ڪوششون هلي رهيون آهن ته ڪيئن اوڻاوا جا بڊن ٽوڙي پنهنجا هنر ۽ ڌارين ملڪن سان واپار وڌائجن. (۳) ڪمبڊا ۾ لبرل ڌر، جا هڪ مڪيه سياسي پارٽي آهي ۽ شايد جلد وزرات ٺاهڻ واري ٿي، سا ته اوڻاوا ٺاهه ڊاهڻ لاءِ ڪم ڪشي يعني آهي. (۴) آسٽريليا ۾ عهدنامي جي لفظن مان چڪي ٿاڻي معنيٰ ڪڍي ڪپڙي ۽ ڏاڳي جي ڪن جنسن مٿان محصول

(۱) ”هندوستان جي واپار ڏي اشارو ڪندي سر ولير ڪري چيو ته اوڻاوا جي عهدنامن ڪري انگلنڊ کي خاص فائدو ٿيو.“ سر ولير جي ۵ ڊسمبر ۱۹۳۴ لنڊن ۾ بي. او. شپنگ ڪمپني جي ميٽنگ ۾ صدر طور تقرير.

(۲) لنڊن جي مخزن اڪائنامسٽ (جون ۱۹۳۴) لکي ٿي ته، ”اوڻاوا ڪانفرنس تڏهن ڪارگر سمجهجي ها اڄڏهن هڪ پاسي سلطنت اندر ماڪن جو پاڻڀر واپار وڌي ها ۽ ٻي طرف سلطنت جو ٻاهرين ملڪن سان واپار ساڳيو رهي ها. پر حقيقت ۾ سلطنت اندر ملڪن جو پاڻڀر واپار ٿورو وڌيو آهي، پر سلطنت جو ٻاهرين ملڪن سان واپار گهڻو گهٽجي ويو آهي. هن تقرير ڪري جيڪو سو بينڪن کي ٿي فائدو ٿيو آهي، ته انگلنڊ کي. مثلاً سلطنت اندران مال جي آمدني ۱۹۳۱ ۾ ۲۴۷ ملين پاؤنڊن مان وڌي ۱۹۳۳ ۾ ۲۴۹ ملين پاؤنڊ

مان فقط ٺيڻ لکن کي ووت آهن. سندس حساب موجب جن ڪروڙن کي ووت ٺاهڻ سي قطارون ٻڌي سرڪار جي طرف پيڻا آهن. مرض جو علاج ٻڌرو آهي - سڀني بالغن کي ووت کڻي ڏيڻ لاءِ سوال ڇو از خود نٿو ٿئي پوي.

اسيمبلي جي چونڊن کان جلد ئي پوءِ گڏيل پارليامينٽري ڪاميٽيءَ جي چوڙجڪي سڌارن بابت رپورٽ شايع ٿي. مٿس هر طرف کان ڪيترن قسمن جا اعتراض ورتا ويا، پر هڪ ڳالهه ئي خاص زور ڏنو ٿي ويو ته رپورٽ مان ظاهر هو ته حڪومت جو عام ۾ بدگمان ۽ بي اعتبار هو. مولڪي لڳو ته ائين جي قومي ۽ سماجي مسئلن کي نظر انداز ڪري ڇڏڻ عجب سمجهيو ويو. آخرڪار برطانيه سلطنت شاهي ٻيٽي ۽ اسانجي قومي مقصدن وچ ۾ ضد هو يا نه؟ جي هو نه سمجھي ٿي پوءِ هو؟ جي اسان کي آزادي گهرجي هئي ته ڇا لاءِ گهري هئي؟ انهي لاءِ ڇا نه سلطنتي ٻيٽيءَ جا پابند رهون؟ سرڪار جي نه اهائي مراد لڳي ٿي، ڇو جو اسان کي چٽايو ويو ته جيئن توهين سٺي چال هندا، يعني برطانيه ٻيٽي اختيار ڪري سوراخ لاءِ پاڻ کي تيار ڪندا، تڏهن ”حفاظتن“ وارا قلم نه لڳايا ويندا. پر جي پوءِ به برطانيه ٻيٽي ماڻه ۾ هلڻي آهي ته هي ڇل هلاڻو ڇا لاءِ، ته راءِ جون راءيون اسانجي هٿن ۾ هجن؟ سڀني کي خبر آهي ته اوتارا جي عهدنامي جيڪڏهن ڪو انگلنڊ کي ڏيڻو ته هندوستان

سان صلاح آڻڻا ڪن. اسيمبليءَ جي چونڊن کان اڳ
 اهاڻي ڪوشش هيئن ته ڪيئن ڪم جو سٺو ٿڌو
 ڪريون جيئن ڪانگريس ٻاهر لور ڌريون سان ٿين.
 مندر پريش جهڙي بل ڏي به سندن رخ ڦري ڪاڌي
 ۽ مدراس ۾ سنئين کي آڻڻ ڏيڻ لاءِ ڪي انجمن
 ساڻن ڪيائون. ڪو ٿڪو، تيز، سڌو چونڊن جو پروگرام
 ملڪ اڳيان رکڻ هئا ته عام ۾ امنگ پوڃي هئا ۽ عام جي
 سياسي تربيت به ٿي هئا. هان جڏهن ڪانگريس
 ڪائونسلن جو پروگرام کنيو آهي ته سياسي ۽ سماجي
 ترقيءَ جي دشمنن سان بلو اڏڻ وڌڻ وڌڻ ۽ لوپ رهندن
 ته من ڪي ڪن سوالن تي اسان سان گڏ ووت ڏين.
 يعني ته ڪانگريس اڳواڻن ۽ عام خلق وچ ۾ ويڇو
 وڌڻ وڌي ويندو، برابر فصيح ۽ زبردست تقريرون
 ٿينديون ۽ ناٺ لنگر سان ڪائونسلن ۾ بهرو ورتو ويندو
 ۽ وقت بوقت سرڪار کي هارون ڪارايون ويندون -
 جن هارن جي سرڪار هميشه وانگر ڌري به پرواهه
 نه ڪندي.

ٻين سالن ۾ جڏهن ڪانگريس ڪائونسلن جو
 بهشڪار ڪيو تڏهن سرڪاري مڪيتر چوندا هئا ته
 ڪائونسلون عام جون سڄون عيوضي آهن ۽ عام جي
 رايون جو آئينو آهن. عجب ته جڏهن اڪر ڪي جهرا
 گروهه اسيمبلي ۾ گهڙي پيا آهن ته سرڪار جي
 نقطه نظر وري ڦري آهي. جڏهن ڪو چونڊن ۾
 ڪانگريس جي ڪاميابيءَ ڏي اشارو ڪري ٿو ته
 چوي ٿي ته چونڊڪ ٿورڙا آهن ۽ ٽيهن ڪروڙن

لکي ڪي ڪارخاني جا مالڪ ساڻن آهن، جو ڪو
ڪارخاني ۾ زميندارين جون طلبون ڌار ۽ مختلف آهن.
انهن مالڪن ۾ همت ڪانهي جو سڌو عملي قدم يا
بيو ڪم اڻائڻو ڪري سگهن. تنهنڪري هڪ ٻي
سرڪار جي درٻار ۾ بهيو ڪانگريس جي ڇانوڻي ۽
پر اٿن. اُهو ڏر يا فريقي پرستن کي هڻو ڏيکيو
لڳي. هنن جا ليڪا نه ڪارخاني جي ترقي ۽ ڀيل نهن
جائي آهن.

مسلمانن جي هيٺئين وچولي درجي ۾ پڙهڻ ڪي
سجائي اچي ۽ ساري قوم ڏندن هنن ۾ پستي پيل
آهي. تنهنجو اهو لکتو آهي جو ٻنهي مڙهه دل،
جاگري ۽ ڪامورڪا اتر نه رڳو قوموار جماعتن ۾
زور نه ڏيڻ، پر ساري ترقي ٿي چايل آهن. مسلم
ڪانگريس جا سڄي ڇنڊ لارا وڌا زميندارن وڙي ۽
خطائي ٿي ٿي ٿا. نئون هوندي نه پالين ٿو نه عام
مسلمانن ۾ ڪا لڪل طاقت آهي، جو جو سماج اندر
پرادي پاڻ هندن کان وڌيڪ اٿن. هڪ وار اٿيا نه
ساميرادي رات ۾ وڌيڪ ٿڪا هلندا. هي الحال نه مسلم
لعلر بات، جسماني توڙي ذهني نظر سان، سٺ آهن
۽ منجهن ڪا اُهو ڪانهي. پراڻن اڳواڻن اڳيان ڪنڌ
ڪٽي لٽا سگهن.

ڪانگريس سياسي نظريان سڀني کان اڳري
جماعت آهي، پر سندس اڳواڻ اهڙا اڳواڻ ناهن جيڙا
عام جي سڃاڻي ۽ ڪري هٿ ڪن عام جي پستي
گهرون ٿا، پر عام جي دڪن جي سار ٿا ٻين يا عام

گڏيل صلاح سان فيصلو ڦيرڻ لاشدلي ٿي پوندو. برطانيه سرڪار ۽ قومي ڌرين جو پاڻم ٺهڻ مشڪل. پاڻم وڌا ويڇا ۽ سندن مطلب نرالا آهن. برطانيه سرڪار جو فرقيوار نظر سان هندن توڙي مسلمانن کي خوش ڪرڻ به مشڪل. هڪ نه ٻئي کي خوش ڪرڻو اٿس. مسلمان پسند ڪيائين ۽ ٽيڪ سمجهي ڪيائين. هارٽ مٺ پر هندو فرقي پرستين کي خوش ڪرڻ لاءِ هيءَ پڪي پختي مفيد پالسي ڇو بدلائيندي؟

ته هندو جاتي سياسي طور وڌيڪ زور ۽ آزاديءَ جي خواهن آهي، سائي ڳالهه سندس آڏو ايندي. سرڪار سمجهي ٿي ته خسيس فرقيوار رعايتن ڪري (۽ خسيس ئي ڪري سگهي ٿي) هندو جاتي جنگ آزاديءَ ۾ ڀري نه ٿيندي. پر ساڳين رعايتن ڪري مسلم جاتيءَ ۾ پيو نه ته وقتي ٿير ضرور پوي ٿو.

مرڪزي اسيمبليءَ جي چونڊن پڌري پٽ ڏيکارڻو ته هندو مهاڻيا ۽ مسلم ڪانفرنس انهن ٻنهي فرقيوار جماعتن پٺيان ڪهڙا ماڻهو بيٺل هوا.

ٻنهي ڌرين جا اميدوار ۽ مددگار وڏا زميندار يا شهري شاهوڪار هوا. انهي ٿي سبب ڪري مهاڻيا انهن قانون جي سخت مخالفت ڪئي جن قرضدارن جا بوجا هلاڪا ٿي ڪيا. هندو سماج جي چوٽ تي چار سڪيا سي ٿي هندو مهاڻيا پر آهن. ڪي سڪيا ۽ ڪي ڌنڌن ۾ پڙهيل سي نرم ڌر پر آهن. ٻنهي جي هندن ۾ گهڻي هلندي ڪانهي، ڇو جو هندن ۾ هيٺيون وچولو ڌر جو سياست ۾ خوب سڃاڻ آهي.

پني کي ڪشت ڏيئي ماس ڪندڙ کڻي بڻايو. نسط
ڌار پائي بادشاهه بڻجي ٿي رهيا. فيصلو ڪاموءَ سڀني
ڌريون الڪوٽ سرڪار جون محتاج ٿي پيون.

خاص ڪري بنگال ۾ ٿورن يورپين کي باڪل گهٽو
عروضو ڏيئي، هندن سان حد درجي جو بي انصاف
ٿيل هو. انهي کي سرڪاري فتويٰ ڇڏي يا امانتي فيصلو
ڇڏي (ڪيترن کي امانتي فيصلو ڇڏڻ تي اعتراض
آهي) سشت ترشي پيدا ڪئي. هن وقت متان کان
ماڻهن تي ٿليل آهي ۽ ڪن سياسي سببن ڪري
پروا نٿي ڪيو وڃي ٿو، پر جيسين رهندو تيسين پارٽي
پاڙيندو رهندو. منهنجي خيال ۾ سندس وڏي هٿ ۾
هڪ چڪي ڳالهه آهي. اهڙي وڏي چيز ڪڏهن ۾
ٽڪي ٿي سگهي.

لشڪرست پارٽي ۽ ڪائونسل سوس هندو ماسيا ۽
بين قومي اوس سڀنيان هن جتي ٿي ڏاڍا روتلا
ڏنا. پر حقيقت ۾ فيصلو جو انڪار نيشن فيصلو جي
قوانين پني ساڻي بنياد تي پيڻل هواس ٿي ڌاري
سرڪار هجي. هن قسم جي ايٿي ڪين اڳ ۽ شاڻ
الائي ڪيڏانهن ڪاهيندي پئي وڃي، جو ڏسي
سرڪار ڪجهن هٿندي هوندي. هي ٻار هن فيصلو
کان ايترو ۾ چوڪن ٿا جو وڏين ڳوٺن ڳالهين تي
سرڪار جي مخالفت ٿي ٿا ڪن، ۾ من هي لب
ولي اسان سان پوڄي پو ڪو فيصلو ڪري. تنهن ۾
هندو ماسيا ۾ حد ڪري چڪي آهي. تنهن ڳالهه
جي ثبت ٿي ٿي پريس ۾ پاڻ ليٽو اوائيان ٿي ۽ پو
۾ مسلمانن کي چڙ ڌاري ايترو دور پڇاڻان ٿي جو

آءٌ به خوش ٿيس ته ڪيترا نڪار ۽ ڪار ٿي ڪجي
 ٻاهر ٿيا.

سڀ کان وڌيڪ مون کي ڪانگريس ائسبلٽ پارٽيءَ
 جي لپٽيءَ تي ارمان ٿيو. سندن فرقيوار فيصلي جي
 سخت مخالفت آءٌ سهجي سگهيس ٿي، پر پارٽيءَ جو
 زور وڌائڻ لاءِ هڪ طرف سناتين جهڙين ڪٽر فرقيوار
 پارٽين سان، ته ٻئي طرف نامي گرامي سياسي مردودن
 سان ٻانهن پيلي وڃي ٿيا. بينگال ڇڏي، جتي ڪن
 خاص سببن ڪري هڪ ڪانگريس گروهه جي پستي
 هين، هن پارٽيءَ جا گهڻا ميمبر هر طرح ڪانگريس جا
 مخالف هئا. سچ پچ ته ڪانگريس جا مکيه مخالف
 هئا. پر انهن سڀني عجيب غريب مخالفتن هوندي به
 جي زميندارن، نور ڌرين، ۽ البت ڪامورن ڪيون
 ٿي، ڪانگريس جا اميدوار خوب ڪامياب ٿيا.

فرقيوار فيصلي ڏي ڪانگريس جو رخ ڏاڍو
 عجيب هو، پر حالتن هيٺ پيو ڪچ ٿي به ٿئي سگهيو.
 اڳ جي بي طرفدار ۽ ڪمزور پاليسيءَ جو هاڻ نتيجو
 پوڄيائين ٿي. اڳ جي پڪو ثابت قدم ڪٽي تنڪال
 نتيجن جي ڪا به پرواهه نه ڪري ها ته صحيح به هجي
 ها ۽ شان به رهيس ها. پر تڏهن تيس نه ڪيائين ۽
 هاڻ ته بي ڪا وات ڪانهيس. فرقيوار فيصلو هڪ
 واهيات چيز هو. اهو قبول ڪرڻ معنيٰ هميشه لاءِ
 آزاديءَ کي ٽوڪر هڻڻ. سو هن ڪري نه جو مسلمانن
 جا پاند پريائين ٿي. شايد اهي ئي پاند، پر ٻئي ڪنهن
 نموني، پري سگهجن ها. پر هن فيصلي سان سرڪار
 ملڪ کي ٽڪر ٽڪر ڪري هڪ ٻئي جي خلاف، هڪ

ڌرين جي وڏي ڪائونسل ٿي ٿيندي. ائين ڪرڻ مان ڪي ڪمن ورتو آهي ۽ اهڙي ڪائونسل ۾ ساڳيا جهونا جوڳي، پنهنجا پاڻ عيوضي بڻجي اچي پاڻي ولوڙيندا. سڄي جوڙجڪي مجلس اهائي ٿي ٿي سگهي ٿي جا سنهي ٻالن جي ورتن تي چونڊيل هجي ۽ جنهنڪي عام جي پرتي هجي. اهڙي ئي مجلس ڏکيا مسئلا هٿ ۾ کڻي سگهندي ۽ فرقيوار يا ٻين مرضن ۾ اڙجي نه ويندي.

هن تجويز جو سولي ۽ لنڊن جي من ٿي ڪهڙو اثر ٿيو سو ڄاڻڻ وٽان هو. ٿير سرڪاري طور ڄاڻاڻو ويو ته سرڪار کي تجويز ٿي ڪو اعتراض ڪونه هو. بلڪ سرڪار هن تجويز مٿان هٿو گهمائڻ لڳي، ڇو جو سندس من ۾ هوندو هيءَ مجلس به هڪ سر جي سنهي ڌرين جي ڪائونسل ٿيندي. جنهن سان ڪو ڪو ٿيل ڪونه لڪو ٿو، بلڪ سندس عمت پڻا ٿيندا. پر پوءِ اڪه ڪليس ۽ ڪي خطا نظر آيس، جن ڪري تجويز جي اوڏو نه وڃي.

نموني اجلاس بعد موڪلي اسيمبليءَ لاءِ چوڻون ٿيون. ڪائونسلن جي چوڻون لاءِ ڪابه دلچسپي نه هوندي به ڇو ته شل ڪانگريس سوڀاري ٿي، يا سڄي ٻچ من ۾ هوم ته شل مخالف هار کائين. اهي مخالف به چڻ چڻ جو مرون هو يعني ٻيٽ پوڄاري، پر ٿي پرست، دوکيا ۽ سرڪاري ڄاڻاڻا. خاطري هيم ته گهڻا ته ڏڪاڻي ويندا، پر ڪيترا فرقيوار ٻيٽي جي. اوت ۾ فرقيوار ويس نيڪ پاڻي پاڻ سرخرو ڪرڻ لڳا. پوءِ به ڪانگريس جي شد مد سان سوڀ ٿي ۽

ڪري نه مليو اٿس. اڄ به ڪالگريس هميشه وانگر سندس خيالات جو عڪس آهي ۽ جي ڪٿي ٻيون واٽون ڳولي نه به ڳانڍائجي ۽ جو مٿس ۽ ملڪ تي اثر پوڻو ئي آهي. الهی بوجي ۽ جوابداريءَ کان هو جدا ڇڻي نٿو سگهي. ملڪ جون سڃيئون حالتون سوچيندي سندس شخصيت اکين اڳيان کڙي آيو بهي ۽ ڪڍر به انهيءَ جو انڪار ڪري نٿو سگهي.

في الحال ڪالگريس ڇڏي ٻاهر آيو آهي، شايد هن خيال سان ته ڪالگريس ڪنهن مونجهاري ۾ نه پوي. شايد هن ۾ اٿس ته ڪنهن قسم جو شخصي سنڌو عملي قدم ڪٿي سرڪار جو مقابلو ڪرمان، پر تنهن ۾ ڪالگريس کي نه آڙايان.

ٻڌي خوش ٿيس ته ملڪ جو جوڙجڪي سرشتو ٺاهڻ لاءِ ڪالگريس کي جوڙجڪي مجلس هٿ ڇڏڻ جو خيال پسند آيو هو. مون کي ته هي مسئلو حل ڪرڻ لاءِ ٻي ڪا واھ نٿي سڃڻي ۽ پڪ اٿم ته ڪنهن نه ڪنهن وقت اهڙي ڪنهن مجلس جو ميٽر ضرور ڳڏبو. ظاهر آهي ته برطانيه حڪومت جي قبوليت بنا اهو ميٽر ڳڏائي نٿو سگهي. سواءِ ان جي ته ڪو انقلاب ٿئي. اهو به ظاهر آهي ته موجوده حالتن ۾ اهڙي قبوليت نه ملڻي آهي. يعني ته جيسين ملڪ اندر اها طاقت پيدا نه ٿي آهي جو تيز رفتار ٿئي تيسين سڄي حقيقي مجلس ڳڏجي نه سگهندي. تيسين ته سياسي مسئلو به جيئن جو ٿيڻ ٿي رهندو. ڪن ڪالگريس جي اڳواڻن جوڙجڪي مجلس جي تجويز قبول ڪئي آهي، پر هنن ليکي اها مجلس هڪ قسم جي ڳڏيل

ڪي نظر آيو: هڪ گانڊ بچي جي شخصيت جي اجلاس
 جي ڇاپا، ٻيو نه پنڊت مدن موهن مالوي ۽ مسٽر آلي
 جي فرقيوار چيو ڇاڙ جي ٺاڪاميائي. جن کي عام جي
 دلين ۽ وچولي درجي جي بحالن جي واڻيٽ آهي
 تن کي ڏرو به عجب نه لڳو هوندو ته گانڊ بچي ئي
 ملڪ جو هڪ والي هو. سرڪار ۽ ڪي ڪنڊن پر لڪل
 سياستدان ڪڏهن پاڻ کي خوش ڪندا آهن ته گانڊ بچي
 سياست جو ٻڙ پالڻو ڪري لڪري ويو يا نه هن ٿر پر
 سندس هلندي هاڻ گهٽ آهي. پوءِ جڏهن عين موقع
 تي هو وري ساڳئي شان شوڪت سان اچي پر گهٽ
 ٿئي ٿو تڏهن واٽن والڪر بيتاب ٿي ٿوان سبب ڳولڻ
 ٿا ته هن هيءَ بازي ڪيئن ڪري؟ ڪالگريس ۽ ملڪ
 مٿان سندس ڇاپا گهڻي قدر سندس راءِ ڪري ٺاهي
 جي ماڻهو قبول ڪن ٿا، پر اها ڇاپا سندس خاص
 شخصيت جي آهي. هڙ جاءِ شخصيت هڪ اهم ڇيو ٿئي
 ٿي. هندوستان پر هن هنڌن کان به وڌيڪ اثر اٿس.
 ڪالگريس مان سندس ٻاهر اڪري اچڻ هن اجلاس
 جو هڪ مکيه واقع هو، ۽ ظاهري طور ڪالگريس جا
 پر هندستان جي تواريخ جو هڪ باب ختم ٿيو. پر
 حقيقتا منجهس ڪا وڏي معنيٰ نه هئي، جو جو هو
 چاهي ته به ڪالگريس پر پرڏان پڌ چڙهي ٿي سگهي
 پر پات لال ٿي ڪري آخر ۾ رات کي
 پر پنهنجا ڏينهن جيڪي ويا سي ويا ويا
 اڪه جي نظر جو دائرو آهي پر پر وڏا ٿيا.
 پر زهر هي بهار جا دل پر وڏا ٿيا.
 اهو پڌ ڪنهن عمدي يا ٻئي ڪنهن ظاهري

٦٧ - ڪي قازا واقعا.

ڪالگريس جي بمبئي اجلاس ۾ جيڪي ٿيو سو اخبارن مان پڙهيم. ڪالگريس جي سياست ۽ سياستدانن ۾ دلچسپي هيم. ويهن سالن جي گهري نالي مونڪي لينهن جي ليون سان ساڻس ڪٿي ٻڌو هو، تان جو آءٌ ڄڻ منجهس لين ٿي ويو هوس، جوابداري ۽ عهدداري جي ڳنڍ کان مٿي اهي غيبي تعلق هئا جن مونڪي هن عظيم الشان الجمن ۾ بي شمار فيقن سان جڪڙي ٻڌو هو. تنهن هوندي به ڪارروايون پڙهندي دل نه اٿي. ڪي ٿورڙا اهم فيصلا ڇڏي باقي ٿڌو قصو هو. جي سوال مونڪي عزيز هئا تن جو ذڪر به ڪونه هو. چيمر نه آءٌ هٿان ها ته ڇا ڪريان ها؟ ڀڪ سان چئي ٿي سگهيس. ڪيئن ڄاڻان نين حالتن ۽ نئين فضا ڪري آءٌ ڪهڙو رخ وٺان ها. لڪي ڪي اهڙي اچي پيئي هيم جو جيل اندر هن ٻڌي ڏکيا فيصلا ڪريان جڏهن فيصلا بيڪار ٿين ها، وقت ايندو جڏهن وقت جا سوال ڪٽا پوندم ۽ قدم ڪٽندس. سي فيصلا هيٺ ڇا لاءِ ڪريان جڏهن قدم ڪٽڻ مهل حالتون ٿي اُور ٿي وينديون.

جيئري قدر هن ڏورانهين ۽ لويڪلي هنڌان آءٌ سمجهي سگهان ٿو اوڻري قدر ڪالگريس ۾ به ڳالهائون

مولڪي ڪنهن به پني جي چيل ۾ وٺي وڃن. پر شڪر
 جو ڪن حالت سڌري ۽ آءُ آلمورا ۾ ٿي رهيس.
 جنوري لنگهي خبروري آئي ۽ هوا ۾ روءِ بهار جي
 آئي. بلبل ۽ ٻين پکين جي لال پٿان ٿور ۽ پتن مٿان
 ساوا سبز سلا باهر لڪري ڇڻ زمين آسمان جي اسرار
 ڏي لهارين وينا: سدا بهار جا جهاڙ بهارن جي پاسن
 تي لال رولي لکائي پيا آهن. بادام ۽ آلو بشاري جون
 مڪڙيون پيا پائڻ لڳيون آهن. ڏينهن سرلدا وڃن ۽
 آءُ ۾ ڳڻيندو رکان ۾ وري ڪڏهن پواليءَ ويندس.
 خبر لاهي الهی ۾ ڪمتر وڃو آهي جو چولدا آهن
 ۾ ڏکڻ پنهان سڪ ۽ بي جيني، بي دردي ۽ بي فراري
 سکن جي سولهن آهن. شايد هونئن سڪ ڪير ليکي؟
 شايد ڏکڻ ڪري من گلي ٿو، جيتوڻيڪ ڳهڻو ڏک
 من آمن ڪري ڇڏي ٿو. جبل اندر ماڻهو آلمر لڙڪ ٻرڪ
 ڪوڙ سڪي ٿو ۽ هيترا سال رهڻ ڪري سون ۾ اڪ
 اندر ورائي پاڻ ڏسو آهي. سپاو موجب آءُ آلمر مڪ
 لاهيان، پر چيل جي (ندگي) لکي ڪالي يا ڪچلي
 رهر وانگر ماڻهو کي ائين ڪري ٿي. ڪڏهن ڪڏهن
 من بهلا ٿو لاءِ پر وٽس ڪڏهن ڪل ڌاري تصوير ڪڍي
 ڇاپيندو آهيان ۾ آءُ ڪيتري قدر آلمر مڪي ۽ ڪيتري
 قدر باهر مڪي آهيان. پر ڏسان ٿو ڏسان جي حالت
 جلد ۾ جلد بدلي رهي ٿي.

جي سرڪار جو آڃا اهو رخ هو ته منهنجي جلد ڇٽڻ جو به ڇاڙهو ڪونه هو. سرڪاري پڌر نامن مان سو به جلد ظاهر ٿيو.

منهنجي کانپوءِ ڪملا سان گڏجن لاءِ پواليءَ ويس. تڏهن کان وٺي به ڇڏي ٽئين هفتي ساڻس ملندو رهيو آهيان. سر سيموئيل هور، هند وزير، ڪئين ٻيرا چيو آهي ته مون کي هفتي ۾ هڪ يا ٻه ٻيرا ملڻ جي اجازت ڏني وڃي ٿي. جي منهنجي ۾ هڪ يا ٻه ٻيرا چوي ها ته پوءِ وڌيڪ صحيح هجي ها. پوين ساڍن اُن مهين ۾ آءٌ ساڻس پنج ٻيرا گڏيو آهيان. سو سڀ آءٌ ڪو شڪايت طور نٿو چوان، ڇو جو آءٌ سمجهان ٿو هن ڳالهه ۾ سرڪار مون کي خاص مروت ڏيکاري، ملڻ لاءِ خاص سهنج ڏنا آهن. تنهن لاءِ آءٌ سندن شڪر گذار آهيان، جي ملاقاتون ڪيون اٿم سي مون لاءِ پالڻا ٿو ته ڪملا لاءِ به ٻها هيون. ڊاڪٽر به انهن ڏينهن ئي روز مره جا نير پاسي ڪري مون کي ڪملا سان گڏ وقت ڳالهائڻ جي اجازت ڏيندا هئا. انهيءَ ريت اسين هڪ ٻئي کي قريب ٿيندا وياسين، تان جو موڪلائڻ جي وقت ٻنهي جي دلين ۾ چير پوندا هئا. ڇو ته وڇوڙي لاءِ ئي وصال ٿيندو هو. وقتي لڳندو هوم ته شايد ڪو اهڙو ڏينهن اچي، جڏهن موڪلاڻي معنيٰ آخريين الوداع!

مانا جي علاج لاءِ بمبئي ويئي، ڇو جو اڃا ڇاڪ نه هئي. فائدو ٿي رهيو هوس ته اوچتو هڪ ڏينهن صبح جو جنوري جي وچ ڌاري تار آئي ته ڪي عضوا سڪي ويا هيس، سمجهيم ته شايد ساڻس گڏجن لاءِ

پسند هيس، جيتوڻيڪ هيڏو مڪان ذرا خالي هئي لڳو.
 مينهن وسندي به اندر پنڌ ڪري سگهيس ٿي. پر
 جيئن ٿڌ وڌندي ويئي تيئن وڌيڪ آداس ۽ اهاڻڪي
 لڳي. جڏهن سيهه سياري پر پاڻي پارو ٿي ٿبو تڏهن تازي
 هوا ۽ کليل پٽ لاءِ سڪا البت ڀري ٿي. نشين سال
 سان برف جي وس جي ٽئين سوکڙي آئي، پوءِ نه
 سوڻو موٽو چيل به کلي پيو. چهل ٻاهران ديال جي تارين
 مٿان برف جي چٽ چٽ چٽ چٽ چٽ چٽ چٽ چٽ چٽ چٽ
 پئي پهچايم.

ڪملا جي صحت ۾ لاهڻ ڇاڙهن ڪري خئي هوس.
 خراب خبر ٻڌي آداس ٿيندو هوس، پر ٻهاڙ جون
 هيڙون ٺاري لولي ڏيئي گهري ٿيندڙ ڪٽي وينديون
 هيون. ٿيندڙ ڪرڻ مهل چولندو هوس نه هي نشو ڪهڙو
 نه مٽو ۽ اسرار پيو آهي. هن ڪمار مان ماڻهو لهي ٿي
 ڇو ٿو؟ ڀلا سمجهه نه ڪمار ۾ پيو رهان نه؟

پوءِ به چيل مان چٽا جي ڏاڍي خواهش هيس،
 جهڙي اڳ نه ڄاڻان. سمجهي پر ڪانگريس جو اجلاس
 ختم ٿي ويو ۽ نومبر ۾ به موڪلي اسيمبليءَ جون
 چولندون ٿيون ۽ ويون. ذري گهٽ سمجهيم نه هاڻ
 چٽ جو وارو آيو ڪي آيا.

پر جلد ئي اٽليون خبرون آيون ته خان عبدالغفار خان
 گرفتار ٿيو ۽ ساش روس ٿي ملڪ ۾ موٽڻ مهل حڪم
 ڪڍيا ويا، انهن حڪمن ۾ نه الساليم ۽ نه فضيل
 هئي. اهي حڪم اهڙي شخص ٿي ڪڍيا ويا هوا جو
 ملڪ جو محبوب هو ۽ جو پنهنجي بيماريءَ جو ذرو
 به غيال نه ڪري پتا سان انڪال سمي ملڻ آيو هو.

پٽين مان شيشن سان ايترا ڇال هوا. سو ٿڌي تازي
هوا جي ڪمي ڪانه هئي. ٿڌ وڌي ته ڪيترائيون
دريون ڪاپاري جي ٽڪرن سان ڏيکيون ويون.
هن وڏي ديوانخاني ۾ آءُ يگانو اعليٰ شان سان ٿي
وهيس. ۾ هر ويرو اڪيلو نه هوس، ڇو جو درجن ۾
جهر ڪين جو چنل چٽ ۾ آڪيرا ٺاهي اچي وينو.
وڃي ڪوريل چيل بادل پلجي در درين اندر ڇانئجي
ٺاري پساني ويندو هو.

روز سانجهن جو پنجين بجي روئيءَ کان پوءِ اندر
بند ٿيندو هوس ۽ وري صبح جو ستين بجي ڪنڇين
سان ڪلف ڪلندا هوا. ڏينهن جو بوراڪ ۾ اندر يا ٻاهر
يارڊ ۾ آس جي ٽڙ ڪي ۾ ويهي پاڻ گرم ڪندو هوس.
د بورا پنڀان ميل کن ڀري هڪ جبل جي چوٽي ۾
ڏسي ٿي سگهيس. باقي مٿان نيلو گنبد ۽ منجهس بادلن
جي جهر ۾ منهنجائي هوا. بادل ۾ گهڙي گهڙي ويس
بدلائيندا هوا، جي ڏسي ٽڪيئي ڪين هوس.
منجهن ۾ مڙج موجب دليا جي جيون جون چون
سڀ شڪليون پسندو هوس. وري اُٿي ٿي سڀ
پاڻڻ ملي چٽ هڪ اونھون عميق ٿي پوندا هوا. يا ته
پائيندو هوس ته سمند جو ڪنارو آھن ۽ د پال جي
درختن مان هوا جا سوسات چٽ ڪناري تي لھرن
جي لس لپٽ واري پٽ جهڙو ڪندا هوا.
ڪنھن مهل وري ڪو بادل چٽ پهلوان وانگر پھتو ٿي
اسان ڏي ڌوڪيندو ايندو هو پر اُٿي ٿي ڇڙو ڇڙو
ڇات وانگر ڇانئجي هليو ويندو هو.
لنڊڙي ڪمري کان هيءُ شاهي بوراڪ وڌيڪ

مهل ڄڻ ڪو پڻ پتو نه ٿو چري ۽ اهڙي سن ٿي
 وڃي ۽ ٿلهو جو ساهه منجهي ٿو. اوڏي مهل رڳو
 شايد اڃا ڇٽي ٿارن ۾ جهڪي پڻ جهڻ ٻڏجي ٿي
 ۽ آسمان پڻ ٿارا ڌرا هڻيرا ۽ وڌيڪ لڪا نظر اچن
 ٿا. پر بهار پريست آڱر وٽ ڌاري گهڙوڙن ڪن ٿا ۽
 انسان هن اسرار اڳيان ڏکي ڪنبي ٿو. جهڻ
 باسڪل ڪوي چوي ٿو ته ماڻهوءَ کي ”هن بي اله
 سن سالت هر هٻيٽ وٺي وڃي ٿي.“ ٿن ٿران پٽن پر رالون
 اهڙيون سنائي واريون نه ٿينديون آهن. جهڻ جهڻ جي
 چو پر ٻڏجي ٿي ۽ جانورن جهڻ جي جهولگهار ۽ پڻ جهڻ
 رات جي سالت ٿوڙي ٿي. پر رات جي ٿڌ ۽ ڇايا اڃا
 پري هئا. جهڻ سٺو ختم ٿي هوندي رستي وڃي
 کاڌو ۽ ڪو به ٿڙي پکڙي ويا. نئون نظارو ڏسي
 حيرت ۽ خوشيءَ وچون ڄڻ دلڪ رهجي ويس.
 پري پري کان ببلن جي مٿان هماليه پريست جون
 پوني چوٽيون سج ۾ جهڪي رهيون هيون. ڄڻ جڳن
 جا جوڳ پيائي، آڱر آڪي ٿي، مٿن ڌاري هٿ
 ڏيس ۽ ٻهراڻ وڪال ٿي ايندا هئا. ڏسندي ئي دل
 من جي ٿپي تي ٽار پيو ۽ سندن قائم دائر سان اڳيان
 ٿڌيون وڌيڪ جون چالاڪيون چترايون، ڪوڙ
 ڪپٽ، لاجون ٿوب سڀ ليڄ ۽ حساس لڳا.

آلمورا جو ٿڌو جبل پٿار جي هڪ ٿڙي تي ٻڌل
 آهي. رهنمائي هڪ شاهي نوراڪ ملي جا اه
 تت ٿي ۽ ۱۷ غٽ ويڪري هئي. فرش ڪچو ۽
 جيت مٿي ۽ چٽ سڙيل ڪيل جنهن جا پيرزا هيٺ
 ٿي ڪريا. پنڊو جي ٽوپون ۽ هڪ ڍو يا چنو نه

ويندا تڏهن اڪيون پوڙي انهن رنگن جو وڙي وڙي
پيو درس ڪندس.

هت هت جهوپڙين جا جهنگا پهاڙن آڇي پاسن تي
جڻ چنڊڙيل هوا ۽ ڀرسان زمين جي سئين سنڌي
ڌڙي پوڙي تي ڪشالن سان آباديون ڪيل هيون.
پري کان پاء شاهي ڏاڪڻ جا ڏاڪا هڏا جي
هيٺ کان جبلن جي چوٽ تائين ويا ٿي. انسان پٽ
ڪوڙي لاءِ ڇا نه پگهرن جا ريلا وهايا هوا ڪيئن
نه پٽ جي جهڙي تهڙي آڇيو ڪا لاءِ وهيو گهيرو
ٿي! انهن ڪپڙيل چتين ڪري پهاڙن جا پاسا وسيل
پئي لڳا ۽ هن پاسي وڙي ڪي گهاٽا جهنگ ٻيا
برقي آناهيون سن ۾ هيون.

ڏينهن جو ڏاڍو مڙو هو ۽ جيئن سج چڙهندو ويو
تيئن سندس گرماس جبلن کي سڃي وئي ڪيو. پوءِ
جڻ ڏور ٿي لڳا ۽ پيو پري ياري دوستي ڪيائون
ٿي. پر ڏينهن نبرندي ڪيئن نه مهالڊو ٿري ٿو وڃين.
ڪيئن نه سرد ۽ پيانڪ ٿي پون ٿا جڏهن ”رات جو
راڪاس پراڻگهون پاڻي ڏليا ۾ ٿري ٿو“ ۽ جهنگ
جبل ڇڏي جيو وڃي لڪن ٿا ۽ پاڻ بچائين ٿا.
چالڊوڪي يا تارن جي منهن اونڌاهيءَ ۾ ڪيئن نه
پهاڙ آسري آڪاس ۾ آلپ ٿي وڃن ٿا ۽ جڻ ڏنڌلي
جسم هوندي نه ڏهڪائين ۽ اسانکي هيسائين ٿا ۽
۽ ماڻهن مان هوا جا سين سين ڪندڙ سياپا پهچن ٿا.
ويچارو اڪيلو مسافر رات ويندي ڏکي ٿو ۽ پاء نه
جت ڪت خطرو ڏسئي ٿو. هوا جا سوساٽ به جڻ
مٿس ڪيل چٽو يا للڪار ڪن ٿا. وڙي ڪنهن

موڪليو وڃيس. منجهس اکيون وڃي وينا هواسين
 نه من بهتر ٿئي، پر اٿو بدلي ٿيندي. ڇهن هشتن
 بعد صاف صاف، حالت بگڙي وئس. هين ائين اڳيان
 کيس ڀر. ڪندو ڏسي ۽ ٿو سڃاڻي ڏکيو هو ۽ فيصلو ٿيو
 ته هن تي حالت ۾ بهارڻ ۾ پواليءَ وڃي.

پواليءَ ۾ وڃڻ کان ڏينهن اڳ موڪلائڻ لاءِ وٽس وٺي
 هليو. روپ ڪڏهن ڏيندو سانس؟ ڏيندو سانس يا
 اصل نه؟ پر ٽين ڏينهن سوهي هئي. ۽ کيس ڏسي
 آيو ۽ ڪيئون. ڏينهن کان پوءِ ڪجھه هليو ٿيس.
 ٽن هشتن کانپوءِ منهنجي بدلي به آئوڙا بيل ڇيل ۾
 ٿي، جيئن ڪملا ويجهو هجان. پوالي واند ٿي آهي ۽
 ويندي ڪملا سان ڪي ڪلاڪ گذرو وئس. کيس
 ڪي بهتو. ڏسي ڏاڍو خوش ٿيس ۽ آئوڙا ڏي
 هليو ڪري دل سان وڌيس. دراصل گذرڻ کان اڳ
 ئي جبل ڏسي آيو سوهو ٿيو هوس.

جبل ۾ پالڪي ڏسي خوش ٿيس ۽ جيئن اسانجي
 موٽو ٿيو وٺي رستي تي سئون پالڪي لڳي ٿين صبح
 جي لڏي هو ۽ ٿون نظارن دل کي بهار بهار ڪيو
 ٿي، جيئن چڙهندا وياسين ٿين هڪ پاسي اوڙاهه
 ۽ ٻئي پاسي جبلن جون چوٽيون. هالن ۾ گر ٿي
 ويون. ساوڪ سبزي به ٿري ۽ شاخ ڇيل ۽ صوبو
 جا درخت. جت ڪت چاليل هوا. ٽپ ٽپ ٿي رستو
 ٿرادي سامهون جبل ڏسڻ ۽ هيٺ ماڻهيون. جن
 منجهان ننڍڙا ڇڻا گرگر ڪري رهيا ٿي. لپ ٿري
 پوي درشن ڪيو. چڻ ڪنهن پکي کي دان ٿي
 مليو. ڇهر نه ڇڏهن بند اندر هي رنگ خلاص ٿي

ڪيترن وچ وارن واٽان اشارا ملير تہ جي ڪو
انجام لکت بنا ئي، ڏيندين تہ سزا جي باقي مدي
تائين سياست ۾ بهرو نه وٺيندين ته آزاد ڪيو ويندين.
سياست تنهن مهل مون کي خواب خيال نه هئي ۽ جا
سياست يارهن ڏينهن ۾ اڪئين ڏي هيئر تنهن کان
شرف ٿي ڪاڏير. پر انجام ڪيئن ڏيان! پنهنجن
سائين، پنهنجن وعدن، پنهنجي مقصد سان ڪوڙو
ڪيئن ٿيان؟ ڇا به ٿي اهو ناشدني هو. انجام ڏيڻ
معنيٰ پنهنجي پاڙ هٿن سان پٽڻ، جو ڪچ مون لاءِ
پوڄڻ جو هو سو برباد ڪرڻ. چوڻ لڳا ته ڪملا جي
حالت روز بروز ٺاڙڪ ٿيندي رهي ٿي ۽ سندس
پوسان هوندين ته شايد موت جي چنبي کان بهي پوي.
پوءِ سندس حياتيءَ جو سوال وڌو يا تنهنجي هون
۽ هٿ جي ڳالهه ڳري؟ انهن سوالن جي وڙ چڙهان
ها ته خبر ناهي ڪهڙي درد شا کي رسان هاڻ پو
شڪر جو هن طرح هي مونجهارو اڳيان نه آيم. خبر
هيم ته خود ڪملا انجام ڏيڻ سخت لاپسند ڪندي ۽
ڪچ هاڪو ڪم ڪندس ته صدمي ڪري تيهان ٻوٽي پوندي.
آڪٽوبر جي شروعات ۾ وري ملاقات لاءِ وٺي
وير. جوش بخار جي غشيءَ ۾ پيئي هئي. ڏاڍي آتر
هئي ته مان وٽس هجان، پر جيئن موڪلائي جيل ٿي
ويس تيئن همت ٻڌي اشارو ڪري پٽڪي سان
چيائين: ”هيءَ سرڪار سان وعدو ڪرڻ جي
ڪهڙي سس پس پيئي هلي؟ ڏسج متان ڏٺين!“
يارهن ڏينهن ٻاهر هوس تڏهن ئي فيصلو ٿيو ته
ڌرا پاڻ ٽڪي ۽ هڪدم علاج لاءِ ڪنهن سٺي هنڌ

حالت ۾ ڪملا مڻهنجي ٻيو گرفتاريءَ جو ڏڪ جهلي نه سگهندي. ۽ ٿيو به ائين. ڪن ڏينهن نائين اهو بندوبست ڪيو ويو ته ڊاڪٽر جي روزاني رپورٽ مون ڏي به موڪلي وڃي، اها رپورٽ به اولڏي رستي پهچندي هير. ڊاڪٽر ٽيليفون رستي پوليس کي، پوليس جيل کي ۽ جيل مان وٺي خبر ڏيندو هو. نه ڊاڪٽر سڌو جيل کي خبر ڏي سوسرڪار کي پسند نه هو. به هٿا اهي مختصر رپورٽون هر ڀيرو روزانو نه، ٻيون اينديون هيون. پوءِ اهي نه بند ٿي ويون، ڇيتو ٿيڪ ڪملا جي حالت بگڙندڙ هئي.

خواب ڪيون ۽ وري ڪن لاءِ ترسڻ ڏينهن وڌي ٿي ٻيا ۽ راتيون نه طلعي هيون. وقت ڇريو ٿي يا ٻي ويو هو يا ڪي جونءَ والڪو ٿي سر ٻوڙ ڪلاڪ ڪلاڪ وه ٿي پير. اڳي ڪڏهن به هي حال نه ٿيو هوم. انڏهن لڳر ٿي ته ٻن مهينن کانپوءِ شايد ڇڏي ويندس، پر به مهينا به هڪ ٿي پيا.

پوري مهيني کانپوءِ هڪ پوليس آفيسر ملاقات لاءِ گهو وٺي ويو، ٻڌايائون ته هن وقت هٿي ۾ به پيرا، بلا ٿي وقت، توکي ملاقات لاءِ وٺي وڃبو. ڇوڏين ڏينهن سنڀري وينس. ڪير ڪونه آيو. پنجين، ڇهين، ستين ڏينهن. ڪڇ به ڪين آيو. ترسي پر ٿيس. احوال آيو ته سندس حالت وري لاڙڪ ٿيندي وڃي ٿي. ڇير نه هي مخولبازي چاچي نه توکي هٿي ۾ به پيرا مڻهن ڏيکاريو ويندو.

نيڪ مڻهن نه لريو. اهڙا نڀا ۽ ڏکيا ٿيڻ ڏينهن حياتيءَ ۾ ڪڏهن ڪين گذاريا هير.

”پت تي پاڇو پوڻ ۾ ڪا به رنڊڪ ڪانهي. مگر سڄ جا ترورا، سڀا موجب ڪٿي گهٽ ڪٿي وڌي ڪٽ پيلا ڪٽ ڳاڙها، رنگ رنگي ٿين ٿا. ساڳي طرح ڏک سڪ کان هڪ ڌار شيءِ آهي. پر سڪ ۾ ڏک جا ڪئين رنگ عذاب آڏو اچن ٿا.“

(راجڙ لکني - آر. ايس پندت جو ترجمو.)

آءٌ وري ٺيڻي جيل ۾ آيس ۽ پالير ته ٺيڻي سر قيد شروع ٿو ٿئي. اندر وڃي ٻاهر، وري ٻاهران اندر - ماڻهو هوس يا رانديڪو؟ هيئن اچڻ وڃڻ سڄي جيءَ کي ڦٽڪا پو ٿي ۽ هڪ هنڌان ٻئي هنڌ وڃي ٺهي لڪي وهڻ سولو نه هوندو. پالير ته وري ساڳي ڪوئيءَ ۾ رکندم جنهن ۾ هيٺرو وقت رهي هڙي ويو هوس، اڳ ۾ گلن ڦلن جو باغ ٿڪر هو، جو منهنجي پيڻيوني ولجيت پندت پاڻ پوکيو هو. ڪمري اڳيان چڱوئي وراڻيو هو. پر بوراڪ نمبر ٦ هن پيري هڪ نظر بند جي حوالي هئي ۽ ساڻس گڏ رهائڻ سرڪار کي ناپسند هو. مولڪي جيل جي ٻئي ڪنهن پاسي رکيو ويو جو وڌيڪ بند هو ۽ جتي گل ڦل سڙي جو نالو ڪونه هو، پر جيل ۾ ڪهڙي هنڌ بند هوس سا ڪهڙي ڳالهه؟ منهنجو من ته ٻئي هنڌ قبض هو. ٻيپ هوم ته هن نازڪ

واقف هوان جو پڻ خيال هو ته سرڪار مولڪي آزاد
ڪري ها، پر راه ۾ ٻه ولدڪون هيون؛ هڪڙو نه
بهمني ۾ آڪٽوبر ۾ ڪالگريس جو ڪليل اجلاس ٿيو
هو ۽ ٻيو نه نومبر ۾ ڪڙي اسيمبليءَ جون چونڊون.
آزاد هوندس ته شايد بهي موقعن تي ڪا گڏوڻ مڃائيندس
تنهنڪري ممڪن هو ته وري جيل ۾ اُماڻي تن مهين
بعد ڇڏيو ويندس. پر سا ڳالهه ۾ غير ممڪن نه هئي ته
هيئن ئي ڇڏيو وڃان ۽ جيئن ٿي بهن ٿيڻ ويا ٿيڻ
اهو خيال زور وٺندو ويو. ڌرتي گهٽ لهي لڪي وينس.
يارهون ٿي بهن آگسٽ ۳۳ تاريخ هو ۽ پوئيس جي
موٽو ٻاهر اچي بهي. پوئيس عملدار اچي چير نه
مهر ٻالهڪري مون سان گڏجي ايني جيل ٿي هلو.
سڀني سان موڪلائي لڪتس. جيئن موٽو ويٺس ٿيڻ
ماتا جي بيماريءَ جو بسترو ڇڏي ٻانهون کڻي ٻاڏالهندي
مون ٿي ڊوڙ ڏي آئي. ڪيترن ٿي بهن تائين سندس
مدھن مولڪان وسريو ئي ٿي.

را ته پلي ٻيون ڪهڙيون به جماعتون چونڊن پر وڃي
 رو وٺن، پر ڪانگريس نه وئي. شايد سندن اهوئي
 طلب هو ته فرقيوار جماعتن لاءِ ميدان خالي هجي.
 هنن گهرو جهيڙن جهڻن تي ڏاڍي پڇاڻ آيو ٿي ۽
 چيمر نه اسانجي سياست ڪيڏانهن گهر ڪندي ٿي وڃي.
 منهنجو سر هن بيتالي سان ٿئي مليو ۽ جن پنهنجي شهر
 ۾ پاڻي ڏاڍو پئي سمجهيم. دل ۾ چيمر ته جهيڙين
 حالتن ۾ جڏهن سچ پچ هنن معاملن جو ٺهرو ڪرڻو
 پوندو، تڏهن ڪهڙا حال ٿيندا؟
 ڪملا بابت گانڌيجيءَ کي احوال ڏنو. جڏهن جيل
 ۾ اڃا نه سپان موٽي وڃڻو هوم تڏهن چيمر نه هي وجهه
 نه وڃايان ۽ گانڌيجيءَ سان پنهنجي دل جو به حال
 ڪڇي اوريان. تازن واقعن مون کي نهايت ترش تلخ ڪيو
 هو ۽ تنهن ترشيءَ جي خط ۾ به ذرا جهلڪ هئي. خط ۾
 ائين ڪين ڏسبو ته ڇا ڪجي يا نه ڪجي؛ مون فقط
 ٻڌايو ته ٻاهرين واقعن جو منهنجي دل تي ڪهڙو اثر
 ٿيو هو. خط ۾ پنهنجا جوش جذبا مشڪل روڪي
 سگهيس ۽ پوءِ ٻڌم ته خط پڙهي گانڌيجي ڏاڍو ڏکي ٿيو.
 هڪ ڏينهن گذريو، ٻيو ٿيون گذريو ۽ پانيم ته جيل
 جو سڏ ٿيندو يا ته سرڪار ڪونه ڪو اطلاع ڏيندي.
 وقت بوقت خبر ملندي هيم ته سياڻي يا پريهن سرڪار
 وڌيڪ اطلاع ڏيندي. في الحال ڊاڪٽرن کي هدايت
 هئي ته روز ڪملا جي صحت بابت رپورٽ سرڪار
 ڏي موڪلي وڃي. منهنجي اچڻ کان پوءِ ڪملا جي
 حالت ذرا سڌري هئي.
 عام خيال هو ۽ جي حڪومت جي راز مان اڪثري

مولڪي پسند هئي. پر پارٽيءَ اندر عجب غريب اچي.
 مڙيا هوا ۽ جي ٻاهر هجان ها ته ڏوڪي وڃي ميمبر
 ڪمن ٿيان ها. ڪن وقت مڪاني سياسي ڪمن کي
 به ڏٺو پر، ڇو جو ڪيترن هنڌ ڪالگريس ڪاميٽين
 جي چونڊ وقت ڏاڍي ترشي پيدا ٿي هئي. سا به
 اصولي سببن ڪري نه پر شخصي ڳالهين ڪري. اهي
 شخصي جهڙا جهڙا دور ڪوڙ لاءِ به مولڪي چيو ويو.
 انهن ڳالهين ۾ پوڻ جو دور نه خيال ڪرڻ هوم ۽
 لڪي ڪي وقت هوم. پر انهن هوندي به ڪي
 حقيقتون ڪنن ٿا ٿين رهنمون، جي ٻڌي ڏاڍو ارمان
 ٿيو. ڏسي عجب ڪاڏم نه ڪيئن نه ماڻهو مڪاني
 ڪالگريس جي چوڏن تي هيڏي جوش ۾ ٿي آيا.
 جي نالو چڙهيا هوا سي وري اهي جي طرح طرح جي
 خالڪي سببن ڪري جنگ مهل ميدان مان هڻي پري
 ٿيا هوا. هل چل بند ٿيندي اهي سبب ختم ٿي ويا
 ۽ اوچتو لڪري پاڻي شخص ۽ اڪثري ان سهاڻيندڙ
 چڪريون کائڻ لڳا. ڪيئن نه هڪ ڌريءَ کي بدنام
 ڪرڻ لاءِ سبب مڙهڻا ٻڌي ٿي وڃي. خاص ارمان
 ٿيو جو مڪاني چوڏن جي صدقي ڪملا جي نالي،
 بلڪ سندس بيماريءَ جو فائدو ورتو ٿي ويو.

ٻين وڏن سوالن سان گڏ مرڪزي اسمبلي لاءِ ايندڙ
 چوڏن باب ۾ خوب بحث هليا ٿي. ڪيترا نوجوانن
 جا گروه چوڏن ۾ پهرو وٺڻ جي خلاف هوا. سندن
 ليکي ڪالگريس وري وڃي قانوني ۽ ٿڌن ٿرڻن ڪمن
 ۾ ٿا سندن. پر وٽن ٻيو ڪو پروگرام ڪونه هو. وري
 عجب نه منجهانن ڪي اصولي طور ٺاهي ۽ خيال جا

جنهن مان واقف نه هوس. هالو چالو سياسي مشڪلاتون پيش ڪري سوال ٿي پڇيائون پر جواب ڏيڻ ڏکيا لڳيم. منهنجو من ڪملا جي بيماريءَ ۾ لڳل هو ۽ جيل اندر هيتري اڪيلائي کانپوءِ دل ڀا جا جيئرا جاڳندا سوال حل ڪرڻ سولا ٿي لڳا. گهڻي آزمودي مان ڏٺو هوم نه جيل واري ٿورڙي خبر چار وٺي ڪا ٻاهرين حالت پوريءَ طرح پوروڙي ٿي سگهجي. تنهن لاءِ اڪئين ڏس ۽ ملڻ ضروري هو. ٻيءَ صورت ۾ رايو ڏبو پر اهو ڪاڳر ٿي ۽ ڪارگر نه ٿيندو. ٻيو ته گانڌيجيءَ ۽ ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي رفيقن سان صلاح ڪرڻ بنا ڪانگريس جي پالسيءَ بابت ڪچ چڻي ڏيڻ ساڻن الصاف نه ٿيندو. گهڻو ئي ڪچ ٿيو هو جنهن ڪري من ۾ آند مانڌ هيم، پر ڪي به ٺيڪ هدايتون ڏيڻ لاءِ تيار نه هوس. نه هيئن جيل مان ڇٽڻ جي ڪل هيم ۽ نه الهيءَ ڏس ۾ ٻه پڇايا هيم.

اهو به خيال هوم ته سرڪار مروت ڏيکاري مونکي استريءَ سان ملڻ ڏنو هو. سو هي وجهه وٺي سياسي مشغولين ۾ ڪرڻ مونکي نه چڱائي. ڪو اهڙو انجام اقرار ڪري نه نڪتو هوس، پر ته به مرڃاتا جو خيال ضرور هوم.

اجاين افواهه ڪي رد قد ڏيڻ بنا ڪي به بيان ڪونه ڪيڏين، خانگي طور به ڪنهن پڪي پالسيءَ سان پاڻ ڪين ٻڌم، پر جيڪي ٿي گذريو هو تنهن بابت خوب من زبان ٺاير. ڪانگريس ساميواڊي پارٽي ٺهي تيار ٿي هئي ۽ منهنجا ڪيترا عزيز دوست منجهس هوا. جيتري قدر خبر مليم اوتري قدر سندس عام پالسي

چيل هوس ۽ جيتوڻيڪ چولدا هوا ۾ مون ۾ اڃا ڪي
 پاراڻا ڪيل هوا، ۽ ۽ منهن پٽ پڌرا ڪري لي چڏيا،
 مٿو ڪڇ گنجو، وار اُچرا، شڪل ۾ گهنج ۽ اکين
 هيٺان چالو. نون چئن ورهين جي هڻ پڇاڙ ۽ سختين
 سون پنهنجي ڇو ڇاي هئي. ۱۸ين سالن ۾ جڏهن
 ٻئي چڙا گڏجي ڪنهن ٽين هنڌ وڃي اڪرلدا هواسين،
 ۽ اڪثر ڪري هي وقت! ماڻهو پائيندا هوا منهنجي ڏکڻ
 هئي. ٻلا ٻئي پاڻ ۾ پيو ٻئي لڳون.

شاديءَ جا سڀا سارا اوڙهن سال! پر ٽن مان گهڻا
 مون جيلن اندر ۽ هن اسپتالن ۽ صحت گهرن ۾ ڪاٽيا
 هوا؟ هيٺو ۽ آءٌ سزا هيٺ ڇند روز آزاد ڪيو ويو
 هوس ۽ هوءَ مٿي جان لاءِ ٽڙي رهي هئي. بس جي
 سنڀال ۽ لهڻ ڪري ذرا مٿس ڏسڻ لڳو. پر سو به
 ڪنهن ڪرمان، ڇو جو سندس دل ڪم لاءِ ٽڪي
 ٿي پر هيئن بستري تي پئجي رهڻ ڪري بيزار هئي.
 ڇوڪر آزاديءَ ۾ پهرو نه وٺي سگهڻ ڪري نه ٻيو ڪو
 ڪم ٿي ڪري سگهي ۽ نه پورو علاج ٿي ڪيائين.
 اندر جي آءٌ جڻ سندس بدن کي کائي کائي رهي هئي.
 ٿڌهن ٻلا جڏهن مولڪي سندس هڏي گهرج هئي
 هوءَ مولڪان جدا ٿي ويندي ڇا؟ هيئن نه هڪ ٻئي
 کي پورو سمجهڻ ۽ قدر ڪرڻ لڳا هواسين. اسانجي
 ڪڏيل زندگي هاڻ مس ٿي شروع ٿي. هيئن ئي نه
 هڪ ٻئي جو آسرو ٿي ڪٽيو نه ڪم گڏجي ڪرڻ
 هو. اهي سڀ خيال جڏهن سندس سنڀال وٺندو هوس
 ٿيندڙن رات من وٺو پندا هيو.

دوست سائي گڏجي آيو، گهڻوئي ڪڇ پڌاڻون

۾ ايتري قدر غلطان ٿي ويس، جو ڪملا الائي ڪيئن،
 مون کان ڌري گهٽ وسري ويئي ۽ مون کيس تنهن
 ويل پنهنجي پٺاري ڪٽي ڪيو جنهن ويل منهنجي هٿ
 جي خوب گهرج هيس. منهنجو پيار رهيو، بلڪ وڌو
 ۽ دل کي وڌو آئت هوم ته وقت تي دل تي ٿڌو
 چنڊ و وجهي ٿا ريند ٿا، مون کي تازو توانو ڪيائين ٿي،
 پر پاڻ ته منهنجي لاپرواهي ڪري سڙ ٿي سٺا هوندائين.
 هيئن کيس چڻ وساري ڇڏڻ ۽ سڌ نه لهڻ کان مٿس
 ڪو رائج ڏوڪريان ها ته شايد بهتر ٿئي ها.

پوءِ ته سندس بيماريون ۽ منهنجون گرفتاريون
 ٿيون، جڏهن فقط جيل ۾ ئي ملاقاتون ٿيندن هيون.
 اهنسڪ هل چل ڪري هوءَ فوج جي اول قطار ۾ ٿي
 بيٺي ۽ جيل ويندي جشن ڪيائين ٿي. اسين هاڻ
 هڪ ٻئي کي وڌيڪ ويجهو ٿيندا ٿي وياسين. اسان جون
 رڳو رڳو ملاقاتون اسان لاءِ ملهه مهانگيون ٿي پيون
 ۽ ڏينهن ڳڻيندي واجهائبو هون. هڪ ٻئي مان ڪو
 ٿيڻ يا اڪڻي پوڻ ڪونه هون، ڇو جو ملاقاتن تي يا
 ٿورو وقت گڏ رهندي پاڻ مان نئين تازي پوءِ بهار
 جي پيئي ايندي هئي. هوءَ مون ۾ ۽ آءٌ منجهس ٻيون ڳالهيون
 پيو ڏسندو هوس، پوءِ ڪري جيڪي ڏٺوسين ٿي
 سرو ٿيو ٿي يا نه. جوانيءَ جي روسامي ۾ به ڪڇ نه ڪڇ
 ٻاراڻو ٿي هون.

ارڙهن سالن کانپوءِ به اڃا ننڍي ٿورڙي ڪنوار
 پئي لڳي. وڏو ڌڙ استريءَ جي لهس به ڪانه لڳي
 هيس. چڻ ڪالهه ڪنوار ساهري گهر پيئي هئي. پر
 آءٌ گهڻو بدلتجي ويو هوس. عمر سارو وڙو، چست ۽

من الٰهيءَ جنتا پر چڪناچور نه منان منهنجي بربڪ
 مولڪان، موڪلائي هلي. اسانجي شاديءَ کي هاڻ سادا
 ارڙهن سال ٿيا ۽ منهنجو من شاديءَ جي ڏينهن کان
 وٺي اڄ ڏينهن تائين ڇا ٿيو هو تنهن ڏي ڏوڙيو.
 ٽڏهن آءُ چويهن ۽ هوءَ سترهن ورهين جي سنهي پٽي
 بولي پالي ڪماري هئي. پاڻي عمر جو ڇڱو ئي فرق،
 تنهنڪان وڌيڪ سبال وڇاڙ پر فرق، ڇو جو آءُ ڪاٺس
 گهڻو وڌيڪ پڙهيل پڙشتو هوس. پر آءُ ڏاڏو سياڻو
 لڳندي به ڇوڪرائي مزاج جو هوس ۽ اٺن مڻ سمجهي
 نه هوءَ نه هڪ ڪومل لڙڪ ڪماري هئي، جهونڇو
 من ڪنول وڪاس ڪري رهيو هوءَ جهنگي سار سنڀال
 جي ضرورت هئي. هڪ ٻئي ڏي ڇڪ ٿي ۽ پاڻ پر
 لهي پئي هلباسين. پر منهنجي بناوت جو بنياد اوڙ ۽
 سندس اوڙ ۽ ٻنهي جو پاڻي مل جهول نه هيو. الٰهي
 نامواٽس ڪري وڃي اُن بطن ٿندي هئي ۽ ٽنڊڙين
 ڳالهين تي ڪٽ ڪٽ. پر سي ڇوڪرائي ٽڪڙا گهڻو وقت
 نه هلندا هئا ۽ جلد ئي پاڻي پرجي بولدا هواسين. ٻنهي
 جو سيار ٽڪو ۽ ڏکڻو ۽ ٻنهي کي ٻارائي هونءُ. پر تنهن
 هوندي به ٻار وڌندو ويو، جيتوڻيڪ نامواٽس
 آهستي آهستي گهٽي. شاديءَ کان اڳوڻو مهينا پوءِ
 اسانجي هڪ ئي ٻار ٿلڌرا جو جنم ٿيو.

اسانجي شادي به ٽڏهن ئي ڇڏهن ماڳ جي سياست
 نئون رنگ روپ ورتو ۽ آءُ تنهن پر جذب ٿيندو
 ويس. اهو ”دوم رول“ وارو زمانو هو. جلد ئي پوءِ
 پنجاب پر مارشل لا ۽ اسپڪار هل چل آيا، تان جو آءُ
 قومي ڪمن جي چڪر پر وڃوڙجي ويس، انهن شغلن

٦٥ - يارهن ڏينهن.

مياڻ کي پورو ڪيو تلوار نيٺ

روح باقي سينو ٿيو پيڪار نيٺ

منهنجي آزادي ٿوري وقت لاء هئي. اشارو
ڏنائون ته ڏينهن يا ٻه يا چار جيڪي ڊاڪٽر ضروري
سمجهندا. بي بقا قصو هو، جنهنڪري ڪڇ به ويهي
سانهه ستيءَ ۾ ڪري نٿي سگهيس. ڪو مددو ڄاڻائين
ها ته سمجهي وٺان ها ۽ اهڙي طرح وقت سڪيارڻو
ڪريان ها. هاڻ ته ڪنهن به ڏينهن ڪنهن به گهڙيءَ
جهلي جيل ڏي اماڻي سگهيا ٿي.

مون لاء هيءَ اوچتو ڦيرو هو ۽ آءٌ تنهن لاءِ ٻنهن
تيار نه هوس. هوڏانهن خلوت خيالي ۽ هيڏانهن سڄو
گهر ڊاڪٽرن، نرسن ۽ مٿن ماڻهن سان ٽٽار.
منهنجي ڌيءَ اندر به شائينڪيٽن کان آئي هئي. ڪئين
يار دوست به ملڻ ۽ ڪملا جي چڱيلائي پڇڻ لاءِ آيا
ويا پئي. رهڻي به اوڙ ٿي هئي ۽ هڪ پاسي گهر جا
سڪ آرام ۽ پئي پاسي سٺو کاڌو. پر سڀ جي مٿان
ڪملا جي بيماريءَ جي چنٽا ڇانيل هئي.

بستري تي ضعيف جهنجهڻو بت چڻ هڏن جو
هڪ پيرو پيو هو، جو مرض سان پڇي نٿي سگهيو.

۽ ڪمري ۾ دؤ غلط. دل ۾ آلم نه فلم کڻي، ڪاڙهي
 لکندس نه خيال ويچار ٿيڪ ۽ پيرائون ٿيندو. من ڪنهن
 ڪم ۾ لڳي وڃي پيو ٿيندو ۽ هن وٽس ۽ مابوسي ۽
 کان چئي ٻڌندس. سو جُونِ ۱۹۳۴ ۾ هي ۽ جڙولي شروع
 ڪيم ۽ هاڻي اٺن مهينن کان وٺي جڏهن ڪڏهن مڙج ۾
 آيس ٿي تڏهن فلم کڻي لکيو اٿم. وڃ ۾ ڪي وٺيون
 اهڙيون به ٻيون جڏهن فلم ٿي هليو. ٿي پرا مهينو
 مهينو اها ڪار ٿي. پر ڪم وڃ ٿي نه ڇڏيم. هاڻي ستر
 جي پهاڙي ۽ ڪي اچي وڃي آهيان، ڪپڙو ڪڇ تڏهن
 لکيو اٿم جڏهن دل آداس ۽ اٺيل هيم، تنهنجو ٿوري
 اظهار لکت ۾ ملي، پر سو لکندي ٿي حال جي خشن
 غمن مان چئي هليو ٿيس. لکڻ ويل اکين اڳيان
 پڙهندڙ ڪو نه هيم. آءٌ نه پاڻ لاءِ لکي رهيو هوس،
 سوال جواب پاڻ سان پنهنجي لاءِ ٿي ڪيم ۽ وٺي
 ٿين مان ولدو نه ٿيندي هيم. مرضي هيم نه پاڻ سان
 سڄو ٿي خيال ڪريان ۽ ڇهر نه گذر ٿي ٿي همن سرسري
 نظر ٿهريندي تنهن ۾ ڪامياب ٿيندس.

جولاءِ جي آخر ڌاري ڪملا جي صحت بگڙندي
 ليڪ نهايت لازڪ حالت ڪي وڃي رهي. آگسٽ ۱۱
 اوچتو دهرادون جبل مان ڪڍي پوليس پوري سان مولڪي
 رات جو الله آباد اماڻيو ويو. ٻئي ڏينهن سانجهن جو
 پريام اسٽيشن تي پهتاسين، جتي ضلع ميجسٽريٽ جٿام
 نه بيمار استريءَ سان گڏجي لاءِ ڪڇ وقت آءٌ آزاد
 ڪيو ٿي ويس. گرفتار ٿي پورا ڇهه مهينا ٿيا هئا.

هوڏانهن حڪومت پانءِ ڳڻيون ٿي ماريون، جو
 افر مانيءَ جي هل چل ۽ سندس انش اولاد ٺهڻ ۾
 سرڪاري پالسي سندس ليکي ڪامياب ٿي هئي.
 جن جراح ڪو بچڙو عضوو وڌي ڦٽو ڪيو هو، پر مريض
 مٿو يا بچيو تنهن ۾ سندس ڇا؟ هن ۾ سٽيائين ته معمولي
 ڦير ٿار سان ساڳي دٻار جي آيتي اڃا هلائي، پوءِ
 ڪري ڪانگريس في الحال اڳي هتي هئي. سمجهائين
 ته جيسين بنيادي مسئل حل نه ٿيندا تيسين ڪانگريس
 جي قومي پالسي وقت ڏسي ٿورو ڦرندي ۽ جان ٿي
 سرڪار ڪڇ ڀر ڏيندي تان ٿي شايد اڳي کان وڌيڪ
 لوڻا لڳائيندي. ائين به شايد سمجهي ويني ته گرم
 ڌرين کي، چاهي ڪانگريس ۾ يا مزدورن ۽ ڪسان ۾،
 دٻائڻ ڪري ڪانگريس ۾ هر وڏو ڀروڙ ۽ ناراض نه ٿيندا.
 دهرادون جيل اندر منهنجي ويچارن جي ڌارا هن
 طرح ٿي وهي. سچ پچ ته ٻاهر جو ڪڇ وهيو واپو
 ٿي تنهن بابت آءٌ چٽا ۽ صحيح رايا ٺاهي ٿئي سگهيس،
 جو جو آءٌ ٻيو پاسيرو هوس، عليپور جيل ۾ ته بنهه
 بي خبر بي سٺ هوس. دهرادون ۾ هڪ سرڪار جي
 چوڻديل اخبار منجهان ڪات ڪوت ڪيل هڪ طوفاني
 سٺ سماءُ پير ٿي. بنهه ممڪن آهي ته ٻاهر ساڻين سان
 صلاح ڪريان ها ۽ پاڻ حالتون ٻڌايان ها ته پنهنجا
 رايا قدرتي بدلايان ها.

حال کان بيزار ۽ دل شڪستو ٿي ماضيءَ ڏي اکيون
 کٽي ورايم ۽ ڏنڊ نه جڏهانڪر مون عام جي ڪمن ۾
 هٿ ڳنڍيو هو تڏهانڪر هند جي سياست ۾ ڇا بڻيو
 هو. بڻايوسين تنهن ۾ ڪيتري قدر صحيح هواسين؟

رين کي پنهنجي پاسي ڪري ڏهي هئي. ڪالگريس
 جي هل چل جي مخالفت ڪري جي سرڪار سان
 هٿ وڃي ليا هوانن کي به پرڄاڻڻ لڳي. تنهن پرڄاڻڻ
 ۽ رنجهاڻڻ به ڪالگريس کي ڏاڍي طرف جي ڪل ڪل
 ۽ ڪوڙ ڪوهي هڪ اٽڪ طور لڳا. ورڪنگ ڪاميٽيءَ
 جي لهراءِ ۽ ڪن شخصن جي تئرون مان پڌرو هوندو
 ڪالگريس جو ڪاروبار ڏاڍي طرف جي ڪل ڪل
 ڪري پنهنجي نئين واٽ کان هٽڻ وارو نه هرو ۽ جي
 ڏاڍو طرف اشارو ٿي نه هليو نه کيس ٿيلهو ڏيئي
 ڪالگريس کان ٻاهر ڪڍڻو هو. ڪالگريس جي
 پارلمينٽري بورڊ جيڪو پڌرنامو ڪڍيو تنهن ۾ نئون
 سٽاو ڏنل هو، پر اهڙو ٿڌو ٿڌو سٽاو پون پڌرو هڻ
 سالن ۾ ڪالگريس ڪڏهن نه سٽو هو.
 ٻانڌڻجي ڇڏي به ڪالگريس جي. اڳواڻي اهڙن
 پرڏيڻ ڪئي هئي جن جا نالا جنگ آزادگيءَ جي نوابن
 ۾ هوند سونهري اکرن سان لکجن ۽ جن سڄائي ۽
 بي نه پائي ڪري ساري ملڪ ۾ عرف پائي هئي.
 پر پالسيءَ ۾ ڦير پوڻ ڪري نه رڳو ٻين پر پوڻ
 نظر ۾ نه ڪي اهڙا شخص اچي پرگهت ٿيا جن کي
 آدرشي اصولي چوڻ مهال هو. ائين نه ڪالگريس
 اندر ڪئين آدرشي ماڻهو هئا، پر هاڻ مطلبين ۽ زمان
 سازين کي ساڄي لڳي ويئي. ٻانڌڻجيءَ جي سڀ کان
 اوليئي، رهس ڀري ۽ پر اسرار شخصيت ڇڏي
 ڪالگريس جي ۽ منهي دورجي ٿي پئي؛ هڪ ر
 لبڪ سياسي جو پارٽي بازيءَ ۾ پڙ ٿيندو ٿي ويو
 بورڊ ڪنهن پراوٽا سماج جو، جو پڇن پڳتيءَ
 مڪهن هو.

جي خلاف آهن سي قوم جي خلاف، سماج جي خلاف ۽ مردار دل سمجهيا ويندا، جن جو زور گهڻاڻو يا مٿاڻو آهي. ائين آهي ته ڪنهن به سلطنت شاهي خلاف قومي تحريڪ ۾ ڪئين ڌريون شامل ٿي سگهن ٿيون، ڇو جو اها تحريڪ سماجڪ ڪشمڪش کي ويجهو ٿئي وڃي. ساڳئي طرح ڪالگريس ڪري چئجي ته ماڪ جي سيني ماڻهن جي عيوضي هئي ۽ منجهس ڪئين اهڙا نيارا گروهه اچي ڪنا ٿيا جي فقط سلطنت شاهي خلاف يڪراءِ هوا ۽ تنهن مخالفت بابت به ڪن جو گهٽ ڪن جو وڌ زور هو. جي شخص هن بنيادي سوال تي شامل نه هوا سي ڪالگريس جي ٻاهر رهيا ۽ ٿورو گهڻو سرڪار جا وڃي حامي ٿيا. تنهنڪري ڪالگريس هڪ قسم جي قائم سيني ڌرين جي ڪالگريس ٿي پئي، جنهن اندر ڪئين قسمن جا گروهه هوا جن جو وري پاڻ ۾ ڪڇ نه ڪڇ فرق هو. پر سيني جو هڪ ساڳئي مقصد ۾ ايمان هو ۽ سڀيئي گانڌيجي جي سٺي سڳي ۾ پوئل ڳنڍيل هوا.

ٿورو پوءِ ور ڪنگ ڪاميٽي ۽ پنهنجو طبقن جي جنگ بابت ٺهراو سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي. ٺهراو جا لفظ ۽ چيڪي چيل هو سي اهڙا مکيه نه هوا، پر جيڪو رخ رستو ڪالگريس وٺي رهي هئي، سو تنهن مان پٽرو هو. ظاهر هو ته اهو ٺهراو ڪالگريس جي ٽئين ڪائونسلن واري گروهه جي اثر هيٺ پاس ٿيل هو، جنهن گروهه کي ايندڙ مرڪزي اسيمبلي جي چونڊن وقت سکين آسودن جي مدد گهري هئي. انهيءَ اثر هيٺ ڪالگريس ساڄي طرف لهي ٿو ۽ تنگ دل

مائن هيٺ طئن وڃر جنڪ ڏي ڪئين اشارا ڪيل
 ٿيا. ور ڪنڪ ڪامپنيءَ جي لهرڙ پانءِ جاڻايو ٿي نه
 جنهن شخص جو طئن جي جنڪ ۾ اعتبار هو سو
 ڪالگريس جو رواجي ميمبر نه ٿي سگهيو. ڪنهن
 نه ڪڏهن ڪالگريس ٿي اها اهميت نه مڙهي هئي نه
 ڪالگريس ساميڙاد مع جي ٿي هئي يا خالڪي ملڪيتن
 خلاف هئي، پر ڪن ميمبرن جا اعڙا راپا هوا ۽ هار
 لڳو ٿي نه آهي هن شاهي قومي پارٽيءَ جا رواجي
 ميمبر نه ٿي سگهيا.

ڪئين ٻيا چيو ويو هو ته ڪالگريس قوم جي
 عيوضي هئي، جنهن اندر سڀ گروهه ۽ طرف، امير
 کان فقير تائين اچي ويا ٿي. قومي تحريڪون اڪثري
 اها دعويٰ ڪنديون آهن، جنهنجي شايد اعاليٰ معنيٰ
 نڪردي آهي ته قوم جي جهجهي ٿيڻ جي
 عيوضي آهن ۽ سندن پاليسي سڀني جي ڀلي ڪارو
 آهي. پر اهڙي دعويٰ ڏک ته جهلي سگهندي، جو
 جو ڪا به سياسي جماعت جا مخالف مطالبن ۽ غرضن
 جو بچاو ڪري ٿي يا بي شڪل، بي رنگ ۽ بي معنيٰ
 جماعت ٿي پوي ٿي. ڪالگريس يا نه اها سياسي
 پارٽي آهي جنهنڪي ڪو چئو (يا نه ڏلو) مقصد، سياسي
 طاقت هت ڪرڻ جو طريقو، ۽ هت ڪري قوم جي
 ڀلي لاءِ عمل ۾ آڻيو آهي. يا ته ڪالگريس هڪ ڏيڄر خوا
 ۽ ڏکين جي سهائتا لاءِ هڪ جماعت آهي، جنهنڪي
 ڪي نه راپا ٺاهن ۽ جا سڀني جو جبر ٿي. اهڙو
 جماعت نقط انهن جي عيوضي ٿي سگهي ٿي جي
 ٻئي سندس مقصد ۽ خيالن سان متفق آهن. جي ا

جي خلاف آهن سي قوم جي خلاف، سماج جي خلاف ۽ مردار دل سمجهيا ويندا، جن جو زور گهڻاڻو يا مٿاڻو آهي. ائين آهي ته ڪنهن به سلطنت شاهي خلاف قومي تحريڪ ۾ ڪئين ڌريون شامل ٿي سگهن ٿيون، ڇو جو اها تحريڪ سماجڪ ڪشمڪش کي ويجهو ٿئي وڃي. ساڳيءَ طرح ڪالگريس ڪري چئجي ته ماڪ جي سڀني ماڻهن جي عيوضي هئي ۽ منجهس ڪئين اهڙا نيارا گروهه اچي ڪنا ٿيا جي فقط سلطنت شاهي خلاف يڪراءِ هوا ۽ تنهن مخالفت بابت به ڪن جو گهٽ ڪن جو وڌ زور هو. جي شخص هن بنيادي سوال تي شامل نه هوا سي ڪالگريس جي ٻاهر رهيا ۽ ٿورو گهڻو سرڪار جا وڃي حامي ٿيا. تنهنڪري ڪالگريس هڪ قسم جي فائبر سڀني ڌرين جي ڪالگريس ٿي پئي، جنهن اندر ڪئين قسمن جا گروهه هوا جن جو وري پاڻ ۾ ڪڇ نه ڪڇ فرق هو. پر سڀني جو هڪ ساڳئي مقصد ۾ ايمان هو ۽ سڀئي گانڊيجيءَ جي سٺي سڳي ۾ پوئل ڳنڍيل هوا.

ٿورو پوءِ ورڪنگ ڪاميٽيءَ پنهنجو طبقن جي جنگ بابت ٺهراو سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي. ٺهراو جا لفظ ۽ جيڪي چيل هو سي اهڙا مڪيه نه هوا، پر جيڪو رخ رستو ڪالگريس وٺي رهي هئي، سو تنهن مان پڌرو هو. ظاهر هو ته اهو ٺهراو ڪالگريس جي ٽئين ڪائونسلن واري گروهه جي اثر هيٺ پاس ٿيل هو، جنهن گروهه کي ايندڙ مرڪزي اسيمبلي جي چونڊن وقت سکين آڻڻ جي مدد گهراي هئي. انهيءَ اثر هيٺ ڪالگريس ساڄي طرف لهي نرم ۽ تنگ دل

حالتن هيئن طبعن وچر چنگ ڏي ڪنهن اشارا ڪيل
هئا. ور ڪنڪ ڪاميٽيءَ جي لهرڙ پانءِ ڄاڻايو ئي نه
جنهن شخص جو طبعن جي چنگ ۾ اعتبار هو سو
ڪالگريس جو رواجي ميمبر به ٿي نٿي سگهيو. ڪنهن
نه ڪڏهن ڪالگريس تي اها تههه نه مڙهي هئي نه
ڪالگريس سامهون وٺي ٿي هئي يا خالگي ملڪيتن
خلاف هئي، پر ڪن ميمبرن جا اهڙا رايو هئا ۽ هاڻ
لڳو ٿي نه آهي هن شاهي قومي پارٽيءَ جا رواجي
ميمبر به ٿي نٿي سگهيا.

ڪنهن پراڻي چيو ويو هو ته ڪالگريس قوم جي
عبوضي هئي، جنهن اندر سڀ گروهه ۽ طرف، امير
کان فقير تائين اچي ويا ٿي. قومي تحريڪون اڪثر
اها دعويٰ ڪنديون آهن، جنهنجي شايد اهائي معنيٰ
لڳندي آهي ته قوم جي جهجهي گهڻائي جون
عبوضي آهن ۽ سندن پاليسي سڀني جي ڀلي ڪار
آهي. پر اهڙي دعويٰ ڏک ته جهلي سگهندي، ڇو
جو ڪا به سياسي جماعت جا مخالف مطالبن ۽ غرضن
جو بچاءُ ڪري ٿي يا بي شڪل، بي رنگ ۽ بي معنيٰ
جماعت ٿي پوي ٿي. ڪالگريس يا نه اها سياسي
پارٽي آهي جنهنڪي ڪو چتو (يا ڏنڊو) مقصد، سياسي
طالب هٿ ڪوڙ جو طريقو، ۽ هٿ ڪري قوم جي
ڀلي لاءِ عمل ۾ آڻيو آهي. يا ته ڪالگريس هڪ خبر خواه
۽ ڏکين جي سهائتا لاءِ هڪ جماعت آهي، جنهنڪي
ڪي نه رايو آهن ۽ ڇا سڀني جو خسر گهري ٿي. اهڙي
جماعت مٿي انهن جي عبوضي ٿي سگهي ٿي جي لڙي
پئي سندس مقصد ۽ خيالن سان متفق آهن، جي انهن

ماري اٿيس ته پاڻڪي ڏاڍو بيزار ۽ ٽڪل سمجهيم.
وهاڻو ڳوڙهن ۾ تر هو. عجب لڳم، چوڄو جا ڳندي
هيشن دل ڀرجي نه ايندي اٿم.

تن ڏينهن سمجهان ٿو ته منهنجون نسون سالر نه
هيون. رات جو ننڊ ڦٽل ۽ خراب، جا مون لاءِ نئين
ڳالهه هئي. ننڊ ۾ ڪئين خوفناڪ خواب ايندا هيا.
وڃي اٿم ڪندي رڙيون ڪندو هوس. هڪ ڀيري
شايد هوش کان وڌيڪ زور سان پڪاريو هوم ۽ چرڪ
ماري سڃاڻ ٿيس ته مارا به واز ٻار ڏاڍي اولي ۾
پاسي کان پيٺا هوا. خواب آيو ته ڪو مونکي گهٽي
ماري رهيو هو.

تنهن وقت ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي هڪ ٺهراو به
ڏکيو. اهو ٺهراو هن ڪري پاس ڪيو ويو جو
”خالڪي ملڪيت جي ضبطيءَ ۽ طبقن وچ ۾ جنگ جي
ضرورت بابت ڳڻيل، ٽرڪيل ڳالهائون ٻڌجن پيون.“
جنهن ڪري ڪانگريسپين کي ياد ڏياريو وڃي ٿو ته
ڪراچيءَ وارو ٺهراو ”لڪي واجبي سبب ۽ معاوضي
بنا ضبطيون ڪرڻ چاهي ٿو ۽ نه طبقن وچ ۾ جنگ جي
فائدي ۾ آهي. ورڪنگ ڪاميٽي الهيءَ راءِ جي آهي
ته ضبطيون ۽ طبقن جي جنگ ڪانگريس جي اهڙا
جي مت خلاف آهن.“ ٺهراو جا لفظ به ڪچا ۽ ڪا
هوا ۽ جنهن مان ظاهر هو ته ٺاهيندڙن کي پوري خبر
نه هئي ته طبقن وچ ۾ جنگ ڇا کي چئجي. ظاهر هو ته
ٺهراو نئين ٺاهيل ڪانگريس سوشلسٽ پارٽيءَ خلاف
هو. دراصل هن پارٽيءَ جي ڪنهن به جوابدار ميمبر
ضبطين بابت ڪا به ڳالهه نه ڪئي هئي، پر موجوده

زميندارن کي چڙي رهيا هئا ته ڪو سنگتن ڪريو.
انهن زمينداري سياڻن کي هر قسم جي سهوليت ڏني
ئي وئي. جي گڏيل علائقي ۾ به وڏيون زمينداري
سياڻون آهن ته جا چندا سرڪاري طوري سان گڏ
وصول ڪيا وڃن ٿا.

مان ٿو ڀاڻيان ته مون ڪڏهن به هندو يا مسلمان
فرقيوار جماعتن ڏانهن ڪو خاص لحاظ ڏيکارڻو آهي،
پر هڪ واقع تي هندو مهاڀيا مٿان خوب چڙ آيو،
سندن هڪ سيڪريٽري ڪڏ ڪري سرڪار جي پلي
ٻيڙ لڳو. جي ”گاڙهن چولن“ مٿان بندش لڳي ٿي
آهي. هيرو، لڳير نه جن شخصن جا نهايت ضروري
لاڳو ڪو حق غضب ٿي ويا هئا، سا ڳالهه هن کي ڪيئن
ٿي وئي، ۽ سو به جڏهن هل چل بند هئي، اصول
جي ڳالهه ڇڏي به عالم آشڪار هو ته هنن گاڙهن چولن
ڏاڍي شان مان سان ڪم ڪيو هو. سندن اڳواڻ،
خان عبدالغفار خان، جهڙس نهادو ۽ سوڌو انسان ملڪ
۾ ڳوليو ٿي، اڃا جبل ۾ نظر بند هو. ڇو ته فريقي پرستي
حد ڪري چڪي ۽ ڪي وڌيڪ مهڙو مهاڀيا جا
اڳواڻ سيڪريٽريءَ کي روڊ قد ڏيندا، پر ڀاڻيان ٿو ته
ڪنهن به ڪنهن واس مان ڪڍي.

هن مهاڀيا جي منترين جي بيان منهنجون وايون
بتال ڪري ڇڏيون. مان نه ٻيڙو ٿي هو، پر پالسر نه
ملڪ جي موحوده جال جي صورت هو. منجهند جو
گرميءَ جي ڳهر ڪري ننڊ ڪڍي ويو ۽ ننڊ ۾ هڪ
عجب سڀو ڏٺو. عبدالغفار خان ٿي چارون طرف
حملا ٿي رهيا هئا ۽ آڻ ڪيس پچائي رهيو هوس. ڇو ته

چيو ڪيو هرو ڀرو آڙيو ٿي. جڏهن گانڌيجيءَ قانوني شغل وارن کي آسپس ڪئي تڏهن سندن گروهه ڪانگريس ۽ ڪاميٽيءَ ۾ زور پئجي ويو.

سو سڀ ٿيڻو ٿي هو. پر هي لوڏو ڪانگريس کي پائير تي تنهن کان به پٺتي گهلي ٿي ويو. اسڪار جي هل چل کان وٺي، پوين پندرهن سالن اندر ڪنهن به وقت ڪانگريس جي اڳواڻن هن طرح قانوني بوليون ٻولڻ ۾ حد نه ڪئي هئي. اڳئين سوراڄ پارٽي، جا به پٺتي لوڏو کائڻ ڪري پيدا ٿي هئي، اڳواڻيءَ جي نظر کان گهڻو وڌيڪ زور ڀري هئي. هن پيري اڳي جهڙيون زبردست شخصيتون نظر نٿي آيون. ڪئين ماڻهو جي مشڪل وقت هل چل کان پڇي ڀري ٿيا هوا سي هاڻي سڙاڪا پائي اچي برگهت ٿيا ۽ پاڻ کي سرخرو ڪرڻ لڳا.

ڪانگريس تان منع، ناما لٽا ۽ وري باقاعدي جماعت ٿي. پر ڪئين ساڻس گڏيل ۽ هٿ هيٺ جماعتون اڃا به قاعدي رهيون، مثلاً شيوا دل، ڪي ڪسان سپائون، ڪئين ودياليه، نوجوان ليگن وغيره. پر خاص ڪري ڳاڙهن چولن وارا سرحد جا خدائي خدمتگار اڃا به قاعدي هوا. اها جماعت ۱۹۳۱ کان وٺي ڪانگريس جو جزو بڻي هئي. مطلب ته هل چل بند ڪرڻ کانپوءِ ۽ قانوني دستا اختيار ڪندي به سرڪار اڃا خاص دٻاو جا قانون سالم رکيا ۽ ڪانگريس جي ڪن مکيه عضون کي به قاعدي رکيو. هڪ دلچسپ ڳالهه هئي جو هوڏانهن ڪسان ۽ مزدور سپائين تي سرڪار جو مارو هو ۽ هيڏانهن سرڪاري ڪامورا

ٿاڻي پوءِ ڦري شڪايت ڪري ٿو ته ڇو ماڻهو اهڙا
وس ٿي پيا آهن. ڪي جزوي انسان ٿيندا جن کي
نام جي مڃتا ۽ محبت ايتري قدر نصيب ٿي آهي.
پوءِ عام جي اها شڪايت ڪرڻ نه جا اولجي حد
توهان لاءِ ٺهرايل هئي تنهن تي ڇو نه پهتا، وڃي
ناهي. پاڻا جي ميڙ ۾ اوڙ ٿاڻن نه ڪين ٿرسو، ڇو
جو هو ٻين دڙي تي لڪو ٿو هوس. مڙ کي چئي ويو
نه هوشيار ٿي ڪم ڪڍو ۽ جي ٽپوٽون ورڪنگ
ڪاميٽي توهان اڳيان پيش ڪري سي ٿرس پاس
ڪري ڇڏيو.

شايد ائين هو ته نرسن مباحثن ڪري ڪو ڪو
ايل ڪوٺ لڪري ها. ميمبرن جا من منجهيل سجهيل
هئا. لڪت چيني ڪرڻ لاءِ ڪيترا تيار پڻ ڪو ڪارگر
ستار ڪونهي ٿي سجهيو. حالتن هيٺ ائين ٿي پڄڻو
هو، ڇو جو هل چل جو بوجو گهڻي قدر ٻوڙن جي
اڳواڻن تي پيو هو. اهي اڳواڻ البت اڪل ۽ سندن
من تازا نه هئا. سڀني کي هروڙو پڻي نه ڪيل ختم ڪري
هل چل کي بند ڪرڻو ٿي هو. پوءِ ڇا ڪجي؟
پڻي لڪري نروار ٿيا ۽ هڪ قانوني سڀاڻن ۾ گڏجي
پڻي شغل چاهيا ٿي ۽ جي منجهه ساميواڊي هئا
قانوني شغل نه هئا ته ٻيو ڪروهن کان ٻاهر هئا
ڪڇ ٽنڊلا هئا. گهڻا نه ٻيو ڪروهن کان ٻاهر هئا
نه ڪين قانوني شغل پسند پيا ۽ ساميواڊ کان ٻاهر هئا
ٿي، نه متان فوج اندر ٽاڪوڙو نه وجهي. نه ڪين
ڪڇ ڪارگر سجهيو ٿي، جنهنڪري پڻي ڪشي
ڪشيٻان گانڊ ٻجي ڪري پڇاڻا ٿيون. هميشه والڪر
پٺ وٺي هليا، جيتوڻيڪ ڪيترن کي گانڊ ٻجي

نڪي ڪي هن قسم جا ليٽا آڙير ٿي. ٻاهرين سيزي ۽ تازگي ڏسي سارو ٿو ۽ سڙو ۽ ڀرندو هوم ۽ پوءِ دروازي کٽ ٿي اڪيون ڪٽي ڦيرائيندو هوس.

پر هيءَ سڀ تڪليف سچ ۽ چيل ڪري نه هئي، جيتوڻيڪ جيل جو منجهس ڪچ حصو هو. اهو ٻاهرين ڳالهين ڪري مون تي اثر ٿيو هو. ڪملا جي بيماري ۽ سياسي خفا سمجهير نه ڪملا وري ڪهنه مرض جي چنبي ۾ ڦاٽي آهي. ڏٺو ته آءُ لاچار هوس ۽ سندس ڪا به شيوا ڪري نٿي سگهيس. خبر هير ته ساڻس گڏ هجان ته ڦڪيون به فرق ڪن.

دهرادون جيل ۾ مونکي روزاني اخبار ملندي هئي، جنهنڪري ٻاهر جي سياسي ۽ ٻين واقعن مان واقف ٿيندو رهيس. ٽن سالن بعد آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي (گهڻو وقت ته بي قاعدي جماعت هئي) گڏ ٿي، پر سندس ڪارروايون مايوس ڪندڙ هيون، عجب هوم ته ملڪ يا دنيا ۾ هينرو ڪچ ٿيڻ بعد ڇو ڪين هن پهرئين ميڙ ۾ حالتن تي غور ڪيو ويو، نوان بحث آيا ۽ اڳيان ڇيلا ڇڏي پيا رستا ورتا ويا. گانڌيجي مونکي پري کان اڳي وانگر به ڪيترو نجبي شان ۾ نظر آيو، جي، ”منهنجي اڳواڻي قبول نه منهنجا شرط به قبول.“ اها طلب بيشڪ واجب هئي. کيس اڳواڻ بڻائي کيس هدايت ڪرڻ، ته پنهنجن ڀڪن ويچارن جي اُبتو پير ڪرڻ، ناممڪن هو. پر مونکي لڳو ته مٿي کان جڪر ڪيڏن تي وڌيڪ زور هو ۽ ڌرين جو پاڻ بهت ڪري ڪا ٻئين پالسي گهڙڻ گهٽ هئو. اها هڪ عجيب باب آهي جو گانڌيجي دلين تي سڪو

۶۴ - - وري دهرادون جيل ۾

عليپور جيل ۾ صحت نيڪ نه رهي. تور ۾ گهڻو گهٽيل ۽ ڪلڪتي جي هوا ۽ گرمي تڪليف ٿي ڏئي. ڪنهن سٺي هنڌ بدلي ٿيڻ جا اڻواھ ٻڌم. مارچ ۷ ٽپڙ سوري جيل کي الوداع ڪيم. دهرادون جيل ڏي اڻاڻيو ويس. مهينن جي نوڪلاڻي ڪاٺپوءِ سانجهن جوشهر مان لنگهندي فرحت آيم ۽ هڙا اسٽيشن تي ماڻهن جا حشام ڏسي دل بهار ٿي.

بدليءَ ڪري خوش هوس ۽ چيم ته وري دهرادون ۾ پهاڙن جو پري کان لقاء وٺندس. پهچڻ بعد ڏٺم ته سڀ اڳي وانگر نه هو. هن پيري هڪ وڻاڻ صاف مٽرو ڪري مولڪي اُٿي رهايو ويو.

رهڻ جو ڪمرو بچڙو نه هو ۽ اڳيان ورائڊي ٽڪر به هوس. ٻاهر ننڍڙو اڱو پنجاهه کن فٽ ڊگهو هوندو. هي ڪمرو اڳئين کان موچارو پر ڏٺم ته ٻيون ڳالهيون نيڪ نه هيون. يارڊ جي ديوار منهنجي خاطر ڏهن مان چاڙهي پندرهن فٽ ڪڍي ويئي هئي. اڳي وانگر پهاڙن جو نظارو چٽي رهيو. فقط ڪن وڻن جون چوٽيون پئي ڏٺيون. هن جيل ۾ ٿي مهينا رهيس پر هڪ ڀيرو به جبلن جو ديدار نه ڪيم. نڪي ڪي اڳي وانگر جيل جي شاهي دروازي اڳيان پنڌ ڪرڻ جي اجازت

گهٽ ٿيندا وڃن. اسانجا طريقا اهي هجن جي انهيءَ مقصد کي
 رسائين ۽ جن پٺيان خاصي نيت پڻ هجي. اهو به ياد
 رکڻ گهرجي ته انسان جو جهڙو سڀاو آهي تهڙو جماعتن
 ۾ انسان هميشه اسانجي هدايتن کي نه بدلو ۽ بدعتي
 کي 'اعليٰ اخلاقي اصولن موجب هلندو. دليون
 ڦيرڻ سان ٽڌو ٽڌ اڪري دٻاو آڻڻ به ضروري
 ٿيندو. ۽ اسين اهائي ڪوشش ڪندا رهون ته دٻاو
 گهٽ ڪري انهن عمل ۾ آڻيون جيئن منجهانل گهٽ
 خرابيون لکون.

ضرور آهي ته جن ڪوڙن بنيادن تي بيٺل آهي سي پڌرا ڪري حقيقتون ظاهر ڪجن. اسهڪار هل چل جي هڪ وڏي خوبي اها آهي جو سڀ ڪوڙ ۽ فريب پڌري پٽ ڪري چوي ٿو ته سندن آڻ نه مڃو ۽ ڪين هٿ هٿ ۾ نه ڏيو.

اسانجو مقصد هڪ ئي ئي سگهي ٿو — هڪ طبقن بنا سماج، جنهن ۾ سڀني کي ساڳيا وجهه ۽ انصاف موجب روزگار ميسر ٿيندا. اهو سماج انهي رهن سان رهيو ويندو جيئن انسان ذات سک ۽ سپيتا جي اوج کي رسي، روحاني لياقتون حاصل ڪري، يعني سهڪار ڪرڻ، لالچ ڇڏڻ، شيوا ڪرڻ، انصاف ڏيڻ، همدردِي ۽ محبت سکي، آخر اهو وڏي هڪ ڏينهن عالمگير سرشتو ٿيندو. جو ڪڇ آڏو ايندو سو هٿائڻو ٻوندو، ٿي سگهيو ته اشاري سان، ضروري ٿيو ته ڌڪي سان، ڌرو به شڪ ناهي ته اڪثري دٻاو جي ضرورت ٿيندي. پر جي زور لڳائڻو ئي پيو ته اهو ڌڪار بي رحميءَ سان نه، پر سمان پاڻ رکي راهه مان رندڪ هٿائڻ جي مراد سان، رئين ڪرڻ ڏکيو ٿيندو. هي ڪم سٿرو ناهي؛ ڪو سٿرو رستو به ناهي ۽ واٽ تي ڪئين ڪڏون ڪوهه آهن. پر اڪيون پورڻ سان آهي ڪڏون ڪوهه هتي ڪين ويندا، پر اڪيون پتي دل ٻڌي صورت حال ڏسڻ سان کائن پاسو ڪري سگهيو. سو سڀ هوائي خوابي پيو لڳي ته گهڻا ماڻهو خاصي نيت سان هي قدم ڪندا. پر آهي سندن اڳيان رڪي مٿن زور ڏيون، پوءِ مهڪن آهي ته رفته رفته دلين مان غبار ۽ ڌڪار

هنسا اکيان جوڪڙ يا ظلمي راج جو هنسا ئي بيل،
آهي نهن جي آڻ مڃڻ، سو نه سراسر اهنسا جي
سدائت خلاف آهي. هي اهنسڪ طريقو قبول ٻوڙو
آهي نه منجهس ظلمي راج يا سرشتو بدلائڻ جي سگهه
سڀ هٿ ڪهرجي.

آءٌ چئي ٿو سگهان ته اها سگهه اٿس يا نه.
منهنجي خيال موجب رستي تي دور وٺي هلندو پر
شڪ اٿم ته ٻنهي آخري منزل تي نه پهچائيندو. ڪنهن
به صورت ۾ ڪنهن نه ڪنهن قسم جو دٻاو يا جبر
ضروري آهي، سبب جو اختيار ڀارا ۽ حٿن
ڀارا زوريءَ بنا هٿ ڀارا ٺاهين. اهڙيون ٺهون
حالتون ابتدا ڪجن جن ڪري حٿن ٽوڪ ڪرڻ کان
ڇهڻي پوڻ ۾ وڌيڪ نقصان ٿين. هن وقت جون
قومي ۽ سماجڪ ڪشمڪشون دٻاو بنا دور ڪين
ٿينديون. البت دليون قبرڙ جو ڪم به وڏي پيماني
تي ٿيڻ کپي، جو جو جهين ڪهڙن ۾ ٿيو ته آيو آهي
ٿيسين ڪا به سماجڪ هل چل بهي نه سگهندي. پر
ڪن تي ٻوه دٻاو اٿڻي پوندو. لکي ڪي صحيح
آهي ته اکيون پوري کڻي سمجهون ته سماج ۾ بنيادي
ڪشمڪشون آهن ئي ڪون. نهن ۾ نه رڳو سج
دڪرو، پر چنڊ به ماڻهن کان سچون حقيقتون
لڪائي، ڪن ڌوڪو ڏيئي موجوده سرشتو لڪ
ٿيو ڏيئي قائم رکيو وڃي ٿو ۽ هوڏانهن ائين ڪرڻ
سان چڻ پهنجي اختياري سالم رکڻ ۾ حاڪمن کي هڪ
اخلاقي پستي ڏي ويندي، جنهن لاءِ سدائين وڃهائين
ٿا. ڪنهن به ظلمي سرشتي جو مثالو ڪرڻ لاءِ اول

ويچارن پر موجوده حالتن تي منحصر آهي. پر سڀ کان وڌيڪ انهيءَ جماعت جي ويچارن تي منحصر آهي، جنهن پر تبديل ٿي رهي آهي.

دنيا جي تواريخ ۾ هنسا وڏو حصو ورتو آهي. اڄ به سندس اهميت وڏي ٿي آهي ۽ شايد ڳچ مدت تائين رهندي. زمان ماضيءَ ۾ گهڻيون تبديليون زور ۽ جبر ڪري ٿي ٿيون آهن. مسٽر گلڊسٽن هڪ ڀيري چيو ته، ”ارمان سان باسيان ٿو ته سياسي ڪشمڪش وقت جي اسانجي ماڻهن کي فقط ايتروئي هدايت طور چيو وڃي ها ته هنسا لاءِ نفرت ڪڍو، امن امان پسند ڪڍو ۽ ڌوج ڌار ڇو، ته هي ملڪ آزادي نه حاصل ڪري ها.“

جا اهميت زمان ماضي ۽ حال ۾ هنسا کي ملي سا وساري نٿي سگهجي. سو وسارڻ ڄڻ حياتيءَ جي آهي حقيقتن کي وسارڻ ٿيندو. تنهن هوندي به هنسا بيشڪ بچڙي بلا آهي ۽ سندس پٺيان ڪئين خرايون پيدا ٿين ٿيون. هنسا کان بدتر دل پر نفرت، بي رحمي، وير، سزا ٿين ٿا، جي اڪثري هنسا ۾ سمايل ٿين ٿا. سچ پچ ته هنسا خود بچڙي ڇيڙ ٺاهي. پر انهن وڪارن ڪري جي منجهس وهن ٿا. انهن وڪارن بنا هنسا ئي سگهي ٿي؛ مثلاً چڱي يا بچڙي مقصد لاءِ هنسا ڪري سگهجي ٿي. پر هنسا کي وڪار رهندي رکڻ نهايت ڪن ڪم آهي، جنهنڪري بهتر آهي ته پنهنجيءَ سارو هنسا نه ڪجي. پر هنسا کان پاسو ڪندي ماڻهو هٿ ٻڏي مات ڪري تيهان وڌيڪ ۽ بدتر بچڙين کي برداشت نٿو ڪري سگهي.

به گذاري هي ضرورتن تي منحصر آهن. " هن وقت
 جون ضرورتون اسانکي لاچار ڪنديون نه اخلاف جو
 هڪ نئون گهات گهڙي ٿيار ڪجي، جو وڌيڪ
 موافق ٿيندو. هي اسانکي هن روحاني ڪشمڪش
 مان لنگهي ٻار پوڻو آهي ۽ هن وقت جون سچيون
 روحاني لياتون حاصل ڪرڻيون آهن، نه مذهبن جي
 متن جا پناهه ڇڏي سڀ سوال همت ۽ سچائي سان
 هٿ ۾ کڻي ٻولڻا، جيڪي مذهبن چوي ٿو سو
 چڱو هجي يا ٻيڙو، ٻو جنهن نهولي چوي ٿو ۽ مڃتا
 لاءِ زور ڏئي ٿو سو اهڙو آهي جو ڪو سوال، عقل هي
 نظر سان کڻي ڏيکيو ٿي پوي ٿو. جنهن غرور ۽ ڏيکارڻ
 آهي مذهبي مٿا " مڃتاڻي آهن جو جو (۱) آدي اُن
 مڃتا ٿي (۲) جو جو اسان وٽ سي گواهيون آهن جي
 آڌ جڳاد کان اسان وٽ آهن (۳) جو جو انهن گواهين
 بابت ڪو نه شڪ مشهور آثار ۾ ڪونهي."
 جيڪڏهن اسان اهو ۽ سندس رهسپار ٿي
 ڌرمي، بشي نظر کان وڃي ڪنداسين نه وڃي ڪرڻ
 ٿي وڃي ٿيندو. پوءِ نه هڪ پٺت هي مڃتا ٿي
 جا ٻيا سڙڪار ڪن يا نه ڪن. پوءِ نه زماني
 سلا حل ڪرڻ هي منجهس طاقت نه رهندي، پوءِ
 اسين موجوده حالتن هي مد نظر سان وڃي ڪرڻ
 ٿيار آهيون، نه پوءِ ٿين ڏيا ٺاهڻ پر هي شتر
 ڪارگر ٿيندو. يعني نه اسانکي وڃي ڪند
 جماعتي اسان جي مزاج ۽ ڪمزورين ڏي ڌيان
 ٻوندو. ڪا نه عام هي حل حل، جا خاص
 اثلائي تبديلون چاهي ٿي، سا نه رڳو اڳواڻن

اخلاقي تربيت ٿي ڏلائين ٿي سو به ٻنهن ضروري هو، جيتوڻيڪ ڪهڙي درجي جي تربيت هڪ شخص کي ڏجي تنهن بابت سوال اٿي سگهن ٿا. هو جيڪو زور لڳائي ٿو سو انسان جي پاڻ ڪمزورين تي سماجڪ گناهين کي ٿورو ڌيان ڏئي ٿو. الهيءَ اخلاقي انساني تربيت جي ضرورت پڌري آهي، ڇو جو ڏسجي وينو ته سختيون ڇڏي هوند هلندي وارن سان ٻت ٿي موجون ماڻڻ به ڪيترن ڪانگريسين کي موهيو آهي. ڪنهن به نام نهاد ڪانگريسيءَ لاءِ هن دنيا ۾ سرڳ ماڻڻ لاءِ دروازا کليائي پيا آهن.

ساري دنيا هن وقت ڪيترين ڪشمڪش ۾ مبتلا آهي، پر سڀ کان وڏي سارو حاني ڪشمڪش آهي. سو به خاص ڪري مشرق ۾، ڇو جو تازيون تبديليون هت ٽڪريون ٿيون آهن ۽ انهن موجب ٺهڪي هلڻ ڏکيو لڳي ٿو. سياسي مسئلا، جوڳ ميدان واري وينو آهي سو شايد سڀ کان گهٽ اهميت وارو آهي، جيتوڻيڪ اول مسئلو آهي ۽ الهيجي حل ٿيڻ کان اڳ، پيا وڏا سوال هت ۾ کڻي ٿا سگهجن. قيامن کان اسين ڄڻ هڪ اڇل اٿل سماجڪ سرشتي تي ڌري ويا آهيون ۽ اسان مان ڪيترا سمجهي وينا آهن ته اهوئي ئيڪ ۽ صحيح سماجڪ بنياد آهي. اسانجي ايتي به مٿس ئي ٻڌل آهي. پر گڏي گذري کي هن وقت جي هل هلاڻ ۾ گپائي نهڪائي نه سگهنداسين. هڪ آمريڪن آرٿ شاستري، مسٽر ويٻان ڪتاب (The future of an Illusia) ۾ لکي ٿو ته ”آخر ڪار زندگيءَ جا اخلاق

لمڙسيءَ ۽ رضامنديءَ تي ڏٺو وڃي ٿو، جيئن سڪس
بودن جو وار به وٺڻو نه ٿئي.

مولڪي پڪ آهي ته حيلن وسيلن تي هيٿرو زور
ڏئي ٿا ڏاڍيءَ اسانجي وڏي شيوا ڪئي آهي،
نهن هوندي به مولڪي لکي ٿو ته آخرين زور ضرور
مقصد ۽ منزل تي هٿ ڳهر هيءَ جي اها اکين اڳيان
چئي اڪي نه هوندي ته خيس چئون تي طاقت ضايع
ٿيندي ۽ اسين سڪن به ڪشتيان ٿي سمنڊ به

جهانهنداسين. پر اڪي ڪي اڳيون جو نادر ڪري
سگهجي ٿو، جو جو نهن پاست لڳي ۽ ڇا ۽ عمل ڇا
سوال اٿن ٿا. پڙن بدبخت اڳيون وٺڻ ڪري نه ٿي
مقصد ڪاٽا ٿي ويندو پر به اوان معاملو ڪرا ٿي نهندا.
ٿي پئي منڻ جي ڪوئي به اڃا ئي آهي ته ڪو ڪم
ڪيئن ٿو ڪري، ۽ نه ته فلاڻو ڪم ڇو ٿو ڪندس.
سي وسيلو وٺا جن ڪري هر ڀرو وڏو وڏو ڏاڏو
ٿي رهندو، ته مقصد اوري نه پر پري ۽ ڏکيو حاصل
ٿيندو. سچ پچ ته مقصد ۽ طريقو اهڙا وٺل ڳڻيل
آهن جو ڌار ٿي ٿا سگهن. ٽپڪري ضروري آهي
وسيلو اهڙا هجن جو وڏو وڏو ڳڻجي يا بهر محدود
رهي (ڇو جو وڏو وڏو ٿيڻو ئي آهي) ۽ خبر خواهي
وڌي. سو سوال به ڪيئن خاص طريقي جو باهي، پر
ماڻهوءَ جي لبت، من مراد ۽ مزاج جو ئي آهي. ڳالڙجي
به ماڻهوءَ جي من مراد تي ئي زور ڀريو آهي ۽ پوءِ
جي ڪافي قدر اسان جو سڀاڙ نه ڦري سگهيو آهي
ته به قبول ڪيو ته لکن جي هل چل هلائيندي نه
لبت پيدا ڪرڻ به خوب ڪاه پاب ٿو آهي. جو

ٺاهڻ) آدم ڪري حاصل ڪرڻ چاهين ٿا، ته ڪي
 پائين ٿا ته اهڙن کي ڪالگريس اندر رهڻ جي ضرورت
 ڪانهي. البت گالڙيجي آڃا هڪ وڏي سامريءَ وارو
 آهي، جنهنجي اهنسا هڪ ڳري ۽ قوي وٽ آهي ۽
 ڪير چوي وري ڪڏهن هل چل هلائي ملڪ ڪي
 جولان بر آڻيندو. سندس مهمال عام تي جادو ۽
 منجهس وروڌي ڳالهيون ڏسي سمجهجي ٿو ته هتي
 شخص رواجي تڪ نور کان مٿي آهي. جي ٻين لاءِ
 ماڻهن ۽ تارازيون آهن سي هن لاءِ ٺاهڻ. پر جي سندس
 پوئلڳ آهن تن مان ڪيترا ته ٿڌا نريا شائني وادي
 يا نالستاءِ جي فريقي وانگر مقابلو نه ڪندڙ يا مذهبي
 ٿي پيا آهن جن جو زندگيءَ سان واسطو ڪونهي. اهڙا
 پاڻ وٽ ڪئين ماڻهو هيڙي سيڙي ويٺا آهن جي نه
 اهنسا جو اجهو وٺي موجوده سرشتو قائم رکڻ چاهين
 ٿا. اهي وقت ڏسي ائين ڪن ٿا، پر هن طرح اهنسا
 جو پاٽ پڙهندي مخالف جي دل ٽيرون بدران پنهنجي
 دل ٽڪي ڪسڪي وڃي مخالف وٽ قابو ٿئي ٿي.
 جڏهن اهنسا ڀرو ٿئي ٿو ۽ اسين ذرا ڪمزور بڻجن
 ٿا تڏهن به پير هڻي ٻين سان ٺاهه ڪرڻ جي ڇهي
 ايندي آهي ۽ اسين پاڻ پرچائي پاڻ کي آڻت ڏيندا
 آهيون ته مخالف کي باز آڻڻ جي اڳاڻي رمز آهي.
 ڪڏهن ته اهو فائدو اسين اڳين سائين کي قربان ڪرڻ
 سان حاصل ڪندا آهيون جي اسانجا اڳيان سائي حد
 کان ٻاهر وڃن ٿا، سخت ٻول ٻولي اسانجي همدردين
 کي رنجائين ٿا ۽ ڪالگريس اندر ڏيڻ وڃهن ٿا وغيره
 پوءِ سماج ۾ بنيادي انقلاب آڻڻ بدران، سڄو زور

جواهر آثر ڪٿا

مون نه به ملي، پر سڀني اولهن خوابن وانگر وقت وقت
سان ڪي موهيندو ۽ سندن ڪمن ڪاربن تي وڏا اثر
جهندو. اسڪار، بديلي ڪنهن سماج يا راج سان
ڇڏائي ۽ به اسڪار نه ڪرڻ، هڪ زبردست ۽ چوريندڙ
ويچار آهي. من به جو روان به سندس عمل ڪن نه
اٿا تڏهن بهندو ۽ اٿو وڃڻ وڃندو. گهڻن سان باهريون
اٿو وڌيڪ نظر اچي ٿو پر ٻيون ڳالهيون بتيءَ ۽ لاءِ
ڪي ٻي ڪي ڇڏين ٿيون. دابرو وڌائڻ سان سندس زور
ٻرو ٿئي ٿو. جماعتي ماطو جو جڙ ڇريدي ماطو ڪي
ٺڪ ڪي پٽي ڪري ٿو.

پر شڏ آهنا ئي زور ڏيڻ ڪري اڃا وڌيڪ
جيون کان علحدي ۽ دور ٿي پئي آهي ۽ ائين ٻيو
لڳي نه ڪي ماطو يا نه اڪيون پوري اٿڻ شڏا به
سٺيڪار ڪندا يا نه هت نه لائيندا. منجهس هوش بڻل
جو جزو پاڻ هتي پٽي آيو آهي. سال ۱۹۲۰ ۾
دهشتڪارن تي به سندس اثر وڌو ٿيو ۽ ڪي آهي ڪم
جڏي آيا. جي باقي رهيا سي به به ڇڏا ٿيا ۽ خون
خوابيون بند ڪئي ڪيائون. پر هن وقت اهڙو ڪو
من اٿو ڪونهي. ڪانگريس اٿو به ڪنهن نر لڳا
گروھ، جن اسڪار ۽ ستيا ڪرھ هل چل به پاڻ خوب
موڪيو ۽ جن مڇي دل سان آهنا جو رهس سمجهي
ائين رهڻ جي ڪوشش ڪئي، سي به هاڻ ڪانر ۽
منڪر سمجهيا وڃن ٿا. ڇاڪاڻ ته آهي آهنا ڪي هٿ
متو ۽ پٽ ڪري ٿا لڳين يا ڪو من گهريو مٿس
(هڪ سامهون واري راج جنهن اندر سمان لاءِ ۽ سمان نه
آهن، هڪ رٿل ٿو سماج، جنهن هن وقت جا حق و

کیو، چو چو مقصد کي رسځ لاء اهو طريقو اسانجي کارگر ۽ د لپسند لږو. تڏهن ته اسانجو مقصد اسانجي طريقي تي منحصر نه هو. مقصد طريقي جو ٻج ڪونه هو يا ساطس بدل نه هو. ڪنهن کي به تڏهن ائين چوڻ جي جرئت نه ٿي ها ته آزاديء لاء ڪم ڪشڻ کپي بشرطڪ اهنسڪ طريقي سان عيسر ٿي سگهي. پر هاڻ ته اسانجو مقصد ٿري اهنسا جو مطيع ٿي پيو آهي ۽ جي اهنسا سان موافق نٿو لڳي ته انڪار ڪيو ٿو وڃي. يعني اهنسا جو سڌالت هڪ ڀڪو متو ٿيندو وڃي ٿو، ڪنهنجي مجال ڪو انڪار ڪري؟ جي ائين ٿيو ته اهو سڌالت ڀلي ڌرم ۽ ايمان شپڪار ڪري، پر عقل هوش ته قبول نه ڪندو. مان ڏسان ٿو ته سڪيا آسودا سوار ٿي ماڻهو به پنهنجي بچاڻ لاء سندس آجھو وٺڻ لڳا آهن.

تنهن تي مون کي افسوس ٿو ٿئي، چو جو آءٌ مڃان ٿو ته اهنسڪ پيتيا گره ۽ اهنسڪ ڀڏ جا طريقا نه رڳو هندوستان پر ساري دنيا لاء امله آهن ۽ ڳانڍڀي اهو شستر دنيا اڳيان رکي دنيا کي ساواڻن ڪري وڌي خدمت ڪئي آهي. مان مڃان ٿو ته هن هٿيار جو روشن مستقبل آهي. ائين هجي ته انسان ذات اڃا اهڙي سڌريل ٺاهي جو فقط اهوئي هٿيار عمل ۾ آڻي (A. E. - Interpreter) هڪ چڻو هڪ نول ڪٿا ۾ هيئن چوي ٿو ته، ”تون نه هڪ مور بتي ٻاري ڪنهن انڌي جي هٿ ۾ سوجهري لاء ڏئين ٿو، پر اهو انڌو اها بتي هڪ لٽ وانگر ٿي ڪم آڻي سگهي ٿو. في الحال هن اونڀي خواب کي ڪو عمدو وهنوار

جواهر آلمر خانا

ن ۽ ٺهڻڪري خاطر خواه ناهن. هي ڪوبه طببن
ي جدوجهد جي ڄاڻهه نه ڪري ڇو جو جهڻ ڪنهن
مقصد منزل ڏانهن اسين وڌي رهيا آهيون تنهن ڏي
اسين پوءِ پورو سهڪار ڪري اهڙڪ طريقي رهي
ڪن سگهنداسين. ممڪن آهي ته سماجڪ مسئلا حل
ڪندي ڪنهن منزل تي هٿس ڪرڻي ٿي پوي. ڇو
جو پڪ آهي ته هوند وارا پنهنجا حق واسطا ڀڄائڻ لاءِ
هٿس ڪندي واپس نه ڪندا. پر اصولي طور هي ڪا
وڏي سياسي تبديل اهڙڪ طريقي آڻي سگهجي ٿي
ته ساڳئي طريقي ڇو ڪن ڪا بنيادي سماجڪ تبديل
آڻي سگهجي ٿي؟ هي اسين ملڪي آزادي واري
اهڙڪ لموي انگريز سلطنت توڙي سگهون ٿا، ته
ساڳئي رستي ڇو ڪن راجائن، زميندارن ۽ ٻين کي
به جواب ڏيئي هڪ سامهواڻي راج قائم ڪري سگهون
ٿا؟ سو سڀ اهڙڪ طريقي ٿي سگهي ٿو يا نه سو
سوال ناهي. سوال آهي ته ڇا نه ٿي مقصد اهڙڪ طريقي
حاصل ٿي سگهن ٿا يا هڪ به نه. ائين ڪنهن ڇڏ نه
اهڙڪ طريقي فقط ڌار ٿي راج خلاف ٿي ڪارگر آهي.
ٿي سگهي پر پاڻ ائين اچي ٿو ته پنهنجي ملڪ هي سوار ٿي
۽ ٽڏئين خلاف اهڙا ڪرڻ وڌيڪ سولي هون
گهرجي، ڇو جو سندن من ٿي اتر وڌيڪ ٿيڻ وجهي
سگهجي ٿو.

تازو ڄا لهر ملڪ ۾ لکي آهي ته ڪيڏا نه مقصد
پالسيون هي اهڙا سان موافق ناهن سي نڪ ناه
سو ته مسئلا حل ڪرڻ ڇو نه لکي هڪ اولڏو
نظر اچي ٿو پندرهن سال ٿيا ته اسان اهڙا ڇو طريقي

ڪرڻ جو حق نه هوس، پر هاڻ اچي اهو پئي پيو
اٿس؟ سمجهو ته نئين راج خلاف بلوا فساد مڃڻ ٿا.
تن کي هاڻ ڪهڙي لموني منهن ڏئي؟ سپاويڪ آهي
ته هنسا ڪرڻ نه چاهيندو، باڪ هر طرح صالح پسند
طريقا اختيار ڪندو. پر هنسا ڪرڻ جو حق ڪيئن
ترڪ ڪري سگهندو؟ نئين راج اندر ضرور ڪي
بد مزاج گروهه هوندا جي تبديل جي برخلاف هوندا.
اهڙن کي جي ٿيٽ پئجي ويئي ته نئون راج ڪو زور
جبر نه ڪندو ته هي يار تيهان وڌيڪ دونهان ڏکائيندا.
تنهنڪري مون کي لڳي ٿو ته هنسا ۽ اهڻا ڊباو ڪرڻ ۽
بازا ٽٽڻ وڃڻ ڪو سڀر سنڌو ڪيڏا ناشدني آهي. سياسي
تبديلن آڻڻ پر جي اها ڏکيائي آهي ته هوندا ۽ هوند وارن
جي حقن پر تبديلن آڻڻ پر ساڏکيائي وڌي ٻهڙا جيڙي ٿيندي.

ڪنهن آدرش لاءِ سختيون سهڻا هميشه لوڪن پر
واهه واهه وڌي آهي. بنا هٽڻ جي ۽ بنا ڏک هٽڻ جي،
ڪنهن مقصد لاءِ سختيون سهڻا پر به سوشل مان آهي جو واهه
واهه ٿئي. پر تنهن ۽ هر ويرو سختيون سهڻا پر ڪو وڏو ويڇو
ڪونهي هر ويرو پاڻ کي سختيون ڏيڻ به هڪ من جي بيماري
چڻبي، جا انسان کي ذرا ذليل ڪري ٿي. جي ٻئي کي
ڏکون مان ڪئين پيرا پاڻ کي مزو ايندو آهي ته اهنسڪ
ٿي هر ويرو سختيون سهڻا پر به شايد ڪو مزو ايندو هجي.
ائين به ممڪن آهي ته اهڻا جو بهانو ڪري ماڻهو پنهنجي
ڪاٺر ٽا لڪائي يا ڪڇ ڪري ۽ ڇالو سرشتو جاري رکي.
جڏهاڻڪر هندوستان پر بنيادي سماجڪ تبديلن
جي ڳالهه هاڻ لڳي آهي تڏهاڻڪر ائين ڇيو وڃي ٿو
ته اهڙيون تبديليون هنسڪ طريقي تي آڻي سگهجن

۾ رولو پوڻ جو امڪان آهي، ڇو جو حاڪم پارٽي
 ٻارن ۽ ٿارن جي ڪاٺ ڪوٽ ڪري ٻاهر ۽ ٻرون
 ۾ موڪلي، ڪوڙيون موڪلي يا اڏوڪاريون موڪلي
 سگهي ٿي. پر اهڙا جو سڀ کان وڏو اثر ملڪ جي
 ٿڌي لڙي تي پيو واهي وڃي. رعبت منجهه ٿئي ٿو. الهير
 ٻهڪ ٿيو اچي ٿو ۽ اڪثر اُمنگ اساهه به موج
 ڪري ٿو. پر اهڙا نه اڳيئي ساڻ ۽ مقصد جي ٿاڻي
 ۾ هوا ۽ سندن دلين ۾ وڌي ٿي ٿي ٿي ٿي ٿي ٿي
 ڪاڌ هٽي. مکيه ڳالهه آهي ته جي تبديل جي خلاف
 آهن تن تي ڪو چئو اثر نٿو پوي. آسهيڪار ۽ سٿا گره
 هلچل جي ٿيلجي وڃڻ مان ايترو ثابت ٿي چڪو آهي ته
 اهڙڪ هل چلن جو عام ئي ٿيو اثر ٿئي ٿو ۽ ڪيترا
 ٻيٽا هڪ مٿي ٿين ٿا. پر جي آڌ کان ئي خلاف هوا
 سي خاص طور ٻار ٿا اچن. سڄي ٻچ نه هل چل ڇڏي
 ڪاميابي ٿي سندن دل ۾ چا ٿي ٿي وڌي ٿي ٿي
 وڌيڪ خلاف بڻيا آهن.

جي هڪ وار قبول ڪيو ته ڪوراج پڙهجي آزادي
 بچائڻ لاءِ هٿ ڪرڻ لاءِ حٿدار آهي ته ڪيئن چئي
 سگهيو ته ساڳي آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ به ساڳي طرح
 ڪوراج هٿ ڪرڻ ۽ دٻو ڪرڻ جو حٿدار ناهي؟ هٿ
 ڪرڻ ناپسند يا بيڪار لڳي، پر ٻنهي لاجاپو يا منع ٿي
 ٿي سمجهي سگهجي، ڇاڪاڻ ته سرڪار اختيار
 واري تي ڪري هٿيار بند آهي، ٻيهر ڪري
 زور ڇڏي ڪرڻ جو ڪو خاص لڪيل پٽو مليل آهي
 سمجهو ته ڪو اهڙڪ انقلاب ڪامياب ٿي سرڪار
 اختيارون حاصل ڪري ٿو. پوءِ چئبو ڇا ته اڳ

ان رواجي حادثو ٿيل نه ٿئي ته جهنگلي جانورن مان
 چٽ ڪوڙ ڪونهي. تنهنڪري سپاويڪ آهي ته انسان
 به مانسڪ اثرن هيٺ اچن. پر اهڙو اثر شايد جريدين
 انسانن تي پوي ۽ گروهن ۽ جمائن تي به پئجي سگهندو،
 سا شڪي ڳالهه آهي. سبب جو هڪ گروهه گروهه
 جي حيثيت ۾ ٻئي گروهه سان شخصي ۽ گهڙي سببت
 ۾ ٿئي اچي ۽ پري کان جي خبرون چارون ٻڌي ٿو
 سي هڪ طرفيون ۽ ٻيروئييل سروئييل ٿين ٿيون. ڪنهن
 به صورت ۾ پيءُ ڌر جي لڳاءُ ۽ مقابلو ڏسندي ئي
 اُمالڪ اهڙي غصي ۾ اچي ٿو وڃي جو ٻيون سڀ
 هلڪيون دل جون پاولائون غصي ۾ هڙپ ٿيون وڃن.
 ڳچ وقت کان ظاهري ملندي آئي اٿس ته سندس
 حق ۽ سوارت سماج جي خير واسطي ئي آهن، جنهنڪري
 سڀ خلاف خيال کيس هڪ ڪفر طور نظر اچن ٿا.
 سندس اڳيان امن اُمان، موجوده حالتون قائم رکڻ
 سو ثواب آهي ۽ اُهي ٻاهڙ سوئي عين گناهه آهي.
 مطابق ته خلاف ڌر جي دل ۾ ڪو خاص ڦيرو
 نٿو اچي. ڪڏهن ته مقابلو ڪندڙ جي لڳائڻي ۽
 اشرافت ڏسي تيهان جوش اُڀري ٿو، جو جوڙي ۾
 پاڻ غلط نظر اچي ٿو. جڏهن ڪڏهن ماڻهو کي شڪ
 اُٿندو آهي ته شايد آءٌ غلط آهيان، تڏهن ڏٺو ويو
 آهي ته تيهان گامون سڃاڻي ٿيندو آهي. پوءِ به قبول
 ڪيو ته اهنسا ڪري. مخالف ڌر جي ڪن جزوي
 انسانن تي اثر ۽ ڌر اندر ذرا ٽاڪوڙو پوي ٿو. پر تنهن
 کان وڌيڪ غير طرفدارن جي همدردي ٿئي ٿي ۽
 ٻين ماڻهن جي راءِ تي به خاص اثر پوي ٿو. پر تنهن

کي دليل ڏيئي يا الصاف لاءِ اڀلون ڪري سندن
دل من پوري طرح ٽپري. سگهو ۽ ڪشمڪش لاهي
سگهي، سو پاڻکي لڳڻ تي ايندو. انهن سمجهڻ
هڪ ڀور ايندو ته ڪاٺي ڊهاو آڻڻ بنا ڪا سلطنتي
طائف سلطنت ڇڏي ڏيندي يا ڪو زوراور طبڙو
پههجا حق واسطا توک ڪٿي ڪندو.

کانڊيجي به ظاهر آهي ته ڪو اڻروهارڻ چاهي ٿو،
پر تهنڪي ڊهاو ٿئي سڏي. سندس چئي موجب هسو
ڪست سهي اڻروهارڻ چاهي ٿو. تنهن اڻروهارڻ
ڪرڻ ڏکيو آهي، ڇو جو آڻهه شڪستن جي ڪا
باهرين ماپ ٿي نٿي سگهي. انهيءَ جو پيءُ ڏر ٿي
به ڪو ڪوبه اڻو ٿئي ٿو. خلاف ڏو جا ڪٽا ٻڌرا
ٿي پون ٿا، جنهنڪري ڏاڍو ٽهرواڻي وڃي ٿي.
هوڏانهن سندن السالبت ۽ اشرافت کي پڙو وڌا وڃن
ٿا ۽ لاهه لاءِ سڀ پاڻا کليل رهن ٿا. تنهن ڪو به شڪ
لاهي ته پريم ۽ ڪست - ڇوڻ جو مارڻ - واه ڪري
وروڏان به انهن جون ڊاڍون ڪوبه اٿن ٿيون. سڀ
شڪاري اوهانکي ٻڌائيندا ته شڪار ڪندي اڃا ٻالھ
وڏي آهي ته شڪاري شڪاري ڪٽڙي لهولي حملا
ٿو ڪري. جانور ته پري کان پاڻ ٿي حمار - مڇهي
ولي ٿو ۽ اهڙي طرح منهن ڏٺس ٿو. جي شڪاريءَ جي
دل مان خوف جو لفظ پاڇو نٿي ڇڏي ٿو، جنهن
پاڇي جي کيس نه ڪل ڪانهي، تڏهن نه جانور سو
- مڇهي ولي ٿو ۽ انهن موجب حملا ڪري ٿو. شينهن
ٻالهندڙ، جي ڪن پر هڻڪ هاري وهي نه مٿس حملي
لڳڻ جو فزون ٻڌي آهي. ٻهه نيباڪ ماڻهوءَ کي، ڪو

انسان جو عقل نه سندس اخلاقي اصول ٻڌي سگهن ٿا. ممڪن آهي ته جذبي انسان باز اچن ۽ پنهنجا خاص حق ٽوڪ ڪن، جو به وڙلي ٿو ٿئي. پر ڏروھ ۽ طبڻا ائين نه ڪندا آهن. ڏٺو ويو آهي ته ڪنهن به حاڪم ۽ حقدار گزروھ کان اختيار ٿي يا حقن ڇڏائڻ جي ڪوشش هميشه اڃائي ثابت ٿي آهي. نه اهڙي آس رکڻ واجب آهي نه آئينده پر ائين نه ٿيندو. ريڊوالڊ نپير پنهنجي ڪتاب ۾ ڪي دليل انهن پنڊتن اڳيان پيش ڪري ٿو، ”جي پائين ٿا ته بدوان ٿين ڪري يا ڌرم پاڻ مان پريم وٺڻ ڪري منش جي ممٽا آهستي آهستي مٽجي رهي آهي، ۽ ڇن ليکي ليک سيني سماجن ۽ راجن وچ ۾ پريم پاڻ ۽ سلوڪ ڦهلجي ويندو.“ چوي ٿو ته اهي پنڊت ڀلجي وڃن ٿا ته منش جات ۾ نياءُ آڻڻ لاءِ سياسي جنمڻ جي به ضرورت نٿي ٿي؛ هو ڀلجي وڃن ٿا ته منش جي سماجڪ چال چان ۾ ڪي اهڙا سپارڪ جزا آهن جي ٻڌي ۽ اُنهن ڪرڻ جي ٻنھوس آڻڻ ڏکيا آهن. هو ڀلجي وڃن ٿا ته جڏهن ڪا جماعتي طاقت، شهنشاعِي رنگ ۾ يا طبقن جي حقن جي روپ ۾، هيٺن کي آڙي ٿي، تڏهن اها طاقت ٻي طاقت جي مقابلي بنا آڻ ڪين هڃيندي.“ ٻئي هنڌ لکي ٿو ته ”جيئن ته سماج ۾ ٻڌي هميشه ڪڇ قدر سرارت جي پوئلڳ آهي، تنهن صورت ۾ فقط من کي سهڻائڻ يا دل کي ريجھائڻ سان سماجڪ نياءُ نه آڻي سگهيو... مقابلو ضروري ٿيندو ۽ تنهن مقابلي ۾ طاقت جو جواب طاقت ئي ڏيئي سگهندي.“

تنهنڪري اها اميد رکڻ ته ڪنهن به طبقي يا قوم

ڪير فيصلو ڪندو؟ هي ڪي شخص يا گروهه لپتي
اليتي ۽ ٻايت پنهنجن سوارن کي ڏسي فيصلو ڪندا ته
لوڪشاهي جو تڪال ڪانهو ٿي ويندو. شڪتي طور
منهنجو رايو آهي ته خانگي ملڪيت جو سرشتو (ڪنهن
ٻيو محدود دائري کي ڇڏي) ڪن شخصن کي سماج
مٿان خطرناڪ اختيار ڏئي ٿو. آءٌ خانگي ملڪيتن
کي شراب وغيره کان گهڻو وڌيڪ لپتي ۽ خلاف سمجهان ٿو.
شراب پيئڻ سماج کان وڌيڪ پٺاڪ کي نقصان
پهچائي ٿو.

ڪي ماڻهو جي پاڻگي اهنسا وادي سڏائين ٿا
سي چون ٿا ته خانگي ملڪيتون مالڪن جي رضامنديءَ
بنا سرڪاري ڪرڻ ممڪن نٿو ٿي سگهي ۽ اهنسا
خلاف ٿيندو. دراصل سو مولڪي وڏن زميندارن ٿي
ڏهن لکين ڪرايو آهي، جي هارين کان زوريءَ
مالگذار يون وصول ڪندي حڪومت جي مدد
ولندي درو لٽا هڪڙيءَ ۽ ٻيءَ جي ڪارخانن جا خاوند
آهن جي پنهنجن مردرن کي آزاد مزدور سڏائون
ٺاهڻ جي اجازت لٽا ڏين، ته جن ماڻهن جو ڪنهن
لبدل سان واسطو آهي تن مان ڪيڏا سا چاهين ٿا
تنهنجي پرواهه نه ڪري، زور هن ٻانهن ئي ڏنو ٿو
وڃي ته مالڪن جون دلون ڦيري کين باز آڻڻ ڪبي.
هن نموني ته نورزائي سوار ٿي لالچي ماڻهو وڏن سڌارن
کي پنڇو ڏيئي سگهن ٿا.

ٿوراهين، جي هڪ سبق چئو سگهجي ٿو ته اهو
هي آهي، ته ڏن دولت جا سوار ڪروهن ۽ درجن
جا سياسي شيال ٿين ٺاهين ٿا. انهن سوارن سان نه

قدرې د ټاټور وچه نه. کراچي کانگريس جي رټيل
ستاو موجب ”عام خلق جو ٽهڙو بند ڪرڻ لاء سياسي
آزاديء اندر اقتصادي آزادي پڻ اچي وڃڻ گهرجي.“
هن ٽهڙو جي پيروي ڪرڻ لاء حقن وارن کان گهڻو ڪڇ
کسي بنا حق وارن کي ڏيڻو پوندو. ٽهڙو ۾ ائين به
ڄاڻايل آهي ته مزدورن کي نه رڳو آجيو ڪا لاء ڪافي
روز پر پيون به سهوليتون ملڻ گهرجن ۽ نه ملڪيتن تي
خاص ڊ لون وڌيڪون وينديون ۽ نه راج ”مڪيه ۽ مرڪزي
ڪارخانن، ڪاٺين، ريلواين، واهن، جهازن، وغيره جو
جو خود مالڪ بڻبو.“ ته سڀني نشيدار شين جو
واهيو بند ڪيو ويندو. ”انهن سڀني رٿن خلاف ڪئين
شخص گروه اعتراض اٿاريندا. شايد جهجهن جي فيصلو
اڳيان ڪمڌ جهڪائين، پر سو تڏهن جڏهن نه منجن
جي نتيجن جو دل ۾ ڊپ هوندن. لوڪشاهيءَ جي
به اهائي معنيٰ آهي ته جهجهن جو ٽورن تي زور هلي.
فرض ڪريو ته جهجهائي وارا ڪو اهڙو قانون پاس
ڪن ٿا جو ملڪيتي حق گهٽائي يا بنهه رد ڪري ٿو
چڏي. اهڙي قانون جي ٽورائي وارا هن سبب ڪري
مخالفت ڪري سگهن ٿا ڇا ته قانون ۾ ڊٻا آهي؟
پڌرو آهي ته ٿا ڪري سگهن، ڇو جو انهيءَ نموني
ٿي لوڪشاهي قانون پاس ڪندي آهي.
سو ڊٻا جي سبب ڪري ڪوبه اعتراض نٿو
اٿاري سگهجي. ڪي چوندا ته جهجهائي وارا اڻيتيءَ
ٿي هلي غلط ڪري رهيا آهن. پوءِ اهو
فيصلو ڪرڻو پوندو ته جهجهائي جو پاس ڪيل قانون
ڪنهن نيتيءَ جي سڌالت ورتو هو ڇا؟ پر سو

۾ ٻوٽ ۽ ٻه حد کان ٻاهر وڃن ٿا، ڇو جو طاقت جو نشو
انسان کي ئي ايمان ڪري ٿو. پر جي ڪٿي ڪنهن راج
جس حاڪم آزادي جا ڪوڏيا آهن ۽ جس لاءِ بشر
اٿن ۾ به اڙهڪن انسانن تي جس ڪرڻو ٿئي ٿو ٻولدن،
جيسين ڪي هر هڪ ماڻهو سوارٿ ڇڏي، پڙن ٿي،
پر آپڪاري بڻجي. تنهن راج جي حاڪمن کي ٻين
راجن جي حملن کي منهن ڏيڻ لاءِ به زور جس ڪرڻو
ٿي ٻولدن، يعني ۾ بچاؤ لاءِ ڏک جو ڏک هٿو ٻولدن.
تنهن بچاؤ جي ضرورت ٿڌهن لهدي جڏهن هڪ ئي
ڇڪرو رٿي راج ڊلبا ۽ اسٿاپن ٿيندو.

جي زور ۽ جس هن طرح ٻاهران بچاؤ ۽ اندر
ٻڌاء لاءِ ضروري آهن ۾ ڪٿي ماڻهو هسا اهسا وڃر
منڊو سر ڪڍندو؟ هڪ وار ٿيئي سياست اڳيان
جهڪندي ۾، جن رٿو ٻڌي ٻيهر پنهنجي ڪتاب
Moral man and Immoral Society ۾ ڏيکاري ٿو،
هنسڪ ۽ اهنسڪ ڊلبا جا پٺڊ مڻجي ويندا ۽
سرڪارين ۽ اٿلايسن جي جس ۾ موق ۾ رهندو.
مولڪي سورهن آکا خاطري ناهي پر مان ڀاڻيان ٿو
۾ گالڊيٽي قبول ڪندو ۾ هن پيڙي ۽ ڊلبا ۾ ڪنهن
قومي راج کي ٻاهرين جي رٿي گناه حملن کان به پاڻ
بچائڻو ٻوندو. اٿس هر ڪنهن راج کي پر وارن ۽ ٻن
راجن سان ڊوسنالا ۽ صلح پسند سلوڪ هٿو گورجن
پر ڪم چوندو ۾ ڪنهن به صورت ۾ ڪي حملا
ٿيندا. راج کي ڪي ڊلبا جا قانون به پاس ڪر
ٻولدا، جي ڪن طبقن جي حقن ۽ ملڪيتن تي ٻڌند
رهنندا ۽ ڪي ڪم ڪرڻ کان منع ڪندا. سڀ ق

مرڳو اٽا ٿيا آهن ۽ جيئن جيئن موجوده جماعتن ۽ سنسٽائن جو مقابلو وڌيو آهي تيئن تيئن زور زبر به وڌيا آهن. جي ڪٿي ٻاهرين زبردستي گهڻي آهي ته وري اندرون اندران ڏيکيل ۽ خطرناڪ ويس ورتا اٿس. سو زور جبر نه هوش وڌڻ ڪري، نه مذهبي خيالات يا اخلاق ڪري پٺتي هٽيو آهي. شايد ڪي جزوي انسان انسانيت جي ڇڻي خاصي درجي کي وڃي رسيا آهن ۽ شايد جيترا انهي مٿئين درجي جا (بنياد اوليا درجا ڇڏي) هن وقت دنيا ۾ آهن اوترا ڪنهن به وقت اڳي ڪونه هئا. سماج به لڳي پٺي ڏرا اڳتي وڌيو آهي ۽ انسان ۾ آدي ۽ جهنگلي جهڙيون روڪڻ جي ڪجهه ڪوشش ڪئي اٿس. پر آخر ڪار گروهن ۽ قومن ۾ ڪو گهڻو ڦير ڪونه پيو آهي. پاڻ به انسان ڪجهه وڌيڪ سٺو ۽ سنجيدو ٿي پنهنجون اصلي خاميون خرابيون، لاهي قومن ۽ جمائن مٿان هنيون آهن. جيئن ته اخلاق ۾ ڪجهه به هڻڻ جي هميشه هنسا ڏي ڇڪ ٿيندي آهي، تيئن اهڙين قومن ۽ جمائن جا اڳواڻ ڪو ورلي عمدا انسان ٿين ٿا.

جي ڪٿي سمجهون ته رفته رفته حڪومتن مان زور زبر جا بچڙا طريقا هٽي ويندا، ته به هن ڳالهه جو نظر انداز ڪرڻ ڏکيو آهي ته حڪومتن ۽ سماجن جي بقاء لاءِ ڪجهه دٻاءُ جي طاقت ضروري آهي. سماجي جيوت لاءِ ڪنهن نه ڪنهن قسم جي حڪومت ضروري آهي، ۽ جي شخص اختيار ۽ وارا هوندا سي لاچار انهن سياون ۽ طبيعتن کي روڪيندا جي خود غرض ۽ سماج لاءِ نقصانڪار آهن. آزمودي مان ڏٺو ويو آهي

سوهن وقت پڙهي واپون بتال ٿيڻ ٿيون. دشمن ماڪن لاء ڪپڙا جيترا ڪوڙ نه بوليا ويا ۽ ڪوڙي پرچار ۽ خٽي ڪمن پٺيان چار خرچو ويو. پسر هن زماني ۾ صلح ۾ ٻن جنگن وچر فقط هڪ ساهي ٿئي ٿي، جنهن ۾ جنگ لاء تياريون ٿيڻ ٿيون ۽ مالي اقتصادي جنگ، چالو ٿي رهي ٿي. ڪٽندڙن ۽ هارائيندڙن وچر، سلطنتشاهي ۽ غلامشاهي ملڪن وچر، پڙيندڙ ۽ پڙيال طبعن وچر هر هنڌ هر وقت ڪمڪس جاري رهي ٿي. يعني نه ظاهري صلح وقت نه دغا دولاپ ۽ زور زور جي جنگي فضا قدرتي جاري رهي ٿي ۽ تنهن حالت کي منهن ڏيڻ لاء فوجي انسرڻ ۽ سرڪاري عملدارن کي تربيت ڏيڻي وڃي ٿي. لارڊ ولسلي پنهنجي ڪتاب Soldier's Pocket-book for Field Service ۾ لکي ٿو ته، ”اسين ٻيا طرفي وانگر ڏينداسين ته ”ايمانداري عمدي پالسي آهي“ ۽ ”سچ نه ٻيو سچ.“ پر اهي ٻارن ائين لاء سدر ٻيا ڪا آهن. پر جو شخص جنگ ۾ ملڻ ائين جو عمل ڪرڻ چاهي ٿو سو نه تلوار مياڻ ۾ وڃي هوند ڪوشه نسين وڃي ٿي.“

جن موجوده حالتن هيٺ هڪ قوم ٻي قوم جي دشمن ۽ هڪ طبقي ٻئي جو دشمن آهي اتي هنسا ۽ اسير جي پاڙ پڪي رهڻي آهي. جي قومون ۽ گروه پنهنجي طاقت ۽ پنهنجا حق سارو رکڻ چاهين ٿا ۽ مظلومن کي اٽل اسرڻ کان ڊڄن ٿا سي ڪيئن نه هنسا ۽ استبداد جو اُهو ڪندا؟ ممڪن آهي ته جيئن عام جا رابا مصوٽ ٿيندا ۽ هي دشمنون ۽ دٻاو ٻڌرا ٿي پوندا تڏهن هنسا ڪم ٿڌي ٿي. سچ پچ نه اسان جا آزمودا

جوابدار عهدن ۾ پاڻ کي نڪار ۽ نالايق ثابت ڪري
ڏيکارڻو آهي؟ هڪ پاسي پنجاب سان انصاف ڪرڻ
کان انڪار ۽ ٻئي پاسي سرڪار سان سهڪار ڪرڻ جي
نيت، مون کي سراسر هڪ پاڪنڊ لڳي ٿو.

سا ڳالهه عالم آشڪار آهي ته حڪومتن جو زور
زور تي پت ڀروسو آهي. جنگ ۾ زور کائو ڪلايو هلي
ٿو، پر تنهن کان سواءِ جاسوسن، چغليخورن، چيٽر چاٽر
ڪندڙن، تعليم ۽ اخبارن معرفت ڪوڙن پرچارن،
مذهبي ۽ ٻين قسمن جي ڏين، بکن ۽ سختين معرفت
لڪل چيل زور کليل زور کان وڌيڪ خطرناڪ ٿئي
ٿو. ٻن حڪومتن وچ ۾ هر قسم جو ڪوڙ ۽ دولاڻ
روا سمجهيا وڃن ٿا، بشرطيڪ پڌر ٿئي ٿي. ٽي
سؤ سال اڳ سر هينري ووٽن، هڪ شاعر ۽ انگريز
ايلچيءَ ٻڌايو ته ايلچي معذلي ”هڪ ايماندار انسان جو
ٻين ملڪن ۾ پنهنجي ڪاٺر ڪوڙ ڳالهائڻ لاءِ موڪليو
وڃي ٿو.“ اڄ ڪهه ايلچين سان فوجي، بحري ۽
تجاري گماشتا پڻ روانا ڪيا وڃن ٿا، جن جو مکيه
ڪم ڌار ڌار ملڪ ۾ جاسوسي ڪرڻ جوئي ٿي ٿو. انهن
جي پٺيان خفيہ پوليس جي ڏين ۽ دغاڻن جي شاهي
چار ٿهيل رهي ٿي، جنهن منجهه جاسوس، جاسوسن
مٿان ٻيا جاسوس، رهنزن خونين سان تعلق، رشوتن
لاءِ لاڻا، انسان کي بچڙو ڪرڻ لاءِ يا لاچار خون ڪرڻ
لاءِ بددوست سڀ تيار رهن ٿا. هي سڀ صلح وقت
گهٽ خراب ٿيون ٿين، پر جنگ چڙندي باقي مڃڻ
مڃن ٿا ۽ سندن زهر جٽ ڪٽ ٿيڻ وڃي ٿو.
مهاڻاڙيءَ لڙائي وقت پرچار ڪيا ٿا.

ٽرڪ جي مراد جو نه هئي، پر سمجھج ۾ زوريءَ جو هڪ زبردست هٿيار آهي، پوءِ ڪري اها زوري نهايت سڌريل ۽ سڀه نموني ڪئي وڃي. اها ٻالھ به ياد رکڻ جهڙي آهي ته شروعائي لڳن ۾ ڪانڊيجيءَ ذراصل ”مجبور ڪرڻ“ شبد واپرايو هو. والراءِ لارڊ چيمسٽورڊ جي پنجاب مارشل لا باھت ٿرپو (۱۹۲۰) جي لکته ۾ چيني ڪندي لکيائين ته:

”ها ٿرپو هٿ آڻڪسيلسي، ڪائونسل ڪلڻ مهل ڏي تنهن مان جا ڏهههه ٻڪي ٿي سا اهڙي آهي جو مؤمن وارا انسان نه سائس ۽ نه سندس سرڪار سان ڪو تعلق رکي سگهندا. پنجاب باھت جو ڪج چيائين تنهنجي معافي نه نرياد جو داد ٻڌه نه ڪندس. اٽلو اسانڪي صلاح او ڏئي نه توهين اها ٻالھ ڇڏي ويجهي ”آئنده“ جو اوارو ڪريو. ويجهي آئنده هو اسانڪي اهوئي اولو آهي ته ڪهن سرڪار کي مجبور ڪري پنجاب لاءِ ڪس توبه نائب ڪريون. تنهن توبه جو اسين ڪو اعجاب ٿا ڏسون. اٽلو آهي ٿو نه نرياد ٻين کي جواب ڏيڻ کان آءِ پاڻڪي روڪبان ٿو. يعني ته هن اُهر ٻالهن جو هندوستان جي مان شان سان واسطو آهي ٿن تاهه سندس رايو جهڙا اڳ ٿيڙا ڪاڻ نه آهن. جي آءِ ”انهن معاملن جي ٽري لاءِ تاريخ کي امين ڪريان ٿو.“ هن قسم جا بول منهنجي خيال ۾ ڦٽ ٿي لوڻ ٽرڪ وارا آهن. تاريخ جا مٿارا فيصلن کي ڪهڙي ڪم ايندا جنسان هن وقت وٺل وهابل آهن ۽ جي اڄ به انهن عملدارن جي ٿن هٿ ٿاڙجن ٻيا هن وڌن ۽

وچون هجي (مثلا ډاکټر جراح جي هنسا) ۽ ٻڌي
پریر آهي اُتي اُليتي ٿي ٿي سگهي. آخر کار نيتي ۽
جون به ٿي ڪسوٽيون آهن، دويش ۽ پریر سو
جيتوڻيڪ هنسا اڪثر طور نيتي ۽ خلاف هوندي
خطرناڪ آهي، پر ائين ضروري ناهي ته ائين هميشه
هجي.

سڀ جيون هنسا ۽ جدوجهد سان ٽٽار ٿيو پيو
آهي، نڪي ڪي هنسا سان هنسا مٽائي سگهجي ٿي،
باڪ وڌي ٿي ٿي. پر هنسا جو سراسر انڪار ڪرڻ
سو به مڪني هائي ۽ وانگر ڪندڙ وڻو ٿيو ۽ چڻو نه
انهي انڪار جيون جو راز پورو نه پروڙيو آهي.
حڪومت ۽ سماج جي رڳ، رڳ، نس نس پر هنسا
آهي. حڪومت کي دٻاڙ جي طاقت نه هجي ته نه
ڊلن اڳڙن، نه زميندارن کي. الڳداريون ملن ۽
خانگي ملڪيت ڪافور ٿي وڃي. قانون آهي جو
پوايس ۽ فوج جي مدد وٺي خانگي ملڪيت جا حق
محفوظ رکي ٿو. قومي راج انهيڪري سالم سلامت
آهن جو کين ڪاهه ۽ بچاڻ لاءِ قابل هئسڪ طاقت
آهي.

ائين آهي ته گانڌيجي ۽ جي آهنسا ڪا انڪاري
ناڪاري ڇيڙ ناهي. انهيچي معنيٰ مقابلو نه ڪرڻ
ناهي. انهيچي معنيٰ آهنسڪ مقابلو آهي، جا ته هڪ
نياري ۽ ساڪار جبري ڇيڙ آهي. اها ڪا اهڙن لاءِ
ناهي جي مٺي مٺي مٺي مٺي ڪري ٻانهون ٻڌي
وهن. اها ته سماج پر ولوڙا وجهڻ ۽ سماج جي صورت
بدلائڻ لاءِ ويچاريل آهي. سندس پٺيان ڀلي دليون

پهچائي ڏنا مان ٿڪاڙ، پڇڙائي ۽ خود غرضي ٿي
ڪڍجي. آخر اتي پهچي سگهيو يا نه سو ڏسڻي
سوال آهي، پر الهیءَ آس يا جيون هڪ ”ڙڪ ڇو
فتو ٿيندو جنهن ڏاڍو ڪوڙ ۽ شور، پر ڪنهن به
مطلب بنا هوندو.“ ٻيا الهیءَ آدرش تي رستو ڪاٽي
انهن ڪن جي مهيا ٿاڻي انهن لاءِ آدم ڪوٺو آهي ڇا،
پوءِ ڪري ڪهڙيون به رڪاوٽون هجن هي اسان کي
اٽي طرف ڳهي وڃن؟ ڪن پهرئين آهي رڪاوٽون
دور ڪري ڀرين، سندرتا ۽ چڱائي لاءِ وڌيڪ مواد
۽ من وڻنديون حالتون پيدا ڪرڻيون آهن؟ ڪن
پهري طرفن آدم ڪوٺو آهي؟

پوءِ ڏسڻا آهيا وڃن، دليون ٿيڻ ۽ ڊالڻ
وڃن سو ڏسڻو ڪو اهڙو چئو آهي ڇا؟ ڪنهن ڏسڻا
ٻارن جي ٻل کان آلمڪ ٻل ڳهو وڌيڪ ڏسڻو
ڊالڻ ٻل ٿي ٿو، ۽ آهيا معنيٰ سج ۽ سج معنيٰ
آهيا آهي ڇا؟ ستير ڇا آهي سو به هڪ ڪهڻو سوال
جنهن جا هزارها جواب مليا آهن پر سوال هلندو اچي
ٿو، پر ڇا به هجي ايتري پڪ آهي نه سج ۽
معنيٰ آهيا پر سمانجي ٿي وڃي. هسا پڇڙي آهي،
پر هسا هسا آهي ٺهڪري ڪو ٻيئيءَ خلاف نه
ٿي. هسا ڇا به ڏرجا ۽ لولا ٿين ٿا ۽ ڪن موقعن
تي بهر ڪڍ به ڪرڻ کان لاچار هسائي چڱي. گانڊهجيءَ
ٻار ڇو آهي نه ڪاٺرڻا، پوءِ غلاميءَ وغيره کان
هسا بهتر آهي. برابر آهي نه اڪري هسا سان ٿڌ
ڏوڻس پاڙ هوندو ئي آهي، پر اصولي طور انهن
نه به هجي، ويچار به اچي سگهي ٿو ته هسا پر ٻي

کان هیلا وسیلا وډیک: اهر آهن، زورځي ګرځ کان
 د لیون څیرځ بهتر آهي ۽ آهنا، ستی، سداچار ټیټي
 ملائي جهلائي چډیندو آهي. کښین پیرا رهي شبد
 ائین ګر آئیندو آهي څځ ټیټي ساګیا شبد آهن.
 ائین به کډهن ډسبو آهي ته جیګي رهور سپ قبرل
 ټټا ګن سي خاصن خلیلن پر ټټا لیکیا وچن، څځ کو
 نیټي ۽ جی نیمن جو النگهن کیو اټن. کی چیل ته
 آئي وچي. رسیا آهن جو پاڅي سندائین صحیح ۽
 سچا سمجهن ټا.

پر جن کی ایتري شرځا جی ذات نصیب نه ټي
 آهي تن کی کښین شک شبها وږهي وچن ټا. سي
 شک الهي بابت لاهن ته هن وقت چا کچي، پر هن
 بابت نه منش کی کا ګرم یوګ جی اهڙي پکي
 فلسوفي کچي، جا هک پاسي نیټي ۽ آلو سار ۽ ټي
 پاسي سماج پر اثر اټي آهي. آه باسیان ټو ته آه شکن
 کان آجو لاهیان ۽ مونکی کو خاطر خراځ سوال جو جواب
 ټو ملي. مونکی هنسا لاء نهایت نفرت آهي، تنهن
 هوډي به آه هنسا سان پریو پیو آهیان. چاڼي نه
 چاڼي آه به پین کی د ټاڼ ټیټاڼ جی کوشش
 ګریان ټي پیو ۽ تنهن کان ټډي ۽ جی جبر کان پیو
 کڙو وډو ګانډیجی جبر کندی، جنهن کیترون چیلن ۽
 سائین جی ټډي کی ټیټي ټسائي چډیو آهي؟

پر سچو سوال هي آهي: قومون ۽ سماج کافي
 اهنسک ټي سگهن ټا یا نه؟ جی ټي سگهن ټا نه
 معنیل آدم ذات محبت ۽ چڼائي جی خاصي درجی ټي.
 رسی سگهي ټي. ائین برابر آهي ته آخر جو رهور ټي
 سچو آدرش آهي ته انسان ذات کی انهي حد ټي

هل جل ايا ڪامياب نه ٿي آهي، ڇو جو ملڪ اڃا
سلطنت شاهي جي چنبي ۾ ڦاٿل آهي. سماجڪ
درستي سان اڃا ڪو سماجڪ انقلاب خيال ٻر نه
آندو اٿس. پر ٿوري سمجهه وارو به ڏسي نڪهندو ته
عام ۾ ڪيڏو نه ڳرو قبرو آندو اٿس. عام ڪي چورن
بل، سڙمان بخشو اٿس — اُملهه ورتو جن بنا ڪوبه
سياسي يا سماجي واڌارو نه ڪيو آهي. ڪيتري قدر
اچي ڪن اهڙا ڪري يا لڙائي ڪري آيا آهن،
چئي ٿو سگهجي. ساڳيا ڪن ٻين ماڻهن ٻين هنڌن
هنڪ لڙاين مان هٽ ڪيا آهن. پر ڪلهو ڪلايو چئي
سگهيو ته اهنڪه طريقو اسان لاءِ نه ڪيڏا هنل ثابت
ٿيو آهي. انهي ڪري بيشڪ ”سماج ۾ ولوڙو“
پئجي ويو آهي، جيتوڻيڪ اهو ولوڙو بنيادي سمجهن
۽ حالتن ڪري پوئو ٿو هجي. انهيءَ ولوڙي ماڻهن ۾
اهه سچي بيداري آڏي آهي جا انقلابي تبديلين لاءِ
ضروري آهي.

هر سب سندس فائدي ۾، پر تنهن مان گهڻو
وڌيڪ، اعليٰ سوال ته جيئن جو نئين رهيا. بدقسمتو
تنهنڪري هن ڪوڙ لاءِ ڳانڍاپي پاڻ گهڻي مدد
ڏئي. هن وڌيڪ ڪنهن دفع لکيو ڳالهائو اٿس
تنهنڪري هن سنڌ جي سڌاڪا جا سڀ مطلب ۽
ڪيترائي ٻيا ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي
ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي

۽ ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي
rd B. Gregg - The power of the press
۽ ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي
۽ ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي ڪيترائي

ذات ۽ سازي سماج لاءِ اصول ڪيئن ڪريان. هو ته راجنيتي ۽ سماجي حالتون ٿيڙ لاءِ تيار هو. اها من مراد رکي، ڄاڻي واپي، هن هي اڳيون هٿيار نئين ۽ وڏي ڪم ۾ آندو. لکيو اٿس ته، ”جن کي منهن ڄاڻيءَ جي حالتن ۽ رهڻيءَ ۾ ڳرا ٿيڙا آڻيا آهن سي سماج جي سمند کي ولوڙڻ بنا ڪچ ڪري ڪين سگهندا. ولوڙڻ جا ٻه نمونا آهن — هنسڪ ۽ آهنسڪ. هنسڪ جو زور جسرتي پوي ٿو. اهو زوردار ڪي بچڙو ۽ مظلوم کي دٻي ذليل ڪري ٿو. پر آهنسڪ زور، جو آپاس وغيره يعني پاڻ ڪشت سهڻ جي ذريعي ٻئي لڳائجي ٿو، سو لڙالو آهي. انهيءَ جو بدن سان واسطو ناهي، پر اهو ٻئي جي آتما شڪتي اٿاري ۽ وڌائي ٿو.“

اهو ويچار هندوستان جي ويچار ڌارا سان قدري ملي ٿي آيو ۽ ٻيو نه ته ٻاهران، ملڪ خوشي سان سويڪار ڪيو. ڪن ٿورن کي ٿيٺ هئي ته هن سڌانت جي ته، ۾ ڪيتريون ڳالهيون لڪل هيون، ۽ جن کي هريون ٿي تن به شرڏا سان هل چلن ۾ اجهو وڃي ورتو. پر جڏهن هل چل جي رفتار ڊري ٿي تڏهن ڪئين سوال ڪن ماڻهن جي من ۾ اٿيا، جن لاءِ جواب ملڻ نهايت ڏکيا هئا. انهن سوالن جو هن وقت سياست ۾ ڇا ڪرڻ ڪپي تنهن تي اثر ڪونه پيو. اهي سوال آهنسڪ ستيا گرهه جي تنوگيان ۽ فلسوفيءَ بابت هئا. سياست جي نظر سان آهنسڪ

* هڪ بيان مان جو ڳانڍجيءَ ۴ ڊسمبر ۱۹۳۲ تي هڪ آپاس وقت ڪيو.

۶۳۔ دليون ڦيرڻ يا زوري

سورهن سال ٿا ته گانڌيجي هندوستان ۾ انهن
اصول جو سڪو جمايو. تڏهائڪر ماڻه ٿي سندس
ڇاپا پبل آهي. اڪيچار البوهن وڃياري بنا رهو سڌانت
سويڪار ڪيو آهي، ڪن ته چڪريون کائي مس مس
ڪري، شرطن سان يا بنا، سويڪار ڪيو آهي، ؟
ڪن ته ڪليو ڪلايو مٿس چٿرون ڪيون آهن. هن
سڌانت امانجي راجپوتي ؟ سماجي حيون تي چڱو
ڇوڪو اثر وڌو آهي ؟ ٽيهنجو پر لاءِ ڏيا به وڌو ٿي
ٿيو آهي. اصول ته تڏهن جو آهي جڏهن انسان
السايت سڪيو، پر گانڌيجي شايد پوريون ئي آهي
جنهن عام جي سياسي ؟ سماجي تجربڪن ۾ سندس
عمل ڪيو. اڳ هڪ شخصي ؟ ذريعي قصو هو.
منش جي منجهه ويراڳت جو مارڻ هو، جيئن هو
، وهنوار هي پر پنڃ کان چئي پنهنجي مڪتي پراپت
ڪري. سندس وسيلي وڏا سماجڪ مسئلا حل ڪرڻ
؟ سماجڪ حالتون بدلائڻ جو ڪو به خيال ڪونه
يا جي هو ته اڻ سڌيءَ ريت هو. تڏهن ته چال
سماجڪ سرشت، انهن ڪينائن ؟ اولڃ ليڃ پيا
سوڌو ذري گهٽ سيني کي قبول ٿي هو. گانڌيجي
انهائي ڪوشش ڪئي ته رڳو انسان لاءِ اصول

اهڙا ڪي مولچھارا اڄ هندوستان جي سامهون ڪڙا
 آهن. اسان پاڻڪي الائي ڪيئن ڪن ٿينديون پر ٻڌي
 ڇڏيو آهي ۽ جيسين اهي نه چورڙينداسين تيسين
 ٻڌي نه سگهنداسين، سو ڀڄو ڪارو دل جا جوش
 جذبا اٿارڻ مان نه ٿيندو. ڳچ وقت ٿيو ته اسپينوزا
 (فلسوف) سوال پڇيو ته ڇا بهتر آهي: ”علم ۽ عقل
 جي ذريعي آزاد ٿيڻ يا جوشن جي زنجيرن ۾ ٻڌجي
 رهڻ؟“ هن نه پهرين حالت پسند ڪئي.

جو پاڻ ڇڏائي نٿو سگهي، ڪيترن ئي زمينون سود خورن جي ور وڃي چڙهيون آهن ۽ کائيدار قري پنهجن ٻين ۾ هاري ٿي هر ڪڙين ٻيا. اهي شهر جا سود خور ناٿا اڏارا ڏيئي زمينون گروي رکي آهستي آهستي قولجي قلجي پاڻ زميندار بڻجي ٻيا. گالڙي جي ۽ وڃي اهي هاڻ انهن اڀاڻن ماڻهن جا رکيال آهن جن کان ٻين کي ڪڪائي ورهون اٿن ۽ ٻين جون پيدايشون گهٽي ڀاڱي سندن سار سنڀال پنهان ٿي خرچ ڪندا.

پر هي تعلداري سرشتو عمدو آهي ته ڇوڪرن سڄي هندوستان ۾ داخل ڪجي؟ ڪيترن ڀاڱن ۾ رهنمائي سرشتو آهي. خير ناهي ته گالڙي جي گجرات ۾ وڏيون زمينداريون ۽ تعلداريون آڻڻ چاهيندو يا نه؟ شايد ڪي چاهيندو. جي نه ته ڇوڪر سرشتو گڏيل علائقي، بهار ۽ بنگال لاءِ ليڪ آهي ۽ ٻيو سرشتو گجرات ۽ پنجاب لاءِ؟ مان نٿو ڀانيان ته اتر ڏکڻ، اڀرندي الهندي رهندڙن ۾ ڪو وڏو فرق آهي يا سندن ببادي ويچار ڪي ٿورا آهن. مطلب ته جيڪي آهي سو ليڪ ۽ سو جهڻ جو ٿيڻ پلي وهي. عام لاءِ ڪوڙي چيز خاصي يا لاپڍاڪ آهي تنهن بابت ڪنهن به چاچ لباس جي ضرورت ڪانهي ۽ نه موجوده حالتون بدلائڻ هي. جنهن چيز جي ضرورت آهي سا آهي ماڻهن جون دلون ٽوڙ. زندگي ۽ سندس مسئلن ڏي هي رخ نٿو ڏري رخ ڇٽو. تنهنجو راجنستي اتر شاستر يا سماج وديا سان ڪونه واسطو ناهي. مگر سياسي ۽ قومي ميدان ۾ نه گالڙي جي ڪٿي جو ڪٿي وڃي لڪري ٿو.

زميندارن جي سفارت سان ڄاڻاھائي رھيو ھو) جيئن
 رھين پنھنجون ملڪيتون ڪسان لاءِ امانت طور رکڻ
 خاص ڪري سندن پلي لاءِ ڪم آڻيو... پر سمجھو
 حقون ناحقون توھان کان ملڪيتن ڦرڻ جي حرڪت
 ھلي ٿي تہ آءٌ توھانجو ئي پاسو وٺي بيھندس... مغرب
 جو ساميواد ۽ سماج واد ڪن ويچارن تي ٻڌل آھي جي
 اسانجي ويچارن کان ٻنھ نرالا آھن. مثلاً سندن ھڪ
 ويچار اھو آھي تہ انسان سپاويڪ طور لالچي لويي
 آھي... اسانجو ساميواد ۽ سماج واد تہ اھنسا تي بيھارڻ
 گھرجي ۽ الھي ٿي تہ زميندار ۽ ڪسان، مزدوري ۽
 موڙيءَ جو پاڻير سھڪار آھي.“

مولڪي خبر ناھي تہ مشرق مغرب جي بنيادي
 ويچارن ۾ ڪھڙا فرق آھن. شايد آھن. پر ھڪ ظاھران
 ظھور فرق ھي آھي تہ ٿورن سالن کان جنھن قدر
 اسانجي زميندارن ۽ سرمائيدارن ڪسان ۽ مزدورن
 جي بد خواهي ڪئي آھي تنھنجي پٽي بہ سندن مغربي
 ڀائرن نہ ڪئي آھي. هندوستان جي زميندارن پنھنجن
 ڪسان جي بھبوديءَ ۾ ڪوڏيءَ جي بہ دلچسپي
 نہ ورتي آھي. ھڪ يورپي مسٽر ايڇ. اين. بريسفورد
 لکيو آھي تہ ”هندوستان جا لھڻيدار ۽ زميندار اھڙا
 رت چوس چورون آھن جن جھڙا ٻئي ڪنھن بہ سماجڪ
 سرشتي ۾ ڪين ملندا.“ * تنھن ۾ شايد هندوستان
 جي زميندار جو قصور ناھي. ملڪ جي صورت سندس
 لاءِ اھڙي بگڙي ويٺي آھي جو ھو روز بروز پست
 پوندو وڃي ٿو ۽ ھاڻ تہ اھڙو سوڙھو اچي گھٽيو آھي

ٿڌو سال جيڪي مڻن توڪ بابت مڪ مان ڪڍيائين؛
 ڪنهن جو ٿڪ ٿيس ٿو، پر وسريو وڃيس ته ويچارو
 پڪي مري پيو.“ ڪانڊيجي بلاشڪ مرندڙ پڪي ٿيو
 وساري. پر سندس سهڻن ڪنهن بابت چوانو فڪر
 ڪري؟ ٿوريون ڳوٺيون ساڳيون ڳالهون وڌن
 تعلدارن ۽ زميندارن سان لاڳو آهن. مونکي نه الهيءَ
 ڳالهه بابت بحث جي ضرورت ٿئي لڳي نه هي لبر
 وڻيسي سرشتو جهولو ۽ نه رڳو پيدائش پر ترقي خلاف
 آهي. اهو نه وڌندڙ سرماڻيداري جي نه خلاف آهي ۽
 ساري دنيا ۾ وڌين زميندارن جي بدران آهستي
 آهستي ننڍيون ڪائيداريون اچي ويون آهن. آءٌ سمجهي
 ويٺو هوس ته هندوستان ۾ رڳو اهو سوال آهي سڳهي
 ٿو يعني ته معاوضي جو، پر سال بن کان ٿڌي خبر
 ۾ پيو آهيان ته ڪانڊيجي چالو تعلداري سرشتو پسند
 ڪري ٿو ۽ هلائڻ چاهي ٿو. جولاءِ ۱۹۳۴ ۾ ڪالوور ۾
 چيائين ته ”جي ٻنهي جي دلين ۾ ٿورو اڇي نه
 زميندارن ۽ ڪسانن جا پاڻڀر لانا سڌريون. پوءِ نه
 ٻئي ڌريون سلف سلوڪ ۾ گڏجي رهن. آءٌ تعلداري
 يا زمينداري سرشتو رد ڪرڻ جي فائدي ۾ ڪڏهن
 ڪونه هوس ۽ جي رد ڪرڻ چاهين ٿا سي نه من ۾
 سوچڻ بنا ٻولين ٿا.“ (اها ٻوٽن اهمت نه هروڀرو
 ڌري اٿس.)

وڌيڪ چيائين ته، ”مان ڪڏهن به هن ڳالهه ۾
 شريڪ نه ٿيندس ته ملڪيتن وارن کان، وڃي سبب
 بنا، ملڪيتون ڪسبون وڃن. منهنجي من مراد اعالي
 آهي ته ڪيئن نوجوانن دلين ۾ ٿورو آڻجي (وڌن

هند آھن سي سا ڳيون رياستن ۾ نه ٿي سگھنديون .
 دراصل زرعي ، هنري ، مذهبي ، سرڪاري فرق
 برطانوي هند جي پرانت پرانت وچر ايڏا آھن جو سڀني
 لاءِ ساڳي پاليسي ڪارگر نه ٿيندي . يعني نه جهڙيون
 حالتون اهڙيون سر جوشيون ، پر ڌار ڌار هندن لاءِ ڌار
 ڌار عام پالسيون نه نه هئڻ کپن ۽ جا ڇيڙ هڪ هند
 بچڙي آهي سا ڇيڙ ٻئي هند به بچڙي سمجهڻ کپي .
 بي صورت ۾ ڪي ملامت ڪندا ۽ ڪن پيا ته ڪانگريس
 کي ڪا پڪي پالسي يا اصول ڪونهي . ڪانگريس
 نه رڳو پنهنجو اڄ طاقت چاهي ٿي .

فرقيوار ڌار چونڊ ڪن خلاف ڏاڍي سخت نڪتہ
 چيني ڪئي وڃي ٿي ۽ سو صحيح آهي . جي ڌار
 چونڊ ڪن جي جمهوريت سان ميل جهول ڪونهي .
 جتي مذهب موجب چونڊون آھن اُتي جوابدار حڪومت
 ناشدلي آهي . پر پنڊت مدن موھن مالوي ۽ مها سڀا
 جا اڳوان جي ڌار چونڊ ڪن خلاف ڪاٺ ڪهاڙا ڪڍي
 نڪرن ٿا سي ساڳيا رياستن بابت مات ۾ آھن . سي
 شايد رياستن جي نادر شاهين ۽ باقي هندوستان جي
 (نام ماتر) لوڪشاهين وچر ناتا ڳنڍڻ چاهين ٿا . هن
 کان وڌيڪ واهيات ۽ اڻ پٺ ٿاڻو پيو ڪهڙو ٿي سگهي
 ٿو؟ پر مها سڀا وارا ، لوڪشاهي ۽ قوميت جا ڪوڏيا
 بنا هڪ هيڏو سارو اُت ڳيھي وڃن ٿا . اسين عقل
 ۽ دليل جي هام هڻون ٿا پر اندران نه جوش ٿي نه وهون
 نه ڪائين ٿا .

سو آءٌ وري ڪانگريس ۽ رياستن ڏي رخ ڇڏي
 مونجھاري تي اڇان ٿو . دل ۾ ٿامس پين اچيم ٿو ۽

سڌارو ۽ هي اها يا لاف آڏن ڏيک وٺس ڇڏيو.
 ”هي راجائون! وڃو ۽ وڃي اهي پنهنجا مولي جواهر
 وڪڻڻا“ شايد کيس ٻڌو ان ٻڌو ڪيائون، پر مٿي مان
 اتي بسڪ ويا. هڪ هڪ ڪري ڪامندي ڀڄندي
 مٿي ڇڏي ويا، تن جو سپاهي پاڻ به ڳالهائيندڙ کي
 ڀڄڻ لڪري ٻاهر ٿيو. ماني بيسنس جا به حاضر هئي،
 سا به ڇڙ به اتي هلي ويئي.

مستو ڪيلڪر واري خط به گالڙيجيءَ وڌيڪ لکيو
 ته ”آءُ ڇهڪر چاهيان ته رياستون پنهنجي پر جا کي
 سوراڄ ڏين ۽ راجائون پاڻ کي پر جا جا اماندار ڪري
 سمجهن.“ جي امانت وارو خيال نڪه آهي ته ڇو.
 ڪين برطانيه حڪومت جي اها دعويٰ نه آءُ هند
 سرڪار لاءِ اماندار آهيان، به ٻول ڪٿي ڪريون؟
 نٿا هڪ ئي فرق آهي جو ڌارين جي حڪومت آهي،
 پر نه مولڪي لٽو سڃهڻي. سو ڪو اهڙو فرق ڪونه
 ڇهو ڇو جو ملڪ به جيڪي ماڻهو آهن تن وڃي نه
 ڇوڙيءَ جي رنگ، جاب ڏرن ۽ سڀيئا جا اڏائي
 وڌا فرق آهن.

ٿورن سالن کان ڪنهن الڪريز عملدار رياستن اندر
 لڪڙا پهي ويا آهن، پوءِ ويڃاري راجا کي سا ڳالهه
 آڻڻي يا نه. راجائن مٿان هند سرڪار جي چاڙ نه آڏ
 کان وٺي آهي. هاڻي ته اندرون اندران به ڪيترين
 وڏين رياستن به صابو وڌين. سو حڏهن اهي ٻولين
 نئون نه ٻولائڻ واري هند سرڪار آهي، جا سندن آڏ
 به جاگيرداري حالتن جو پورو فائدو وٺي ٿي.
 اهو مان سمجهي سگهان ٿو ته جي سرگرميون ٻئي

کي رياستن اندر پهڻ نه ڏنو ويو آهي. ۱۹۲۵ ڌاري
جڏهن مسٽر سي. آر. داس ڏاڍو بيمار هو تڏهن صحت
ناهن لاء ڪشمير ۾ وڃڻ جو خيال ڪيائين. ڪنهن
سياسي مقصد لاء ڪونه ٿي ويو. جڏهن ڪشمير جي
سرحد تي وڃي پهتو تڏهن کيس روڪيو ويو. خود
مسٽر جناح کي حيدرآباد رياست ۾ اچڻ نه ڏنو ويو ۽
مسز نندو، جا ته حيدرآباد شهر جي وينل آهي، سا به
کي سال گهر ۾ گهڙي ٿي سگهي.

جڏهن رياستن اندر هي وڻل وهيا ٿي تڏهن سپاويڪ
هو ته ڪانگريس رهواسين جي بنيادي ۽ ناگرڪ حقن
جي پوئواري ڪري ۽ انهن جي پايمايي تي نڪته چيني
ڪري. پر گانڌيجي ۽ ڪانگريس جي سر مٿان رياستن
بابت هڪ عجيب پاليسي مڙهي - يعني ”رياستن جي
اندرين ڪاروبار ۾ دخل نه ڏيڻ جي پالسي.“ اها
چين کي چنو لڳائي وهڻ جي پالسي هلندي رهي
جيتوڻيڪ رياستن اندر ڪيئن ڪلور وهيا آهن ۽
رياستن ڪانگريس مٿان ري گناهه هلائون ڪيون آهن.

شاخ سڏايو هو. سنگھ جي منترِيءَ اخبارن ڏي خط
لکي ظاهر ڪيو ته ميٽر ٿيل جي وقت کان ۲۴ ڪلاڪ
اڳ اختيارِي وارن هنن شرطن تي ميٽر جي اجازت ڏني
ٿي ته ۲ هزار روپيا نقد ضمانت رکي وڃي ۽ پڪ
ڏني وڃي ته ميٽر ۾ ڪابه سياسي تقرير يا عملدارن تي
نڪته چيني نه ٿيندي. جنهن صورت ۾ ميٽر ڪوٺائيندڙ
کي اختيارِي وارن سان ڳالهيون ڪرڻ جي ڪافي
مهلت نه رهي، تنهن صورت ۾ ميٽر ڪوٺائڻ جو ارادو
لاٿو ويو.

بئبل پاڻي ھيٺان پائس ۽ گند آھي. ماڻهو پاڻي ۾
 بدن ۾ اڌل ڪوڙيل سمجهي ٿو. ڏس ته ھڪ طرف
 ماڻھن جي مثلي ۽ مصيبت ۽ ٻئي طرف راجائي مٿن
 ماڙين جو ناٺ لنگر. سوچ ڪريو ته رياست جو ڪيترو
 ڌن وھي مٿن ۾ راجائن جي عبثن عشرون لاءِ وڃي
 ٿو ۽ باقي ٻرڻا جي سار سنڀال لاءِ ڇا ٿو رھي! اڌون
 راجائن ڪنھن کي رڪن پاڻ لاءِ به ٺاڻن جون ٻوليون
 ڪن. پر مٿن ايڏا خرچ ڪندي ڪڇ وڻجي نه ٿو ڇا؟
 اھي رياستون ھڪ ڳجهه جي پردي ۾ لڪل آھن. اڪري
 ٻاھرين اھمارن جي منع ٿيل آھي ۽ گھڻو ٿو ته اھم سرڪاري
 يا ادبي ھٿيار اخبارون اندر هلن ٿيون. ٿر اوڻڪور ۽
 ڪو جن وغيره ڏاڪڻيون رياستون ڇڏي (جتي پڙھيلن
 جو تعداد برطانيه ھند کان گھڻو وڌيڪ آھي) عام تعليم
 بلڪل گھٽ آھي. جي ڪنھن رياستن کان ٻاھر وڃن
 ٿيون سي وائسراءِ جي ملاقات وقت ڌام ڌوم ادب
 آداب جابلوسي ٿيرون جون يا راجا جي شاديءَ يا
 جنم آسو وقت جشن ۽ خرچن جون يا ڪسان ۾
 گوڙن شورن جون. خاص قاعدا آھن جن ڪري برطانيه
 ھند ۾ راجائن تي ٽيڪا ٿئي ٿي سگھي ۽
 رياستن اندر ڪنھنڪي مجال جو ٽڪ ٻاھر ڪندي.
 عام مڙ ٽين ٽي ڪون، ۽ پنڪتي ٻيڙن جي نه اڪري
 منع ڪئي ويندي آھي. • ڪنن پورا مشهور ماڻھن

• حيدرآباد دکن مان ۳ آڪٽوبر ۱۹۳۴ ھڪ خطو
 لکيو ته ”ھڪ عام مڙ جو گانڌي جيءَ جو جنم آسو
 ملهائڻ لاءِ ويڪروڊ ٽي ٽاڪ ۾ گڏجڻو هو سو ڪاليج
 رد ڪر ٿو پيو. اهو مڙ ھريجن شو سنگھ جي مڪالي

حد کان ٻاهر هلي ويو آهي، پر اهو آهي ته اڌ تي
 ٻيئي رهيو آهي. اها جمهوريت اڌ وگاري هئي ڇو جو
 منجهس مالي اقتصادي جمهوريت موجود نه هئي ۽
 سندس طريقا ڌرا ڳورا ۽ تڪين تبديلن لاءِ موافق نه هئا.
 ڏيئي راج هن وقت دنيا ۾ ٿاڊ شاهي ۽ جا شايد
 حد درجي جا نمونا آهن. البت انگريزن جي ساڻي
 هيٺ آهن، پر انگريز سرڪار تڏهن داخل ٿيندي
 آهي جڏهن انگريز حقن جي حفاظت يا بچاءَ جي
 ضرورت ٿئي ٿي. حيزت آهي ته ڪيئن هي قديم
 جاگيرداري ڪوٽ بنهه خسيس بدل سڌل سان ويهين
 صديءَ تائين سالم رهيا آهن. اتي هئا بند ۽ چرپر بنا،
 پاڻي پيئڻ ۽ بانسي آهي. ٻاهريون ماڻهو جو چرپر ۽
 هل چل تي هريل هوندو سو جلد ڪڪ ٿي پوندو،
 گهر ۽ جهوٽا کائيندو، تان جو هڪ قسم جي موٽائي
 تي موهنت ٿي پوندو، جن هڪ اي جان تصوير نظر
 اينديس، جنهن ۾ وقت ساڳيو جڳهه ساڳي آهي.
 الاڻي ڪيئن پائمرادو پوت ڪال ڏي وهي ويندو ۽
 پوءِ عجيب غريب خواب پيو لهندو، جن ۾ ڪانگيدار
 زرهدار جهونجهار، سهڻيون ساهسي سندريون، پر جن
 وارا ڪوٽ، سورمن جا ڪارناما، مان شان وڌائي
 جا هوائي خيال، بي مثل سورهياڻي ۽ جان بازيءَ جا
 مثال هوندا. ۽ جي ورتا جي آستان راجستان ۾ وڃي
 نڪتو ته ڪئين آجپي اڏيٽ براڪرم جا خفتان
 پيو پڇائيندو.

پر هيتري ۾ اهي سڀا مڻجي وڃن ٿا ۽ ساهه
 منجهڙ لڳي ٿو. هن گهٽ ۾ ساهه ڪٽڻ ڏکيو آهي ۽

چاهي سياسي يا سماجي، اقتصادي هجي - ڪانه ڪا
 فيلسوفي يا ويچار ڌارا آهي. جنهن وقت شراڪت جا
 طريقا بدلجي وڃن ٿا تنهن وقت اها فيلسوفي به بدلجڻ
 ڪپي، جئين سائنس وڌيڪ موافق ٿئي ۽ منجهانسن پورا
 فائدا وٺي. اڪثري بدل بدل اڳ ۽ فيلسوفي پئتي
 پيئي لڙڪندي آهي، جنهنڪري مشڪلاتون پينديون
 آهن. جمهوريت ۽ سرمائيداري ٻئي ساڻو ساٿ اڻويهين
 صدي ۾ آسري نڪتا، پر ٻنهي جو پاڻ ۾ ميل جهول
 نه هو. ٻنهي جو پاڻ ۾ اندروني ضد هو، ڇو جو
 جمهوريت جو زور جهجهن لاءِ طاقت تي هو ۽ شاهوڪار
 شاهي جو ٿورڙن لاءِ طاقت تي هو. انهن جو اڻ بڻ
 جوڙو مري جهري پئي هليو، ڇو جو ڪائونسلن واري
 سياسي جمهوريت به هڪ نهايت اڌ وگاڙي جمهوريت
 هئي، جنهن هيٺ ٺاڻو ۽ طاقت ٻئي ٿورڙن جي
 هٿن ۾ رهيا.

پر جڏهن اڪيون ڪليون ۽ سڄي جمهوريت وڌي
 وڌائي ٿڌهن جوڙي ۾ طلاق جو وقت اچي سهڙيو،
 اڄ ڪائونسلن واري جمهوريت جي بدنامي ۽ جو سمو
 آيو آهي ۽ ڪانئس پري پڄي ماڻهو نئين قسم جا نعرا
 هڻي رهيا آهن پر تنهنڪري وري اسانجي انگريز
 سرڪار تيهان مرده دل ٿي جي ڪوڙا سڪا آزاديءَ
 جا ساڄ سنڃ آهن سي به ڪسي وٺي ٿي. عجب نه
 رياستن جا اراجائون به هي بهانن ڏيئي رياستن ۾ آبيشاهي
 قائم رکڻ چاهين ٿا ۽ ڇاتي ٽوڪي سو انڌر جو راج
 هلائڻ چاهين ٿا جنهن جهڙو روڙ زمين تي ڪين ڪي

ملڪ جي والين ۽ حزانن جي غاوتن سان رلي ملي
 ٿو. آءُ پاڻ هڪ جنسي مٿئين طئي جو، سڪ آ-روڻي ۽
 بر بلبل ۽ ننڍي هوڏي کان سڪن جي دشمن ۽ من
 سان ٻيل آهيان. سماج وادين مونکي ٽيڪ ڏيندڙين
 وچولي درجي جو سڏيو آهي. شايد هاڻي مون تي
 ”ٿوبه نائب شهيد پوش“ جي چٽڪي به کڻي لڳائين.
 پر آءُ پاڻ ٻيا آهيان يا ناايمان سو سوال ڪونهي، قومي،
 بين القومي، اقتصادي، سياسي ۽ سماجي مسئلن جو
 سمورو ڪندي ڇڏڻ پاتن شخصن کي اهييم ڏيڻ
 اچائي آهي. جي دوست مونکي سوالن جي چنگ
 ڄاڻين ٿا سي ئي دوست وڏو ڏينهي ڏهرائيندا آهن
 ۽ ماسٽر جيئرو گناهه سان نه پر گنيگار سان آهي. آءُ
 نه جيڪو ايترو ڏوڏ به ڪين وڃيان، آءُ هوند ڇوان نه
 منهنجو جيڪڙو هڪ سرشتي سان، نه ڪن شخصن سان
 آهي. ٻاڏو ڪو نه سرشتو مڪي نه ڪي شخص يا گروهه
 عالم دائر ڪري ٿو ۽ ائين شخصن گروهن کي ئي باز
 آڻڻو يا مٽايو ڪرڻو ٿو ٿو. پر ڪوبه سرشتو جو پيڪار
 يا ٻار ئي ٻيو آهي نه اهو وڏو ڪرڻو آهي ۽ هي گروهه
 يا طشا کيس چٽي پون ٿا ٿي ٿي به پاڻ بدلائڻو
 ٿو ٿو. تبديل آڻيندي ٿي سگهي اوترو ٿيڻ نه
 ڪست آڻي، پر بدقسمتيءَ سان نه ۽ ٽڪيل ڪان
 ۽ منهنجي ڪونهي. مگر ٿورو ئي عرصي ۽ جي ٻو
 وڌڻ وڌي عرصي ٿو ڏانهن ر ڪو ٿي آهي، خاص
 ڪري جڏهن اها اسين ننڍهه ٿوري به ٿا سگهون.

عز قمر علي انساني شراڪت ۽ جماعت بنيان.

چاهي سياسي يا سماجي، اقتصادي هجي - ڪانه ڪا
 فيلسوفي يا ويچار ڌارا آهي. جنهن وقت شراڪت جا
 طريقا بدلجي وڃن ٿا تنهن وقت اها فيلسوفي به بدلجڻ
 ڪپي، جيئن سائنس وڌيڪ موافق ٿئي ۽ منجهانس پورا
 فائدا وٺي. اڪثري بدل بدل اڳ ۽ فيلسوفي پٺتي
 پيئي لڙڪندي آهي، جنهنڪري مشڪلاتون پينديون
 آهن. جمهوريت ۽ سرمائيداري پئي ساڻو ساٿ اڻويهين
 صدي ۾ آسري نڪتا، پر پٺتي جو پاڻ ۾ ميل جهول
 نه هو. پٺتي جو پاڻ ۾ اندروني ضد هو، ڇو جو
 جمهوريت جو زور جهڙن لاءِ طاقت تي هو ۽ شاهوڪار
 شاهيءَ جو ٿورڙن لاءِ طاقت تي هو. انهن جو اڻ بڻ
 جوڙو مري جهري پئي هليو، ڇو جو ڪائونسلن واري
 سياسي جمهوريت به هڪ نهايت اڌ وڃاڙي جمهوريت
 هئي، جنهن هيٺ ٺاڻو ۽ طاقت پئي ٿورڙن جي
 هٿن ۾ رهيا.

پر جڏهن اڪيون ڪليون ۽ سڄي جمهوريت وڌي
 وڌائي تڏهن جوڙي ۾ طلاق جو وقت اچي سهڙيو.
 اڄ ڪائونسلن واري جمهوريت جي بدناميءَ جو سمو
 آيو آهي ۽ ڪائس پري پڇي ماڻهو نئين قسم جا نعرا
 هڻي رهيا آهن پر تنهنڪري وري اسانجي انگريز
 سرڪار تيهان مرده دل ٿي جي ڪوڙا سڪا آزاديءَ
 جا ساڄ سنڃ آهن سي به ڪسي وٺي ٿي. عجب
 رياستن جا راجائون به هي بهانن ڏيئي رياستن ۾ آڻيندا آهن
 قائم رکڻ چاهين ٿا ۽ ڇاڻي ٺوڪي سو اندروني جوڙو
 هلائڻ چاهين ٿا جنهن جهڙو روءِ زمين تي ڪين ڪن

ملڪ جي والهن ۽ خزانن جي خاوندن سان رلي ملي
 ٿو. آءُ پاڻ هڪ جنسي متنهن طبقي ۾، سڪ آ-ودگي ۽
 پر پابل ۽ لنڊي هوندي کان سکين جي دشمن ۽ زمين
 سان پريل آهيان. سماج وادين مولڪي ليڪ ڏهنين
 وچولي درجي جو سڏيو آهي. شايد هاڻي مون تي
 ”نوب لائب سٽڊ ڀوش“ جي چٽڪي به کڻي لڳائين.
 پر آءُ پاڻ ڇا آهيان يا لاهيان سو سوال ڪونهي. قومي،
 بين القومي، اقتصادي، سياسي ۽ سماجي مسئلن ۾
 لڳرو ڪندي پڄڻن پڄڻن شخصن کي اهميت ڏيندڙ
 اڃائي آهي. جي دوست مولڪي سوالن جي جنگ
 چاڙهين ٿا سي ئي دوست ڏور ڏيئي دهرائيندا آهن
 ته اسانجو جهڙو گناهه سان نه پر گنهگار سان آهي. آءُ
 نه جهڪو ايترو ڏور به ڪن وڃان، آءُ هوند ڇوان نه
 منهنجو جهڳڙو هڪ سرشتي سان، نه ڪن شخصن سان
 آهي. برابر ڪو به سوسو ڪي نه ڪي شخص يا گروهه
 قائم دائم ڪري ٿو ۽ انهن شخصن گروهن کي ئي باز
 آڻڻ يا مٽائڻ ڪرڻو پوندو. پر ڪو به سرشتو جو بيڪار
 يا باز ئي نه آهي نه اهو وڌ ڪرڻو آهي ۽ جي گروهه
 يا طبعا کيس جهڻي پون ٿا تن کي به پاڻ بدلائڻو
 پوندو. تبديل آڻيندي تي سگهي اوترو ٿو ڏهت ڏک
 ڪنهن آڻجي، پر بدقسمتيءَ سان ڏک ۽ لڪلڻ کان
 چٽڻ تي ڪونهي. مگر ٿورڙي خرابيءَ جي ڀر
 ۾ وڏي خرابي برداشت نه ڪرڻي آهي، خاص
 ڪري جڏهن اها اسان بنهه ناري به ٿا سگهون.

پر ڪير جي انساني شراڪه ۽ جماعت بنيان -

پر اسانبر اُتر بر اُتر به اهڙا سڌ آهن جو منجهن ايندو
 رسواس رکجي؟ افلاطون ڄا رشي - راج به هيڏي
 جوابداري شان سان هوند ڪين ڪڍي سگهن ۽
 مٿان اهڙا ادارا ڇت مهاڀر ش سوار ڪرڻ سندن لاءِ ڇڏو
 آهي ڪنهن؟ دراصل اهڙا مهاڀر ش ۽ رشي راج آهن ئي
 ڪونه ۽ دنيا بر ته رڳو ضعيف ناقص انسان آهن جي
 ضرور پائيندا ته اسان جا ويچار ۽ اسانجا ذاتي فائدا عام
 جي فائدي لاءِ آهن. تنهنڪري خاندان جو فخر ۽ ناطي
 جو اند ۽ ڀل جو شمار هميشه لاءِ ڪپ کوڙيندا ۽ تنهنجا
 خطرناڪ نتيجا سڄي دنيا ۾ پيا.

مان وري به چئو ڇوان ٿو ته آءٌ هن هنڌ اهو سوال
 نٿو ڪٿان ته اها تپد ڀل ڪيئن آڻجي، راهه بر رلد ڪون
 ڪيئن دور ڪجن، لڪ ڏجي يا ڇت ڪجي، هنسا
 هلجي يا آهنسا. اهو سوال پوءِ ڪنيو اٿم. پر اهڙي تپد ڀل
 ضروري آهي سو نه قبول ڪري چئو ڇا ٿا ٿي گهرجي.
 جي اڳوان ۽ ويچاروان پاڻ نيڪ محسوس نه ڪندا ۽
 نه ڄاڻائيندا ته ٻين کي ڪيئن هن پاسي باز آڻي سگهندا
 يا خلق ۾ ڪيئن نئين ويچار ڌارا روان ڪري سگهندا؟
 برابر جيڪي ٿيندو يا بڻبو سو اسان زوري هوش
 وجهندو، پر جيڪي بڻبو سو جڏهن غور ڪري سمجهبو
 تڏهن سندس اندرون راز پروڙي ڪنهن منزل مقصد
 ڏي ڌوڪي ڪاهي سگهيو.

ڪنهن ٻي دوستن ۽ ساٿين منهنجا هي ٻول ٻڌي
 بيزار ٿي پڇيو اٿم ته ڀلا ٻه ڀاڱا ڪاري رانجا، دالي زميندار
 ۽ خوش مزاج نيڪ نيت شاهوڪار ڏنا ڪونه اٿيئي؟
 سي ڇو نه ڏنا اٿم. آءٌ پاڻ تنهن طبعي جو آهيان ۽

مولڪي وري به اهو ڳانڍڇي ياد پوي ٿو جو هڪ
 ٻجهارت آهي. * اهڙي بيز ٻڌي هوندي ۽ سنابلن
 آزاديلن لاءِ هيترو بربر پاڙ هوندي به جو نهن سرشتي
 جي پٺيرائي ڪري ٿو جو طاهري تالان تي رهيو آهي
 ۽ جهنگري هيترو زيان ۽ ظلم ٿئي ٿو؟ ائين آهي ته
 ڪو رستو ڳولي وينو، پر ائين نه ناهي ته اهو رستو
 پٽي علي ٿو ۽ ڪڙن ڦٽن سان قابو آيل آهي؟ ڏسي
 الحال ته جهولي سرشتي جي ائين رهين ڪهين نشانين
 کي آشرواد ڏئي ٿو جي واڌاري جي واٽ ۾ اٽڪون
 آهن، مثلاً ڄاگرو داري رياستون، شاهي زمينداريون ۽
 تعلداريون ۽ موجوده سرمانبداري سرشتو. اهي
 ”امالت“ جي سڌالت ۾ وشواس رکڻ به واجب آهي؟
 ڪنهن شخص کي روڪ ٽوڪ بنا ڏن ڏيڻ ۽ پوءِ
 آس رکڻ نه پئي لوڪ شورا ۾ خوج ڪندو؟ اهو نه ڄا

۱۹۳۱ ۾ گول مز ڪائونسل اڳيان هڪ تقرير ۾
 چيائين ته، ”سڀ کان پهرئين ته ڪائونسل ائين
 ڳولڻ، بکين ۽ ننگن جي عيوضي آهي جي
 ملڪ جي متن لکن ڳولن مان هڪ ڪند ڪان پڻ
 تائين رهن ٿا، پوءِ ڪري پرنس هندن يا رياستي، هند
 ۾ ڪو به سوارت جهنگلي وڪا ڪائونسل کي واجبي
 لڳي ٿي سو سوارت ائين ڳولڻ اڏين جي سوارتن
 حورس وسيلو ٿين ڪهي. وقت به وقت ڪيترن
 سوارتن وچ ۾ وروڻ نظر اچن ٿا، جهنگلن ڪو سڄو
 وروڻ ٿيو ته ڪائونسل طرفان آءِ شدمد سان چيو
 ڄاڻيان ٿو ته ڪائونسل ائين اڏين جي سوارتن مٿان
 به ڪهڙا به سوارت گهوري ٿا ڪندي.“

مشڪلات کي به منهن ڏيڻو آهي، ته ڪيتي دنيا جي
 اڳهن تي منحصر آهي. آبادگار کي جنسن جا اڳه
 ڏسي وڪري لاءِ فصل، ڪوڙا پون ٿا. اهي اڳه پيا
 لهن چڙهن پر کيس ته ڏيل يا مالگذاري روڪڙ ڏيئي
 آهي. اهو لاڳو ڪٿان به ڪيئن به ڪري پيدا ڪرڻو
 اٿس ۽ تنهنڪري آهي جنسون لڳائي ٿو جن مان
 وڏي اڳه ملڻ جي لالچ اٿس. هو آهي جنسون پيدا نه
 ڪندو جي سندس لاءِ ضروري آهن يا جي سندس
 گهر ٻار جون گهرجون پوريون ڪنديون، پوءِ ڪٿي

آهي کاڌي جون جنسون هجن.
 تازو کاڌي ۽ ٻين جنسن جي اڳهن ڪرڻ ڪري
 آبادگارن ۽ ڪسانن، خاص ڪري گڏيل علائقي ۽ بهار
 ۾، ڪمند جي پوک ڪئي شروع ڪئي. ڪند تي
 محصول هڻڻ ڪري جتي ڪٿي ڪند جا ڪارخانا مينهن
 وسارڻ وانگر نڪري پيا ۽ ڪمند جي گهر ڏاڍي وڌي
 ويئي. پر جلد ئي پيدائش گهر کي ٻنهي گوءِ ڏيئي وئي
 ٿان جو اڳه، لهي وڃي پت پيا ۽ ڪارخانن وارن
 آبادگارن کي خوب ڦريو.

انهن ۽ ٻين ڪيترن سببن ڪري مان سمجهان ٿو
 ته اسانچازعي ۽ هنري مسئلا انهيءَ اصول طئي تي ڪرڻ ته پاڻ
 ۾ پورا ٿو ڪجي، نه واجب آهي ۽ نه دل پسند آهي.
 در اصل انهن جو اسانجي قومي زندگيءَ جي هير پهلو
 سان تعلق آهي. اسين جوش وچون آواڻي نواڻي ٻول
 ٻولي تن جو پناهه وٺي لٽا سگهون: اسان کي ته حقيقتن
 کي منهن ڏيئي انهن موجب رهڻو آهي، جيئن اسين
 جيون جا ڪنڀر ٿيون، نه سندس مٽي.

مٿن هوندي ضروري آهي ته ٻيا خلڪا هنر ڪارخانا
۽ پڪڙجي وڃن. هن رخ ۾ رفتار کي ڪير روڪي نٿو
سگهي، ڇاڪاڻ ته مٿس نه رڳو اسانجي مالي ۽ تمدني
بيبودي منحصر آهي پر خود آزادي. ۽ هوڏانهن
جيتري قدر وڏا ڪارخانا وڌندا اوتري قدر ننڍا هنر
سندن اڳيان پيڇي نه سگهندا. ڪنهن سامهواڻي سرشتي
اندر ڪو جتاو ڪري وڃي پر سرمائيداريءَ ۾ سندن
ڪونه ڄاڙهو ڪونهي. پر سامهواڻي اندر نه ڳولڻا هنر
نٿا اهڙي شيون پيدا ڪري زندهه رهندا جي وڏن
ڪارخانن ۾ وڏي پيماني تي پيدا ٿا ٿين.

ڪي ڪالگريس جا اڳواڻ مشين ۽ ڪارخانن کان
ڇرڪن ٿا ۽ پائين ٿا ته هن وقت ڪارخانن وارن
ملڪن اندر وڏي پيماني تي پيدايشن ڪري ڳوٺيون ٿين
ٿيون. منهنجي خيال ۾ حالتن جي هيءَ غلط سمجهڻي آهي.
جي عام ڪي ڪن شين جي گهٽجڻ آهي ته اهي شهرن
وڏي انداز ۾ پيدا ڪرڻ ۾ ڪٽڙي خطا آهي؟ ڪن
وڏي پيماني تي پيدا ڪرڻ ندران ڇڏي ٿيون ته
گهٽجڻ هلندي رهي؟ طاهر آهي ته تصور جو آهي سو
پيدايش جو نه پر وراعست ۾ غلطي ۽ ورڪا جو.
هي ڳوٺاڻن هنرن جا حامي آهن تن کي ئي هڪ

(۱) سردار ولي پائي ۳ جنوري ۱۹۳۵ احمدآباد
۾ لکيو ڪندي چيو، ”ته سڄو سامهواڻي ڳولڻا هنر
وڌائڻ ۾ آهي. اسان جي مرضي نه آهي ته جي انهن
حالتون مغربي ملڪن ۾ وڏي پيماني تي پيدا
ڪري ٿيون آهن سي هڪ به پيدا ڪريون.“

ڪيون آهن ۽ قدري ڪامياب ٿيو آهي. هيءُ به
 اوزار يا مشين سڌارڻ جي ئي ڪوشش چڻبي ۽ جي
 سڌارو ٿيندو رهيو (ممڪن آهي ته گهرو هنرن ۾
 بچائي ڪم آڻي سگهجي) ته وري به نفع جي لالچ
 وڌندي ۽ گهرج کان وڌيڪ پيدائش ۽ بي روزگاري
 ٿيندي. جيسين اهي ڳوٺاڻا هنر ڪنهن تازي مشين
 جي طريقي سان لاڳو نه ڪيا ويندا تيسين اسانجي گهرج
 جون رواجي يا تمدني شيون پيدا نه ٿي سگهنديون.
 نڪي ڪي اهي هنر مشين جو مقابلو ڪري سگهندا.
 پوءِ توهين ٻڌايو ته اسانجي ملڪ ۾ وڏي پيماني تي
 مشين جا ڪم اسين بند ڪري سگهون ٿا يا چاهيون
 ٿا؟ ڪئين پيرا گانڌيجي چئي چڪو آهي ته آءٌ مشين
 جي خلاف نه آهيان. هن ليکي هندوستان ۾ اڄ مشين
 جي گهرج ڪانهي. تڏهن پلا اسين وڏا بنيادي لوهر
 ۽ رڪ جا ڪارخانا بند ڪري سگهون ٿا ڇا يا ٻيا
 هلڪا ڪارخانا جي اڳ کان هلي رهيا آهن؟
 ظاهر آهي ته اسين ائين نٿا ڪري سگهون. جي
 اسانڪي ريلوايون، پليون، دوترون وغيره گهرجن ته
 پاڻ ٺاهيون يا ٻين تي پاڙي وهون. جي اسانڪي ملڪ
 جو بچاو ڪرڻو آهي ته نه رڳو بنيادي هنر ڪارخانا
 گهرجن پر هڪ نهايت ترقي پسند هنري سرشتو کڻي.
 دنيا جو ڪوبه ملڪ سچ پچ آزاد ناهي يا ٻاهرئين
 حملي جو مقابلو نٿو ڪري سگهي جيسين هنري ترقي
 ڪي نه رسيو آهي. هڪ بنيادي هنر ٻئي کي ٽائي
 سندس مدد گهري ٿو ۽ ٻئي هڪ ٻئي جي واهر ڪن
 ٿا. آخر ۾ مشين ٺاهڻ جون مشينون به گهرجن. بنيادي

تڏهن خرابي آهي، جڏهن هندوستان وانگر گهرو بل ڪم
لاءِ وڌيڪ ڪم ڪندڙ آهن ..... اسان اڳيان اهو سوال
ٺاهي نه لکيا ڳوٺاڻن لاءِ ڪيئن مرست ڳولي لهجي.
سوال هي آهي ته ڪيئن بيماريءَ جو وقت يعني سال
پر ڇهه مهينا ڪم ۾ لڳائجي. هن قسم جو اعتراض
دراصل سڀني ملڪن ۾ اُورڊي گهڻي قدر وٺي سگهجي
جتي بيروزگاري آهي. پر خرابي اها ناهي ته ڪم ڪوٺجي،
پر اها آهي ته موجوده شع واري سرشتي اندر سڀ
ڪم مالڪن کي شع ڪن ٿا ڀاري ڏيندا. هر هڪ ملڪ ۾
اُتاه ڪم ڇڻ لڳل لاءِ بيماري ٿو. رستا ٺاهڻ، واھ ڪرڻاڻڻ،
جڳهيون اُڏڻ، اسپتالون ۽ صحت گهر کولڻ، ڪارخانا،
بجليون، تعليم، سماجي ۽ ادبي خدمتون، ۽ ماڻهن
جون اُتاه گهرجون پوريون ڪرڻ. اسانجا به ڪروڙها
ماڻهو ايندڙ پنجاه سال پيا ڪم ڪن ته ڪٿا جو ٺاهي،
پر سو سڀ تڏهن جڏهن ماڻهن کي شع جي مار نه پر
سماج جي سڌاري جي لوڙ هجي ۽ سماج سڀ جي
پلي لاءِ ڪم جي روح ڪري. روسي سوويت يونين
۾ ٻيون ڪهڙيون به اوتارون هجن پر بيروزگاري ڪانهي.
اسانجا ماڻهو به بيمار وينا آهن. هن ڪري ته ڪم
جي ڪمي آهي پر ڇاڪاڻ ته ڪم ۽ تهذيبي سڌاري
لاءِ سهوليتون ناهن. جي ٻارن جو پورهيو بند ڪري
کين ڪنهن عمر تائين زوريءَ تعليم ڏئي وڃي ته لکيا
ٻار پورهيتن ۽ بيروزگارن جي قطار مان نڪري ويندا
۽ مزدورن جي ترازو به لڪن جي ٻار کان هلڪي ٿي
پوندي.

پر سو ۽ اٽڪلي سڌارو ڇو نه ٿا ڏيڻ ۽ ڪوششون

خطري جو لڪل جزو آهي. پنهنجي معدي تي ڪادي هلاچل هڪ سڙيل ڪاڌل زرعي سرشتي کي پشليون ڏئي ٿي ۽ اوڙي قدر سڌريل سرشتي آڻڻ ۾ دلور وجهي ٿي. البت اهو اثر اڃا ايڏو ناهي جو ڪو ظاهري فرق پوي، پر اثر ته آهي. جو ڪڇ ڪسان يا ننڍي ڪائيدار کي زمين مان نصيب ٿئي ٿو سو ايترو ٿورڙو آهي جو پنهنجي غريب رهڻي ۾ ٿورو رهي سگهي. پورائي ڪرڻ لاءِ ٻيا وسيلو ڳولڻا پونس ٿا يا ته هميشه وانگر قرض کڻي ڏين يا مالگداري ادا ڪري ٿو. ٻي ڪمائيءَ ڪري سرڪار يا زميندار پنهنجو حصو پورو ڇڪي سگهندا جو هونءِ وٺڻ ڏکيو ٿئي ها. جي ڪنهن وقت ٻي ڪمائي پڪي ۽ خاصي ٿي ويئي ته ممڪن آهي ته زميندار جي مالگداري وڌي اها ٻڻ ڳڻهي ويندي. چالو سرشتي اندر هاريءَ جي محنت يا ڪفايت، ٻنهي جو لاپ زميندار کي ئي ملي ٿو. پائيان ٿو ته هينري جارج پنهنجي ڪتاب Progress & Poverty ۾ هن قسم جا مثال آئرلنڊ مان ڪڍي پيش ڪيا آهن.

ڳوٺاڻ هنرن کي وري زنده ڪرڻ سو به ڪادي پروگرام جوئي سڄو انگ آهي. تڪال ته فائدو ٿيندو، ڪڇ هميشه لاءِ ۽ گهڻي قدر ٿوري وقت لاءِ. ڳوٺاڻن کي ڪڇ سهايتا ملندي ۽ ڪن هنرن ڪلائن جو انگ زنده رهندو. پر جيتري قدر هيءَ هلاچل مشين ۽ ڪارخانن خلاف فساد آهي، اوڙي قدر اها بيڪار ثابت ٿيندي. تازو ”هويجن“ اخبار ۾ ڳوٺاڻن هنرن بابت ڳانڍاڇي لکي ٿو ته، ”مشينون آڻڻ ۾ تڏهن خير آهي، جڏهن گهربل ڪم لاءِ ڪم ڪندڙ ٿورا هجن.

اڳيان ۾ ۱۹۱۴ والگر ڏک ٿي گراڻڪن کي ايترو ٿري
سگهندا. گادي ڏسي هنن ڇهيندا ۽ هاڻ ڇرسانگهه.
پر به گرب ڪم وڌائڻ جي وڌيڪ سگهه آهي.

هي سڀ اح ڪالهه جا ٿاندا ڏسي مان سهڻيان تو
۾ گادي هائيل هڪ عارضي وقتي ڇڏي آهي. اوه به
شايد هڪ مدرٽار تحرڪ طور جٽاءُ ڪري ڇڏين ڪي
ملڪ بهدايش جي ڪنهن اولڙي انتظام کي رسي. پر
ايندڙ وقت اسان کي مڪه زور ۾ زرعي سرشتي کي
نئين سر بڻائڻ ۽ ڪارخانن کولڻ ۾ لڳائڻو پوندو.
زرعي سوالن سان مڃولباري ڪرڻ ۽ لکها روپيا ڪنهن
ڪميسن ۽ ڪاميٽين تي اولي ڇڏڻ هڪ اٽل ڪم ڪرڻ
مان ڪي ڪين ورتو. هاڻوڪو زرعي سرشتو ۾
اسان تي اڪن اڳيان پري پري رهيو آهي ۽ فصلن جي
جي بهدايش، ورج ۽ وڏي بيمالي تي آبادي ڪرڻ
۾ اٽڪڻي آهي. هاڻوڪين حالتن ۾ هڪ ئي بهدايش
علاج آهي ۾ زمين جي ٽنڊن ٽڪرن جي آبادي ختم
ڪري سوڪاري ۽ جماعتي آبادي ڪجي. جنهن
ڪري ٿوري محنت سان وڏي برڪت پوي. اسان
جو سڄو آدم (مين) ٽي گذر ڪري ڪين سگهندو ۽
وڏي بيمالي ٿي جماعتي آبادي ڪرڻ ڪري
(گاندھي جي ڊپ آهي ۾) آبادگارن جو ٽيهاڻ عدد
گهٽيو. تنهن کي ۾ ڪم ڏيو ڳوٺاڻن هنرن ۾ لڳي وڃڻو
پوندو ۽ گهڻي قدر وڏي بيمالي تي سامهون ڪارخانن
۽ سماجي خدمتن جي ڪمن ۾ روزگار ڳولڻو پوندو.

انهن آهي ۾ ڪيترن هنڌ گاديءَ ڪري ماڻهن کي
سڃاڻا ملي آهي، پر جا ڪاميابي پائي اٿس تنهن ۾ به

۽ ڳوٺن وچر ويڇو گهٽايو آهي. وچولي درجي جا
 پڙهيل ۽ ڪسان اڄ هڪ ٻئي کي وڌيڪ ويجهڙا ٿيا آهن.
 ڪپڙي جو نه رڳو پهريندڙ پر ڏسندڙ تي به چڱو اثر
 ٿي ٿو ۽ پڙهيلن کي اچي ڪادي پائيندو ڏسي سادگي
 وڌي، ڏيک. آڊنر گهٽيو ۽ عام سان ملڻ جهلڻ ٿيو آهي.
 وچولي درجي جو هينيوون طبڻو هاڻ باندر وانگر
 شاهوڪارن جو نٿو ڪري ۽ سادي ڪپڙي به لهي
 نٿو ٿئي. سچ پچ ته ڪادي پوش ڪاديءَ جو نه رڳو فخر
 ڪن ٿا پر پاڻکي ماملون ريشم پهريندڙن کان اولچو
 ليکين ٿا. سو فخر ۽ سؤمان غريبن ۾ غريب به ماڻڻ
 لڳا. وڏن ميڙن ۾ ڪادي پوشن وچر غريب شاهوڪار
 جو سٺو ڪين رهيو ۽ پاڻ ۾ دوستانو رستو ٿي وين.
 ڪاديءَ بيشڪ ڪانگريس کي عام سان وڃي ملايو.
 آزادي فوج جي وردي بڻجي پيئي.

ڪارخانن جي مالڪن لاءِ به ڪادي هڪ دڙڪو ٿي،
 جي ڪپڙي جا اگهه ڇاڙهڻ لاءِ هميشه تيار بيٺا هئا.
 هيستائين مٿن هڪ ئي روڪ هئي، يعني ٻاهرين ملڪن
 ۽ خاص ڪري لنڪيشاپر جو مقابلو. جڏهن ڪڏهن
 اهو مقابلو بند ٿي ويو ٿي، جيئن اڳئين لڙائيءَ وقت،
 تڏهن اگهه چوٽ ڇاڙهي ڪارخانن ڏاڍا جاوا ڪيا ٿي.
 سؤديشي ۽ ولايتي ڪپڙي جي بهشڪار انهن ڪارخانن
 کي ڏاڍي هٿي ڏني. پر هاڻ ڪاديءَ ڪري ڪجهه
 مرجانا سکيا ۽ اڳي وانگر اگهه مٿي نٿي اڏاڻا. تڏهن به
 ڪارخانن وارن (تيئن چيان) ڪاديءَ لاءِ پوري ڏسي
 وجهه وٺي موٽا ڪپڙا ٺاهيا جي ڪاديءَ وانگر ٿي لڳا.
 وري ڪو ڏکيو وقت آيو ۽ جنگ لڳي ته مان نٿو

فريب ٿيندو. ممڪن آهي تہ دنيا جي ٿرندڙ حالتن ڪري اها تبديل زوريءَ ٿي يا ٽڪڙي ٿي، پر جيئن ماڻه جي ماڻهن جي گهڻائي راضي نہ ٿيندي بسين اهڙو انقلاب مشڪل ٿيندو. تنهنڪري ضروري آهي تہ کيس سمجهائي باز آڻجي. ڪنهن اوليءَ جي سازش ۽ زور کي ڪم نہ ايندي. سچ پچ نہ آهن کي سرچاڻڻ گهرجي هي موجوده سرشتي پر لڏڻا ڪائين ٿا، پر مان ٿو ڀاڳيان تہ گهڻن جي دلين ۾ ڪو ٿيرو ايندو.

ڪاڊي هچل، ڪٽڻ ۽ اٽڻ، جنهن سان گانڊاڇيءَ جو هيڏو پريمر آهي، سا هچل به ڏن جي بهدايش ۾ الشراڊيت وڌائي ٿي ۽ اسانکي مشين جي زماني کان پنهنجي اچلي ٿي. هن وقت جو ڪوبه اُٿر مسئلہ حل ڪرڻ ۾ گهڻي ڪارگر ناهي ۽ هڪ ٽيمر هي ذهني پيدا ڪري ٿي جا صحيح طرف قدم کڻڻ کان شايد وڪاوڙون وڃي. مگر خاطري اٿر تہ هڪ خاص وقتي علاج آهي جو ڪجھ مدد ٿاين اڃا ڪارگر رهندو، جيئن ڪي حڪومت ملڪ هي سڀني زرعن ۽ هنري مسئلن جو صحيح حل ڪري. هندوستان ۾ اڪٽ اُناه پروگرامي آهي ۽ بهارين ۾ نيهان وڌيڪ اڌوگاري پروگرامي آهي. حڪومت اها پروگرامي بند ڪرڻ ۽ پروگرامن جي سهائتا ڪرڻ ۾ ڪڪ پڇي ڀڃڻو نہ ڪيو آهي. انهن پروگرامن کي ڪم ڏيئي ڪاڊيءَ ڪجهه مالي حالت سڌاري آهي ۽ جيئن تہ اهو سڌارو پنهنجن ٻارن جي پورهئي سان ڪيو اٿن انهن منجهن سؤ مان ۽ سؤ سؤاڻ پيدا ٿيا آهن، پر سڀ کان وڏو ٿيرو دلين اندر ٿيو آهي. ڪاڊيءَ ڪجهه قدر شورون

پاڻ ۾ پورو هجي. پراچين سماج ۾ ڳوٺ ائين پاڻ ۾ پورا
۽ کاڌو ڪپڙو وغيره پنهنجو پاڻ پورو ڪندا هئا.
اهڙيءَ حالت ۾ پڌرو آهي ته ڳوٺاڻن جي رهڻي بيهڻ
سادي رهندي. مان ٿو ڀانيان ته ڳانڍڇي اها هميشه
لاءِ چاهي ٿو، ڇو جو اهڙو مقصد ناهي آهي. هن
نموني ڪن ملڪن ۾ شاهي آدمشمارين لاءِ گذر ڪرڻ
نه ڏکيو ٿي پوندو ۽ ڪڏهن به نه چاهينديون ته بکن
ڏکڻ ڏي موٽي وڃون. ممڪن آهي ته هندستان
جهڙي کيتيءَ واري ملڪ ۾ اسانجي رهڻي اهڙي سادي
آهي جو ڳوٺاڻن هنرن وڌائڻ ڪري رعيت جي مالي
حالت ڪچه سڌري. پر اسانجو ملڪ به ٻين ملڪن وانگر
دنيا سان ڳنڍيل آهي ۽ اسان لاءِ اڪيلا جوڳ پڄاڻ
ناممڪن آهي. اسانکي به پاڻکي دنيا سان انگهه سنگهه
سمجهي پاڻ ۾ پورو ٿي دنيا کان ٽار نه ٿيڻ گهرجي.
شخصي طور آءٌ اهو هر طرح ناپسند ڪريان ٿو.

لاچار اسپين هڪ ئي علاج تي پهچون ٿا. سو هي
ته ڪو ساميواڌي سرشتو پرڀا ڪجي، پهرئين ملڪ
اندر پوءِ ساري دنيا اندر، جنهن موجب ڌن جي
پيدائش ۽ ورڇ عام ٿي جي نظر سان، رٿي وڃي. سو
ڪيئن پرڀا ڪجي سا نرالي ڳالهه، پر ايترو صاف آهي
ته ملڪ يا دنيا جو ڀلو هن ڪري ٿو روڪي سگهجي
ڇاڪاڻ ته ڪي شخص جي هٿ نفعي مارين ٿا سي ڪا
تبديل نٿا چاهين. بلڪه جي سياسي جماعتون يا سماجڪ
سمنڊاڻون اهڙي تبديل جي آڏو اچن ٿيون سي به
خارج ڪرڻ گهرجن. سائن ڪو اهڙو ٺاهه ٺاهڻ جنهن
ڪري من گهرين مرادن کي ٽوڪڙ لڳي هڪ وڏو

رهندو ٿي سمن مان ٿو پالبان ته ٿاڏيڃي به ڪامياب
ٿيندو ۽ هنن حالتن هيٺ اخلاقي انسان پيدا ڪري
سگهندو. هو چاهي ٿو ته انسان پر شيوا جو سپاروڏاڻان ۽
ڪن جزوي حالتن ۾ ڪامياب ٿيندو پر جسمين سماج
پهچي اڳيان لالچ ۽ لوپ جو آدرش رکندو ۽ انسان
۾ شمع کانئس جي خواهش تيز ڪندو ٿي سمن اڪري
ماڻهو اهڙي رستو وٺي هلندا.

پر هن وقت اسانجي اڳيان ڇو سوال ڪرڻو آهي سو
نقط اخلاقي ناهي. اهو ته هڪ ضروري ۽ عملي مسئلو
آهي، ڇو جو اسانجي دنيا ڳنڍڻون ڳوڙها ٿي پئي
آهي ۽ اهي ڇوڙڻ جو ڪو طريقو ڳولي لهڻو آهي.
اسان ڊڪس جي مڪانر وانگر هٿ ٻڏي ويهي لٿا
سگهون، ته ضرور ڪم نه ڪم پائڻي ٿيندو. لکي
ڪي هر ڇهڙ جو انڪار ڪري سرمانداري يا ساميواد يا
سماج واد جي اوڻاڻن کان مٿيون موڙي سگهون ٿا. جي
پاڻي پي ڪو اهڙو وچون رستو ٿي پوندو جو وٺي
اڳئين ۽ ٺهين سرشتي جون خرابيون ڇڏي فقط خوبيون
اسان کي حاصل ٿينديون. هن مرض جي تشخيص ڪري
علاج ڳولي، اهڙي ڪرڻو آهي. ايتري ڀڪ آهي ته
واشٽري يا انٽر واشٽري خيال کان اسان جتي جو لٿي
پئي ڪن سگهنداسين. هتي پنتي وڃي يا ڏڪي
اڳتي وڌي سگهون ٿا. شايد ٺهين ۾ به اسان هوس
آهيون، ڇو جو پنتي هتي خيال کان ٻاهر آهي.

مگر ٿاڏيڃي ۽ جون ڪيتريون سرگرميون اهڙيون
آهن جو ڪير شايد سمجهي ته هو پاڻ پورائي از حد
چاهي ٿو. يعني ته نه رڳو هو ڪو ملڪ پر هر هڪ ڳوٺ

ڪري جا طاقت ڪن ٿورڙن کي ٻين مٿان هڻي سا
طاقت سماج هائ ڪائڻن ڪسي ورتي آهي.

گاندھيجي چاهي ٿو ته انسان کي اندر کان اخلاقي ۽
روحاني نموني سڌاريان ۽ انهي نموني دليا جي ٻاهرين
صورت ڦيرايان. هو چاهي ٿو ته ماڻهو پيڙيون عادتون،
شوق شڪار تماشا طائفو ڇڏي پوتر ٿين. هو برهمچريه
ٿي، شراب ۽ تماڪ ڇڏي زور پري ٿو. انهن شوقن
مڙن جي خرابين بابت شايد مت پيد ٿين، پر هن بابت
انسان ۽ ضرور سماج جي نظر کان ڪوبه شڪ اٿي
سگهي ٿو ڇا ته انهن شخصي خرابين کان لوپ،
خود غرضي، ناڻا ميڙڻ، خالگي فائڊن لاءِ چڪين ماس
چنڊ، گروهن ۽ طبقن جون پاڻيرون ٽڙڻ،
هڪ گروهه جو ٻئي کي دسي پيڙڻ ستائڻ، قومن
جون پاڻيرون ٽڙڻ، جنگيون گهڙو وڌيڪ ضرر ناکه آهن؟
هو برابر زور زبر جنگ وجهڻ جي نفرت ڪري ٿو. پر
سي خرابيون هن لويي لوڳي سماج جي سرشتي اندر
ڪين سمايل آهن، جنهن سرشتي جو اهوئي ليمر آهي
ته ڏاڍو ضعيف ٿي ظلم ڪري ۽ اڳي وانگر ”سي ئي
ڦريندا جي ڦري سگهندا“ سي ئي ڏي رکندا جي
ڦهائي سگهندا؟“ نفع جي لالچ ڪري جنگ جهيڙا
ٿيڻائي آهي. هي سارو سرشتو انسان جي ڦرمار واري
سياو کي تڪيو ۽ ٽيڪو ڏئي ٿو. ڪن گڻن کي به
بيشڪ همٿائي ٿو پر اُوگڻن کي وڌيڪ قوت ڏئي ٿو.
ڪاميابي معنوي ٻين کي ليڻائي سندن سرن تي سوار
ٿي وڃي. جيسين اسانجو سماج انهن لوپن ۽ لالچن کي
همٿائي اسان مان ڪيترن چڱن کي به برغلائيندو

ملڪيت جو سوال وٺو. ڪن لکي ملڪيت جو سوال
 ۽ ليا پر هڪ بنياد تي سوال آهي، پر ڏسندا ته اهو به
 ٿرندو ڳهرندو وڃي آهي، ڪنهن زماني ۾ انهن ملڪيت
 هوا، زالون، ٻار، رستا، مندر، پٿر، پلئون، هوا،
 پاڻي، زمين سڀ خالگي ملڪيت هوا. جانور اڃا
 ملڪيت آهن، جيتوڻيڪ قانون ڪيترن ملڪن ۾
 اها ملڪيت محدود رکي آهي، جنهن جي وقت ملڪيت
 جي حقن ۾ دخل جي ڪا حد ڪانهي. ملڪيت نه
 روز بروز وڌيڪ ڪاڙهي ٿيندي وڃي ٿي - يعني
 ڏندن ۾ حصا، پنهنجن ۾ امانتون وغيره. جيئن جيئن
 ملڪيت بابت وڌيڪ ٿرندا وڃن ٿا ته ته ته حق وڌيڪ
 دخل ڏئي ٿو، ماڻهو چاهين ٿا ۽ قانون مالڪن جي
 ملڪيتن جا اڃا حق عصب ڪن ٿا. ڪنهن قسمين
 چون ٿا ته خالگي ملڪيتون عام جي پلي لاء ضبط
 ڪندڙن رهن ٿيون، عام جو پلو سرڪار جي آهي ۽
 جو بنياد ٿيندو وڃي ٿو ۽ ڪوبه شخص پنهنجن ملڪيتن
 هن جي شطرت لاء عام جي پلي خلاف هلي نٿو
 سگهي، ڪي ٻئي ائين زماني ۾ اڪري ماڻهن کي
 مالڪيتي حق هٿ ۾ ڏران، جو پاڻ بهن جي ملڪيت
 بچجي ٻيا هوا. هن وقت نه بلڪل ٿورڙن کي اهڙا حق
 نصيب ٿين ٿا. اڄ ڪلهه هونديون جي حقن بابت
 ڳهڙو ٿي ڪج ٻڌندا رهون ٿا. پر اڄ هڪ نئون پڪو
 حق قبول ڪيو وڃي ٿو - نه هر هڪ فرد يا زال کي
 پورهيو ڪري پورهيو جو ڦل مالڪ جو حق آهي.
 انهن ٿرندڙ ويچارن ڪري ملڪيت ۽ وڙي ڪم نه
 ٿي ويا آهن، پر پڪڙجي ويا آهن ۽ انهن جي جمع ٿيڻ

پر اها ته اسانجي بدقسمتي چڻبي ۽ انهيڪري دنيا
جي صورت اسانکي ٿيڏي اک سان نه ڏسڻ گهرجي.
سچ پچ هاڻوڪين حالتن هيٺ ڌن جي پيدائش يا
سماج جي ضرورت ڪري سرماڻيداريءَ جي ڪار
درڪار ڪانهي. شاهوڪار بي ڪار ۽ فضول شخص
آهي، جو ڪم ۾ آڏو ٿي پيو ايندو. اڳي والگر کيس
اپڏيش ڪرڻ نه دان ڪر ۽ غريبن کي چوڻ نه ڌرج
ڌريو، رب پچ تي راضي رهو، قناعت ڪريو، اشراف
ٿي هلو بي سود آهي. انسان جي حيلن وسيلن جي
هاڻ حد ڪانهي ۽ هو ڪيڏن مسئلن کي به منهن ڏئي
حل ڪري سگهي ٿو. ڪئين شاهوڪار فقط رت چوس
ٿي پيا آهن ۽ اهڙن ڪري نه فقط رند کون پونديون
پر ڌن دولت جو زيان ٿي ٿيندو. جو طبقو ۽ جو سرشتو
کين پالي نپائي ٿو سو پورهيو ۽ پيدائش ٻئي گهٽائي
ٿو ۽ هڪ طرف انهن بيڪارن کي ٽڪيو ڏئي ٿو جي
ٻين جي پگهر پورهئي تي گذر ڪن ٿا ۽ ٻئي طرف آهي
وڌائي ٿو جي ڪم بنا بکون ڪڍن ٿا. خود گاندڻي
ڪڇ وقت اڳ لکيو ته ”بيڪار بکين اڳيان ايشو
ڪم ۽ روزگار جوئي روپ ڌارن ڪري سگهي ٿو. ايشو
منش کي اٿن ڪيو ته پگهر جو پورهيو ڪري پيسو
جي پالنا ڪري ۽ جي پورهئي بنا کائين ٿا سي چوري
ڳجهن ٿا.“

هن نئين دنيا جا پيچيده مسئلا جهولي دنيا
اصولن ۽ طريقن معرفت حل ڪرڻ، جڏهن آهي
ٿي نه هون، ۽ انهن بابت قديمي ٻولي ٻولڻ، من ۾
مونجھارا پيدا ڪندو ۽ ناڪاهياي ٿي ٿو. مثلاً خان

عمر ۾ انگڙ ڦٽيون ٿيون. هندو وري ٽيهن ويدڪ ۽
 پراڻڪ ڪال جو سمون ڪن ٿا ۽ اڃا نه راءِ راج ڇڏيا سڀا
 ٿين ٿا. مگر سڀ تواريخون اسان کي سڻائين ٿيون ته
 لڏهن عام خاڪي جي ڏنل حالت هئي ۽ عام ماڻهن کي
 کاڌي ۽ ضروري شين جي اڻاڻ هئي. انهن هٿي به
 جن ڳاڙ ڀڻين کي گهرج ڪار هئي ۽ فرصت هئي تن
 آلمڪ جيون جا مزا ماڻيا هجن. پر اسين لڏا پاليون ته
 رواجي ماڻهن کي ٻيٽ گذاري ڪالواءِ ٻيو ڪو نڪر
 اولو هو. بکي ٻيٽ تي ڪهڙي آلمڪ يا بي ڪا آلتِي
 ٿي سگهي ٿي؟ سو نه ڪو مٿان به ٿي موڙهل هوندو.

هن منهن جي زماني ڪنهن مصيبتون به ساڻ
 آنديون آهن، جي اسانجي اکين اڳيان ٿون پيون، پر
 اها ڳالهه اکين اڳيان نٿي اچي ته ٿي پئي دلها پر يا
 دلها جي ٽيهن پاڻي ۾ جتي مشن جو دڙو ڏور آهي
 اتي ٻاهر ٽين سڪ آرام جو پڪو بڻباد پئجي چڪو آهي،
 جنهنڪري ڪنهن انسان لاءِ آلمڪ ۽ ادبي آلتِي گهڻو
 سولي ٿي پئي آهي. سا حقيقت هندوستان ۾ يا ٻين
 ٻينڪي رياستن ۾ جتي نظر نٿي اچي، ڇو جو انهن
 مشن جي دڙي مان ڪنن پرايو آهي. مشن جي ذريعي
 اسين نه پڙجي وڌيڪ مسڪين ٿيا آهيون ۽ روحاني
 يا تهذيبي نظر کان ٽيهان ڏنل ٻڌيا آهيون. پر سو
 ڏوهه مشن جي دڙي جو نه پر ڌارئي حڪومت جو
 ٿي آهي. هندوستان جي ٿلي مغرب ۾ نه ٿي الحال
 جهوني حاڪمرداري سرشتي کي زور وٺايو آهي ۽ اسان
 جا ڪي نه مسئلا حل ڪرڻ بدران وڌيڪ دشوار ٿي
 ڪيا آهن.

هيءَ جيوت ختم ٿيندي ٿڌهن اسانجي سڄي جيوت شروع ٿيندي. ايشور اسانکي سنسار جي ڪٺ پنگر پدارٿن لاءِ نه پر سرگي ۽ سدا جي وستن لاءِ آڻين ڪيو آهي. هن اسان کي هيءَ دنيا پنهنجي سڄي وطن جي نه پر ديس نيڪالي جي جڳهه طور ڏني آهي. مال خزانن ۽ دنيا جا ٻول ٽڪاڻا جي منش کي منسا پيارا لڳن ٿا سي جام هجن يا بنهه نه هجن ۽ پر سڄي سدا جي سک لاءِ ويزت آهن.

هن قسم جي ڌرمي منور تي زماني جي تنهن دؤر جي آهي جڏهن هن دنيا جي مهيشن مان بچڻ جي اميد هن دنيا ۾ ئي رکي سگهياسين ٿي. پر حالتون هاڻ اُور آهن ۽ انسان ذات جي سک آرام جي حد اُتي رسي آهي ڇا اڳي خواب خيال نه هئي. پوءِ به اڳيان خيال وهر اچا اسان تي سوار آهن ۽ انهن اڌ ياتوڪ ڳالهين تي هن وقت زور ڏنو وڃي ٿو جي هوائي آهن ۽ جن جي ماپ طور ٿي ٿئي سگهي. ڪمٽاڪ مٿ وارا اڪيون ڪٽي ٻارهيون تيرهيون صديءَ ڏي نهارين ٿا. جنهن زماني کي پيا ”اونداهو زمانو“ سڏين ٿا. ۽ جنهنکي پاڻ عيسائي ڌرم جو ست جڳهه ليکين ٿا. جڏهن سنت هوا حڪم مسلمانن سان ديني لڙايون لڙيا ٿي ۽ يورپ ۾ عظيم الشان ديوليون اڏڻ لڳيون. سندن نظر ۾ سو زمانو ”سڄي عيسائي لوڪشاهيءَ جو زمانو هو، جا لوڪشاهي ڪاريگرن ۽ ڌنڌن جي مبدلين معرفت تنهن اوج کي رسي چواڻي يا پوءِ نه پاتو اٿس.“ مسلمان وري ”جههوربت اسلام“ جي تنهن عهد لاءِ واجهائين ٿا جنهن عهد ۾ اوائلي خليفن هيٺ اسلام جون

رڪيال ۽ ورج ڪندڙ آهن، جن جي هٿ ۾ حضرت عيسيٰ جي غريبن جي قسم سولبي آهي. عام طور هندو ڌرم ۽ اسلام ۾ انهن سبڪارين ٿا ۽ دان ڏيڻ لڳي زور ڏين ٿا. تنهن ئي شاهوڪار مندرو، مسجدون ۽ ڌرمشالون اڏين ٿا يا ٿا لکن مان من ۽ پيسا يا روپيا ڪڍي غريبن کي ڏيئي پاڻ کي ڏاڍا اشراف ۽ دين دار سمجهن ٿا.

لاجهو جهڙي زماني جو ڌرمي ڌرشتي بند و ٻوپ لهر ٿي رهين جي هڪ مهوور اعلان ۾ چئي طرح ظاهر آهي جو ۱۸۹۱ ۾ شايع ٿيو. دنيا جي ٽارن هڏي حالتن بابت لکندڙ چوي ٿو ته، ”دڪ ڌرج ۽ شالڪ ۾ سون منس حاليءَ جي قسم ۾ لکيل آهي. منس ڪهڙا به وس وسيل هلائي، چل جتريون ڪري ۽ مالشي جيون جا ڪم ڏک ساٿ نه ڇڏيندس. هڪڙهن کي اهڙا آهن هي ڏک ڏکين کي ڏک کان آڇو ڪري ڌرم سڪ آرام ۽ عي حدود هو دلاو ڏين ٿا نه اهي ڏک ڏکين ڏيئي ٿين ٿا. انهن ڪوڙن دلاسن ڪري ڏک ٿو وڌندو، گهٽيو ڪين. انسان جو پلو هن ۾ آهي ته سنسار جي سڄي صورت ۽ پرورڙي ۽ ساڳئي وقت سنسار جي ڏک جو علاج ڪنهن ئي هند ٻوليءَ ”اھو“ ”ٻيو هند“ ڪٿي آهي سو ڏهڪ ٻڌايو وڃي ٿو: ”هن دنيا کي لهڪ سمجهي يا قدر ڪري نه سگهيو، جيئن ڪي هن دنيا ۾ دائر جيون جو قباس نه ڪيو..... جو ڀرم سج اسين ڀر ڪريءَ کان پرايون ٿا سوني عيسائي ڌرم جو اعليٰ عقيدو آهي، جيئن ئي ڌرم جو آڌار آهي - يعني نه جڏهن اسانجي

هي دليل يا لکته نظر گھڙو ڪري ڪوبه هن زماني
 جو جمهوريت پسند يا سرمائيدار يا ساديواڌي قبول
 ڪين ڪندو، سواءِ هن جي نه عام کان پاڻڪي چئي
 ڌار ڪرڻ يا پنهنجا عيش عشرتون، سڪ آرام انهن اڳيان
 ڪليو ڪلايو ماڻھو، جي انگ اگهاڙا بيت بکيا آهن، سو
 اڻ سھائيندڙ ۽ نامناسب ئي آهي. پر جنهن شخص جي
 لکته نظر جهولي ڌرمي آهي سو شايد قبول ڪري،
 ڇو جو اهي ٻئي لکته نظرون دل ۾ جهولي زماني
 جون آهن ۽ تنهن سان ئي ڳنڍيل آهن. جيڪي آهي
 يا ايندو تنهنجي ايتري اڻ نه اٿن جيتري ٿئي گذر ٿي
 جي. هڪ جي هڪ ماضيءَ ڏي آهي ۽ ٻئي جي
 مستقبل ڏي ۽ ٻنهي وچ ۾ زمين آسمان جو فرق آهي.
 اڳ جي دنيا ۾ عام جي رهڻي سڌارڻ جو خيال به
 ڏکيو ئي آيو. ڇي غريبن ۽ غربت کان چٽ ڪونهي.
 جيڪي مٺ ۾ شاهوڪار هوا سي سماج جي بيهڪ ۽
 ڌن جي پيدائش لاءِ ضروري سمجهيا ٿي ويا، تنهنڪري
 سڌاچاري، سڌارڪ ۽ ساڌو پرش به ڪين سويڪار
 ڪري وينا. رڳو ڪين ساڳئي وقت ياد ڏياريا اٿون
 ٿي نه غريب ڀائرن ڏي پنهنجا فرض ڀلجي نه وڃجو،
 ڇي توهين غريبن جا امانتدار آهيو ۽ خيراتون ڪندا
 رهجو. ڌرم اُپديش به دان کي مول ڳڻ ڄاڻايو ٿي.
 گانڌيجي به سدائين هن ڳالهه تي زور ڏيئي رهيو آهي
 ته امير، شاهوڪار ۽ زميندار ڌن کي امانت ڪري
 سمجهن. تنهن ۾ ٻين اڳين مها پرشن جي پيروي ڪري
 ٿو. عيساين جو پاپا به چوي ٿو ته، ”شاهوڪار پاڻڪي
 خدا تعاليٰ جا خدمتگار ڪري ڄاڻن. سندس ڌن جا

هو اڪن چڪن ناهي ۽ سرماڻيداري ڪنهن قدر برداشت ڪري ٿو، جو تنهن اندر غرايبن جو داپرو محدود رهي ٿو. دراصل بٽي ناپسندائس، پر سرماڻيداريءَ سان ناهي ٿو وهي، جو هو اندڙي خراب ناهي، بس نه هستي اٿس ۽ هستيءَ واري اڳيان اڪيون ٻوٽي ٿيون سگهجن.

شايد هي خيال آءٌ سوچيو هئس هڙيمان ٿو، پر پالمان ٿو نه سندس خيالن جي وڌڪ انهي ڏس ۾ آهي ۽ جي ضد ۽ مونجهارو سندس بولي ۾ ستائين ٿا سي هنڪري آهن جو سندس ۽ اسانجا خيال ٻين نڀادن تي ٻڌل آهن. هو ٿو چاهي ته عام ماڻهو وڌندڙ آرام ۽ رحمت جو آدرش اڳيان رکي پوئجن، پر نيتيءَ جي راهه جي اوت ڪن، جهڙيون علتون ڇڏين، ۽ اندر ٻن جو سڪ گهٽائين، جيئن آلمڪ اٿي ڪن. ۽ جي شخص عام جي شورا چاهين ٿا ته ڪي سندن رهڻي پيڙهي قدر نه وڌائي آهي، چتري قدر پنهنجي رهڻي گهٽائي سندن جهڙي ڪرڻي آهي ۽ ساڻن سندن جهڙو ٿي رهڻو آهي. انهن ڪرڻ سان هو صرور ڪين به مٿي چاڙهندا. سندس اڳيان اعالي سڄي لوڪشاهي آهي. هڪ بيان (ستمبر ۱۹۳۴) ۾ هن ريت لکي ٿو ته ”ڪيترا ماڻهو منهنجي مخالفت ڪندي نااميد ٿي پيا آهن. مون جهڙي جاني جهر کان جمهوريت پسند ڪي سا ڳالهه لڄارو ڪري ٿي. هڪڙهن ڪوشش پالڪي غريبن ۾ غريب ڄاڻي سندن والگر ٿي رهڻ چاهي ٿو ۽ وٽ سارو چٽاڪشي ڪري اٿن؟ والگر ٿي رهي ٿو، سو شخص پالڪي جمهوريت پسند سڏائي سگهي ٿو، نه آءٌ به ساڻي دعويٰ رکان ٿو.“

لاء ٿا گهرن ڇا ته سرمائيدار ۽ سرمائيداري وڌي ۽ ويجهي؟ اسان کي چيو وڃي ٿو ته لوڪشاهي اڳيان سر جهڪايو، ڇو جو جڏهن سندس دڙو خوب هلندو، تڏهن دنيا جي حالت سڌري ويندي. تڏهن ڀلا جي خرابيون اسين سرمائيدارن ۽ سرمائيداريءَ ۾ ڏسون ٿا سي ته تيهان وڏي پيماني تي نه ڦهلايون.“

جيئن هي ويني، پڙهين ٿيسن انگريز مزدورن، سندن زالن ۽ ٻارن جا بڪايل ڏکائيل مهالبا جي ۱۹۲۶ ۾ اڪئين ڏنا هين سي تري آيم ۽ ڪيئن نه تنهن راکسي سرشتي سان هري جهري لڙيا ٿي، جنهن کين لتاڙيو ٿي. اڪي ڪي گانڌيجيءَ کي حقيقتن جي پوري جان آهي، ڇو جو مزدورن مزدوري وڌائڻ لاءِ نه پر ڪتر پوڻ ڪري هڙتال ڪيو هو. پر سا ڳالهه به نهي. ته مزدورن کي ڄم تي روڪ وجهڻ ڪپي يا نه سو سوال به ڪٿي ڇڏيو، جيتوڻيڪ هن نه وائي مزدورن جون مشڪلاتون حل ڪرڻ به نئون علاج هو. مون گانڌيجيءَ جي جواب مان مٿيون اڪر هن ڪري ڪڍي ڏنو آهي ته مزدورن جي سوالن بابت يا مزدورن جي رهڻيءَ ۾ واڌ بابت سندس رخ سهجهي سگهون. اهو رخ جهڙو چمچي تهڙو نه رڳو ساميواڻ پر شاهوڪار واد کان بنهه نرالو آهي. سو ائين چوڻ ته هن وقت سائنس ۽ پيدائش جا طريقا اهڙي ترقي کي رسيا آهن، جو سرمائيدار اٽڪون نه وجهن ته، هرڪنهن کي چڱي طرح ڪارائي، پهرائي رهائي رهڻي خوب وڌائي سگهجي ٿي، مٿس گهڻو اثر نه ڪندي. ڪنهن مقرر حد کان ٻاهر هو هروڀرو رهڻي وڌائڻ جي فائدي ۾ ناهي. انهي ڪري ساميواڻ جي انجام تي

بر، ڇو اهي هنسا بر رڳيل آهن. ”طيشن جي جنگ“
 انهن لڻن مان ئي جنگ ۽ هنسا جي پوءِ اچي ٿي،
 ها کيس ٿي وئي. لکي ڪا مرضي اٿس ته مطلق
 ٻيون واهي ڪيرون پوريون ڪرڻ ڪالپوءِ سندس رخصتي
 وڌائي وڃي. هن ليکي اولڙي رخصتي ۽ والدڪاڻي
 عيش عشرت ۽ گناه جو گذر آهن. هن وقت ڪي
 من پر سکيا ماڻهو عيش وٺن ٿا سو پڇڙو آهي؛ حڪمن
 ڳڻڻا وٺڻ لڳندا ته نه پان پڇڙا حال ٿيندا. جو خط ۱۹۲۶
 پر لکباڻن ٽپن مان هن قس جو انومان ڪندي سگهجي
 ٿو. اهو خط الڪنڊر پر ڪوٺڻ جي ڪاٺين پر هڙال وقت
 پئي خط جي جواب پر لکيو هوائين. سندس خاطرو اهو
 دليل پيش ڪيو هوس ته هن جدوجهد پر ڪاٺين جا
 مزدور مارجي ويندا، ڇو جو تعداد پر ڇڏجيا آهن ۽
 تعداد گهٽائڻ لاءِ ڪن ڪن جي روڪ وجهڻ ڪبي. جواب
 ٿيندي ڳالهيءَ لکيس ته، ”آثر پر جي ڪاٺين جا
 مالڪ غلط هوندي به ڪنن ٿا، نه اهي ڪري ڪنن
 ڪندا، ڇاڪاڻ ته مزدورن جا وڏا اولاد آهن، پر هن
 ڪري ته مزدورن سڀ ڳالهه پر سنجي جو سڀ نه پئي
 سگهو آهي. مزدورن کي اولاد نه هجي ته پنهنجي
 حالت سڌارڻ جو ڪو سبب نه رهين ۽ نه وڌيڪ
 مزدوري گهرڻ جو. ٻيا شواب بهيڻ جا ڪرڻ ۽ ٿاڪ
 ڇڪڻ جي ڪين ڪهڙي ضرورت آهي؟ ٽپن جو اهو
 جواب ٿيڻ ته ڪاٺين جا مالڪ سو سڀ ڪندي به
 مالڪ آهن ۽ زور آهن، ڪي ڪين ورتو. جي مزدور
 مالڪن ۽ سرماييدارن کان بهتر هئڻ جي هار لٿا هڻن،
 ته دنيا جي همدرديءَ جا ڪيئن حصار آهن؟ سا هن

سان تن بابت بحث ٻڌا ڪيا آهن. پر مونکي نه هاڻي
 بڪ ٿيندي ٿي وڃي ته مکيه ڳالهين پر انسان جو فطرت
 من گهڻو ڪم ٿيو ٿو ٿئي. وليبر جيمس لکيو آهي ته
 ”جي ٽينهنجي دل مٿي ٿئي چاهي ته ٽينهنجو من توکي
 ٻڌائي نه سگهندو.“ دل جا پاڻ ۽ جدا با انسان جو من
 وس آڻي زندگي ڏي سندس رخ بڻالين ٿا. اسانجي
 گفتگو، ڌرمي رهجي يا سياسي ۽ اقتصادي، ته به انهن
 پاورائن ۽ جذبن تي ٻڌل رهي ٿي. جيئن شو پينهار
 چيو آهي ته، ”منش جو سنڪلپ ڪري ٿو سو ڪري
 سگهي ٿو، پر ڇا سنڪلپ ڪندو سو سنڪلپ ٿو
 ڪري سگهي.“

ڏکڻ آفريڪا جي اوائلي عرصي ۾ گانڊيجي ۽ الڊر
 هڪ وڏي اٽل پتل ٿي، جنهن ڏونڌاڙي سندس جيوٽ
 جو درشتي بندو بدلي ڇڏيو. تڏهاڪر سندس خيالات
 کي هڪ ئي پڪو بنياد رهيو آهي ۽ من ڇڏي ٻين خيالن
 لاءِ بند رهيو آهي. ڏاڍي ڌيان ۽ ڌورج سان ماڻهن
 جون نيون ڳالهيون ۽ صلاحون ٻڌندو، پر هيٽري مروت
 ڏيکاريندي به ڀانشو ته هڪ بند دروازي تي ڪڙڪائي
 رهيا آهيون. ڪن خيالن وڃڻ سان اهڙو جڪڙيل
 آهي جو سندن اڳيان سڀ خسيس لڳيس ٿو. سندس
 ليکي ٻين ۽ ٻئي درجي وارين ڳالهين کي زور ڏيڻ هڪ
 بيزاري ٿيندي ۽ اول ڳالهه رلي ويندي. اول ڳالهه کي
 قابو رکيو ته ٻيون سڀ ڳالهيون وڃي پنهنجي پوري
 ڇڳهه وٺنديون. جي اڀار صحيح آهن ته مقصد ضرور
 صحيح ثابت ٿيندو.

صحيح ٿيڻ تي خيال ۾ سندس وڃڻ جو اهڙي آڌار
 منهنجي خيال ۾ گمان اٿس ۽ خاص ڪري مارڪس واد
 آهي. ساميواڊ ۾ گمان اٿس ۽ خاص ڪري مارڪس واد

قسم جو فلسفي اُراجڪ وادي (Anarchist) ٿي آهي. پر
جنهن صورت ۾ اها حالت، جڏهن ڪو راج يا حڪومت
نه رهندي، ڏينهن ڏور ۽ غوالي خيال آهي، هر ڄاڻو
سرشتو کڻي قبول ڪري ٿو. مان ٿو ڀالبان نه سدس
اعتراض فقط جبلن وسيلن بابت آهي، جيئن ته هو ڪا به
بدل بدل آڻڻ لاءِ هٿسڪ وسيلو نٿو ڄاڻي. منهنجي
خيال ۾ جبلن وسيلن جي ڳالهه پاسري رکي به اسان
هڪ اهڙو مٿسڌ ٺاهي سگهون ٿا جو ڪنهن مدد اندر
حامل ڪري سگهون.

وڃي ٻاڻڪي هڪ ساموادي سڏي ٿو. تنهن لفظ
مان پنهنجي خاص معنيٰ ڪڍي ٿو ۽ جنهن جو اهڙي
ڪنهن آرٽڪل سرشتي سان واسطو ڪونهي جنهن کي
ساموادي سڏجي. کيس ڏسي ڪيترائي ٿاڻا ڇڙهيا
ڪالگريسي پاڻ کي ساموادي سڏائڻ لڳا آهن يعني
ڪنهن منجهيل سڃيڻيل نموني انساني همدردِي ظاهر
ڪن ٿا. رڳو انهن هٿا نه ڪاڏي آهي، ڇو جو نالي
منهور الگورٽ قومي حڪومت جي وزيراعظم مسٽر
ريسي مئڪڊونالڊ به ساڳي طرح گھڻ ٽڙڪيل لفظ
استعمال ڪيا آهن. * مٿي ٿاڻا ڇڙهيا ڪيترا ڪتاب
اڀر شاستر، ساموادي، مارڪس واد بابت ڇڙهيا ۽ ٻين

* جنوري ۱۹۳۵ ۾ هڪ ٻيڊميٽرڪ جسي

Federation of Conservative & Unionist Associations
ڏي موڪليندي ڇپائين ته ”زمانا جون مسئلا ٿون
هر قوم کي لاچار ڪن ٿيون ته ايڪتا آڻي مرڪز کي زور
ڏيائين. تنهن ۾ ئي سڄو ساموادي ۽ سڄي قوميتا ۽ ٻيا
سڄي اثراد پٽ آهي.“

جي ماڻهو ذاتي طور گانڊيجيءَ سان واقف ناهن ۽
جن فقط سندس لکت وڃي آهي سي ڀانهندا نه هي
هڪ فقيرتن، خشڪ طبع، منهن مايوس زاهد، خوشيءَ وار،
انهن پادرين وانگر آهي ”جي ڪارا چوڻا ڏيکي پيا وعظ ڪن.“
پر سندس لکت سائنس ڪنيا ڪري ٿي. هو پنهنجي
لکت کان گهڻو اونچو آهي ۽ سندس لکت اڳيان رکي
لکن چيني ڪرڻ واجب ناهي. ڪنهن زاهد پاڪدامن
جنس کان ٻنهي نرالو آهي. سندس مشڪ مني، سندس
ٿهڪ ٿهڪ وجهندڙ ۽ کيس ڏسندي ٿي دل من هلاڪا
ٿين ٿا. منجهس سا بالڪ جي سرلتا آهي جا من موهي
ٿي. ڪوئيءَ ۾ گهڙندو نه پاڻ سان چڻ بهار جي هير
جو هڳاءُ کڻي ايندو.

پر منجهس ڪئين اهڙيون ڳالهيون آهن جي هڪ
بقي جو ضد ڪن ٿيون. شايد سيني اعليٰ شخصيتن سان
ساڳي ويڙهڻ آهي. ڪن سالن کان هن سوال بابت
منجهي ٻينو آهيان ته مظلومن ڪاڻ هيتري محبت ۽
ڳڻتي هوندي، ڇو هو تنهن سرشتي جي پنپرائي ڪري
ٿو جو مظلوم پيدا ڪري کين پيڙي ٿو، ڇو اهنسا جو
هيڏو پريمي ٿي سو سياسي ۽ سماجي مانڊاٽو پسند
ڪري ٿو جو نپت هنسا تي منڊيل آهي؟ شايد انهن
چوڻ نه هو پسند ڪري ٿو صحيح نه ٿيندو. هو نه هڪ

ٿڌ ڪو ايترو ڄڻ نه ڪري ها ۽ ڪم چڻي يا ڪري
 پاڻ لاري ٿي حالتن کي ٿيڻ طرح منهن ٿيڻ ها .
 جبل اندر پاڻ هلڪو نه ڪري سگهيس پر ڪي لهايت
 ڏکي ٿيڻهن ڪا اٿس . شڪر جو سڀاڙ ٻر لڳ ۽ چملا
 آلمر جنهن ڪري ماريوسي گهڻو وقت وڙهي نه
 سگهندي اٿس . هن ماليتو لبا جي واديءَ کان اٿس
 لڪري ٻاهر ٿيس ۽ اوه جبل ۾ ڪملا سان هڪ ملاقات
 ٿي . دل ٿاڍي ٻيڙ ٻيڙ ٿي ۽ اڳئين ٿيڙهي جي ڇايا ڇڏي
 ويو . چمر نه چيڪي نه ٿي ، اسن نه نه گڏ هو اسن .

سوار ٿيو آهي. سندس لاءِ هي ”ڪار نهن ۽ سفيديءَ“ جو سوال ٿي پيو آهي، ڇو ٻيا ڪٿي رنگ آهن ئي ڪونه. ٻنهي پاسي اندرين جي ڀرڳڙ ۽ روڪ بابت اهي رايا ڏئي ٿو جي مولڪي غير رواجي ۽ اسپاويڪ لڳن ٿا. شايد هنن ڏينهن ۾ ڪام ڀرڳڙ بابت نون ڪتابن جون ڪميون ڪميون وهنديون ڏسي رهو رخ ورتو اٿس. مان پانين ٿو نه آءُ هڪ رواجي انسان جو مثال آهيان ۽ منهنجي زندگيءَ ۾ به ڪام ڀرڳڙ پنهجو رنگ لڳايو آهي. پر تنهنڪري نه مون ئي سوار ٿي ويو آهي ۽ نه غفلت ۾ ٻيا ڪم ڪاريون مون کان پلايا اٿس. سندس رنگ ٿڌو هڪو رهيو آهي.

حقيقت ۾ گانڌيجيءَ جو رخ هڪ ٽپسويءَ جو آهي، جنهن سنسار کان منهن موڙي، جيون جو انڪار ڪري، جيون کي دوش مه سڃڻيو آهي. سو ٽپسوي لاءِ سمجهڻ سڀاويڪ آهي، پر جن مردن ۽ زالن سنسار جو وهندوار سر تي کنيو آهي ۽ جي زندگي ماڻڻ چاهين ٿا تن سان اهو لاڳو ڪرڻ هڪ ارهڙو راور آهي. سچ پچ هڪ خرابيءَ کان بچڻ لاءِ ٻيون ۽ وڌيڪ ڳريون خرابيون سر تي آڻيون آهن.

ڳالهين ڪندي آءُ وڃي ڪٿي جو ڪٿي نڪتو آهيان، پر انهن ڏکين ڏينهن ۾ جيل اندر سڀ قسم جا خيال ڪنهن به سلسل يا لاڳاپي بنا مون ئي ائين ڌوڪيندا ٿي آيا جو آءُ منجهي ڳنڍيون ڳوڙها ٿي پيس ٿي. سڀ کان مٿي پاڻڪي اڪيلو ويڳاڻو سمجهيم، خاص ڪري جڏهن هن ننڍڙي ڪنڀ جهڙي ڪمري اندر گهٽيل بوسائيل هوس. ٻاهر هجان ها ته رهو

جوي ٿو ته ”آءُ پنهنجيءَ ساريءَ سگهه سان صاف
جوان ٿو ته اڏارين جي چڪ، پتي پٽيءَ ۽ ڄم به،
قدومت هي خلاف آهي.“

انهن ٽيھن ۾ ھڏھن ايندائس ڪامبلڪس ۽
ٻوڙ ۽ منوچند وڏيا جا خيال ٿيلجي رهيا آهن هن
نسر جا ويچار عجيب ۽ ڏورانيان لکڻ ٻا. ڪو ايمان
رکي قبول ڪري يا انڪار ڪري سگهي ٿو. اڏون رستو
ڪوٺي، ڇو جو هفت ايمان ۽ نه عقل جو ڪم آهي.
آءُ نه پنهنجي سر پالمان ٿو نه ٿاڏي پي بهر غلط آهي.
سندس صلاح ڪن حالتن ۾ موافق هجي، پر عام طور
منجهائس برا ٿيڻي ٿي ٿاڏا ٻڌي ٿي ڇوٽي، ٻاڏ
ٿي ٿي، ٻيل رڳون ۽ بمون بدن ۽ لسن جون شرابون
ٿينديون. وڻج جو منجهر بسڪ ڇڳو آهي، پر مان
ٿو پالمان ته ٿاڏي جيءَ جي مٿ ٿو حاصل ڪرڻ ۾
گهڻي قدر ڪامياب ٿيندي. سندس خيال حد لڳهي
پري ويو آهي ۽ گهڻا ماڻهو انهن چوندا ته انهيءَ موجب
هڪ اسانجي وقت ڪان ٻاهر آهي ۽ رواجي طور هفت
هلندا. يا ته استري پرش وڃي گهڻي ٿيندي. شايد
ٿاڏي پي پائي ٿو ته ڇو ته استعمال ڪرڻ ڪري
ماڻهو صرور پوڻ جي گهڻ ۾ وڃي ٿو ٿاڏا ۽ جي قبول
ڪيو ته استري پرش وڃي ڪشش ٿيڻي آهي ته.
مردن زالن ۽ زالون مردن پٺيان ڪاهي ٿو ٿاڏون. پتي
اڏمان واجب لاهن ۽ جيتوڻيڪ هي سوال اهم آهي
ٿڌهن ۾ سمجهان ٿو ته هن سوال جو ڏوهه ڇو ٿي

• مان ڪو وڏو يا هي نظر کان خيال نه ٿو ٿاڏا ۽ پٽ،

پيءُ ۽ ٽيءَ وڃي جنس جي ڪشش ٿي ٿي.

جو لامرديءَ ۽ ستيا ناس جي ڪنني تي رسيو آهي. رومن ڪيٿالڪن به چمر تي روڪ کي ننديو آهي، پر گانديجيءَ وانگر دليل ڪندي ايدڙو ڀري نه وڃي نڪتا آهن. هنن انسان جو سپاڙڙ ڄاڻي ڪڇ هيٺيون سر وٺي ڪو ٺاهه ڪيو آهي. پر گانديجي نه حد کي وڃي رسيو آهي ۽ ڪوبه سنجوڳس، اولاد جي خيال بنا، ڪڏهن به واجبي يا ضروري نٿو سمجهي. نه مرد ۽ زال جي برائي جنس ڪري هڪ قدرتي چڪ ٿئي ٿي، تنهنجو به انڪاري آهي. لکي ٿو ته ڪي چولر ٿا ته منهنجو هڪ ناشدني آدرش آهي ۽ آءٌ مرد زال وچر قدرتي چڪ جو حساب نٿو لڳايان. نه مرد ۽ زال وچر اندرين جي چڪ قدرتي آهي آءٌ قبول ڪرڻ کان انڪار ڪريان ٿو، تنهن صورت ۾ اسين لڙهي هڪ اوڙاهه ۾ وڃي پونداسين. استري پرش وچر هڪ قدرتي ڪشش آهي، پر سا پاڻ پيٽ، ماما پتر، پتا، ڪنيا جي آهي. اهائي قدرتي ڪشش دٻيا کي جهلي بيٺي آهي. ”ٻئي هنڌ تيهان زور سان

”پوپ پائس ڏهين ”عيسائي شادي“ بابت ۲۱ دسمبر ۱۹۳۱ تي اعلان ڪيندي چيو ته ”ائين نه سمجهڻ گهرجي ته شادي ڪيل ماڻهو قدرت جي قانون خلاف هلن ٿا، جي پنهنجن حُسن جو استعمال سالي ۽ قدرتي عقل موجب ڪن ٿا، پوءِ ڀلي خاص وقت ڪري يا ڪنهن وڏي ڪري نئون اولاد پيدا ٿي نٿو سگهي.“ هت ”خاص وقت“ جي معنيٰ آهي ”بي خطري وقت“ جڏهن سمجهيو وڃي ٿو ته سنجوڳس ڪري اولاد جو اڪان گهٽ آهي.

۴. ”مرد پيشيءَ جو شڪوڪ سندس سڌارڻ لاءِ ليڪو
 ٿيو ڪٿي، ڇو جو هن لبڪي دل ٻيا ايشور جي لبون
 موجب هلي ٿي ۽ هلندي.“ تنهن هوندي به دل ٻيا
 کي سڌارڻ لاءِ پاڻ ڪامد ڪهڙا ڪٿي لکڻ لڌو آهي.
 پڻ سندس لاءِ سڌارو معنيٰ منهنجي جو سڌارو، ڏاڍيون
 جيتڻ ۽ ڏاڍين جو آرام نه ٿيڻ، جوئي پاپ آهي.
 شايد سندس آزاديءَ جا ڇيڙا آهن جنهن جو شڪ روشن
 ڪٽاڪ ليڪڪ اهو روشن ڪيو آهي ته، ”آزادي
 معنيٰ پاپ جي بندن کان آزاديءَ سي لفظ هن جو پڻ
 بيشب آءِ لڏن جي لڏن سان ملي اچن ٿا
 هيءُ سڌارو سال اڳ لکيائين: ”جا آزادي عيسائي
 ڌرم بڻهي ٿو سا آزاديءَ پاپ جي بندن، شيطان،
 حوصن هوسن ۽ اڃاين خواهشن جي شڪر کان
 آزادي آهي.“

جي اها مڙهي هڪ وار سمجهڻ ۾ آئي ته ڪاڏاڻيءَ
 جو زال - مرد باهمو، اڄ وڃي ماڻهوءَ کي عجب
 لڳي ٿو، به ڏرا سمجهي سگهيو. سندس اڳيان ”جتي
 اولاد پيدا ڪرڻ جي اڃا ٺاهي آئي ڪو به پوڄ ڪرڻ
 هڪ گناهه آهي.“ ۽ ”هر ئي روڪ وڃي جا طر ٿي
 اختيار ڪرڻ ڪري نامودي ۽ ستيا ناس ٿيڻ وارا
 آهن.“ ”پنهجي ڪٿي جي نتيجن کان پڇڻ غلط ۽
 ٻيئيءَ خلاف آهي..... طعامن جون لذتون ولي دوانون
 پاڻ ڪاٺي نتيجن کان چڻڻ غراب آهي؛ ڪار جا
 مڙا ماڻي نتيجن کان پڇڻ نٿا غراب آهي.“
 مولڪي هيءَ رخ سڀاڻ خلاف ۽ ڏڏڪائيندڙ لڳي ٿو
 ۽ جي پاڻ صحيح آهي ته آڇ شڪ اهو ڪنهن گار آهيان

هيئن انسان جي عقل کي الوداع چئي تنهن جهولي
 زماني لاءِ واهجھ وجهڻ جنهن عقل جي درڪار ڪانه
 هئي، منهنجي سمجھ کان ٻاهر آهي. ڇا ڇيز انسان جو
 فخر ۽ وڏائي آهي تنهن جي گهٽتائي ڪري ننڍا ڪرڻ
 ۽ جو سادو قدرتي چيون من کي وڌڻ ويجهڻ کان
 روڪي سو پسنديءَ جهڙو سمجھجي ٿو. هن زماني جي
 تهذيب ۾ ڪئين خرابيون آهن، پر خوبيون به ته آهن،
 ۽ انهن خرابين کان آڇو ٿيڻ جي به منجهس سگھ ست
 آهي. نسا تهذيب پاڙن کان پئي ڪڍڻ معنيٰ آها
 سندس سگھ وڃائي موٽي هڪ اداس، اولداهي،
 مصيبت زدہ زندگي قائم ڪرڻ. پر جي ڪٿي اهڙي
 زندگي من گھري هجي ته به هڪ ناشدلي ڪوشش
 ٿيندي. نه هن انقلاب جي وهڪري بند ٿيڻي سگھون ٿا
 ۽ نه ڪائس ڪچي ٿار ٿي سگھون ٿا. جن هڪ وار
 عدن جي بستان جو ميوو چڪيو آهي تن جا هيٺڙا
 ويچارا، سي ڪيئن موتي تنهن سڄي اولائي زندگيءَ
 ڏي ويندا؟

هن بابت وڌيڪ دليلبازي ڪرڻ ڏکي آهي،
 ڇو جو ٻئي نڪتو نظرون علحد يون آهن. گانڊيجيءَ
 کي سدائين منش جي موڪ ۽ پاپ جو اولو پينل آهي
 ۽ اسان مان گھڻن جي من اندر وري سماج جي ڀلي
 جي چر لڳل آهي. آءٌ پاپ جو خيال ڏکيو ٿو ڳرھڻ
 ڪري سگھان ۽ شايد انهيءَ ڪري ئي گانڊيجيءَ جي
 منورتي ٿي سمجھي سگھان. هو سماج يا پنڊگتي
 سرشتي کي ٻاهر ٺاهڻ لاءِ نه نڪتو آهي، پر منش
 مان پاپ جون پاڙون پٽڻ لاءِ سنڀريو آهي. لکيو اٿس

ٿري ڪڍڻ ڏيڻ ڇڏي. نه مون کي ٿسوي ڇڏڻ ڇڏي
 سماجڪ آدرش اڻڀري ٿو، روءِ ڪري ڪن شخص
 کي نه ڪهه لکي. سادگي، سوانا، منجهر سمجهڻ ۽
 پسند ڪرڻ ٿو، پر شرير جوت ڪاشٽائون ۽ باسٽائون
 ٿو سمجهڻ. حبش ڪو پٺاوان پيئجي بدن جي ساڌا
 ڪري ٿو نيشن سمجهڻ ٿو ته من ۽ عادتون نه ساڌائون
 ڪري وس آڻڻ ڪن. هو منهن ڀرڻ واري آهي
 نهن منهن کان اڳ ۽ ويل جهجهي سڄي شڪتي به
 وڌي منجهر جي آس رکڻ، يا سور هڻائي ڏيکارڻ
 اچائي ٿيندي. اچائي صحت لاءِ به گهٽ ۾ گهٽ سي
 ساڌن گهرجن جي بدلي صحت لاءِ ضروري آهن. پر
 نهن جي معنيٰ اها ناهي ته سڀني ماري ٿسوي ٿي رهي.
 نه مون کي اهو پسند آهي ته ”سادگي ڪسان جهڙي
 صوف“ کي آدرشي صوف لکيو وڃي، نهن صوف
 کان آڻ نه لکي پڇان ٿو ۽ نهن به نهي ڪمي هٿ ٻڌان
 آڻ نه ڪسان کي نه گولي ٻاهر ڪڍڻ چاهيان ٿو يعني
 نه کين شوري پٽائي بنا ڪن پورائين به شوري سڳو
 سڀيتا جا انگ ڏيڻ چاهيان ٿو. اها صوف نه رڳو مون
 لاءِ سڄي سڳو هي صوف ناهي، پر هن قديماني جهڙي
 ٿي پڙي ٿيندي. ڀلا ”رلي سان هڪ ڪسان
 نهن جتو ڪپڙو آدرش اچي موڙهو آهي؟ اهو رلي
 سان ڪسان پڙهن کان پڙجي ڪڪاڇو ٿي ڏر
 گهٽ پيئجن ڏورن ڇڏو وڃي ٿو آهي.
 ”اڻسڻ کان خالي ٿرائي ناهي
 نه اڻسڻ آسون نه ارمان راري،
 هي موڙو ۽ موڙو ٿوڙيل وڪوڙيل،
 ڀڳو ڀاءُ الجھو- اهو آهي هاري؟“

۱۹۰۹ ۾ هيٺن ٿي لکيائين ته، هندوستان جو چوڻڪارو هن ۾ آهي ته جيڪي پنجاهه سال اڳ سڳيو سو وري وساري. ريلوايون، تارون، اسپتالون ۽ وڪيل، ڊاڪٽر ۽ اهڙيون چيزون سڀ ختم ٿي وڃن ڪن، ۽ ٻئي مٿئين درجي جا سڏجن ٿا تن کي هوش ڌاري ڄاڻي سمجهي سادي آبادگارن جهڙي جيوت سويڪار ڪرڻ گهرجي، ڇو جو سائي جيوت سڳي سگهي جي آهي.“ ”جڏهن ڪڏهن آءٌ ريل گاڏي يا موٽر ڪار ۾ چڙهان ٿو تڏهن سمجهان ٿو ته جو صحيح ناهي سوئي ڪريان ٿو.“ دنيا ۾ تڪا تيز رفتار جا نمونا آڻي دنيا کي سڌارڻ لاشدن آهي.“

سي سڀ مون کي غلط ۽ ضررناڪ اصول نظر اچن ٿا ۽ ائين ڪرڻ به ناشدني آهي. سندن پٺيان اها غريبي، سمن شڪتي ۽ تپسوي جيوت آهي جنهن سان گانڌيجيءَ جو پرير آهي. سندس ويچار موجب سڌارو ۽ سڀيتا گهرجون وڌائڻ ۽ اونچي رهڻيءَ ۾ ناهي، ”پر پاڻمرادو ۽ ڄاڻي وائي گهرجون گهٽائڻ ۾، جنهنڪري سڄو سگهي ۽ سنتوش وڌن ٿا ۽ شيوا ڪرڻ جي شڪتي نه وڌي ٿي.“ جي اهي بنيادي خيال هڪ واري سويڪار ڪبا ته گانڌيجيءَ جا باقي خيال ۽ ڪم ڪاريون سولا سمجهي سگهبا، پر اسان مان گهڻا انهن بنيادي خيالن جو انڪار ڪن ٿا ۽ پوءِ جڏهن سندس ڪم ڪاريون پسند ٿين ٿيون تڏهن ڏانهن ڪن ٿا.

شخصي طور مون کي مسڪيني ۽ مصيبتن جي تعريف نه آڻڻدي آهي. منهنجي خيال ۾ ٻڌهي ڪي

ڇا آهي؟ شخصي آهي يا جماعتي؟ ڳالڙهي سارو
 زور ڄال ڇڏي ڏني ٿو ۽ دماغي تربيت ۽ ترقي
 کي ٿورو وزن ڏني ٿو. رابر ڇڏو يا قابليت ڇڏي ڇڏي؟
 ٿي سگهي ٿي، پر ڏهن يا ڇڏي ڪٿڙي ڪم جو؟
 ڇڏي نه ڪڍين ٿي انهي آڇي ٿو؟ ڳالڙهي ڪي وڃڻ
 صدين جي عيسائي سنتن سان پٺيو ويو آهي ۽ سندس
 ڳوٺا ٻول ائين هي ڏهال سان ٺوڪي اچن ٿا. هن زماني
 جي، ماڻه ڪو وڌيا جي آڇڻ ۽ طريون سان ٿا ٺهن.
 سو ڪري ڪيئن نه هجي پر مقصد ثابت ٿيڻ
 ارمان ڇڏي ڳالهه چئي. ڪوبه ڪم سرالڃي کي
 وسائل لاءِ جهن مرادن جي ضرورت آهي. برابر ٿي
 ٻيهر منطقي موجب نٿي هلي ۽ وقتن سارو مقصد نه
 بدلتا ٻولدا، پر ڪو مقصد ضرور اڳيان ڇڏو رکي ٿو.
 مان پائيان ٿو نه ڇڏين لهي ٿو ٻين ڳالڙهيءَ جي
 من پر مقصد ثابت ٿيڻ ناهي. هڪ رخ رکي اوڏاڻو
 ڏوڪي هلڻ جي وڏي لوڙائس، پر سوسپ هالوڪن
 حالتن ۽ ڏهالن سان موافق ناهي ۽ اڃا تائين ٻيئي وڃڻ
 موافقت نه آهي سگهو آهي يا نه مقصد ٿي سگهي
 جا ڏاڪا نه ٻڌي سگهو آهي. تنهنڪري ئي
 لهي نه ڏنڊو آهي ۽ چٽائي نٿو چاهي. جڏهاڻ
 پڇو به سال اڳ هن پنهنجي جيوت جي فلسفي
 ڏکي آفرنگا پر ناهي ٿڌاڪر سندس روح لاڙو ڪا
 صاف رهيا آهن. خبر ناهي نه آهي اوائلي خيال هن و
 نه سندس پڪا ويچار آهن. مان نٿو پالبان نه هو
 ساڳيا اٿس، پر آهي نظر پر رکڻ سان سندس
 خيالات جي ٻي آباد جو پتو لهي ٿو.

گذرئي جو ڊپ، آئينده جو ڊپ، غريب جو ڊپ،
 غنيءَ جو ڊپ، وڏن پادرين جو ڊپ، يهودين ۽ يونانين
 جو ڊپ جي عالم آهن، گالن، گاڻن ۽ هونن جو ڊپ جي
 جهنگلي آهن، ڪارٽيج جو ڊپ جو دور ڪرڻ لاءِ توهان
 کيس ناس ڪيو ۽ هاڻي سڀ کان وڏو ڊپ شاهي
 ٿيسر جو جهنگي بت پرستي توهان پاڻ پيدا ڪئي ۽
 هاڻ مون نڙدن رولو جو ڊپ جو در بدر ڌڪا کائي
 ٿو، سڀ جو ڊپ سواءِ خدا جو ترس. ڪنهن ۾ به ايمان
 نه، سواءِ خون، اوهه ۽ سون ۾ ايمان. تون روم جو
 حمايتي سڀ کان ڪنئين ٿو، آءٌ سلطنت الاهيءَ جو
 حامي سڀ سهي، سڀ وڃائي سدا جي تاج جو والي
 آهيان.

پرهين وقت گانڌيجيءَ جي مهڻا سندس خد هون ۽ مون
 تي شخصي مهر بالين جو سوال ٿي ڪونه هو. انهن سڀني
 هوندي ڪير ڄاڻي ڪيترين ڳالهين ۾ هو بنهه غلط هجي.
 اٿي پئي سندس ڪهڙو منزل مقصد هو؟ هيٺون سالن
 کان ساڻس ههڙو گهاٽو سنڀڌ هوندي به خبر نٿي پوي ته
 ڪيڏانهن ڪاهي ٿو. مان نٿو ڀانيان ته سا ڳالهه سندس
 اڳيان چئي آهي. ڇي هون لاءِ هڪ قدم ڪافي آهي
 پر پوءِ آئينده جو ڀرڻو ڪٿي ليو پائي نٿو ڏسي يا
 ڪا چئي مراد اکين اڳيان نٿو آئي. وڏو ڏيئي چونڊ
 ته اُپاون جي سار سنڀال رکو. مقصد پاڻيهي پاڻ سنڀاليندا
 پنهنجي رهڻي ڪرڻي صاف سٿري ڪريو ۽ ٻيو ڪ
 اُڪوئي نه ڪريو. هي ڪو سياسي يا وڳيائي ۽ شا
 اخلاقي به جيوت ڏي رخ ناهي. تنگ نظر کان اخلاق
 آهي، ۽ جواب ڏيڻ بدران اٿڻو سوال اُٿاري ٿو ته نيڪ

هو چڻ هند جو هوڏوڏو سروب پڻي ٻوڙ هن
 پراچين ۽ پڙيل يوسي جي اتر آلم سندس مک مان
 بولي لکي. چڻي ڪٿي ۽ پاڻ هند هو ۽ سندس اوڻايون
 به هند جون اوڻايون جون. سندس بي عري سندس
 نه ٻو ملڪ هي بي عري هئي. هن وائسراءِ صاحب ۽
 بين سندس بي پرواهي ۽ گهٽتائي ڪئي ٿي ٿي ڪي سر
 ٿي ٻيئي نه پنهنجي ٻوڙ هي ڪٿي لڳ لڳداهن.
 ياد آلم ۱۹۳۱ء ۾ گول مر ڪائونسل سان موٽندي
 جڏهن ٻڌو ته روم جي سنڌ بابا گانڌي جي ملاقات
 ڏيڻ کان انڪار ڪيو ٿڌهن ڏاڍو ڏک ٿيو. اهو انڪار
 هند جو اڳيان هو ۽ زور ۽ ڌڪ نه آلم نه انڪار جاتي
 پڻي ڪيل هو، پر شايد امان جو بحال نه هون.
 ڪٿاڪ ڇوڄ پنهنجي ڌاري ٻاهر ستن ۽ ٻهائين ڪي
 لکي ٿي ڪن ۽ ڇاڪاڻ ته ڪن وائسٽ پادري
 گانڌي جي ڪي مياڻش ۽ ڇو عسائي سڏيو هو سو
 سنڌ بابا ضروري سمجهيو ته هن ڪٿي آ ڪٿي
 همتايان.

ساجي وقت اپريل ۱۹۴۴ ڌاري مون نواب شا جا
 نوان ٽاڪ پڙهيا ۽ On the Rocks جو مک پڙهيو،
 جنهن ۾ عيسائي ۽ ٻليٽ وچر ڪٿو ٿي اڪن چڪن
 ٿي پس. حق ساڳيا لفظ آڇ ٿي لکي ٿي آيا، جڏهن
 بي ڌڪ سلطنت پئي ڌڪ مياڻش هي سامهون ڪري
 آهي. منڍ ۾ حصو تبلي روم هي ٻليٽ ڪي هنن
 ٿو چوي، ”آءٌ ٿو ڪي جوان ٿو ڏٺ ڪڍي ٿو ڪر
 روم جي عظمت جون اڻايون ڳالهيون مون سان نه ڪر
 جا ٿون روم جي عظمت سڏين ٿو سا رڳو ڏٺ آهي

ماری ٿو، تنهنڪي اکر به ٿڌو ڪڇي، يا نه ٿيهاڻ ٻيڙي طرح، ڪنهنجو به وار ونگو ڪرڻ بنا، انسان جي من کي مروڙي، دل کي ٿوڙي، آتما کي ڦيهي ڦسائي ڇڏي ٿو.

پر ائيني تنهن شخصي تي سوچ ويچار ڪير جنهن اندر پرهيءَ آئند ماڻه ڇائي هير، ڪهڙو نه عجيب انسان ڪهڙي نه عجيب ۽ اديت سندس آيا، جو منڊ وجهي ماڻهن کي هيئن موٽي ٿو. سندس لکڻين ۽ چوڻين مان ٿوروئي سندس پوري پورو پوي ٿي، سندس سڄي شخصيت انهن کان گهڻو اونچي اعالي آهي. هڪ جون به ڇا نه شيوانون ۽ مذهبتون ڪيون اٿس. ماڻهن پر همت ۽ مردانگي ٿوڪي، انتظار، سچن شڪتي، ۽ متحد لاءِ مرڪي ڦر بانڊون ڪرڻ سڀڪارو هوائين. پنهنجي هيڏي نماڻائي سان کين نه ڦٽرائي ڏاڍو هوائين. انهن ئي ڇهائين ته ڇال چر تر جو پٺا بيهاد همت آهي آهي ۽ همت بنا نه آهي. نيتي، نه ڌرم ۽ نه پريم. ”جو ڊپ جو ماريل آهي سو سچ ۽ پور جو مارڻ وٺي ٿو.“ سگهي. ”هنسا کان هيٺو پهندي به اسان کي ٻڌاڻو اٿس ته، ”ڪاٺر تا اڃا چيز آهي ڇا هنسا کان به وڌيڪ ڌڪار جهڙي آهي.“ ”ڪم پر انتظار هڪ اقرار آهي ته ڪم ڪري ڏيکارو. ڦر بانيءَ بنا، انتظار ۽ سنجي بنا اسان لاءِ ڪابه اميد ۽ چوڻڪارو ناهي. انتظار بنا رڳي ڦر باني ئي ڪار ٿيندي.“ لفظ ۽ سندرو چن آهن جي سڪي سڪيا ڏين ٿا، پر انهن لفظن پٺيان هڪ شڪتي هئي ۽ هند به ڇانو ته هي هڪو سري چوي ٿو سوئي ڪندو.

۽ ڇاڻ هي ڇا اچي ٿو هو؟ اوچتو پاڻ کي 'علمبور'
 ڄڻل ۾ اڪيلو ويڳاڻو سمجهيو. زندگي هڪ نر ڀت نظر
 آيو. پنهنجو سج ٿي واکا ڪيا. هي ٽڪا سبق سکيو
 هوس ته ٻي ڏکي ۾ ڏکيو ۽ سورائو سڄي هاڻي سڪو
 دوم ٿي ڪنهن ۾ اهم معاملي ۾ نٿي ٿي ياڙو اسڪه ناهي.
 زندگيءَ جو ستر اڪيلي سر جڳائي ٿو. ٻين تي پور ۽
 رکڻ مان دل ٽٽڻ جو اڻڪان آهي.

دل ۾ ڊبل ڪروڙ، ڪڇ ڌرم ۽ ڌرمي مورليءَ
 تي چنڊ ٻير. ٻيهر ٿي ڌرم، ڄاڻان جي ڄاڻائي ۽ مشعل
 جي ماطو ڪٽڻ جو ڏسڻ ٿي آهي، ۽ جو سندس آڌار
 ڌرمي چوڻ ۽ حوالن تي نه آهي؟ هي ڌرم آلمڪه
 هئڻ جي همار ٿئي ٿو، پر سڄي آلمڪا ۽ آليا ٿي
 وستن کان ڏيڻان ڏور نه آهي؟ هن دنيا ۾ ڄاڻ
 ڪرڻ لهندڙي هن دنيا ۾ انساني گهرجن ۽ پنڊگي
 ضرورتن ۽ سماجڪ اڻڄاڻ ۽ ڇو پتو ڏيس ٿو؟
 اڳواٽ ٿي ايمان سلامت ڪري حبشتن کان منهن موڙي
 ٿو، ته مٿان ڪو روڊ نه ملي، جي آڻ سج ٿي ٻيٺل،
 سج، سارو سج مون تي لڏو آهي، ٿان جو سج ڳولي
 لٽي ٿي نه ٿا لڳه ٿي رهيس. ٻين کي ٻڌائڻ جي ٿي
 ٿن ۾ ٿار رهيس ٿي. پر سج ڳولڻ جو سنڪلپ ڪرڻ
 ۽ ايمان سلامت رکڻ جو نٿو ڪرڻ، ٻئي ساڳيون ڳالهون
 ناهن. ڌرم آکاڻيون ته صلح سامهه جون ڪٽندو آهي،
 پر انهن مستانن ۽ سرشتن جون پنهنون نري ٿو جي
 زور ڏيو نه هوند ڏرو به بچائي ڪنهن سگهن. ڌرم تلوار
 جي ٻيهر کي نڌي ٿو، پر جو ٻيهر سري سري ٻائي
 سانٿيڪا وٽس ٻيهر انسان کي اڪون ڏکون ڏيئي

ڏهن ٻين سوالن کي خاص ڌيان ڏيڻ ۽ سندس شخصي
 خود پيدا ڪيل پابنديون، جن ڪري جيل کان ٻاهر
 هوندي به، هلاچل ۾ بهرو نه وٺڻ جي پرڳيا ڪرڻ ۽
 سندس نئون وفاداريون ۽ نوان اقرار، جن ڪري اڳيون
 وفاداريون ۽ اقرار ۽ ڪارروايون پنڌي هٿي ويا، جڏهن
 اهي ڪارروايون، جي سائين سان گڏ شروع ٿيل هيون،
 سڀ آڇا ختم ٿي نه ٿيون هيون. انهن سڀني ڪري آءٌ
 بيزار ٿي هوس. جيل کان جيڪو ٿورو وقت ٻاهر هوس
 تڏهن به اهي ۽ ٻيا فرق اڳي کان وڌيڪ چٽا ڏٺا.
 گانڌيجي ۽ جو چوڻ هون اسان پنهجي وچ ۾ فطرتي
 فرق هئا. پر اهي رڳو سياڻو نه هئا، ۽ محسوس ڪيم
 ته ڪيترن سوالن بابت منهنجا رايو پڪا، چٽا ۽ سندس
 خلاف هئا. هيستائين وٽ سارو اهي رايو ڏيها هير،
 انهي لاءِ ته جنهن قومي آزاديءَ لاءِ ڪانگريس لڙي
 ٿي تنهن سان وڌيڪ سچو رهان. ڪوشش ڪيم ته
 پنهجي اڳواڻ ۽ سائين سان وفادار رهان، ڇو جو اخلاقي
 طور آءٌ مقصد ۽ سائين سان وفاداريءَ کي بلند درجو
 ڏيان ٿو. اندر ۾ پاڻ سان ڪئين جنگيون جو ٿيم جڏهن
 پانير ته پنهجي اخلاقي ايمان جي لنگر کان گهاٽي ڌار
 ٿو ٿيان. پر وري به ٺاهه ٿي تيار ٿي ويس. شايد غلطي
 ڪيم، ڇو جو انهي لنگر جو ترڪ ڪڏهن به ڪنهن لاءِ
 صحيح نٿو ٿئي. پر اصولن جي ڪشمڪش هوندي به
 آءٌ وري سائين کي چئو ٿي پيس ۽ آس رکي وينس
 ته واقعي جو چڪر ۽ جنگ جي رفتار منهنجون مشڪلاتون
 دور ڪري منهنجي سائين کي منهنجي نڪته نظر جي
 ويجهڙو آڻيندا.

ٻيو ڪري سياست جي چال نه اونچي ۽ اعليٰ ٿيندي.
 - وٺڻ قبول نه ڪرڻ ۽ متعلق جي صديءَ سبب قسم جا
 اٻاڙ واجب نه هئا. پوئين نئون سر ۽ سهڻائي نه هئڻ
 کان ٻاهر ڪٿي نه ويا ۽ ٻين جا آخر ۾ انگور ٿي
 ڏمڪي ويس.

سڄو بيهان اٿڻو هو جو ٻڙهي ڏنس ۽ ڏاڍو هزار
 ٿيس، آخر ۾ ڪانگريس جي اڇا هيءَ صلاح ڏنائين
 ته، ”توهين ٿيا ڳڻ ۽ عرصي جي سونين سوبيا سڪو.
 قوم کي پنهنجو ڪرڻ جا ڪم ڪريو يعني ته پاڻ ڪٿي
 اُٿي ڪاڌيءَ جو ٻوڙ ڇڏ ڪريو، پاڻ هڪ ئي سان وهندڙ
 ۾ محبت ڪري مرن جي ڏسن ۾ اتحاد آڻيو، پاڻ
 پنهنجي رهڻيءَ سان اڇو ٿيڻ جو هر طرح ٺاڙڻ ڪريو،
 پاڻ ٻوڙ رهي، بيدار شيون واپرائيندڙن سان ملي ملي،
 بيدار شين جو وائوٽ بند ڪرايو. سي سڀ شيون
 ڪندي توهين غريبائي رهڻي لاءِ اڃو وٺڻ حاصل ڪري
 سگهيو ٿا. هن لاءِ اها رهڻي ڏکي آهي سي ٻئي انهن
 ڏهن قومن جي هنرن کي وڃي ڏيکارڻ جن ۾ سڀ هيري
 پيدايش آهي.“

اسان کي الٽي ئي سياسي ستاڙ جو عمل ڪرڻو هوندو.
 لڳ ڀڳ نه مڃڻي ۽ سندس وڃڻ ۾ وڏو ويڇو پئجي
 ويو هو. هڪ سؤ جي سؤت اڳوڻا سان ٻانڀر نه ڇڏي
 ٿاڻن ۽ ٽنن سان آڻ سائين سالن کان ٻڌل هوس.
 ٽي ٻيون هون. گهڻي وقت کان هن اندر هڪ ويڙهه
 جي رهي هئي. هيڪي ڳالهيءَ ڪيو هو جو سڄو
 سمجهيو ته پسند ڪيو هوم. مٿي سندس اڻواس، هڪ
 هلندي جڏهن سندس ساٿي چنگ آزاديءَ ۾ جيل

ئي ويئي؟ هيءَ ڳالهه مون کي نهايت بيهودي ۽ ايتي ۽
 خلاف لڳي. ستياگرهه ڇا آهي يا ناهي سو نرينه ڪرڻ
 جي آءٌ هام نٿو هٿان، پر پنهنجي غريبائي نموني چال
 چوڻ جا ڪي آدرش اڳيان رکيا اٿم. سي سڀ گانڊيجي ۽
 جي بيان ڪري ٿو پر پئجي ئي ويا. خبر هير نه
 گانڊيجي اڪثري پنهنجي ۽ آندرين جاڻ موافق هلندو
 آهي ۽ ڪثري اها جاڻ صحيح نڪرندي آهي. آءٌ
 تنهن کي ”آندرين جاڻ“ سڏڻ پسند ڪريان ٿو ۽ نه
 اندرون آواز ”يا پراڻا جواب.“ ڪئين پيرا ڏٺو
 اٿئون ته ڪيئن نه عام جي دلين ۾ پيهي عين وقت
 ئي قدم کڻي ٿو. جي دليل پوءِ ويهي پيش ڪندو
 آهي سي پوءِ جا خيال ويچار ۽ وري خاطر خواه هوندا
 آهن. ڪو اڳوان يا گرم وير نازڪ وقت سدائين ڪنهن
 اندرين بوجھ جي سوچڻ تي وڌيڪ ڪندو آهي ۽
 پوءِ ويهي تنهن لاءِ سبب سوچي ٿو. مون به سمجهيو
 ته هل چل بند ڪرڻ پر گانڊيجي بنهه صحيح هو. پر جو
 دليل ئي ڏنائين تنهن اسانجي عقل سان مڃڻ تي ڪيو
 ۽ جنهن اسان کي حيرت ۾ ٿي وڌو. آشرم واسين سان
 ڇا ڪري نه ڪري پنهنجي مرضي جو مالڪ هو ۽
 هنن به ڪئين پرڳڻائون ڪيون ۽ ساڻ ٿاڻون سر تي
 ڪنيون هيون. پر ڪانگريس ائين نه ڪيو هو ۽ مون ته
 ائين نه بوليو هو. پوءِ اسين ڇو آتمڪ ۽ اڌ ياتمڪ سببن
 ڪري پيا هيڏي هوڏي گهلجون؟ تن سببن ڪري
 به ڪا سياسي هل چل هلي سگهي ٿي؟ مون برابر
 خوشيءَ سان (پر ڪن حدن اندر) ستياگرهه جو ايتي
 روپ سٽيڪارو هو. سو روپ پسند هوم ۽ چير نه

دل مائدي ٿر نه هي شخص ڪالگريس هي ڪمن ۽
 هل چل ۾ پر ڪه بردبار هوا سي شخص هتي پني ٿيا ۽
 پر ٿر سي ئي ٻيا جن ڪڏهن نه پاڻ نه وڪيو هو
 ڪي ڏينهن پوءِ هشتوار ”اسٽنٽمن“ مامر ۽ منجهس
 سو بيان پڙهس جو ڪالڊيجي ۽ هل چل بند ڪرڻ وقت
 شايع ڪيو هو. پڙهي وايون تال ٿي ويو. دل چڻ
 وڃيڻ لڳو. وري وري پڙهس، سان جو هل چل ۽
 ڳڻولي ڪڍڻ من جو من ۾ غائب ٿي ويو ۽ اٽلو ٻا ٻڪ
 ۽ گمان من ۾ پيدا ٿيا. ڪالڊيجي لکيو ته، ”هي سان
 سناگره آهرم هي واسين ۽ سائن سان ڳالهون ڪندي
 ۽ سال ۾ آهر .. خاص ڪري هڪ ڇولي ۽ عزت سالي ۽
 سان ڳالهون ڪندي اکيون ڪلر ۽ ڏنر نه هن کي چيل
 جو پورو ڪم ڪرڻ کان ڪتاب واپس وٺڻ ۽ پسند هوا.
 سو سڀ هڪ سناگره هي نمن خلاف آهي پر هن
 سالي ۽ چون ڪمزور يون ڏسي، ڇهين سان پير الڙ مولڪي
 پنهنجون ڪمزور يون اکين اڳيان ٿري آيون. هن لڳي
 آ ۽ سدس ڪمزورين مان واقف هوس. پر آ ۽ انڌو هوس.
 اڳوان ۾ انڌائي معاف ٿي ٿي سگهي. هڪدم سمجهيم
 ته هي الحال مٿس مولڪي لاءِ مالي هل چل جو اڪلاو
 عرصي ٿيڻ گهرجي.“
 هن ”ساليءَ“ هي ڪمزوري يا اراد، هي ڪٿي
 مڃڻ نه به سا حس ڳالهه ٿي. آ ۽ پاڻ ٽپن ڏوهه ۾
 ڏوهاري ٿيو آهان، پر ڏرو به پڇتاءِ ٿو ڪريان. پر
 هي ڪٿي سا وڏي ڳالهه سمجهجي ها ته هڪ بندي
 جي خطا ڪري ڇو هڏي هل چل، جنهن هزار لک
 سڏي ان سڏي طرح ڇڪڙيل هوا، هٻت مٿي ڪئي

ټیټ وارو هو ؟ څچ وخت کان خیال هوم ته کانگریس
چونډن کان پري رهي کين سگهندي . جیل کان پنج
مهنا بهر هوس تڏهن هن طرف لږږ کان کانگریس
پکي روکيو هوم . تڏهن لږ ته اچا پورو وخت نه آيو
آهي ؟ ائين کړږ سان نه رږو کانگریس جو هل چل
تان ډيان لهي ويندو ، پو چي سماجک انقلابي خیال
کانگریس اندر سمې رهيا هوا سي زور نه وړندا . چير
ته جيترو وخت هل چل هلندي او تروني وخت اهي
نوان خیال عام پر ټو هيلن پر قهاجي ويندا ؟ اسانجي
سياسي يا آرک حالتن جي ته پر سچيون حقيقتون ظاهر
ٿي بيهنديون . هک هند لينن چوي ٿو ته ، ” کابه ؟
کټري به سياسي تحرک کارگر آهي . چو جو اکل
پدرو ٿي پوي ٿو ؟ سياست پر اصلي طاقتون لکري
نروار ٿين ٿيون ؟ کوڙ کوڙ ثابت ٿين ٿا ؟ ٺلها بول ؟
خوابي قصا کافور ٿي وڃن ٿا ؟ حقيقتون لنگيون ڏسي
سگهجن ٿيون ؟ خلق به لاچار ٿي حقيقتن مان واف
ٿئي ٿي .“

مان پاڙي وينو هوس ته انهيءَ ريت کانگریس جو
من وڌيک روشن ٿيندو ؟ اها جماعت پنهنجو عين
مقصد ڄاڻي وڌيک مضبوط ٿيندي . پوءِ شايد منجهانس
کمزور گروهه هتي ويندا ؟ جو به چڱو ٿي ٿيندو . پوءِ
جڏهن هن وقت جي نالي ماتر اصولي هل چل بند کٽي
ويندي ؟ اسين وري قانوني طريقا اختيار ڪندا-سين
تڏهن کانگریس جو برجستو ٽيز طرف انهن طريقن
جو به انقلابي مرادن سان ٿي استعمال ڪندو .
چير ته شايد سو وخت به اچي چڪو آهي . پر ڏسي

”هي ٿرپ آ منهنجي من ۾ - پوءِ ڇو طرف لهاريان ۽
 نڌو گناه لڏو ڇاڪي - وڃي باقي دم گذاريان ،
 اي آما ، هي منهنجو پڙو - حو آ پرن منهنجي آيل ،
 سڀ ڪتاب ويس آڏاهي - پوءِ اهڙو آ اڪايل .“
 اڙيل آيو ، ٻاهر چرن ڪرون جبل اندر مون وٽ
 سڙڪو پائي پهتئون . وطن ڇڏيئون نه هيون ۽ سڀ
 ٽٽا يا ائون ، جبل جي سڄي تشددات هڪ ڀيري ڳالهون
 ڪندي سڙ ٿي نه رهي . ڏانڊي دل ڇل بند ڪئي
 آهي . اس ٺٺا پيرو ، پر سا ڪم ڪار ڪي نه هئي .
 ڇا دل دل ڪن سان کان انگ سڱ هم سا سمجهي
 وڃي - ٻڌي دل آڏاس ٿي . پر دل من سمجهان نه
 اٿس اوس ٺٽوئي هو . اڄ نه سڀان دل ڇل ئي الحال
 سمجهي ئي هئي . حروي شخص نه ڇا نه ٿي ڪندي
 مدد نائين مٿاڻو کڻي ڪن . پوءِ قومي حماعتون هـ
 نولي ڪارروايون نه ڪنديون آهن . خاطري هـ
 گانڊيتي ۽ ماڪ جي نص ۽ جڳجهن ڪانگريس
 رڳو صحيح - چاڻي هئي . سو هن نئين ڳالهه تي ڇا
 ٿي ، پاڻي ٻوڙ چاڻي سرچاڻي وٺس .
 هي نه ٻڌم نه ڪاٺولن ۾ وري وڃڻ لاءِ ڇڏي
 سراج ٻارڻي حشارڻ ڇا سڃاڻي رهيا هئا . سو به

ټیټ وارو هو ۽ ټیټ وخت کان خیال هو م نه کانگریس چوښدن کان پري رهي کين سگهندي . جیل کان پنځ مهنا بهر هوس تڏهن هن طرف لږڻ کان کانگریس ته کي روکيو هو م . تڏهن لږ ته اچا پورو وخت نه آيو آهي ۽ ائين ڪرڻ سان نه رڳو کانگریس چو هل چل تان ڌيان لهي ويندو ، پر جي سماجڪ انقلابي خیال کانگریس اندر سمی رهيا هوا سي زور نه وٺندا . چير نه جيترو وخت هل چل هلندي اوترو ئي وخت آهي نوان خیال عام پر ۽ پڙهيلن پر ٿهجي ويندا ۽ اسانجي سياسي يا آرٽڪ حالتن جي ته پر سچيون حقيقتون ظاهر ٿي بيهنديون . هڪ هنڌ لينن چوي ٿو ته ، ” ڪابه ۽ ڪهڙي به سياسي تحرڪ ڪارگر آهي . چو چو اڪل پٿرو ٿي پوي ٿو ۽ سياست پر اصلي طاقتون اڪري نروار ٿين ٿيون ۽ ڪوڙ ڪوڙ ثابت ٿين ٿا ۽ ٺلهه ٻول ۽ خوابي قصا ڪافور ٿي وڃن ٿا ۽ حقيقتون ننگيون ڏسي سگهجن ٿيون ۽ خلق به لاچار ٿي . حقيقتن مان واقف ٿي ٿي . “

مان پاڙي وينو هوس نه انهيءَ ريت کانگریس جو من وڌيڪ روشن ٿيندو ۽ اها جماعت پنهنجو عين مقصد ڄاڻي وڌيڪ مضبوط ٿيندي . پوءِ شايد منجهانس ڪمزور گروهه هتي ويندا ۽ جواب ڇڏوئي ٿيندو . پوءِ جڏهن هن وخت جي نالي مائر اصولي هل چل بند ڪئي ويندي ۽ اسين وري قانوني طريقا اختيار ڪندا-مين تڏهن کانگریس جو پرچستو ۽ ٽيز طرف انهن طريقن جو به انقلابي مرادن سان ٿي استعمال ڪندو . چير نه شايد سو وقت به اچي چڪو آهي . پر ڏسي

آء - وڊراني.

”هي ٿڙپ آ منهنجي من ۾ - ٻيو چو طرف لھاريان ۽
ٿڌو گھاس لھو چاڪي - وڃي باقي دم گذاريان .
اي اُما، هي ٿيندڙو ٻيڙو - جو آ ٻين ٿيندڙي آيل،
سڀ خواب ويس اڏامي - ٻيو اڇڙو آ اُڪايل،“
اپريل آيو. ٻاهر جون ڪنڊون جل اندر مون وٽ
سراڪو پاي ٻڌيون، وڻج ڇيڙيون نه هون ۽ سڪ
ٿڌاڻيون، جل جي سھڻين ڏک ٻيڙي ڳاڙھون
ڪنڊي ڪوٽ ڪوٽ ڪوٽ ڪوٽ ڪوٽ ڪوٽ ڪوٽ ڪوٽ
آهي. اس وڻج ايترو، پر سا ڪو مبارڪ ڪي نه هئي.
ها دل دل ڪن سالن کان انگ - انگ ڏهر سا سمجهي
وڃي - ٿڌي دل اداس ٿي. پر دل من سمجهان نه
الھن اوس ٿيڻي ڏو. اڄ نه سڀان دل دل هي الحال
سمجهي آهي. ڪڙو شخص نه ڇا به ٿي ڪڙي
مدد نائين مٿاڻو کڻي ڪن، پر قومي حمايتون هن
نولي ڪارروايون نه ڪنديون آهن. خاطري ڏهر نه
کانڊي جيءَ ماڪ جي ليڪ ۽ ڇوڇو ڪانگريسن جي
رڳو مدد ڪيائي هئي. سو هن ٿيڻ ڳالھ ٿي جا آڻڻ
ٿي، پاڻي ٻيڙي ٻيڙي ٻيڙي وٺس.

هي نه ٿي ڪاٺولن ٻيڙي وڃي لاء ڇهولي
سوراج ٻيڙي ڪارو ڪاٺولن ٻيڙي وڃي لاء ڇهولي

جا دل ۾ ليل جي هڪ ڏسڻي وائسٽي آزادي پرست انگريز
پيش ڪيا آهن تن مان خبر ٿي پوي ته مصر ۽ هند
جي آزاديءَ جو سوال مونجهارن کاڌو آهي. جيئن
”اسٽيٽسمن“ اخبار هڪ مکيه ليک ۾ لکي ٿي ته
”خراپيءَ جي چڙ اهاڻي آهي چورواچي مصري ووٽر
جي رهڻي ۽ منور ٿي تنهن رهڻي ۽ منور ٿي سان
نا موافق آهن، جن ڪري لوڪشاهيءَ جي ترقي ٿي
آهي.

انهيءَ ناموافقيت جو هي مثال ڏنو ويو ته،
”يورپ ۾ لوڪشاهيون هن ڪري خراب خوار ٿيون
آهن جو بلڪل گهٽيون پارٽيون ٺهيون؛ مصر ۾ اهاڻي
مصيبه آهي جو فقط هڪ يعني وفد جي پارٽي آهي.“
هند ۾ اسانکي چيو ٿو وڃي ته فرقيدار فرقن ڪري
توهانجي جمهوري ترقي ڏکي ٿيندي ۽ تنهنڪري
علم منطق موجب اهي فرق دائمي قائم ڪيا وڃن
ٿا. ڇي توهان ڪافي اتحاد جو معادو ٺاهي. مصر ۾
فرقا ٺاهن ۽ خاصو سياسي اتحاد موجود آهي ته اُتي
وري اهو اتحاد آزادي ۽ جمهوريت جي آڏو اچي
ٿو. تڏهن چيو ته هن جمهوريت ڏي رستو سڌو ۽
سوڙهو ٿي آهي. ڪنهن مشرقي ملڪ لاءِ جمهوريت
معنيٰ — سلطنت جي حاڪمن جا فرمان بچاءُ آڻڻ ۽
سندس ڪيسي کي نه جهٽ. انهن ئي شرطن تي سو ملڪ
لوڪشاهي آزاديءَ جو چشڪو وٺي سگهي ٿو.

مشتن بر کانی به دُرې بهدا کئی آهی. اعلان موجب
 کس خانلری آهی نه سب سیاسی پارلیون، وود
 پارتی، وودو، سانس مپکار کری یا نه رومی
 کانترلس سڌائندون یا وودو کئی مجلس لاء چولندون
 کندیون ۽ آهر نهن جوڙک بڻالیندون، لهنچي
 اعالي معني نئی آهی نه وری آهر او کشاهی خواهدار
 راج قائم لندو، هو اوارنج مصر لاء خطرناک ناهه
 کیر آهی. ماهی ۽ بر اترجي راج همیس عام ملک جا
 مراب م مراب خوش جدا اثار یا ۽ ذار یا آهن.....
 بهینکی مصر می سانس ۽ مالین می کاه الدون
 جان دولتی سو هوادو نه چولندون معنی وودو
 وارن می به پالی ۽ م بهولد. لهنچکری می وقت سر
 کر جوڙو قدم کئی هن کری روکیو نه ویدو
 نه اسان متان وری هک بهودک اوکشاهی، ذارین
 می دشمن، اثنایین، حکومت سوار نی ویدی.
 "مهاو ۽ می صلاح آهی نه، وود کی د پالی هسانا
 لاء حکومت بود چولندون م دمل ذی. او مهاو
 کی ارمان آهی هو ورور اعتر جو دماخ اتر و قاعدی
 نوس آهی هو اتر و کو کر بهیه کین کندی.
 لپار اعالي صلاح ذی نو نه هو. الکرین ووزاب
 دمل ضرور ذی ۽ شد مد سان عر کین کی
 پتالی نه الی سر جو خواهدار وراج آ ۽ بنی ۽ قائم کرا
 نه د بندس."

الکرین ووزاب جا کدی یا نه کندی
 یا مصر بر جا لندو یا مولکی مصر کانی ۵ بر هن قسم
 ۵ نومبر ۱۹۳۵ م مصر م الکرین خلاف کپتن هند
 ساد نیا.

جا دليل جي هڪ ڏسڻي وائسٽي آزادي پرست الگريز
پيش ڪيا آهن تن مان خبر ٿي پوي ته مصر ۽ هند
جي آزاديءَ جو سوال مونجهارن کاڌو آهي. جيئن
”اسٽيٽسمن“ اخبار هڪ مکيه ليک ۾ لکي ٿي ته
”خراپيءَ جي جڙ اهاڻي آهي جو رواجي مصري ووٽر
چي رهڻي ۽ منورتي تنهن رهڻي ۽ منورتي سان
نا موافق آهن، جن ڪري لوڪشاهيءَ جي ترقي ٿي
آهي.“

انهيءَ ناموافقيت جو هي مثال ڏنو ويو ته،
”يورپ ۾ لوڪشاهيون هن ڪري خراب خوار ٿيون
آهن جو بلڪل گهڻيون پارٽيون ٺهيون؛ مصر ۾ اهاڻي
مصيبت آهي جو فقط هڪ يعني وفد جي پارٽي آهي.“
هند ۾ اسانکي چيو ٿو وڃي ته فرقيدار فرقن ڪري
توهانجي جمهوري ترقي ڏکي ٿيندي ۽ تنهنڪري
علم منطق موجب اهي فرق دائمي قائم ڪيا وڃن
ٿا. ڇي توهان ڪافي اتحاد جو معادو ناهي. مصر ۾
فرقا ناهن ۽ خاصو سياسي اتحاد موجود آهي ته اُتي
وري اهو اتحاد آزادي ۽ جمهوريت جي آڏو اچي
ٿو. تڏهن چئبو ته هن جمهوريت ڏي رستو سڌو ۽
سوڙهو ٿي آهي. ڪنهن مشرقي ملڪ لاءِ جمهوريت
معنيٰ — سلطنت جي حاڪمن جا فرمان بچاءُ آڻڻ ۽
سندس ڪيسي کي نه ڇهڻ. انهن ئي شرطن تي سو ملڪ
لوڪشاهي آزاديءَ جو چشڪو وٺي سگهي ٿو.

ملڪن ۾ ڪاٿي به ڏري پيدا ڪئي آهي. اعلان موجب
 کيس خاطر آهي ته سڀ سياسي پارٽيون، وڏو
 پارٽي، سڌو، سائلس سوڪار ڪري يا ته قومي
 ڪائونسل سڏائينديون يا چوڙجڪي مجلس آءِ چولڊون
 ڪنديون ۽ آخر ٽين چوڙجڪي ٻڌائينديون، ٽيونجي
 اعاليٰ معيٰ ٿي آي ته وري اهو لوڪشاهي جواڻدار
 راج قائم ٿيندو، جو اڙايو مصر لاءِ منظر ٺاهي ٿا به
 ڪيو آهي. ماضيءَ ۾ اترجي راج هميشه عام ملڪ جا
 شراب ۾ شراب جوش جذبا اٿاريا ۽ ڏاڍا آهن.....
 جهيڪي مصر جي سياست ۽ ماڻهن جي ڪار اندرين
 جان هوندي سو چواندو ته چولڊون معيٰ وڏو ڏو
 وارن جي جهڙي هاليءَ ۾ پوند، ٿيڻ ڪري جي وقت سر
 ڪو جهڙو قدر ڪٿي هن ڪر ڪي روڪيو نه ويندو
 ته اسان مٿان وري هڪ به هوندي لوڪشاهي، ڏارين
 جي دشمن، اٿلائي حڪومت سوار ٿي ويندي.“
 مظاهروءَ جي صلاح آهي ته. وڏي ڏاڍا ٻڌائڻ
 لاءِ حڪومت خود چولڊون ۾ داخل ٿئي، پر مظاهرو
 کي ارمان آهي جو وڏو اعظم جو دماغ اهڙو قاعدو
 پوسس آهي جو اهڙو ڪو ڪم ٻيهر ڪين ڪندو.
 لاچار اعاليٰ صلاح ٿئي ٿو ته چون انگرز وزارت
 داخل ضرور ٿئي ۽ شد مد سان هر ڪنهن کي
 چٽائي نه اٿي ڪم جو جوابدار آهي پٽيءَ قائم ڪرڻ
 نه ٿيندس.“

انگرز وزارت جا ڪندي يا نه ڪندي
 يا مصر ۾ ٻڌائڻو سا مون کي مصر ڪاٿي ه پر هن قسم
 ه نومبر ۱۹۳۵ ۾ مصر ۾ انگرز ان خلاف ڪيڏن هڻڻ
 سان ٿيا.

در اصل پنج آڀيشاهي ۽ جو به هڪ ناميارو حامي نڪتو آهي. سر مالڪوم هيلي، الهی انڊين سول سروس جي هٿي جي مور ۵ نومبر ۱۹۳۴ ۾ گڏيل علائقي جي لاءِ صاحب جي حيثيت ۾ هندوستان ۾ رياستن ۾ آڀيشاهي ۽ جي پٺڀرائي ڪئي. اهڙي صلاح اڃائي ٿي ڏنائين، ڇو جو هڪ به ڏيسي رياست پاڻيهي پاڻمراد و آڀيشاهي ترڪ ڪرڻ واري ناهي. هن سوال پيو به هڪ مزيدار رنگ ورتو آهي. ڇي: جڏهن يورپ ۾ لوڪشاهي ناکامياب نظر اچي ٿي، تڏهن هند ۾ آڀيشاهي نه ڇڏڻ گهرجي. سر مرزا اسماعيل، مشهور جي ديوان کي ”حيرت آهي ته جڏهن هنر هنڌ جوابدار لوڪشاهيون زواليت کي رسي رهيون آهن تڏهن ماڻهو بنيادي ستارن اچي طرفداري ڪيئن ٿا ڪن.“ ڇي ”مونکي يقين آهي ته هن رياست جو اندريون ساڪي گواهي ڏيندو ته اسانجو جوڙجڪي سرشتو ضروري ڪمن ڪارين لاءِ ڪافي لوڪشاهي آهي.“ هي ”رياست جو اندريون ساڪي“ ديوان ۽ مشور جي راجا لاءِ ممڪن آهي ته هڪ فلسوفي خفخان هجي پر جنهن لوڪشاهي ۽ جون ميسور ۾ اڪيون ساڪ ڏين ٿيون سا ته آڀيشاهي ۽ جي پاء پيٽ آهي.

پر جي لوڪشاهي سرشتو هندوستان لاءِ موافق ناهي، ته لڳي ٿو ته مصر لاءِ به ناموافق آهي. تازو ”اسٽيٽسمن“ ۾ سندس قاهره جي خاطو ۽ جو وڏو ليک پڙهيو اٿم. خاطو لکي ٿو ته مصر جي وزير اعظم، نسيم پاشا ”هڪ اعلان ڪندي جوابدار

جي نڍاي لاٽ ۽ ڪم وقت ڪڍي هند جي وڏي
 لاٽ، به ڪٿي. ڇو وڃي ٿو نه هو آزاد خيال ۽
 همدرد لاٽ صاحب هو. ٿورو به ڇپائين ۽ نه
 ”ڪانگريس جي سياستدانن کان هند سرڪار هند جي
 ڳهڻو وڏيڪ موضوع آهي. هند سرڪار نه عملدارن،
 فوج، پوليس، راجائن، مسلمانن ۽ هندن جي طرفان
 ڳالهائي سگهي ٿي ۽ ڪانگريس جا سياستدان هڪ به
 وڏي مرمي طرفان ٿي ڳالهائي سگهيا.“ سا ڳالھ
 هيٺ صاف ڪري سگهيا ٿين ته ”جڏهن هندوستان
 جي خيالن جو دور ڪر ڪريان ٿو تڏهن انهن هندوستانين
 ناست ڳالهائين ٿو ۽ هي سھڪار ٿي مرڪي پاڙ ٿو ٿي
 پوءِ جن جي سھڪار ٿي ٿي آئندي جي گورنرن
 واليسراين کي پاڙ ٿو ٿو ٿو.“

سڌس ٿورو به نه ڏسپ ڳالھون ظاهر ٿين
 ٿون ۽ هنن لاءِ هندوستان اهو آهي جو انگريزن کي
 مدد ڪري ٿو، ۽ ٻيو ته هند سرڪار هند جي وڏيڪ
 عوصي ۽ ٽينڪري ملڪ ۾ لوڪناهي جماعت آهي
 هن قسم جو دليل سڌي ڏيڻ معنيٰ نه انگريز
 ٿوليءَ جي معنيٰ سونر واه، جي جن ٻي هڪڙي
 هن ٻي ٿي ٿي، جو اهو دليل نه اڳو ٻو ٻو ٻو نه
 دليل نه آيساھي راج سڀ کان وڏيڪ هند جو عبور
 ۽ ٽينڪري لوڪناهي آهي، جو بادشاهه سلا
 نه سڀ جو عوصي آهي. سو نه وڃي هن تي به
 نه بادشاهن جو راج الله جي امر ڪري آهي ۽
 ڇا آهي؟ آءُ ٿي راج ڪاج آهيان.“

• هائوس آف لارڊس ۱۷ نومبر ۱۹۳۴ء

ٻڌي ڪيئن نه ڄاڻ ڪائي خشي ٿيندا هوندا؟ اهي اعليٰ
 لفظ هنن ڪو اسان لاءِ ڪون گهڙي ٺاهيا هئا. سو به
 ته هڪ وڏو لبرل سياستدان، جان مارلي نالي هو،
 جنهن کولي ٻڌايو ته ڪڏهن ڪهڙي دؤر ۽ ڌنڌلي
 آئيندي ۾ هند کي لوڪ پسند سنڌستانون نصيب
 ٿينديون، سو آءٌ سڀني ۾ به آڻي نٿو سگهان. هن
 ليکي هن ملڪ کي انگلنڊ جي جمهوريت اهڙي
 آڻندي جهڙو اونهاري ۾ ڪيندا چو بوسٽيني ڪوت.
 ٿورو پوءِ انگلنڊ جي مزدور پارٽي، ساميرواد جو
 جهنڊو جهوليندڙ، سٽابلن آزاريلن جي رڪبال، جڏهن
 وزارتن جي پهرئين نشي ۾ هئي تڏهن (۱۹۲۴)
 بينگال آرڊيننس جو گلدستو اسان کي سونپي ڏنائين.
 ٻئي نشي ۾ مل ته اسانجو باقي بد بخت آيو. هڪ ائمر ته
 منجهن ڪوبه اسان جو بد خواه ناهي ۽ جڏهن اسان کي
 عام ميٽرن ۾ نڪ بهادرين جي نموني ”اسانجا پيارا
 ڀائرو“ ڪري سڏيندا آهن تڏهن پنهنجي نيڪيءَ
 تي پاڻ خوب گدگدائين ٿا. پر سندن اڳيان اسين
 سندن جهڙا نه آهيون ۽ اسان کي ٻين تودن وٽن سان
 تودين ٿا. هڪ انگريز ۽ هڪ فرينچ ٻوليءَ ۽ تهذيب
 جي فرقن ڪري هڪ ٻئي کي مشڪل ٿا سمجهن.
 پوءِ چئو ته هڪ انگريز ۽ هڪ ايشيا واسيءَ جي
 وچ ۾ فرقن جا ڪيڏا نه جهنگ، پهاڙ آهن؟
 تازو هائوس آف لارڊس ۾ هند جي جوڙجڪ
 سڌارن بابت بحث هلي رهيا آهن ۽ هلندي ڪم
 اعليٰ شان اميرن ڪيتريون مزيدار ۽ روشنदार ٿيڻ
 ڪيون. اهڙي هڪ ٿوري لارڊ لئن، اڳئين بينگال

آهيون. اسان لڳي هميشه هڙ فلاڻوڪ فلاڻو هڪ
غلط آهي. من الدير پڪائون نه اسن ٻين جهڙا ڪن
آهيون؛ ڪو وڙيوني فرق آهي، جو اشراف ماڻهو
ٻين کي چئي نه پڙائيندو. ۽ جي خوش قسمتيءَ سان
اسن ڪنهن حڪمراني قوم جا آهيون، جن جي هنن
پر ٻين ملڪن جون قسمتون آهن، نه ڪنهن نه
پائينداسين نه هن جهڙي بي دلبا ڪڙي ۽ ٽپن پر
اسان جهڙا ٻيا اشراف ڪير ۽ جيڪي ڪريون ٿا تنهن
کان وڌيڪ عمدو ڇا؟ پوءِ نه پاڻمر ايمان ڄمندو آهي
نه جي بدل بدل چاهين ٿا سي سڀ مطلبي
مخود عرصي يا موڙا مٽر آهن، جن کي اسانجي پلاين
جي دري شناس ناهي.

انگريز هڪ بيماني ملڪ جا واسي آهن ۽ ٻيچ
وقت کان سک آسودگيءَ ڪري ٻين کي پاڻ کان
گهٽ سمجهن ٿا. هڪ ڇو گهڻو آهي نه سندن لڳي
”ڪيلي Galais کانپوءِ شهدي ئي شهدي رهن ٿا“ پر
شايد تنهن پر ڪڇ وڌاءِ هجي. شايد انگلند جي مٿين
ماڻهي وارن موجب دلبا هن ريت ورهايل آهي: (۱)
انگلند — گهڻو هٿ ۽ پوءِ (۲) انگلند جون گورڊون
بيلڪون ۽ آمريڪا جا انگريز (۳) شهدي وغيره (۴) (۵)
مغربي يورپ (۶) باقي يورپ (۷) ڏکڻ آمريڪا
(۸) لائن قومون، گهڻو هٿ ۽ پوءِ (۹) ايشيا آفريڪا جون
يورڊون، پلمون ۽ ڪاريون قومون، سي سڀ ٽيٽر ٻيٽر.
پلا هن حاڪمن جي هماليه کان اسن ڪٽرو نه
هٿ پاڻال پر ٻيا آهن! پوءِ ڪيڙو عجب نه اسان
ڏي لٽاريندي به اسن ڪس ڏسڻ ٻئي ٿا اچون.
پوءِ لوڪشاهي ۽ آزاد ۽ باهه اسانکي ٽڙ ٽڙ ڪندو

مقامت جي ارزش بند آهي. ڇا رڳو طرف گهٽ پوست
آهي. ڪو وڏو لوڇو يا اندر يون ڦٽڪو ٿي ڇوڏن
پاسي ۽ هن پاسي وڃي وڃائي، سوئي دل من جي
غشي دور ڪري سگهندس، جا کيس وڙهي
وڪوڙي زهي آهي... اڄ يورپ اڀرندي ۾ رهائين
نديءَ کان وٺي اڀرندي روس ۾ يورل جبل ٽائين
هڪ شاهي قيد خانو آهي.

نهایت دل پڇائيندڙ ٻول چن جي آواز ڇو منهنجي
دل ۾ پڙاڏو ٿيو ٿي: ٻر هند ڇو ڇا؟ ائين ڪيئن
هوندو ڇو ”مينڇيسٽر گارڊين“ يا ڪيئن آزاديءَ جا
آپاسڪ، جي بيشڪ انگلنڊ ۾ آهن، سي اسان ۽
اسانجي قسمت کي وساري ويٺا آهن؟ ڇو ٻين
ملڪن ۾ دل و جان سان ننڊين ٿا سو هٿ اڪئين ڇو
نه ٿا ڏسن؟ سو به هڪ انگريز لبرل ليڊر هو، ڇو
اُٺو پهرين صديءَ جي خيالات ۾ لپيو، سياوڪ خبردار،
زبان ۾ سنجيدو هو جنهن ويهارو سال اڳ مهاياري
لڙائيءَ ويل چيو ته، ”خاموشيءَ ۾ تماشين ٿي زور
زور کي حق ۽ قانون غضب ڪندو ڏسان تنهنڪن
بهتر ٿيندو ته هن ملڪ کي تواريخ جي صحن تان
هٽايو ڏسان.“ ڪهڙو نه اولڇو خيال ۽ ڪهڙو نه
لطف ڀريا ٻول. تنهنجي صديءَ انگلنڊ جا چنگ جوان
لکن ۾ جانباڙ ٿيا. ٻر ڪو هندو ستاني مسٽر ائسڪمٽ
جهڙا ٻول ٻولي نه ڪير ڇاڻي ساڻس ڪهڙي ڪار
ٿيندي.

قومن جا من به هڪ ڳجهو اسرار آهن. اسين
اڪثري پاڻ کي انصاف ۽ اي رائي لاءِ شاباس ڏيندا

آسٽريا جي دردناڪ حالت تي ”مينچيسٽر گارڊين“ جيڪي مکيه ليکڪ لکيا سي نهايت دلچسپي سان دل لائي پڙهين ڇي ”هن خولڻو جهڳڙي بعد آسٽريا هڪ ئي صورت وٺندي اها آسٽريا جنهن مٿان يورپ جي هڪ چنڊال چوڪڙي بندوڻ ۽ مٿن کن سان حڪمراني ڪندي.“ ”پر هي انگلند آزاديءَ جو حامي آهي نه سندس وزيراعظم جو هيٽرو خلوي خاموش رهي ٿو؟ اسان نه سندس وائڻ ڊڪٽر پارٽن جي تعريض تي سٽي آهي؛ ڪن چوندو آهي ته اهي ”اومر ۽ ٽون ساهه ڏوڪين ٿا“ ۽ ”ڏورن ڪي نٿن سگهي ۽ اوان سڀا ڏيارين ٿا؟“ پر انگلند جي وڏي وزير کي انهن ظلمن بابت به نه ڪچل ٿيڻ جي. اهي نه ملڪن پر نه رڳو جسمن پر انوس جو ڏورن جا روح نه ماري ٿا.“

۽ جي ”مينچيسٽر گارڊين“ آزادي جي اهڙي ڪوڏي آهي ته هند ۾ سندس دفن ڪرڻ ڏسي جو ايترو خالو خاموش رهي ٿي؟ اسان نه فقط جسماني ٽڪيلتون، پر اهي روح جون سائنون به ڀوڳون آهن.

”آسٽريا جي جمهوريت جو خالو ڪيو ويو، پر ٿورڙ ٿاڻين اها جنگ جوڙباڻين جا سندس نامر شان تارايح ۾ بلند ڪندي ۽ ممڪن آهي ته اهو داستان ڪنهن وقت ڪنهن ڏينهن جنگاري لڳائي يورپ جي آزاديءَ جو روح روشن ڪري.“

”جو يورپ اڄ بندن ۾ قابو آهي سو ساهه ڪو ڪٿي سگهي ۽ ٿڌن يورپ جي جسم ۾ صحت بخش

طاقت جي ارزش بند آهي. چارو طرف تپت بوساٽ
آهي. ڪو وڏو لوڇو يا اندريون ٽٽڪو ٿئي ٿو هن
پاسي ۽ هن پاسي واپست وڃائي، سوئي دل ۾ جي
غشي دور ڪري سگهندس، جا کيس وڙهي
وڪوڙي رهي آهي... اڃا يورپ آئيندي ۾ رهائين
ندڻيءَ کان وٺي اڀرندي روس ۾ پورل چيل ٿاڻين
هڪ شاهي قيد خانو آهي.

نفايت دل پڇائيندڙ ٻول جن جي آواز جو منهنجي
دل ۾ ٻڙڻ و ٿيوي: ٻر هند جو ڇا؟ ائين ڪيئن
هولندو جو ”مينچيسٽر ٽارڊين“ يا ڪيئن آزاد ٿي ڇا
اُپاسڪ، جي بيشڪ انگلنڊ ۾ آهن، سي اسان ۽
اسانجي قسمت کي وساري ويٺا آهن؟ جو ائين
ملڪن ۾ دل و جان سان نندن ٿا سوحت اڪيڻ ٿو
نه ٿا ڏسن؟ سو نه هڪ انگريز لبرل ائڊر هو، جو
اٺو يهين صديءَ جي خيالات ۾ پنهو، سپاويڪ سردار،
زبان ۾ سنجيدو هو جنهن ويٺارو سال اڳ مهاڀاري
لڙائيءَ وٺل ڇيو ته، ”مناهوشيءَ ۾ نه اسان ئي زور
ڏنو کي، حق ۽ قانون غصب ڪندو ڏسان ٿيئون ڪان
ٻيٽو ٿيندو ته هن ملڪ کي توار پنج جي جهنڊ ٿان
ٻيٽارو ڏسان.“ ڪيڙو نه اوجو بحال ۽ ڪيڙا نه
لطف پوڻا ٻول. ٽيڪي عددي اٿندڙ جا چمڪ جوان
لکن ۾ جانباڙ ٿيا. نه ڪو هندو ساني مسٽر اٿس ڪنهن
چوڙا ٻول بولي نه ڪير چالي ساڻس ڪيڙي ڪنهن
ٿيندي.

تومن جا من به هڪ ڳڻپو اسرار آهن. اسان
اڪثري پاڻ کي انصاف ۽ بي رائي لاءِ نوابن ٿا ٿين.

آسٽريا جي دردناڪ حالت تي ”مينچيسٽر ٽارڊين“ جيڪي مکيه ليک لکيا سي اڃا پڻ دل لائي پڙهڻ جي ”هن ڪولرٽر ڇوڪڙي بعد آسٽريا هڪ ئي صورت وٺندي آيا آسٽريا جنهن مٿان يورپ جي هڪ جنڊال چونڪڙي هندو ۽ منهن ڪن سان حڪمراني ڪندي.“ ”پر جي انگلند آزاديءَ جو حامی آهي ته سندس وزيراعظم جو هيٽرو خلوي خاموش رهي ٿو؟ اسان ته سندس وائڻا ڊڪٽيٽر پارٽين جي تعريف تي مٿي آهي: ڪن چوندو آهي ته اهي ”قوم پر ٿيون ساهه ڏوڪين ٿا“ ۽ ”قوم کي ٽٽڻ سگهه ۽ اوان سڀا ڏيارين ٿا؟“ پر انگلند جي وڏي وزير کي انهن ظلمن بابت به نه ڪجهه ڳهرجي. اهي نه ملڪن پر نه رڳو جسمن پر انسوس جو دامن جا روح نه ماري ٿا.“

۽ جي ”مينچيسٽر ٽارڊين“ آزادي جي اهڙي ڪوڙي آهي ته هند پر سندس دٻڻ ڪٽڻ ڏسي ڇو ايترو خلوي خاموش رهي ٿي؟ اسان ته فقط جسماني ٽڪيلتون، پر اهي روح جون سائنانون. به پوڳيون آهن.

”آسٽريا جي جمهوريت جو ڪامو ڪيو ويو، پر لوڙ ٽائڻ آيا جنگ جو ٽائڻ جا سندس نام شان تواريخ پر بلند ڪندي ۽ ممڪن آهي ته اهو داستان ڪنهن وقت ڪنهن ڏينهن جنگاري لڳائي يورپ جي آزاديءَ جو روح روشن ڪري.“

”جو يورپ اڄ بدن پر ڦاٽو آهي سو ساهه ٽو کڻي سگهي ۽ ٽپڻ يورپ جي جسم پر صحت بخش

طاقت جي لڙش بند آهي. ٻياري طرف گهٽ بوساٽ
آهي. ڪو وڏو لوترو يا اندرويون ٽٽڪو ٿئي ٿو هن
پاسي ۽ هن پاسي واپست وڃائي، سوئي دل ۾ جي
غشي دور ڪري سگهندس، جا کيس وڙهي
وڪوڙي زهي آهي... اڄ يورپ آئيندي ۾ رهائين
نڌيءَ کان وٺي اڀرندي روس ۾ يورل جبل تائين
هڪ شاهي قيد خانو آهي.

نھايت دل پڇائيندڙ ٻول چل جي آواز جو منهنجي
دل ۾ ٻڙاڏو ٿيو ٿي: پر هند ۾ ڇا؟ ائين ڪيئن
هوندو جو ”مينچيسٽر گارڊين“ يا ڪيئن آزاديءَ جا
اڀاسڪ، جي بيشڪ انگلنڊ ۾ آهن، سي اسان ۽
اسانجي سميت ڪي وساري ويٺا آهن؟ ڇو ائين
ملڪن ۾ دل و جان سان نندن ٿا سوحت اڪيئن ڇو
نه ٿا ڏسن؟ سو به هڪ انگريز لڊل ايدڙ هو، ڇو
اٺو ٻيڻي صديءَ جي خيالات ۾ نٿو، سپاڊيڪ غيردار،
زبان ۾ سنڃيڊو هو جنهن ويٺارو سال اڳ مياناري
لڙائيءَ ويل ڇيو ته، ”مناهوشيءَ ۾ ترسهيڻ ٿي زور
زور ڪي حق ۽ قانون غضب ڪندو ڏسان نئينڪان
بهر ٿيندو ته هن ملڪ کي نوابخ جي شمع ٿان
ڊيسار ٻو ڏسان.“ ڪيڙو نه اوانچو خيال ۽ ڪيڙا نه
اطف پريا ٻول. تنهنجي عددي انگلنڊ جا ڄڻڪ جوان
لکن ۾ جانباڙ ٿيا. پر ڪو هندو ستاني مسٽر ائسڪوٽ
ڇٽڙا ٻول ٻولي نه ڪير چاڻي سائس ڪيڙي ڪڍي
ٿيندي.

قومن جا من به هڪ ٻڙيو اسرار آهن. اسان
اڪثري پاڻ کي انصاف ۽ اي رٿائي لاءِ تيار ٿيندڙ ٿيندڙ

آسٽريا جي دردناڪ حالت تي ”مينچيسٽر ٽارڊين“
 جيڪي مکيه ليڪ لکيا سي نهايت دلچسپي سان دل
 لائي پڙهڻ جي ”هن خولڻو جوڳڙي بعد آسٽريا
 هڪ بي صورت وٺندي آيا آسٽريا جنهن مٿان
 يورپ جي هڪ چنڊال چوڪڙي بدوڻن ۽ مٿن ڪن
 سان حڪمراني ڪندي.“ ”پر جي انگلند آزاديءَ
 جو حامی آهي ته سندس وزيراعظم جو همٿو ڳالهيءَ خاموش
 رهي ٿو؟ اسان ته سندس وائڻاڻا ڊڪٽر بازين جي
 تعريف تي سٺي آهي: ڪن چوندو آهي ته اهي
 ”اور پر ٿيون ساهه ڏوڪين ٿا“ ۽ ”توڻي ڪي ٿين
 سگهه ۽ اوان سڀا ڏيارين ٿا؟“ پر انگلند جي وڏي
 واپار کي انهن ظلمن بابت به ته ڪجهه ٿيڻ چاهي. اهي
 ته ملڪن پر نه رڳو جسم پر انوس جو آرومن جا روح
 نه ماري ٿا.“

۽ جي ”مينچيسٽر ٽارڊين“ آزادي جي اهڙي
 ڪوڏي آهي ته هند پر سندس دٻن ڪٽڻ ڏسي جو
 ايترو خالو خاموش رهي ٿي؟ اسان ته فقط جسماني
 ٽڪيلين جون، پر اهي روح جون سائنئون. به
 پوڄيون آهن.

”آسٽريا جي جمهوريت جو خاتمو ڪيو ويو،
 پر لوڙ ٿاڻن آيا جنگ جون ٻانڀڻ جا سندس نام سان
 تواريخ پر بلند ڪندي ۽ ممڪن آهي ته اهو داستان
 ڪن وقت ڪنهن ڏينهن جنگاري لڳائي يورپ
 جي آزاديءَ جو روح روشن ڪري.“

”جو يورپ اڄ بدن پر قابو آهي سو ساهه ڏو
 کڻي سگهي: ٽيون يورپ جي جسم پر صحت بخش

۽ چانسپار ڊالفس مزدورن تي گوليون هلائي سامهيوادي
 لوڪشاهيءَ جي اعاليٰ عمارت ڊاهي ڦٽي ٿي ڪئي.
 آسٽريا ۾ خون خرابيون پڙهي دل ڏاڍي اداس ٿيم.
 چير ته هيءَ دنيا ڪهڙو نه خوني ڦهري دوزخ چڻي،
 جتي انسان هڪ حيوان بڻجي ڪيئن به ڪري پنهنجو
 مال ملڪيت بچائي ٿو! ساري يورپ ۽ آمريڪا ۾
 فاشسٽ مت ڦهلاجي رهيو هو. دل کي پئي دلاسا ڏنم ته
 هي مردار مت وارن جي آخرين پٽ پروسو هو. ڄاڻ
 بند ۽ ڪڙا خلاص ي ويندا. پر ائيني گمان ٿير ته
 متان مٿي تي گه جا دلائي هليس ٿي. ڪير ڄاڻي.
 ڪڏهن ۽ ڪيئن فاشسٽ لهرن جي وڻ وري موت
 ڪاٽيندي. ۽ جي ڪٿي فاشسٽ ڊڪٽر اوکي
 ۾ ايندا ته ڪير ڄاڻي هٿ ٻدران ماڪن کي جنگين
 جي اوڙاهه ۾ نه وڃي هڻندا؟ تنهن حشر جا نيٺ

ڪهڙا نتيجا نڪرندا؟

تيسين فاشسٽ مت جا ڪئين رنگ روپ ڦهلا
 ويا. اسپين جتي ”ايماندار ماڻهن جي لوڪشاهي“ برپا
 ٿي ۽ جا ڪنهن چرچو ڪري چيو ته حڪومت ۾ انگلنڊ
 جي مشهور لبرل اخبار ”مينڊيسٽر گارڊين“ وانگر ٿي
 ايماندار ۽ آبرودار هئي، سا سرڪار به پڻي هئي
 مزدار بڻجي رهي هئي. سندس ايماندار لبرل ليڊر
 وات مان عمدا ٻول ڪيندا عمل ۾ پڻي. گسڪندا
 ويا. هر هنڌ لبرل واد نين حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ
 بيڪار ثابت ٿيو اڪرن ۽ لفظن ۾ اڙ جي پيو ۽ سمجهي
 وينو ته اعاليٰ ڪلام ۾ اعاليٰ عمل اچي ويو. ڪا
 نازڪ حالت ڏسي ائين ڀرڪي ٿي ويو جيئن
 سڻيها ختم ٿيڻ مهل ڏنداچي وڃي.

٦٠ - - مشرق ۽ مغرب ۾ لوڪشاهي.

عليه ڇو حل ۾ ٻڌي عجب لڳر ۾ سزا ملڻ ڪالٻوءَ
ڪا به روزاني اخبار مولڪي نه ڏني ويندي. ڪيس
هليو پئي نيسن ڪلڪي جي روزاني ”اسٽيٽسمن“
ملندي هير، پر ڪيس ختم ٿيڻ شرط سا بند ڪئي
وئي. گڏيل علائقي ۾ ۱۹۳۲ کان وٺي ”اي“ ڪلاس
فيڊين کي سرڪار پاڻ ڪا به روزاني اخبار منظور
ڪري نه ڏيندي هئي. ٻين برائين ۾ به ائين ئي هو ۽ ٻالهر
۾ ساڳيو رول بنگال ۾ چالو هوندو. پر روزاني اخبار
بدان هٿيوار ”اسٽيٽسمن“ ملندي هئي. اها اخبار
پاڻ انگلند ۾ موني ويل عملدارن ۽ واپارين وغيره لاءِ
لڪندي هئي، ڇو جو مڃيس عهدستاني مصرن جو
اختصار ڏنل هوندو هو، ٻين ملڪن جي خبرن جو نالو
به ڪونه هو. آڇ نه اهي ڏاڍي شوق سان پڙهندو
هوس ۽ انهن لاءِ واجهائيندو هوس. وري به شڪر
هو ”مڃيسن گارڊين“ هٿيوار منظور ٿي. جنهن مان
يورپ ۽ ٻين ملڪن جون خبرون ٻهر.

سرورڪيءَ ۾ جڏهن منهنجي گرفتاري ۽ مقدمو
هليو تڏهن يورپ ۾ اٽل پتل ۽ هل هنگاما ٿيا.
فرانس ۾ پڇندي پڇرندي نيت فاشست فساد ٿيا ۽
هڪ ”قومي سرڪار“ قائم ٿي. پر ٽيهان بدتر آستريا

٦٠ - مشرق ۽ مغرب ۾ لوڪشاهي.

علمپور جبل ۾ ٻڌي عجب لڳر نه مڙا ملڻ کانپوءِ
ڪا به روزاني اخبار مولڪي نه ڏني ويندي. ڪيس
هليو پئي نيسن ڪلڪتي جي روزاني ”اسٽيمن“
ملندي هير، پر ڪيس حتم ٿيڻ شرط سا بند ڪئي
ويئي. گڏيل علائقي ۾ ۱۹۳۲ کان وٺي ”اي“ ڪلاس
فيڊرين کي سرڪار پاڻ ڪا به روزاني اخبار منظور
ڪري ڏيندي هئي. بن برائن ۾ به ائين ئي هو ۽ پالمر
نه ساڳيو رول بنگال ۾ چالو هوندو. پر روزاني اخبار
بدوان هٿبوار ”اسٽيمن“ ملندي هير. اها اخبار
پاڻءِ انگلنڊ ۾ موٽي ويل عملدارن ۽ واپارين وغيره لاءِ
لڪرلدي هئي، ڇو جو منجهس هندستاني ضرور جو
اختصار ڏنل هوندو هو، ٻين ملڪن جي خبرن جو نالو
به ڪونه هو. آءٌ نه اهي ڏاڍي شوق سان پڙهندو
هرس ۽ انهن لاءِ واههائيندو هوس. وري به شڪر
ڄو ”ميچيسٽر گارڊين“ هٿبوار منظور ٿي. جنهن مان
يورپ ۽ ٻين ملڪن جون ضرورن هير.

سرورتيءَ ۾ جڏهن منهنجي گرفتاري ۽ مقدمو
هليو تڏهن يورپ ۾ اٽل پتل ۽ هل هنگاما ٿيا.
فرانس ۾ پيچندي پيچندي لٽ فاشسٽ فساد ٿيا ۽
هڪ ”قومي سرڪار“ قائم ٿي. پر ٿيهان بدتر آسٽريا

لنڊو سيارو هيٽري ۾ پورو ٿي ويو. بسنت آئي
 سا ويٺي ۽ اولهاريو پيئو. روز بروز گرمي وڌي.
 ڪلڪتي جي آب هوا مونکي ڪڏهن به نه وڻندي
 هئي ۽ ٿورا ڏينهن رهندي به آءُ ڄڻ نستو ۽ ايوڳو ٿي
 پوندو هوس. جيل اندر تر حالتون ٿي ابتڙ سوڌ ٻنهن
 گذرندي زور ڪين ورتو. ڪسرت لاءِ سوڙهه
 ڪمري ۾ هيٽرو وقت بند سوڌا نندرسٽي بگڙي
 ۽ نور خوب لٿي. ڪيئن نه قلف، ڪڙا، شيخون ۽
 ديوار يون ڏٺي بچان آيو ٿي!

مهني ڪالپوءِ يارڊ ٻاهر ڪسرت ڪرڻ جي اجازت
 مليو. يارڊ کان ٻاهر نڪرڻ وڌيڪ جيل جي وڏي
 ديوار هيٺان صبح سانجهي پنڌ ڪندو هوس. آهستي
 آهستي عليپور جيل ۽ ڪلڪتي جي آب هوا ٿي هري
 ويس. رنڌ ٿي جو گوڙ ۽ دونهون به سهي ويس. من
 اندر ٻيون ڳالهيون ۽ ٻيا اونا وسيا ٿي. ٻاهريون
 خبرون سڻايون نه هيون.

هن ۽ برتري ڏسي جبلن ۾ اڪيچار وارڊو، گارڊ،
 سر ۽ ڪلارڪ هئا. هر هڪ جبل ۾ ۲۲۰۰ يا ۲۳۰۰
 ويدي هوندا، پر اهي جبلن ۾ نٿي چل کان بچڻو
 عملو بيهڪ هون. ڪيترا پوري واري ۽ بيهڪندڙ
 هندوستانی فوجي عملدار هئا. ڏاڍو ته هڪ ڪلڪتي ۾
 الگريز جي سلطنت گڏيل علائقي کان وڌيڪ سڪ قتل
 ۽ هڪ ٽار هئي. هن سلطنت جي شان ۽ شوڪت جو
 روز مره هي هڪ نمونو هو جو جڏهن ڪڏهن ڪو
 بالا آسرو ويجهو اچي ته عهدي واکو ڪري ”سلام
 سرڪار“ پڪارين ۽ لمي سلام پڻ ورائين. سو سارو
 ڏينهن ڪنهن پرا ”سلام سرڪار“ جي پڪار يارڊ
 جي ٻيٽ مٿان ٿئي مون ڏي ايندي هئي ۽ خاص
 ڪري جڏهن سر تبديليت روز لنگهندو هو. پوءِ ست
 ٽولي ٻيٽ مٿان سرڪار جي شاهي ڇٽي ڏسندو هوس،
 جنهن هٿان صاحب پيادر هليو ٿي.
 پاڻ کان پڇير نه هي ”سرڪار سلام“ جي پڪار
 ۽ لمي سلام ڏيندي هئا يا ڪنهن انگريز آسرو کي
 حشاش ڇڙهيو هو؟ خبر ڪانه آهي، پر پالان ٿو نه هي
 ڪنهن انگريز کي الهام آيو. پڪار جو سر آلاپ ٿي
 انگلو-الدين آهي. شڪر جو اها پڪار بنگال ۽ آسام
 کانسواءِ ٻئي ڪنهن پراڻي جي جبلن ۾ ڪانهي. جنهن
 ٺهڻي هي سلام سرڪار پيادر کي ڪيو وڃي ٿو سو
 مون کي نهايت دليل ڪندڙ نظر آيو.
 عليو جبل ۾ هڪ فرق ڏسي خوش ٿيس. رواجي
 ميدن جي خوراڪ گڏيل علائقي جي جبلن کان گهڻي
 سٺي هئي. خوراڪ ٻيٽ گڏيل علائقي جا جبل
 کان گهڻو خراب آهن.

کان ننگيون هيون. پر جلد ئي سروپا پهريائون ۽ تارين
مٿان سبزيءَ جا رنگ ڇانئجي ويا. سکن مان پڻ ۽ پڻ
جي سبزيءَ لنگين جو ننگ کڻي ڏيکيو. سا رونق
پسي علي پور جيل به وٺندڙ ويس کڻي ڪيا.

هڪ وڻ ۾ سرڻ جو آکيرو هو جو وينو. ڏسندو
هوس. ننڍڙا سپان وڏڙا ٿيا ۽ وڏن کان پنهنجون
بازيون سکيا. پوءِ ته ڏسي ڏسي ڏوڻ هيٺ جهٽ
هڻي تر هٿ مان يا اوڀيڏي جي وات مان اُڪر
کسي ويندا هوا.

سڄ لٽي کان چڙهڻ تائين ڪوٺڙين اندر بند ۽
سياري جون وڏيون رانيون وڌي ٿي پوڏيون هيون.
ٻڙهي ٻڙهي لکي لکي نيٺ اچي ڪڪ ٿيندو هوس.
پوءِ اٿي ڪمري اندر چار قدم اڳتي ۽ چار قدم پٺتي
پنڌ. تڏهن جانور گهر وارا پڇڙن ۾ رڄ ياد آهر. جي
گهڻو ڪڪ ٿيندو هوس ته پنهنجو عزيز علاج ڪندو
ٿي هوس، يعني ته مٿي تي اونڌو ٿي بيٺو.

رات جو پهريون پهر البت سائنيڪو هوندو هو ۽
شهر مان ٿرمن جا آواز، گراموفون ۽ پريان راڳن جا
آلاپ ٿري ايندا هوا. سي ٿڌا ۽ مٺا آواز پري کان
وٺندا هوا. پر رات وڌندي سڪ ڦٽندو هو. وارڊر ٽپ
ٽپ ڪري پيا ايندا ويندا هوا ۽ ڪلاڪ ڪلاڪ ڪنهن
قسم جي جاچ به ٿيندي هئي. ڪونه ڪو افسر بتي
کڻي ڏسڻ ايندو هو ته مٿان ڪو ڀڄي نه ويو. روز
رات جي ۳ بجي ڏاڍو گوڙ ٿيندو هو ۽ باسٽ ڪرڙڻ ۽ ملا
جو ٺاٺار ڪو ڪم هلندو هو. اوڏي مهل رنڌڻ جو
ڪم شروع ٿي ٿيو.

عمارئون - هڪ ماڙ، ٻه ماڙ، گول ۽ چورس، لمولي لمولي
 ۾ا سندن گڏ - چارو طرف چٽ هڪ ٻئي مٿان مس
 ڪڍي بيهنئون هيون. ائين ٻئي لڳو ته ڪل انراضي
 پوڻ لاءِ هڪ ٻنهي يي عمارت اڏائي پئي هين. تان
 جو جبل جو پويان نظارو ڪنهن آڏاڪريءَ وانگر انگڙونگرڙ
 هو يا ته ڪنهن نئين زماني جي چترڪار جو ڪو هوائي
 خيالي چتر هو. پر ائين نه ٻڌايائون ته سڀ مڪان ڪنهن
 تجويز موجب آهن - وڃير عباسي د يول جو ترج ۽ اٿان
 هر طرف عمارتن جون قطارون. شوري جبل هو،
 جهنگري پٽ ٿورو ۽ ننڍا ٺڪر به ڪم آڏل هوا.

اڃا هن جبل جو عجب رنگ ڏيکڻ ڏسي پڙهي
 هوش ۾ مس آيو هوس ته وري ئي هڪ ڪرڙي
 مبارڪ ملهر. منهنجي يارڊ جي ٻيهر اڳيان ٻن لبين
 بخارين منجهان دوائن جا ڪارا ڪڪر اڪري رهيا
 هئا، جي هئا لڳندي سڌو مون ڏي لنگهي آيا ٿي
 ۽ وري گهٽ گهٽي بوسائينائون ٿي. اهي بخاريون جبل
 جي رڌڻن جون ئي هيون. پوءِ سرشتبندت کي عرض
 ڪيم ته هن حملي کي منهن ڏيڻ لاءِ گيس جا تاب
 ڏنا وڃن.

شروعات ته مڙي جي ڪانه ٿي ۽ آئيندو نه سهڻو
 نٿي لڳو. يعني ته اکين لاءِ جبل جي ڳاڙهن سرن جو
 سور ۽ جهيٺ لاءِ رڌڻي جا دوائن. يارڊ اندر نه وڃڻ
 نه سڙي. پٽ تي پڪو فرش ۽ سو دونهن جي ذرن
 کان سواءِ بلڪل صفا. پر لنگو ۽ سڄو آداس ڪرڻ جهڙو.
 ٻين يارڊن ۾ هڪ ٻن وڻن جون چوٽيون مس ڏسي
 ٿي بگهيس. آيس ٿڌهن، اهي به گل ٿل ۽ ٻن پتي

منهنجي من جي آڪاس ۾ فقط هڪ ڪارو ڪڪر هو۔ ڪملا جي بيماري۔ تڏهن اهڙي بوجھ ڪا بهيم نه ڪهڙي نه بيمار هئي۔ توڙ تائين پاڻ ڪيئن گهلجي جيسين سر ٻڏهي پوي، سو ڄاڻندي هئي۔ پر دل تي ٻار بيٺل هوم۔ پوءِ انهيءَ اميد تي پاڙي وينس ته هاڻ جو آءٌ جيل ۾ هوس سو پنهنجو ٻورو علاج ڪندي، ٻاهر هوندي علاج ڏيکيو هو، ڇو جو گهڻو وقت مولڪان پري رهڻ پسند نه هوس۔

ٻيو به هڪ ارمان ڏرو هوم، جو هڪ دفع به الله آباد ضلعي جي ڳوٺڙن ۾ پير نه پاتو هوم۔ ڪيترا نوجوان ساڻي اسانجي ئي هدايتن تي هلڻ ڪري گرفتار ٿي چڪا هئا، سندن پٽ وٺي ضلع ۾ نه پهڻ هڪ بي وفائي نظر آيم۔

وري ڪاري شاهي لاري جيل ڏي کڻي هليو۔ وات تي ڪيترا فوجي دستا ڪوچ ڪندا ڏٺم، جن سان مشن گن ۽ فولادي جنگي لاريون، وغيره هيون۔ پنهنجي لاري جي چيرن مان سو سڀ رنگه ڇاڇي ڏٺم۔ دل ۾ چيم ته فولادي لاريون ۽ ”ٽينڪون“ ڪهڙيون بچڙيون بدزببون لڳن ٿيون۔ کين ڏسندي مونکي توار پئي زماني کان اڳ ڄا هيبٽناڪ جانور۔ هاڻي اڃا وغيره ياد آيا۔

پريڙيداسي جيل مان منهنجي عليپور سينٽرل جيل ۾ بدلي ٿي۔ هڪ ننڍڙي ڪوٺڙي ڏهه فوٽ ٻه فوٽ ۽ اوچت ٽي فوٽ ويڪري مليو۔ اڳيان وراڻدي ٽڪر ۽ لنڊڙو ڪليل اڱڻ۔ اڱڻ واري پٽ ست فوٽ مس مٿي هئي۔ مٿان نهناري جيل جو عجيب نظارو ڏٺم۔ هر قسم جون

ڪيس هلڻ کان اڳ ڪٿڙي تي ٻاهر ويٺي ٻاڻڪي
ڏاڍو ويڳاڻو ۽ اڪيلو سمجهيم. ٻاڻيان ٿو نه منهنجي
لبض نه ڪڇ نه هائي ٻولي ۽ اڳس ڪيسن وانگر
هن پوري اندر ۾ سانس نه هيم. ٿڌهن ياد آيم ته مون
ڇوڙو ڪمال پيال سڙائڻ آي هون ٻه هن ريم هي رنگ
ڏسي ڌرا تي مزاج ٿي ٿو ته ٿوڄوان الهڙن جي ڪٿڙي
نه درد شا ٿيندي هوندي؟

گهڪارن واري پوري ۾ من وڌيڪ سالتڪو ٿيو.
هوشهه وانگر بچاڙ ڏيڻ بدران هڪ ٻيڙو ٻان ٻڙهي
ٻڌايم. ٻئي ڏينهن ۱۶ سرورديءَ جي ٻه سال سزا مليم.
هيءَ ستن سزا هئي.

ساڍا پنج مهينا جي ٻاهر رهيو دوس ٽن تي نظر
ورائيندي ڪڇ آيم آيم. ڪيائون وقت لهر ٻو هو ۽
ڪي ضروري ڪم ڪري ورتا هيم. مانا جي هي الحال
خطري کان ٻاهر هئي. ڪرشنا جو وهانءُ ٿي ويو، اندرا
هي وڌيڪ پڙهڻ جو بندوبست ڪيو هوم. ڪي گهرو
۽ مالي مولچهارا دور ٿي ويا هوا. ڪيترا خالڪي ۽
شخصي ڪم هي اٿن رهجي ويا هوا ٽن جو ليڪال
ڪيو هوم. عام جي ڪمن ۾ سمجهيم ته ڪو به ٿڌهن
گهڻو ڪڇ ڪري ٿي سگهيو، پر مدري ڪالگريس
جو رخ سخت ڪيو هوم ۽ سندس من پنڪتي ۽ اقتصادي
معاملن ڏي موڙيو هوم. ٻولي ۾ گانڌيجيءَ سان لکڙهه
۽ ٻوڙ اخبارن ۾ ڪن ليکن به ڪڇ فرق آندو هو.
فرقيوار سوال ٿي ليکن به ڪڇ فائدو ٿي ڪيو. آخر ٻه
گانڌيجي، متن، دوستن سان ٻن سالن کانپوءِ ملي اڳتي
لاءِ رڳن ۾ نئون ساهه ۽ دل ۾ گرمائش آندڙ هيم.

ڪورٽ جي عمارت ۽ ڪمر و رواجي ڪورٽ وانگر
 نه پر هڪ گهٽرو ڪيل ڪوٽ وانگر هئا. ڪن جزوي
 اخبارن جي رپورٽرن ۽ روز مره جي وڪيلن بنا ڪي
 به ٻاهريان ماڻهو عمارت جي ويجهو به اچي نٿي سگهيا.
 پوليس جو چڱوئي اٿالو حاضر هو. سي سڀ مون لاءِ
 خاص بندوبست ڪرڻ ڪيل هئا. اهو ته روز مره جو
 قصو هو. جڏهن لهي ڪورٽ جي ڪمري ڏي وڌيس
 تڏهن ڪمري اندر هڪ لمبي گهٽي مان هلڻو پير، جا
 هيٺان کان وٺي مٿي تائين نوڪدار تارن سان محفوظ
 هئي، چٽ ڪنهن پچري ۾ هليس ٿي. گنهگار وارو
 پچرو به مئجسٽريٽ جي ڪرسيءَ کان ڳچ پنڌ پري
 هو. ڪمر و پوليس وارن ۽ ڪارن ڪوٺن ۽ چمن وارن
 وڪيلن سان ڀريل هو.

آءٌ ته ڪورٽن ۾ ڪيسن تي هريل هوس. اڳيان
 ڪيترا ڪيس مون تي جيل اندر هليا هئا. پر سدائين
 ڪي دوست، عزيز، واقفڪار پر به هوندا هئا؛
 جنهنڪري وايو منڊل ڪڇ سرل اڳيندو هوم. پوليس به
 ڪٿي پٺ وٺي وڃي پيهندي هئي ۽ ڪٿي به پچري
 وار يون تارون نه ڏسبيون هيون. مگر هت سڀ اجنبِي
 هو. سڀ مهاندا نوان ۽ غير، جن سان ڪا جاڳ سڃاڻ
 ڪانه هيم. هنن ماڻهن جو مٿڙ ڪو نه پسنديءَ جهڙو
 نه هو. سمجهان ٿو ته ڪار-جبي وڪيلن جو مٿڙ سهڻو
 نٿو لڳي ۽ پوليس ڪورٽ وڪيلن جا منهن به پسنديءَ
 جهڙا نٿا ٿين. نيٺ هن ڪاريءَ صف منجهان هڪ
 وڪيل جو واقف منهن ڳولي لڌم. پر هيڏي مٿڙ
 سندس پاڻءِ پتو به نٿي پيو.

”اڳي ئي ڪيئن ان ساعت کان ئي آهستي دُوريءَ۔
 اڃا ڪالڊيري جي واٽن جان آهي. مولڪي. ڇهريءَ
 جو جيڪا واچ اچي مولڪي ئي اچي هين وڇوڙو۔
 نه آهي برقرار ۽ جو ستارو دوستانو ڪو.“
 — رابرٽ برائوننگ

ساڳي رات ڪلڪتي وٺي ويو. هڙا اسٽيشن کان
 هڪ شاهي ڪاري لاريءَ ۾ لال نزار پولس اسٽيشن
 ڏي وياسن. ڪلڪتي پولس جي هن مکي ٿاڻي بابت
 گهڻوئي پڙهيو هوم، سو چارو طرف ٺهاري لڳس.
 پوري سارجينٽ ۽ انسپيڪٽرن جون ٻاچارون هيون.
 شايد اهڙا اتر هندوستان جي ٻئي ڪنهن نه ٿاڻي ۾
 ڪن ڏسجن ها. ساهي گهڻا بهار يا گڏيل علائقي جي
 پوري صلن مان هئا. هن شاهي لاريءَ ۾ جڏهن
 گڏهن جبل. مان ڪروڙ يا هڪ جبل مان ٻئي جبل
 ۾ ويندو هوس ته ڪيترا ساهي ساڻ هولدا هئا. هن
 ڪم مان نزار ۽ ڏاڍا ڏکي ٿي لڳا. ظاهر هو ته مولسان
 همدردِي هين ۽ وقتي اکين ۾ ڳوڙها ٽري ايندا هين.
 مولڪي پريزېڊنسي جبل ۾ وڪيائون، جتان ڪيس
 لاءِ جج پريزېڊنسي مئجسٽريٽ جي ڪورٽ ۾ وٺي
 ويندا هين. مون لاءِ هي هڪ عجيب آزمودو هو.

تہ ڪيئن آرام سلامتيءَ سان ماڻهو سياست ۾ وڙهڻ
وڙهندو رهي.

۱۱ فبروريءَ جو آءٌ ٻنھ ٽڪڙي ٿئي دڙو خٽڻ
ڪري الله آباد ۾ گھر موٽيس. ڏهن ڏينھن جي ڀڙڪڻ
۽ جفاڪشي مونکي زردو پيلو ڪري وڌو هو ۽ گھر
جا پاڻي مونکي ڏسي وائڙا ٿي ويا. الله آباد جي
سھائتا ڪاميٽيءَ لاءِ دڙي جي رپورٽ لکڻ جي ڪوشش
ڪيم، پر لنڊنھوڙي وليم ڇوويھن ڪلاڪن مان ٻيو
نہ تہ ٻارھن ڪلاڪ لنڊون ٿي ڪير.

ٻئي ڏينھن ڪملا ۽ آءٌ سالجنھن جي چانهه ٻي
پر شوٽر داس لنڊن سان گڏ جي ورائڊي ۾ بيٺا ھواسين
تہ هڪ موٽر دروازي وٽ اچي بيٺي ۽ پوليس عملدار
منجهانئس لٿو. سمجھيم تہ وقت اچي ويو. وٽس ويس
۽ چير تہ ”بھت دنون سي آپ کا انتظار ٿا.“ ڪي
عذر بيھانا ڏيڻ لڳو. چي:- منھنجو ڏوھ، ڪونھي؛
ڪلڪتي کان وارنٽ آيو آھي.

پورا پنج مھنا ۽ تيرھن ڏينھن آزاد ھوس ۽ ھاڻ
مون ٿي خلوت خاص ٿيس. پر سو سڀ مون لاءِ مشڪل
نہ ھو. مصيبت تہ ويچارين استرين - منھنجي بيمار
مانا جي، استري ۽ پيٽ ڪي - ھميشہ والگر مني
ڪري پوڳڻي ھئي.

”هنجن جي پاڻيءَ سان ٿيو آسمان ٻر -

جڏهن تارن منجهان پالن ڪي لاهينين ؛

کلي ڪنهن ٿو سگهي پنهنجا ڏسي ڪم -

بڻائي وڃن جنهن ڪنهن ٿو ڪي لاهينين .”

ٻوئين رات پائتا ۾ آڻ ڪيترن دوستن ۽ سائين

سان رات جو ڪڇ وقت تائين جا گيس ورتي . ڪيترن

پرالتن جا ڪم ڪندڙ حاضر هوا ۽ اسانجي برآمد به

ڇڏو حصو ڪڍي ڏنو هو . ڪي اسانجا چولڊ ماڻهو به

آيل هوا . هڪ ڳالهه حواسن ڪي وڏو انتظار هو - نه

ڪيتري قدر اسين سهائتا هي ڪم ۾ لڳي وڃون ؟

يعني نه ڪيتري قدر اسين سياسي ميدان مان لڪري

اچون ؟ سهائتا جو ڪم ٻائي پسڻو ڪم هو ۽ تنهن ۾

اسين رات ويندي هڪ وڃي ٿي سگهياسين .

هوڏانهن جڳي وڃڻ معنيٰ ڪڇ وقت سياسي ميدان

مان هتي وڃڻ پنهنجو سياسي طور ڪو ڇڏو اٿر نه

پوڻو هو . ڪالگريس اندر ڪم ڪندڙن جي اڻاڻ نه

هئي ، پر جن ڪرڪ ڪم ۾ فرق پوي ٿو سي نه ڳالڻ

ڳڻيا هئا ۽ اهڙن کي اجازت ڏيڻ سولو نه هو . پر

پوڪمپ کي نه منهن ٿي ڏيڻو هو . مون نه چيو ته

آڻ صرف سهائتا جي ڪم ۾ پاڻ نه وٺائيندس .

سمجهيم نه اهي ڪم لاءِ ڪنهن لڪري ٻولدا ، باقي

جوڪن ڪٿڻ وارا ٿورا ٿين ٿا .

رات جو دير تائين ڳالهون هليون . گذريل آزادي

ڏينهن جي نه ڳالهه اڪتي ۽ ڪنهن تنهن ڏينهن ڪي

سالي گرفتار ٿي ويا ۽ اسين پڇي وياسين . مستحري

ڪندي چيو ته هاڻ آڻ هڪ هنر سڳي ويو آهيان

جي هيءَ يوڪمپ هڪ ڀاڱو جو ڏنڊ هوندو ڪير
 ٻڌائيندو ته ڪهڙي ڀاڱي لاءِ هو؟ ايسوس جو اسان
 وٽ نه پائين جا ڪوڙ لڳا پيا آهن. پوءِ ته هر ڪو پنهنجي
 مزاج موجب سهجھائي ڏيندو. ڪو چوندو ته ڌارئي
 حڪومت جي آڻ مڃڻ ڪري يا ته ظلمي پنڀڳتي
 سرشتي هئڻ ڪري سزاياب ٿيا آهيون. مثلاً درپنگا
 جو مهاراجا، شاهي زميندار هو ۽ يوڪمپ ڪري
 سخت نقصان پيو هوس. اسان مان ڪي چوندا ته
 ايشور زمينداري سرشتي تي ڪوٺ ٿيو هو. سو به
 ڪٿي چئي سگهجي ها، پر ائين چوڻ ته ڏکڻ هندوستان
 واسين جي اڇوتپڻي ڪري قدرتي بهار جا بي گناهه
 سزاياب ٿيا هئا، ٺيڪ نه هو. جي ڪوٺ ٿيڻو ئي هو
 ته پوءِ اهو ڏوٽ اڇوتپڻي جي سر زمين تي ڇو ڪين
 ٿيو؟ يا هي وٺو ته برطانيه حڪومت آڪي ته نافر ماليءِ
 جي هل چل لاءِ ايشور هيءَ آپدا موڪلي آيو. حقيقت
 ۾ اتر بهار هل چل ۾ چڱو ڇوڪو بهرو ورتو ئي هو.

انهيءَ طرح اسين روڪ ٽوڪ بنا خيال ڊوڙائي
 سگهون ٿا. پوءِ ته اهو ٻڌ سوال چڙندو ته ڇا تڏهن
 ايشور جي آڱيا ۾ دست اندازي ڇو ٿا ڪريون يا
 انساني مدد ڪري ايشور جي حڪمن جو اثر ڇا لاءِ
 مٽايون؟ اسين ته اهو به عجب ڪائينداسين ته ڇو
 ايشور اسان سان اهڙا بي درد چرچا ڪري ٿو. اسان
 کي هيٺو بڻائي، ڇوگر ڏندن ۾ ڦاسائي، هڪ قبيلو
 ٺهري دنيا ۾ هڪ پاسي چيٽو ۽ ٻئي پاسي گهيٽو
 بڻائي، آخر ۾ اسان کي ئي سزا ڏني ٿو.

اسانجا ڀاڳيڏا ڇڻا جو هن قسم جو انسان بهار هي
سڃاڻتا ڪم جو مڪي پيو. منجهس وشواس ڪري ئي
هندوستان ٺاڻي جي ورکا ڪئي. صحت ۾ غلب
هولدي ۾ ڪم کي جني ويو. طاقت کان ٻاهر ڪم
ڪرڻ لڳو، ڇو جو سڀ ڏانهن اوارڻ ۽ صلاح
ولڻ لڳا.

بهار ۾ دؤرو ڪندي ڀاڳيڏا واپس ٿيڻ لڳو،
اها ڏٺو ۽ ٻڌڻ بيان ٿيڻ، حقيقت لکائڻ نه هئي
پوڪهه اسانجي اڻڀلي جي ڀاڱي جو ڏاند هو. سو
ٿيڻ ۾ ڇڻا ڇڪر ٿي کاڌو ۽ ڪو رابندو نات
ٿاڳو جواب ڏنو سو واپس ۽ اکر ۾ اکر قبول ڪيو. ساڻس
جي لکت نظر خلاف ٻيو ڇا چئي سگهجي ٿو؟ شايد
هن وقت ساڻس ۾ اهڙي هوڏ ڪين ٻڌي ٿيڻ
نه من جي اوسا ۽ دل جي جوش جو به ٿي ڪو
اثر ناهي. مهڪن آهي نه دل جي صدمي ڪري
بدعاشو يا ٻيو ڪو صحت ۾ ٽاڪوڙو پئجي وڃي.
پر ائين چوڻ نه ڪنهن انساني رواج يا خرابي ڪري
ٿو ٿوي جي پيٽ ۾ حرڪتون ٿين ٿيون. هڪ عجيب
غريب ڳالهه هئي. منش جو ڀاڱي، ايشور جو ڪوب،
سرشتي ۽ ٻي منش هي. هئا. اهي هينائون اسان کي
ڪي صديون پئجي ڪاهي ٿيون وڃن، جڏهن يورپ
۾ ديني عدالتون هيون جي سائينسدانن کي ڪافر چاڻي
حلائنديون ۽ ڏانڊن کي سوري ۽ ٿي جاڙهنديون
هيون! ارڙهين صديءَ واري آمريڪا ۾ دوستن شهر
جا پادري چولدا هوا نه گهرن مٿان وح ڪٽندڙ شينتون
هئا جي ڀاڱي ڪري ٿي ڏوليءَ ٿي ڏاڙلا ٿين ٿا.

پرائٽ جهڙو سڄو ۽ پريمي پرائٽ ڪو ڳوليو لي. هٿ ڪو ٻاهريون ڏيک ويڪ ڪونه هو، پر ڪانگريس کي ڪسان جي پڪي بشتي هئي. آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ ۾ به بهار جا ميمبر ڪو ورتلي ڳوڙ مڃائيندا هئا. بلڪ پاڻڪي اتي ڏسي ڄڻ پاڻ تي پيو عجب لڳندو هون. پر ٻنهي ستياگرهه هل چل ۾ بهار جو اعلاي شان هو. شخصي نافرمانيءَ ۾ به چڱو بهرو ورتائين.

مرڪزي سهائتا ڪاميٽيءَ ڪسان جي شيوا ڪرڻ لاءِ ڪانگريس جي انتظام جو پورو فائدو ورتو. بهاريءَ ۾ ته ٻي ڪا به جماعت، خود سرڪار به، ايتري قدر ڪارگر نه هئي ها. مرڪزي ڪاميٽيءَ بهار پرائٽڪ ڪاميٽيءَ ٻنهي جو راجيندر بابو سپاڻي ۽ بهار جو ٻي تاج بادشاهه هو. ڪسان جي شڪل، هو بهڙ هن پوميءَ جو سنتان، پهرئين نظر ۾ ئي ڪين چڙهندو. پوءِ جڏهن سندس اکين ۾ سڃاڻي ۽ صدق جو جلوو ڏسجي ٿو ته اهي اڪيون وري رسوڻ جون ناهن. منجهن سڄي اچي پيو ۽ مجال جو ڪو شڪ آڻي؟ ڪسان وانگر شايد سندس نڪته نظر به ڪڇ مھڊوڏي آهي ۽ هنن زماني جي خيال موجب البت سڌو ۽ سادو انسان آهي. پر سندس خاص قابليت، ٻنهي سڌائي، ڪم ۾ سرگرمي، آزاديءَ لاءِ مھبت کيس نه رڳو پنهنجي پرائٽ پر اڪل هند ۾ پيارو ڪيو آهي. جهڙو راجيندر بابو بهار جو سر تاج آهي اهڙو ٻيو ڪير به پنهنجي پرائٽ ۾ ناهي. شايد ٻئي ڪنهن به گانڌيجيءَ جي سڄي سکيا ايتري قدر هيٺئين سان نه هنڊائي آهي.

پاسين ۽ پگهر جو خوب پورهيو ڪموسن. هڪ
چوڪريءَ جو لاش به کوئي ڪڍيوسين. ساڳئي
ڏينهن آءُ منگهر مان نڪتس، پر کوٺائي لڏائي
جلندي رهي ۽ شهر جي ماڻهن پاڻ چڱو وڌيو.

سڀني سھائتا سڃاڻن جي مرڪزي سھائتا ڪاميٽي
پرڏان سڀا هئي ۽ راجيندر پرساد تنهن جو مڪي هو.
سا ڪا اڄ ڪالگريس ڪاميٽي ڪالهه هئي. بلڪه
وڏي اڪل پارٽي ڪاميٽي ٿي جنهن ۾ ڪيترن ڏرين
۽ دالين جا عيوضي هئا. پر هن ڪاميٽيءَ کي هڪ
وڏي هٿي اها هئي، جو بهارين ۾ ڪالگريس جو
سارو انتظام سائس باهن ٻيلي هو. هندوستان جي
ٻئي ڪنهن به پارٽي ۾، گجرات ۽ گڏيل علائقي جا
ڪي ضلعا ڇڏي، ڪالگريس جا ڪم ڪندڙ ايتري
قدر ڪسان سان گهايل مائل نه هئا. سڄ پڄ نه ڪم
ڪندڙ پاڻ ڪسان منجهان ئي هئا. بهار پارٽي هڪ
عمن ڪسان پراڻي آهي ۽ سندس وچولو درجو نه
ڪسان سان ويجهو مليل آهي. ڪڏهن ڪڏهن جڏهن
آءُ ڪالگريس سڪريٽري ٿي بهار پارٽي ڪالگريس
ڪاميٽيءَ جي آفيس ٿياسو ويٺو هوس تڏهن آفيس
هلائڻ ۾ جا مولڪي مستي ۽ سلائي نظر ايندي هئي
تنهن ڪري مٿن ڏاڍا چوڙهه ڇنڊيندو هوس. لڳندو
هوم نه هي. ٻيٺڻ کان وهڻ ۽ وهڻ کان لٽي پوڻ جا
ڪوڏيا هئا. اهڙي سڪلي سڄي آفيس ڪا وڙلي
ڏئي هير. هي يار آفيس جي ٽيڙ ٽيڙين ۽ سامان بنا
ٻيا ڪم نڳا تبدا هئا. پر آفيس جي گهٽتائي ڪندي
ليڪه خسر هير نه ڪالگريس جي نظر کان هن

يو ڪمپ جي يادگيريءَ ۾ ٻار جو نالو ”ڪمپوڊ يوي“ رکيو ويو.

دؤري ۾ آخري منزل منگهڙ شهر ۾ هئي. گهڻي چڪر ماريندي نيبال جي سرحد تي وڃي رسياسين. وات تي ڪئين هيبتناڪ دردناڪ نظارا هئا، پر موت ۽ مصيبت جو ناچ ڏسي ڇڻ هري وياسين. پر هن آسودي لگريءَ جي ستيا ناس ڏسي ڪئي وياسين. اهو پيانڪ روپ ڪڏهن نه وسرندو.

يو ڪمپ جي ساري علائقي ۾، هر هنڌ شهرن خواهه ڳوٺن ۾ ڪٿي به ماڻهن ۾ خودياوري ڪانه ڏسڻ. شايد وچولي درجي وارا تبهان بدتر هئا. سڀ هٿ ٻڏي ويٺا ته من سرڪار يا پيا اسانجي اچي ڪا واهر ڪن. جن مدد جي آڇ ڪئي ڪئي تن ليکي به ٻين تي فقط حڪم ڪيڏا هئا. قدرتي ايتري لاچار ۽ عاجزي هن ڪري به ٿي هئي جو زلزلن جي دهشت ماڻهن کي بدحواس ڪري ڇڏيو هو ۽ هو آهستي آهستي سامت ۾ اچڻ لڳا.

تنهن جي پيٽ ۾ ڪئين ڪم ڪندڙ جي بهار جي ٻين ڀاڱن ۽ ٻين پرائتن مان آيا سي نهايت چست ۽ چالاڪ هئا، انهن نوجوانن ۾ شيوا جو خوش ڏسي حيرت لڳي ٿي. جڏهن اڪيچار ڌار ڌار سھائتا سڃاڻون ڪري پيون تڏهن سڀني جو پاڻ ۾ ڏاڍو ميل ميلاب هو. منگهڙ ۾ ماڻهن کي خودياوري سيکارڻ ۽ ڏيڻ ڪٿل جو سبق سيکارڻ لاءِ هڪ ذرا ناڪي اشارو ڪيم. هڪي ڪيم پر ڪارگر نڪتو. سڀني سھائت سڃاڻ جا وڏا ڪوڏرون ۽ ٽوڪريون ڪٽي ڪاهي

فرانس جي جنگي ميدانن ڇهڙوئي هو.

نھايت ڀيانڪ حال بڻيو هو. ڏڙلو شروع ٿيو ته
هڪ طرفان ٻئي طرف لوڏا آيا، جنهنڪري ڪرد
ٽنگن تي بهي نه سگهيو. پوءِ اوچتو هٻت مٿي
پنڪه جا لوڏا ٿيا ۽ ٽن سان گڏ دهشت پراڻا گچندڙ
آواڙ ٿيا، جن کا سخت توڙي هلي دهی هئي يا
آسمان ۾ سوين جهاز غوغاءُ مچائي رهيا هئا. وڏن
خالن خلیچن مان پاڻيءَ جا چشما کڙ کڙ ڪري وهڻ
لڳا، ٽان جو پاڻي به بڙهه تار جڙهي ويو. سڄي
شايد نقط تي يا سادائي منت مس هلڻ، پر اهو سمو
ڇڻ شو جي لالندڙ لاج جو هو. ڪيترن ڏسي سهجهيو
نه دل ٻا جي پرليءَ جو وقت اچي ويو. شهرن ۾ جڳهن
جي ڪرڻ جا ٽڙڪا، پاڻيءَ جي اٿل ۽ مٽيءَ جو
غبار اٿيو، جنهنڪري ڪير ڪڇ ڏسي نٿي سگهيو.
بهرارين ۾ گهڻي ٽڙڪاڻه آئي ۽ نظر ڪڇ دور پنڄي
سگهي نٿي، پر ڪو ڌار هجي جو تماشو تماشين تي
ڏسي، جي بچا سي سڀ پٽ تي پئجي رهيا يا نه خوف
وڃون لهڙيون پالڻ لڳا. هڪ ٻارهن ورهين جو
جوڪو ڏهن ڏينهن کانپوءِ کوٽي جيئرو لڏو ويو. ڏسي
عجب لڳس. هن ليکي نه جڏهن آءُ هٻت ڊڄي
وٽس تڏهن دليا هٻت ڊڄي ويئي، جنهنر نقط آءُ تي
وڃي بچيو آهيان.

انهيءَ مظهر پور شهر ۾ جنهن وقت جڳهون پئي
ڪريون ۽ سوين پئي مٽا تنهن ويلا هڪ ڪڪي جائي.
ويچارا بي لٽر بھڪار مائت منجهي پيا ۽ ڏاڍا وياڪل
ٿيا. پر ٻڌم ته ڪنهن سان ماءُ ۽ ٻار پئي اچي پيا.

لاءِ ڏاڍا يون ڪن، پر هند جا اڇو ڪا ۽ پوءِ جا مسئلا
 حل ڪرڻ لاءِ ٻنھ قابل ٺاھڻ. سبب جو سندن بنياد
 ڪچا، سندن ويچار غلط آھن ۽ حقيقتن جي واقفيت نہ
 رھي اٿن. جا حڪومت قابل ٺاھي يا اڳئين زماني جي
 آھي سا گھڻو وقت پنھنجي بہ ھلائي ڪين سگھندي.
 الله آباد جي يوڪمپ سھائتا ڪاميٽيءَ مون کي
 موڪليو تہ يوڪمپ واريون ايراضيون ڏسي سھائتا
 جي طريقن تي آءٌ رپورٽ تيار ڪريان. آءٌ امالڪ اڪيلو
 اڪٽس ۽ ڏھ ڏينھن ٿڌل ۽ برباد ھنڌن جا چڪر ماريم.
 ڏاڍي جفاڪشيءَ وارو گشت ڪيم ۽ تن ڏينھن ڄڻ
 نند آرام حرام ھوم. پريانت جو ھ بجي کان ويندي اڌ رات
 تائين اسين پيا پئڪندا ھواسين. ڪڏھن موٽر ۾ پگل
 ٿڌل رستن تي، تہ ڪڏھن پلين ٻھڙ ڪري بيڙين ۾.
 زمين ھيٺ پاڻيءَ جو سطح ڦرڻ ڪري ڪيترا رستا
 زير آب ھئا. شھرن جا ھيڏا ڪنڊھر بہ ڏسڻ وٿان ھئا.
 سندن شاھي رستا ڄڻ ڪنھن راکس ھيٺ سان پئي
 مرون ٿي سرور ٿي ڪٽي ٿڌا ڪيا ھئا. يا تہ ٻنھي پاسي
 عمارتن جي ڪرسي ۾ مٿان پري ڪٽي اُچليا ھئا. رستن
 جي شاھي ڏرن مان پاڻي ۽ واريءَ جا واھ اُٿلي نڪتا
 ھئا، جي ماڻھن ۽ مال کي ٻوڙيندا گھليندا ويا. پر شھرن
 کان بہ مٿي، اتر بھار جا پٽ، جي بھار جا بستان سڏبا
 ھئا، سي تباھي ۽ برباديءَ جي وڪڙ ۾ وڪڙ جي
 ويا. ميلن جا ميل واري، پاڻيءَ جون ڀنڊون ۽ ڀورا
 پٽن ۾ شاھي ڏر ۽ اڪيچار پرگھل جن منجھون واري ۽
 پاڻي ڦاٽي نڪتا ھئا. جن الگريز عملدارن ھنن پٽن
 مٿان ھوائي سبز ڪيا تن جو چوڻ ھو تہ ھي نظارو اتر

ڪير هوندا، ۽ ٻين ڪيترن قومي ۽ ٻين القومي حالتن تي منحصر ٿيندو. مان نه اهڙي حالت به متصور ڪري سگهان ٿو ته انگريزن جي مدد سان ٽائيم ڪيل حڪومت هاڻوڪي حڪومت کان به بدتر هجي، جنهنهن هن سرشتي جون خوبين بسا مڙيوئي، ڏرايون موجود هجن، پر ساڻئي وقت مان هڪ ئي حڪومت کيس متصور ڪري سگهان ٿو، جا رعيص جي خيال کان هاڻوڪي حڪومت کان گهڻو بهتر ۽ خير خواه هوندي. ممڪن آهي ته ٽين حڪومت جو پوليٽيڪل فوجي سرشتو اهڙو قابل نه هجي ۽ کائن جي ساوڪ اهڙي لڙڪي لڙڪي واري نه هجي، پر مال جي پيدايش ۽ ڪاپو وڌيڪ تيز، ۽ عام جي جسماني، روحاني ۽ تمدني ترقيءَ لاءِ بهتر ڪون وڌيڪ ٺڪيون هونديون. مان سمجهان ٿو ته سوراڄ سيني ملڪن لاءِ چڱو آهي. پر چڱو ڇڏي آءُ ته سوراڄ به ولڻ وارو ناهيان. سوراڄ به جي قبول ٻوڙو آهي ته آخرڪار عام لاءِ ڀلو ۽ چڱو. راج ٽائيم لڻ ڪبي. ڇاڪاڻ ته آءُ سمجهان ٿو ته هيءُ انگريز حڪومت، اڳي ڪري ڪهڙي به هئي، پر هاڻي سڀي حڪومت ئي ٿئي سگهي ۽ عام جي رهڻي سڌاري ٿئي سگهي، تنهنڪري ئي هندوستان ۾ هن ڪالٽوءَ وڌيڪ بيمار ٿيندي. هندي آزاديءَ جا سڃا سبب به اهي آهن ته چڱي حڪومت ايندي، عام جي رهڻي سڌاريندي، اقتصادي ۽ تعليمي ترقي ٿيندي، ڊپ ۽ دٻاڙ جي فضا ويندي، جا هڪ ڌاري ۽ سلطنتي حڪومت ضرور پيدا ڪري ٿي. انگريز حڪومت ۽ آءُ. سي. ايس. ڪري هندوستان ۾ پنهنجي هلائڻ

سان دوه کړځ آهي.

عجب وري کهڅو وړو سرکار کې ظلم ۽ سختي ۽
جو الزام اهر وېرو لږ لږې جهڙو کې بې کاري ۽
ناقابلیت جو لږې ټو. اچين الزام هڅندږ کې به جيل
جا دروازا د سټا پون ټا پر تنهن الزام تي سرکار جا
هڅ ساهيل آهن ۽ پرواه نشي کړي. وري به هک
سلطنتشاهي قوم چو کين اهر وړ الزام پنهجي هک ساک
تعريف ئي سمجهي؟ پر انهي سرکار کې کاهل يا
جډو يا بنا جريت سډډ ډکونيس ټو. انهي کړي
سندس پاتړ ايمان گهټجي ټو، چو پرم وهر اټن ته اسپن
ماښمن جي پاي لاء آيا آهيون، سو پچي پوي ټو.
هتي جا عمادار به تنهن وډي پادري ۽ وانگر آهن جنهنکي
بي ديني چيو هو ته صبر کړي کندو هو، پر کوکيس
احمق يا ناقابل سډيندو هو ته چتو ئي لږ لږو هو.

انگريزن پر اهو عام عقيدو آهي، جو ائين قبوليو
ويندو آهي چڼ کنهن اولياء جو قول آهي، ته کابه
حکومت پر بدل بدل ټيندي جنهن کړي انگريزن
جو زور ويندو يا گهټيو، ته ټين حکومت نهايت
بيکار يا ناقابل ئي ټيندي. آزاد خيال ۽ ترقي پسند
انگريز به ساږيو عقيدو ډاريندي ۽ همدري ۽ جي
جوش وچون اسان لاء وکالت کن ټا ۽ چون ټا ته
کهڅي به سني حکومت پنهجي حکومت جون
سکون نشي لاهي سگهي ۽ جي هندوستانين کې هر وړو
کډ پر پوټو آهي ته پوټ ئي ډيون. مان چتي ټو سگهان
ته انگريز جي زور ټټ بعد ملک پر چا ټيندو. سو سږ
انگريز هن ملک مان کيښ ويندا، سندن جگه ئي

پوکمپ کان ٻارهن ڏينهن پوءِ نه ڪي ماڻهو جهٽرا
 ڄاڻندا ٻوٽي ڪڍيا ويا. ملڪيتون پڇاڻڻ لاءِ ڪار سرڪار آڀاڙ
 ورتا، پر پوريل انسان ڪڍڻ ۾ گيسر ڪٿي ويٺي. انهن
 ايراضين ۾ مونسالتيون نه ٿيبي ٿي ويئون ڏيون.
 مان سمجهان ٿو ته منهنجي ٽيڪا وڃي هئي ۽ پوءِ
 ڏل نه ڌڙلي هي ايراضين ۾ ماڻهو به ساڳي راءِ جا ٿولا.
 پر وڃي يا غير وڃي سو سڀ مون سچي دل سان،
 سرڪار تي ڏوهه مڙهڻ جي نيت سان نه، پر کيس
 ڦڙت ۽ ٽپ ڪرڻ لاءِ ڪيو هو. ڪيئن به الدين ڪين ٿي ڇو
 ته سرڪار هر ڀيرو هي ڪيو يا نه ڪيو آهي. ڀلا هٿڙي
 آخري حالت ڪيئن نه سڀن جا ڀڃڻ ڀڄڻ ڪندي ۽
 سڀ ڪيئن ڀڄن نه ڪندا؟ ڀاڻيان ٿو ته پٺاڻ سرڪار
 بعد ۾ خوب ڪم ڪئي ۽ ڌڙلي جي بربادي کي دور
 ڪيو.

پر منهنجي لکته چينيءَ تي ڪي ناراض ٿيا ۽ جلد
 ڪي شخص ٻيڙ ۾ لکته جن منهنجي لاهڻي لاهڻ لاءِ
 سرڪار کي شاباس جو سارڻامو ڏنو. پوءِ نه پوکمپ
 ۽ مياڻتا جو ڪم جڻا ٻئي درجي جو ڪم ٿي پيو.
 سرڪار تي لکته چيني ۽ ٽپنچو پٺاڻ اول درجي جو
 ٿيو. سرڪار تي لکته چيني مٿي ملڪن ۾ هڪ ٻيو
 وڃي ڳالهه ٿي ٿي، پوءِ هن ساري ملڪ ۾ اها هڪ
 عجيب ڳالهه آهي جو ماڻهو سرڪار تي ٽيڪا پسند
 نٿا ڪن. ساهه هڪ فوجي مڙهي آهي جا ڪابه
 ٽيڪا نه ڏانهن نٿي ڪري. بادشاهه سلامت وانگر هندن
 جي انگريز حڪومت ۽ سندس بالا عمداڻ چڻ خطا
 ڪري ٿي نٿا سگهن، اهڙو اشارو ڪرڻ به بادشاهه

هوس. انهن جي فضا ٻيهر سرڪاري، ٽيھڙل بوسائيل
۽ اختيارين جي ٿئي ٿي. ائين آهي ته انهن به ڪي
عمدا اعليٰ شخص تيار ڪيا آهن ۽ ڪندا رهندا پر سو
ائٿاق سان. رواجي طور نوجوانن جي ذاتي جذبن کي
دٻيل مارڻ جي ٽيمڪ هٿن واجب آهي. شالينڪيٽن
ٿي هڪ اهڙو آستان هو جتي گھٽ بوسائيت جي واپس منڊل
کان وڌيڪ ٿي پڇي سگھيو ٿي. سو اسان اندر لاءِ پسند
ڪيو، جيتوڻيڪ ٻين وڌيڪ ديان وائڳر ٺڪ ٺڪ ۽
سامان ساڏين سان سڄل نه هو.

مولندي اسين پائتا پر باورا حيدر پراساد وٽ لٿاسن
۽ پوءِ ڪمپ سهايا ثابت ٿالوون ڪموسن. پاڻ ٿاڙو
جمل مان چٽو هو ۽ اُمالڪ سهايتا جي ڪم ۾ ٿي پيو
هو. اسين هن اوچتو وڃي وٽس لٿاسين، چوڻو اسانجي
ڪا به ٿاڙ نه ملي هئس، جنهن گهر ۾ اسين ڪملا جي ٻاءُ سان
لهڻا هواسن سوڻ ٻيهر ٿي پيو هو. سڄي نه - ماڙ
عماريت اچي پٽ پٽي هئي. سو ٻين وائڳر اسن نه ٻڌو
پر دهڻ لڳاسين.

ٻي ڏينهن آڏو مٿس پورو ويس. پوءِ ڪمپ کي ڪاڻ
پورو هٿو ٿي چڪو هو، پر ڪي شاعري رستا ڇڏي
اُجا ڪٿان نه ٻيهر نه ڪنبا ويا هوا. رستا صفا ڪندي
هٻان ڪي لاش لڌا، هي عجب غريب لمولي ٻل
هوا، جن ٿي ڪرلڙيت يا چٽ کان پاڻ پڇا پڇون ٿي.
تاهي بربادي جا رنگ ٻل ٿي ڏهڪائيندڙ ۽ ڏاريندڙ
هوا. جيڪي پڇا هوا سي به هن آيت بعد لهايت دل
گهايل ڪو لڇا ٿيل هوا.

الله آباد. وڏو شرط ٿاڻو ۽ سامان گڏ ڪرڻ جو ڪم

ن ڪرڻ سوئي راجا جو فرض هو. يعني ته قانون
 قانون نه هر پر ڪڇ. وڌيڪ ۽ امن معنيٰ پر جا جي
 ٿا. پر جا کي ڪنڊائي منجهس امن امان آڻڻ کان
 س پر ٿي ڪرڻ ڪهڙو نه وڌيڪ خاطر خواه آهي.
 اسان ڪاڪتي ۾ ساڍا ٽي ڏينهن گذاريا ۽ تن ۾
 ن ٿي ٿرڙيون ڪيون. اڳي وانگر دهشتڪار ڪارنامن
 خلاف دليل ڏيئي ڪين نڌنڊير ۽ پوءِ جيڪي طريقا سرڪار
 اختيار ڪيا هئا تن تي آيس. دل ڀريل هيم، ڇو جو
 جيڪي هن پر ڳڻي ۾ ٿيو هو سو ٻڌي سهي ڪين
 سگهيس. جنهن نموني انسان جي انسانيت ماري سڃين
 اباضين جا رهندڙ نگهوسار ڪيا ويا هئا تنهن ستاير ٿي.
 هن انسانيت جي مسئلہ اڳيان سياسي مسئلہ ڪهڙو نه
 ضروري ۽ پروري به گهٽ اهميت وارو هو. انهن ٽن
 ٿرڙيون ڪري پوءِ جيڪو ڪيس مون تي ڪاڪتي
 ۾ هلايو ويو تنهن پر ٿي تههتون رکيون ويون ۽ ٽن لاءِ
 چالوسزا وينو پوڳيان.

ڪاڪتي کان سڌو شانتينڪيٽن ۾ ڪوي رابندر نات
 ٿاگور سان گڏجي وياسين. ساڻس ملڻ هميشه طبيعت
 کي فرحت ڏيندو هو ۽ ويجهو اچي دل نه چيو ته ڪيس
 اورانگهي وڃجي. آءُ ته به پيرا اڳهه شانتينڪيٽن مان
 ٿي ويو هوس. پر ڪملا جي پهرين ملاقات هئي ۽ هوءَ
 نه خاص هن ڪري آئي ته ڏسي وائسي پوءِ اندرا کي
 اتي پڙهڻ لاءِ موڪلي. اندرا جلد مئٽرڪ جو امتحان
 ڏيڻ واري هئي ۽ پوءِ ڇا ڪري سو سوال اسان کي تنگ
 ڪري رهيو هو. آءُ نه ڪيس رواجي سرڪاري يا نير
 سرڪاري و شووڊيالن ۾ موڪلڻ جي بنهه پر خلاف

مان ايمان نڪري ويو هو. هو به ٻيءَ طرح خيال ڊوڙائڻ لڳا هئا. البت ڪي جزوي شخص سرڪار جي ڪارنامن تي بگڙيل هئا ۽ پاڻ چٽائي ڇڻ سرڪار سان هڪ عداوت پاڙي رهيا هئا. دراصل پنهنجي طرفان هڪ ذاتي عداوت پاڙڻ جو ئي خيال هو. سو خيال ڇڏڻ پاڻين دهشتڪارن ۾ ته پڌرو ٿي هو. حڪومت طرفان به اهو خيال اهڙو ۾ ته هو ته هي هڪ سماج خلاف گناهه آهي جنهنجو زور نه هو ته هي علاج ٿڌي سيني ڪيو وڃي ۽ پر اهو ئي ڪو بنيادي علاج ٿڌي دشمني ڌاري وقت به وقت خيال زور هو ته ذاتي دشمني ڌاري وقت به وقت وڃي. ڪابه حڪومت خون خرابيون ڏسي ضرور سندن مقابلو ڪري ڪين پنهنجي ڏيندي. پر حڪومت جي شان وٽان آهي ته دل ڊهلي ۽ ڊر ڊر هٿن ضابطو ڪري ۽ نه ته گنهه ٻي گنهه ۽ خاص ڪري ٻي گناهه ٿي، جي تعداد ۾ گهڻا ٿين ٿا، انهن اولهن وانگر غير واجبي زور زور ڪري. شايد اهڙي خوف خطري جي آڏو سانت ۽ ڌڄ ڪرڻ سولو نٿو ٿئي. دهشتڪار ڪارناما گهٽجي رهيا هئا پر تڏهن به ٿي سگهيا ٿي. تنهن ٿي ئي عملدار اُمالڪ ٻي صبر ٿيا ٿي ظاهر آهن ته اهڙا ڪارناما هڪ مرض نه، پر مرض جون علامتون آهن. مرض کي ڇڏي صرف علامتن جو علاج اڃا به آهي.

آءُ ائين به سمجهان ٿو ته ڪيترا نوجوان، جي دهشتڪارن جي لڙهه وڇڙ ۾ اچن وڃن ٿا سي دهشتڪارن جي لڙهه وڇڙ ۾ اچن وڃن ٿا جو ڪين گهڻو پڇ نه فقط هن ڪري ڇڪجي وڃن ٿا جو ڪين گهڻو ڪمن مان هڪ مزدور اچي ٿو. ساهس ۽ جريٽ و نوجوانن کي گهڻو ڳوهه ۽ خوف خطري سان دل ٿيندڙ

ٻن ٽن منٽن بپار ۽ ٻن هنڌن ۾ ڪيترا ويل وهايا.
 ساڳئي ڏينهن سانڌين جو ڪملا ۽ آءُ گڏي
 ڪلڪتي اسپتالين ۽ ساري رات بي مريءَ ۾ اسين
 زلزلو جي ڏکئي ايراضي مان لنگهي وياسين. پٿر ٽٽڻ
 ڏينهن هن آفت جي ڪلڪتي ۾ ڪا ٿوري ضرر ڏيئي.
 ٻئي ڏينهن ٿوريون ميمرون ڇارون اچڻ لڳيون. ٽئين
 ڏينهن هيڏي ميسر هائوس ڪج اڪون ڪيون.

اسين ٿ ڪلڪتي جي ڪمڪار ۾ لڳي وياسين.
 ڊاڪٽرن جا ڪوڙ هرهر ڏسڻا ٿي پيا. نيٺ فيصلو ٿيو
 ٿ مٿس وري ڪملا پنهنجي علاج لاءِ ڪلڪتي ۾ وري
 اچي. هوڏانهن ڪنهن دوست ۽ ڪالگريس جا ساٿي
 هئا جن سان ڪج وقت کان نه گڏيا هواسين. ماڻهو
 ڪج به ڪرڻ کان ڏٺا ٿي، نه مٿان بي ڪا تازي آفت
 نه اچي ڪڙڪي. اڳيئي ڪيڏو سٺو هئائون. ايمارون
 به هٿ وڌيڪ سردار هيون. سو نه جهڻ ملڪ ۾
 ٿيڻ هٿ به ماڻهن جا من آڻيندي هائوس مڇوڙيل
 شڪل هئا. سچ پچ ڊپ ڪري نه، جيترو شڪ مونجهه
 ڪري، ڪابه اثرائتي سياسي تحريڪ هلي نٿي سگهي.
 هڪ پاسي ناشت نه ٿي پاسي ساميوادي ۽ سماج وادي
 حبال، پر سڀ ڪچا ۽ ڏٺا ۽ هڪ ئي سان گڏيل
 سڏيل هئا. گروهه گروهه ڪي هڪ ئي کان ڌار ڪرڻ
 ڏکيو هو. مولڪي نه نه فرصت هئي ۽ نه وجهه هو جو
 دهشتڪار تحريڪ بابت مڌسماءُ لپان، جيتوڻيڪ
 سرڪاري مرڪزن ۾ ڏاڍي هوءَ هوءَ هئي. منهنجي
 سمجهه موجب هن تحريڪ کي هارڻ ڪانه سياسي معنيٰ
 نه هئي؛ بلڪه اڳين ميمرون جو به دهشتڪار طرهن

۶ - پوکمپ

۱۵ جنوري ۱۹۳۱ء پھرن جو وقت هجي. آءُ الله آباد
پنهنجي گھر جي وراڻدي ۾ بيٺي هڪ ڪسان ٿوليءَ
سان ڳالهائي رهيو هوس. ساليانو مانگھ هيلو شروع
ٿي ويو هو ۽ سارو ڏينهن ماڻهو پئي آيا ۽ ويا. اوچتو
آءُ چڻ پيرن تي سڌو بيٺي ڪين سگھيس، پاسي کان
هڪ ٽپي کي چنبڙي پيس، در کڙ ڪڍ لڳا ۽ پاسي
کان سوراج پُون مان گڙ گڙ آواز ۽ ڪڏ تان ڪپرا هيٺ ٽڙ ٽڙ
ڪرڻ لڳا. ڌرتي ڌٻڻ مان اڳ واقف نه هوس، سو
پهرئين ڪين سمجهيم ته ڇا ٿو ٿئي، پر جلدئي پروڙ
پهر. مون لاءِ هڪ نئون آزمودو هو، تنهنڪري مزو
۽ وندر ٿيم. ڪسانن سان ڳالهائيندو رهيس، بلڪه
پوکمپ بابت به ڪين ڪچ ٻڌايم. پنهنجي ٻڌڙي
چاچيءَ پريان هڪل ڪير ته جڳھ مان پڇي پاهر نڪر.
پر سا ڳالهه اجائي لڳيم. پوکمپ کي ڪين ليکيم.
ڪنهن به صورت ۾ مٿي ماڙيءَ تي بستري داخل
ماناچي ۽ استريءَ کي ڇڏي آءُ پاڻ لاءِ سلامتي ڪيئن
ونان؟ چئجي ڪٿي ته چڱيري وقت تائين زلزله اها
۽ پوءِ بند ٿي ويا اسان کي ته پاڻ به چئن منٽن جي
وندر ۽ سکيا جو وجهه ملي ويو ۽ سڀ اُتي ئي وسري
ويو. تڏهن بوجهه ڪانه پيئي، ته ڏک ڪو لڳو نه، انهن

ڪري سگهندس. رڳي همدردِي ۽ دوستي ڪافي نه هئي، پر لڏهن به ڀلي آئي. بنگال نئون وقت آئي ۽ دڪ به دڪي هو ته ڪم مڃل ڪو اوڏو نه آيو ۽ پاڻڪي، اڪيلو ويڳاڻو سمجهائين ٿي. سو به بنگال جو دڪ وهرائي هو، پر هو.

ٻيو ڪملاحي علاج ثابت نه ڪاڪتي پر ڊاڪٽرن سان صلاح ڪرڻي هئي. اصل ڇاڪا ته هئي، پر ٻنهي قدرتي ڪٽي اڪه بوقت ڪٽي، ته مٿان علاج ڪندي ڪاڪتي يا ٻئي هنڌ ڳچ وقت پنهنجي وهڻو پري. جهنسن آءِ آزاد دوس ٽنهن ڇهوسمن نه گڏ ٿي هجڻ. چيل ويندس پوءِ طبيبن ۽ بهمار ڪي علاج لاءِ ڳچ وقت بهو ملندو. هاڻي ڇڏهن گرفتاري در ٿي هئي لڏهن چمر نه اهو نه ته ڪاڪتي پر پنهنجي دولدي، سندس لباس ڪرايان. باقي نه پوءِ نه ٿي سگهندو.

سو ۱۵ جنوري نيساو ڪيوسمن نه ٻئي گڏجي ڪاڪتي وڃڻ، آزادي ڏينهن کان لڪهه اڳ موٽي اچڻ جو ارادو هو.

ٺٽي وٺيو. هن ته اهي ڪنهن ڏينهن ڏيڻ کي ڏٺو
لاءِ ٻه ڀڃايا هئا.

جنوري ۱۹۳۴ جو مهينو هو. الله آباد ضلع جي ڳوٺن
۾ اسانجي ري گناهه ڪم ڪندڙن جون گرفتاريون ٿي
وهيون هيون. دل ۾ آيو ته اسين به سندن پٽ
ونون ۽ انهن ڳوٺن ۾ وڃون. اسانجو نهايت ڪارساز
پرائٽڪ سڪريٽري رفيع احمد قدواڻي، به گرفتار ٿيل
هو. جنوري ۲۶ آزاديءَ جو ڏينهن، به آيو ڪي آيو.
ڪير وساري سگهي؟ اعلان ۽ منع نامن هوندي به
۱۹۳۰ کان وٺي ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ملهائڻ ويندو
هو. پر هن ڀيري ڪير اڳواڻي ڪري؟ ڪهڙي اڳواڻي
ڪري؟ مون کان سواءِ ٻيو ڪير به، ڪاڙهي طور به،
آل انڊيا ڪاميٽيءَ پاران ڪم نه ڪري رهيو هو. دوستن
سان صلاحون ڪيون. سڀني جي خواهش هئي ته ڪڇ
مڙيو ٿي ڪڇي، پر ڇا ڪڇي تنهن لاءِ يڪراءِ ڪانه
هئي. عام خيال هو ته ائين نه ڪڇي جو وڏي پيماني تي
گرفتاريون ٿين، آخر ڪار مون هڪ ننڍڙي اپيل ڪڍي
ته آزادي ڏينهن ٺيڪ طرح ملهائڻ وڃي. ڪيئن ملهائڻ
وڃي سو ڀلي هر ڪو هنڌ پاڻ ئي فيصلو ڪري. الله آباد
۾ سٿيو ويو ته ضلع ۾ به ڏينهن ملهائڻ وڃي.

اسان سمجهيو ته آزادي ڏينهن جو سٽاؤ ڪندڙ تنهن
ڏينهن ئي گرفتار ڪيا ويندا. پر جيل ۾ موٽي وڃڻ
کان اڳ چير ته بينگال مان ليٽوپاڻي اچان. سو قدري
اڳين ساڻين سان ملڻ خاطر، پر سچ ۽ ڇڏڻ سان
۾ جيڪي مصيبتون بينگال سٺيون هيون تن جو قدر
ڪرڻ خاطر. سمجهين ٿي ته سندن ڪا به سچي مدد نه

فڪر ڪو نه هوم نه خرچ پيدايش برادر نهون. ذري گهٽ
 نهين وقت لاء اڪيون پاڻو وينو دوس جڏهن هڙ ٻر ناڻو
 نه هوندو. هن زماني ۾ ناڻو ۽ ملڪيت ڪم اچن ٿا،
 پر جنڪي ڪيچ رستو آهي تن لاء اهي ڳرا نار ٿي وين.
 مالدار ماڻهن لاء جوکائڻا ڪم ڪرڻ نهايت ڪنن سوال
 آهي. سدائين مال ملڪيت ڪوهڻ جو اوڻو رهين ٿو.
 جو ناڻو يا ملڪيت سرڪار وٽس ٿڌهن وٺي يا ضبط
 ڪري سي ڪيڙي ڪم جا؟ تنهنڪري جيڪي ٿورو
 هوم نهين کان هلڪو ٿيڻ چاهين ٿي. اسانجون گهرجون
 ٿوريون ۽ ڪمائي ٻوريون ڪرڻ جي پاڻ ۾ سامهولي
 ساريو. وڏو اولو اهو هوم نه پيرسڻ اوستا ۾ مالا جي
 ڪا ٽڪاڻ نه ڏسي يا سندس رهڻي ۽ پر ڪتر نه پوي.
 اهو نه انتظار هوم نه ڏي ۽ ڪي پاڙهڻ ۾ ڪا رانديڪ نه
 پوئو يعني نه منهنجي خيال موجب ڪن وقت يورپ ۾
 وڃي رهي. باقي نه موٽي يا منهنجي استرگي ۽ ڪي
 ٺاڻي جي ڪا خاص گهرج ڪار هئي. يا نه ٺٺ اسان
 ائين ليکيو ٿي، ڇو جو ٺاڻي جي سڄي اڻ هوند ڪڏهن
 نه چڪي هئسپن. پالپان ٿو نه جڏهن سج پڇ ٺاڻي جي
 اُٿاڻ ٿيندي ٿڌهن اسانڪي اها آڙ ٿڌي ڪن. هڪ
 بالخصوصي چڙڻ ڏاڍي ڏکي ٿيندي يعني ڪتاب
 خريد ڪرڻ.

في الحال مالي حالت سڌارڻ لاء فيصلو ٿيو ته
 منهندي استري جا مڻيا، سون روپ جون ڪي شيون
 ۽ اجائي سڃاڻي سامان جا ٻيو وڪيا وڃن. ڪڏهن ڪن ڳچ
 سالن کان پنهنجا مڻيا نه پورا هئا ۽ اهي سڀ شين ڪر
 سوکها رکيل هئا. پر هينن مڻيا ڪڍي وڪڻڻ ڪيس

بشرطيڪ ڪين پورو عيوضو ڏنو وڃي. * درحقيقت انهيءَ سرشتي جو ڏينگو ٿي ڏيري ٿي رهيو آهي؛ ته به گانڌيجي سندس پاسو ڪيو ۽ امانت وغيره جون ڳالهيون ڪيون ٿي، چيم ته سندس ۽ منهنجي نڪته نظر ۾ ڪيڏو نه ڦير آهي ۽ هن کانپوءِ ساڻس گڏجي ڪهڙو ڪم ڪري سگهندس؟ اڃا به ورڪنگ ڪاميٽي کي ڇهڻي پوان ڇا؟ في الحال ڪا وات نٿي سجهير پر ڪن هفتن بعد ته سوال ٿي ختم ٿي ويو، جو جيل وڃي سوگهو ٿيس.

گهرو ڳالهين گهڻو ٿي وقت ورتو. ماما جيءَ جي صحت به سڌري، پر خون ۽ وانگر؛ اڃا بستري داخل، پر خطري کان ٻاهر هڻي. پنهنجي مالي حالت ڏي ڪڇ ڏيان ڏنم، جو گهڻي وقت کان بهي پراهيءَ ڪري بگڙيل هئي. آمدنيءَ کان خرچ گهڻو وڌيڪ هو ۽ خرچ ۾ ڪتر وجهڻ جو ڪو نمونو نٿي سجهيو. ڪو خاص

* مسٽر بي. اين. ٿاگور اڪل - بينگال زميندار ڪانفرنس جي سواگت ڪاميٽي جي سپاڻي ۽ پنهنجي وياڪياڻ ۾ (۲۳ ڊسمبر ۱۹۳۴) چيو ته، ”منهنجو شخصي رايو آهي ته جڏهن زميندارن جون زمينون، آئرلنڊ وانگر، پورو عيوضو ڏيئي قومي ملڪيت ڪيون وينديون تڏهن مونکي ارمان ڪونه ٿيندو.“ ياد رکڻ کپي ته بينگال ۾ دائمي ٿاڪ بستيءَ ڪري زميندارن جي حالت ٻين پراڻن جي زميندارن کان بهتر آهي. مسٽر ٿاگور جا قومي ملڪيت بنائڻ بابت خيال مونکي ڏنڌا نظر اچن ٿا.

جا هنن برداشت ٿي ڪئي. پر آءُ به هن حالت ۾ ٻيو
 ڇا ڪريان؟ انهي ڪري جو ڪم مون نهايت آهر
 درجي جو ليکيو ٿي سو ڪيئن ڇڏيان؟ تنهن کان نه
 ٻنهي ڪمن وچ ۾ وڃڻو پوي نه ڇو ڪمن ورڪنگ
 ڪاميٽيءَ تان ئي استعفا ڏيان؟ پر جڏهن شروع ورڪنگ
 ڪاميٽي پي ٽاعدي هئي ۽ قانوني طور ڪم ٿي ڪري
 سگهي تڏهن ڪيئن اخڙي استعفا ڏيان؟

اها ساڳي ڪنٺا وري سامهون ٿين، جڏهن نه سمر
 جي آخر ۾ ٿانڌاڇي ۽ مدراس مان خط لکي ”مدراس
 ميل“ اخبار کي جيڪي هڪ ملاقات ۾ رهيو هوائين،
 سو ٺڪر ڪڍي مون ڏي موڪليائين.

اخبار جي خاطري ڪجھ مون ٻاٻٽ پڇيس ۽ جواب
 ۾ چڻ منهنجي ڪاررواين لاءِ معافي طلب هو ۽ آخر
 منهنجي سڃاڻي سڌائي ۾ ايمان وڪيائين. جي هو
 ڪالگريس کي ائين نون نوان طريقن جو پابند هرگز نه
 ڪندو. جنهن نموني مون ڏي اشارو ڪيائين سو
 مون کي ڪين آڙيو، پر جنهن ڳالهه مون کي پاڻي کان
 ٻاهر ڪڍيو سو هو، ملاقات ۾ سندس وڏن زميندارن
 جو بچاءُ. سندس خيال موجب اهو زمينداري سرشتو
 ڳولڻ ۽ ملڪ جي تهوديءَ جو هڪ ضروري انگ
 هو، سو پڙهي خبرت لڳيس، ڇو جو هن وقت وڏن
 زميندارن ۽ تعلقدارن جا ڪي جزوي حامي ٿيندا.
 ساري دٻا ۾ اهي ٿئي ويون آهن ۽ هندوستان ۾
 به گهڻا ماڻهو قبول ڪن ٿا ته جڏهن نه ڪنديون. خود
 زميندار ۽ تعلقدار به اهو سرشتو ختم ڪرڻ چاهين ٿا.

”اگر اي دوست تون دشمن هجين ها۔

نه چا بدتر نئين ها، مون لئي مولا؟

انهيءَ کان ٻڌ زياده رلدڪ ۽ هار۔

انهيءَ کان وڌ هجان ها خوار ۽ زار؟

چو ڪامي آهه ۽ شهوت پرست آهه۔

سو سر سبز آهه خوش وقت آهه مست آهه۔

مگر چو منهنجي لئي عمر خواري۔

گذار ڀر گرچه رهه تنهن جي ڀر ساري...“

پلا ستاري واڌاري ڀر ايمان، مقصدن، آدرشن، انسان

جي چڱائي، انسان جي قسمت ڀر ايمان۔ سي سي

خدا تعاليٰ ڀر ايمان وانگر نه آهن؟ ڪنهن دليل يا منطق

سان انهن جو به پاسو ڪٽجي نه مشڪلاتون نظر اچن ٿيون۔

مگر اسانجي اندر ڀر ڪچ آهي جو اميد ۽ ايمان کي

چنڊڙي ٻوي ٿو ۽ جن بنا زندگي سبزيءَ بنا هڪ صحرا

نظر اچي ٿي۔

جيڪو ساميواڊي پرچار ٿي ڪير تنهنجو اثر ڏسي

ڪي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جا ساٿي به ناراض ٿيا. هيٿرا

سال پرچار ڪندو ٿي آيس نه هاڻ به مات ڪٿي ڪن ها.

پر هاڻ نه ڪچ قدر سڪين آسودن جو سڪ ڦٽايو هوم ۽

منهنجا شغل اڳي وانگر ئي گناه ٿئي سمجهيا ويا. خبر

هيم نه منهنجا ڪي ساٿي ساميواڊي نه هئا. پر هميشه

سمجهندو هوس ته ڪانگريس کي اٽڪائڻ بنا ورڪنگ

ڪاميٽيءَ جو ميمبر هوندي به ساميواڊي پرچار چوٽ

سان ڪري سگهيس ٿي. نه ڪن ميمبرن جي خيال

موجب مولڪي اهڙي آزادي نه هئي، سوڏسي عجب

کاٿم. شايد مون سندن بابت غلط فهمي پيدا ڪئي ٿي،

پاڻڪي اڪملو، ٻين کان وساريل ۽ وڇريل سمجهڻ ٿين
ڇڏڻو ڏاڍا ٻيو ڪو درد ڪونهي.

اڻ پوءِ به هن عجيب غريب ڏکي ڏاڍا ٻيو ڪهر آهي
جو نا اميديءَ جي مرض کان بچي چڙهي؟ گهڻا ٻيرا
پالڻو آهي ته سڀ اولادو قصو ٻيو هي؟ گهڻا ٻيرا ڪم
هلائيندي آسپاس انسان ذات جون اولادون ڏسي دل
وڃهندڙ آهي؟ آءٌ ترانو ڪنهن حالتون ۽ نتيجا ڏسي
خشيائيندو آهيان ۽ ڪن شخصن ۽ گروهن تي ڪاوڙ
چڏيندو آهيان. تازو ته اهو غصو هائي وڌيو اٿم، جو
ڏسان ٿو ته ڪيئن آسودا ماڻهو گهر وٺي ڏکڻ سوالن
جي ويجهو وڃڻ جي ٿا ڪن، بلڪه به اکر ٻڌڻ جي ٿا
ڪن، جو جو منجهن پنهنجي رهنمائيءَ يا مڃڻيءَ جي
هاڃي ڏسن ٿا. پر ڪاوڙ ڪندي، نا اميد رهندي،
بلن جا چنبا هڻندي ته اميد ته پاڻ تي يا ٻين تي ڪلڻ
هي ذات نه وڃائي اٿم.

ڪڏهن عجب لڳندو اٿم ته انسان ذات جو رهبر ۽
ڪريم خدا تعاليٰ پر ڪهڙو نه ٻڪو ايمان آهي، ڪيئن
نه ڏکڻ پنهان ڏک ڪائيندي به اهو سالم رهي ٿو ۽ جي
تاهيون ۽ تراديون انهي رحمته کي رد ڏين ٿيون
سي ئي ساڳيون ايمان جي سلامتيءَ جون ڪسوٽيون
سمجهيون وڃن ٿيون.

”اي مالڪ تون بلاشڪ آهين عادل،
آ قبضو ٿيندجو هر شيءِ تي ڪامل،
وليڪن مان به چولس سائين کي صاف،
ته دعويٰ منهنجي پر ڀڻ آه الصاف:
جو ڏوهارين جي ڪم ۾ ڪاميابي،
ٿيندجو منهنجي هر محتسب - خرابي.“

بطجي ڏيکاريو اٿس ۽ جزوي. موقعا ڇڏي مکيه ڪانگريسين ٿورو گهڻو سندس رستو ورتو آهي. جواب ڏيندا هئا ته رڪ رکائي يا ادب آداب وارو جنهنڪري اڳوڻي پلي پيو غلط دليل بازي ڪري يا وقت جو سلامي تي چالبازيون ڪيڏي. ٻئي ڌريون، جن سڄي سوال جي ويجهوئي نه اينديون هيون ۽ جيئن مڃي ملڪن ۾ ٿيندو آهي، ڪوبه دلي بادلي بحث ۽ وقتي ڏک وقتي بچاءُ نه ٿيندو هو.

هڪ دوست، جنهن جي راءِ جو قدر اٿم، لکي موڪليو ته اخبارن ۾ تنهنجا ٽڪا تيز بيان پڙهي ڀانيان ٿي ته ٻلي وارا جنهنوڻا پائين ٿو. مٿان نا اميديءَ جي واديءَ ۾ گهڙي اهڙو ٿيو آهين؟ تڏهن غور ڪيم. ڏٺم ته قدرتي آئين هو، ڇو جو اسانجي ساري قوم نا اميديءَ جي واديءَ ۾ پئڪي ٿي. شخصي طور به شايد قدرتي صحيح هئي، پر تنهنجي ڪا چاڻ ڪانه هيم. سبب جو پاڻڪي ڊپيل يا ناڪامياب ٿئي سمجهيم. جڏهانڪر گانڌيجي سياست جي ميدان ۾ نظر آيم، تڏهانڪر گهٽ ۾ گهٽ هي ڪاٺس پرايم: ته ڏپ وڃون پنهنجا ويچار نه ڏيڃن. سياسي ميدان ۾ هن سبق جي پيروي ڪرڻ ڪري (غير سياسي ميدانن ۾ پيروي ڪرڻ وڌيڪ ڏکي ۽ خطرناڪ آهي) اڪثري جي تڪليف ۾ آيو آهيان، ته روح جي راحت به ماڻي اٿم. منهنجي خيال ۾ الهي ڪري ٿي اسانجون دليون تلخ ۽ ترش نه ٿيون آهن ۽ نه مايوسيءَ ۾ غرق ٿيون آهن. اهو به ڄاڻڻ، ته ڪيئن ماڻهن کي اسان لاءِ ادب ۽ محبت آهي، دل کي فرحت ڏئي ٿو ۽ دلشڪستي ۽ نا اميديءَ جو دارون ٿئي ٿو.

کي چولدن ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ڪو به اصولي اعتراض ڪو نه هو، ۽ خاطري همر نه وقت ايندو نه ڪانگريس شامل ٿي ويندي. پر هن وقت سوال چيئر معذرت هن خراب ڪرڻ. دل ۾ اميد همر نه هليل هلائيندي ٿيڪ سوالن جي صفائي ٿي ويندي ۽ جي اسان ۾ ڪچا دوا سي هن ٿي آسري نه ويندا.

سو سڀ وقت آءٌ نه ليڪ ۽ بيان ڪيندو رهيس. قدرتي ڪن جي چوڻي جهڙو ڪندو هوس جيئن چوڻي شايع ٿين. ڪاٺ ڪوٺ صاحب هو ۽ ڪنهن قانون ها جيڪا چيف ڪم ٿيل هو. کڻي آءٌ پاڻ تيار هوس، پر جهيڙو، پڌرو ڪندڙ ۽ سمجھڻ نه تيار ڪو نه هو. وري نه شڪر جو اخبارن وارا مريد وارا هو ۽ هلسان ڪنهن سهج ڪيائون، پر سو نه سدائين نه. وقتي نه بيان ۽ ليڪن مان اُڪر ٿڪي ڪيندا هو ۽ هڪ ڀيري هڪ لپڪ مٿان نور لچيو هو سو ساري جو سارو ڪنهن اکين ڪو نه ڏٺو. جنوري ۱۹۳۴ ۾ جڏهن ڪاڪتي هوس ٿڌن هڪ مکيه روزاني اخبار جو سمجھڻ گڏجڻ آيو. جي، ٿو هائو هڪ بيان ڪاڪتي جي اخبارن جي ”مڪه سمجھڻ“ ڏي واءِ لاءِ موڪلو اٿم. مڪه سمجھڻ صاحب ٺاهيند ڪيو، سو شايع نه ٿيو آهي. اهو ”مڪه سمجھڻ“ خود سرڪار جو ڪاڪتي ۾ ڪاٺ ڪوٺ صاحب ٿي هو.

مون ڪن بيان ۽ ملاقاتن ۾ ڪن شخصن ۽ گروهن ها چڱا چوڻا لانا هوا. سو ڪنهن نه آڻيو. سو هن ڪري جو قدرتي گانڊيجيءَ اهو خيال ٿيل هو آهي نه ڪانگريس ڏک جو ڏک، ست جو ست نه ڏيندا، تنهن جو پاڻ مثال

حالتن تي غور ڪرڻ لاءِ گڏيا. خود ڪاميٽيءَ کي تنهن وقت ڪا هستي ڪانه هئي. سو هن ڪري نه جو بي قاعدي جماعت هئي، پر ٻولي ڪالپوءِ گانڊيجيءَ جي صلاح تي سڀ ڪانگريس ڪاميٽيون ۽ آفيسون بند رکيون ويون. منهنجو ته تنهن وقت عجيب حال هو، ڇو جو چيل مان نڪرڻ بعد مون هيئن پاڻي پي پاڻي مٿان کان انڪار ڪيو ۽ پاڻي ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري سڏيندو رهيس. پر منهنجي آفيس آڪاس ۾ هئي. سچ پچ نه هئي آفيس، نه ڪلارڪ، نه الڪٽنگ پريزيڊنٽ. گانڊيجي ٻاٻو صلاح مشوره لاءِ موجود هو، پر هن وقت اڪل ڀارت جي زبردست هريجن دڙي ۾ ڳيٺل هو. اسين هن دڙي ۾ جبلپور ۽ دهليءَ ۾ وڃي وٽس پگاسين ۽ ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ميمبرن سان صلاحون ڪيون سين. تڏهن ميمبرن وچ ۾ نتيجا نڪري نروار ٿيا. سڀ واٽون بند نظر آيون ۽ ڪابه واٽ سڀني کي سڻائي نٿي لڳي. جي هاڻي بند ڪرڻ جي فائدي ۾ هوا ۽ جي نه هوا تن ٻنهي جو فيصلو اڌڪيلي گانڊيجيءَ مٿان هو. تڏهن هو بند نه ڪرڻ جي فائدي ۾ هو، سو معاملو جهڙي جو ٽهڙو ٿي رهيو.!

ته ڪانگريس ڪائونسلن لاءِ چولڊن ۾ گهڙي ڀانهه تنهن سوال تي ڪانگريسي ڪڏهن بصف چيڙيندا هون جيتوڻيڪ في الحال ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ميمبرن کي منجهس دلچسپي ڪانه هئي. تنهن مهل اهو سوال ئي نٿي آيو. سوال ٻي وقتو هو، ”نوان سڌارا“ اڃا به ٽي سال گهٽ ۾ گهٽ کائڻ وارا هوا ۽ مرڪزي اسيمبليءَ ۾ نين چولڊن جي ڳالهه ڪانه هئي. شخصي طور مون

ٺهراءَ پاس ڪيو، مقصد ٺهرايو ۽ ٺاهرائي هلايل بند ڪرڻ خلاف رايو ڏنو. سڀني کي محاطي هئي ته عام هلايل چڙڻ جو ذرو به وجهه نه هو ۽ شخصي ٺاهرائي نه رکي رکي بند ٿي ويندي يا ڇڏي پادڙي ٿي ٿيندي. پر هلايل بند ڪرڻ مان نه اسان گهڻو ڪم وٺيو، ڇو جو سرڪار جو زور زور ۽ نادرو شاهي اڃا چالو هو. سو ٻيو نه اندر جو درد اظهار ڪرڻ لاءِ اسان چيو ته هلايل جاري رهي. پر حقيقت ۾ ڪم ڪندڙن ڏي هدايتون ويون ته هر ڀيرو پاڻ گرفتار نه ڪرائين. روزمره جو ڪم ڪار ڪندا رهن ۽ پوءِ جي گرفتاريون ٿيون ته مٺي مان ٻه ٽي ڪن. خاص ڪري ڪن ٽاڪيد ڪيو ويو ته بهراڙين سان وري لڙهه وڇڙ نه اچن ۽ ڀل جي معافين، ڪي سرڪاري دڀڙدولس ڪري جو ڳوٺاڻن جو حال بڻبو هو سو لباسين. ڀل نه ڏيڻ جو نه سوال ٿي ڪونه هو. ٻوٽا ڪائڻرلس بعد اها تحريڪ بند ڪيل هئي ۽ پٿرو ڏوٽه هئڻ حالتن هيٺ ٻيو تحريڪ هلائڻ محال هئي.

اهو ڪم جو سٽاڙ به ٿڌو ۽ ماتجڪو هو. ڪم به بي قاعدي ڪين هو، پر اسان کي هر ڀيرو پئي ته گرفتاريون ضرور ٿينديون. اڃا اسانجا ڪم ڪندڙ ڳولڻ ۾ مس ويا ته گرفتار ٿيا ۽ مٿن اهائي اهميت مڙهي سڙائي ڏني ويئي ته هٿن ڀڙڻ نه ڏيڻ جي حرڪت ۾ ڇڏي ٿي. سائين کي گرفتار ٿيندو ڏسي پاڻ اوڏانهن وڃڻ جو خيال ڪم، پر وري ٻين ڪمن ڏي گهاٽي ويس، تان جو وڃڻ جو وقت ختم ٿي ويو.

ٽيهن وقت ورڪنگ ڪاميٽيءَ جا ميمبر به ٻه ٻه

ڪيئن ٻڌي الله آباد موٽيس. وات تي علي ڳڙهه ۾ لهي
مسلم شاگردن کي تڙيو ڪيم.

جڏهن سرڪار هرقسم جي تيز سياسي ڪمن کي
لڳو سار ڪرڻ لاءِ ڪم ڪشي هئي، تڏهن غير سياسي
عام ڪمن ۾ هٿ وجهڻ لڳي وڌيم. ڏٺو ته ڪئين
ڪالگريسي سياسي ڪمن کان جان بچائي ٻنهي خيسين
ڪمن کي لڳي ٿي ويا، جي ڪٿي ڇڱا خاصا هوا، پر
تن جو جنگ آزاديءَ سان ڪو ٿورو واسطو هو. ائين پاڻ
ڪڍائڻ سيارو ڪيو هو، پر ڇيم ته هن وقت انهيءَ طبيعت
کي روڪڻ گهرجي.

آڪٽوبر ۱۹۳۳ جي وچ ڌاري اسانجي پاران ڪم
ڪندڙن جو هڪ ميٽر الله آباد ۾ حالتن تي غور ڪرڻ
۽ آئينده بابت فيصلو ڪرڻ لاءِ ڪوٺايو ويو. پاران ڪم
ڪالگريسي گاميٽي اڃا اي قاعدي هئي. جنهن صورتي
اسانجي مراد پاڻ ڳڏجڻ، نه قانون جي انحرافي هئي،
تنهن صورت ۾ اسان رسمي طور گاميٽي نه سڏائي.
پر اسان گاميٽيءَ جي سڀني آزاد ميمبرن ۽ ڪن
چونڊيل ڪم ڪندڙن کي هڪ دوستاني ميٽر ۾ سڏايو.
اسانجو ميٽر خالگي هو، پر منجهس ڪچ نه گجهه ڳوه
جو نه هو. آخر تائين خبر ڪانه هئي ته سرڪار
دست اندازي ڪندي يا نه. انهن ميٽرن ۾ اسان دنيا
جي موجوده حالتن - واپار ۾ منڊي، جرمني ۾ نازي
تحرڪ ۽ روس ۾ ڪميونزم وغيره تي ويچار ڪيو.
اسانجي مرضي هئي ته اسانجا رفيق، هند جي جنگ،
چيڪي دنيا جي ملڪن ۾ ٿي رهيو هو، تنهن نظر
سان ڏسن. آخرڪار هن ميٽر هڪ سامهون ڏي نوع جو

وري گرفتار ٿيڻ ۽ سزا ملڻ جو خطرو سر مٿان
 اينوئي هوم. جڏهن اعلان ۽ آرڊيننس جو عهد هو،
 ۽ ڪالگريس اڃا هڪ ئي قاعدي جماعت، ڌڻي ٺڌهن
 ٻيو ڇا ٿيڻو هو. پنهنجي طبيعت ڏسي ۽ سرڪار جي
 بناوٽ ڏسي گرفتاريءَ کان چٽو محال هو. تنهنڪري
 ڪو به ڪم ساليه ستيءَ ۾ ڪري ڪنهن سکيهيس .
 اهوئي هڪو هوم نه ڪنهن ٽڪڙ ۾ پورو ڪري وٺان .
 ٺڌهن به گرفتاريءَ لاءِ واجهائين ٿي ۽ گهڻي قدر
 سو ٿي ڪم جهڻڪري ائين ٿي . پنهنجي ۽ ٻين
 برائين مان دڙي لڳالڳ ڄا لوڻا آڻي ۽ پراڻا ڪير،
 جو جو ڪوبه دڙو مون لاءِ طوفاني ٿي ها ۽ سرڪار
 ٽوٽ ختم ڪري ڇڏي ها. مون لاءِ اڌ ئي هڪڙي ٻيڻ
 ڪو نه هو، پر جڏهن ڪنهن هنڌ پئي ڪنهن ڪم سان
 وڃڻ ٿيندو هوم - مثلاً گانڌيجي ۽ ورڪنگ ڪاميٽيءَ
 سان صلاح مسوره ڪرڻ لاءِ - نه مڃين ٿي دل کولي
 ٽٽي ڀڙڻ ڪندو هوس . جيلور ۾ شاهي ميٽنگ ۽
 عالمن سرڪس ٿيا ۽ دهليءَ ۾ ايڏي ميٽنگ مون اچي
 نه ٿي هئي . هيڏيئون شاهي ميٽنگون ڏسي چيم ته
 سرڪار هڪ ٻڌي ڪنهن وهندي . دهليءَ ۾ مڃين
 بعد سخت آواز هو ته ڄاڻ گرفتار ٿيس، پر اڃا

کي هڪ مسلم راج سڏيو ويو آهي سو ٺاهه جي خيال کان ۽ وجهه بلندي شرط قانون مان رد ڪيو ويندو. ”
 پاڻيان ٿو ته پوءِ سچ پچ ائين ڪيائين. مصر، البت
 خبرداري سان، ساڳيو زستو وٺي، پنهنجي سياست
 کي مذهب کان آزاد ڪري رهيو آهي. ساڳي طرح
 سڀ عرب ملڪ، سواءِ عربستان جي، جو وڌيڪ
 پٺتي پيل آهي، ڪن وينا. ايران ته پنهنجي نئين سڀيتا
 ۾ ساهه ڦوڪڻ لاءِ اسلام کان به اڳهه جا ٿينهن ساري
 سنڀالي رهيو آهي. مطلب ته هر هنڌ مذهب پٺتي هٽي
 ۽ قوميت اڳهه اڳرائي ۽ جا ويس پھري رهي آهي ۽
 قوميت پٺيان وري اهي سلسلا جاري ٿي رهيا آهن
 جي پنگتي ۽ اقتصادي ٻوليون ٻولين ٿا. ڀلا تڏهن هند
 ۾ ”مسلم قوم“ ۽ ”مسلم تهذيب“ جو ڇا ٿيندو؟
 ايندڙ زماني ۾ اهي فقط اتر هندوستان ۾ ۽ انگريز
 حڪومت جي سايه هيٺ ٿي سلامت رهڻا آهن ڇا؟
 جي ترقي معنيٰ اها آهي ته سياست ۾ وسيع نظر
 کان ڪم ورتو وڃي، ته ضرور چوندس ته اسانجا
 فرقي پرست ۽ اسانجي سرڪار ڄاڻي ٻجهي ۽ هروقت
 انهيءَ ابتڙ تنگ نظر کان ڪم وٺي رهيا آهن.

لڳن ٿا. مسلم تعليم يافتہ کي وري سونهاري ڌارين ٿا، ٻائي علي ڳڙهه اڃا سرخ فز ٿوئي سان نشرد ڪري ٿو، جا ”ترڪيءَ ٿوئي“ ترڪن پاڻ ترڪ ڪئي آهي. مسلم عورتن به ساڙهي اختيار ڪئي آهي ۽ آهستي آهستي پرده اندران لڪرن ٻيون. مولڪي نه ڪي رسمن وڃاڻ ٿي ٿا ۽ مولڪي ڏاڙهنون يا مڇون يا چوٽيون وٺن ٿيون، پر ٻين تي پنهنجا شوق خيال مڙهڻ لڳو چاهيان. پر ايترو ضرور باسبندس نه جڏهن امان الله خان سونهارين جي سرسري طور صفائي ڪرڻ شروع ڪئي تڏهن ڏاڍو خوش بس.

جي هندو ۽ مسلمان هر وقت منهن ورائي پئتي ٻيا ٺهارين ۽ جي شيون سندن هٿان پسيون وڃن تنکي ٻيا جهپ وڃهن، اهڙن کي ڏسي ارمان ٿيندو آهي. آءُ ماضيءَ کي نه ننڍيان ٿو ۽ نه انڪار ڪريان ٿو. منجهس گهڻو ئي ڪم ڏاڍو سوسهڻو آهي. سو بلاشڪ رهندو. پر هي شمس الهي سني سهڻي پٺيان ٺاهن، پر الهي پٺيان جو ڪنهن نه ڪم جو يا نه نتالڪار آهي.

ٻڌن سالن کان وٺي هند جي مسلمانن کي هڪ پٺيان ٻيو صدمو رسبو آهي ۽ سندن دل کي عزت کي خيال وهر پاش پاش ٿي ويا آهن. اسلام جي غازين ترڪن نه رڳو خلافت جو خاتمو ڪري ڇڏيو، جنهن صديءَ هند ۱۹۲۰ ۾ هينڊي عطاڪسي ڪئي، پر قدر به قدر مذهب کان دور هلڻا آهن. ترڪيءَ جي جوڙجڪي قانونن پر هڪ قلم چوي ٿو ته ترڪيءَ هڪ مسلم راج آهي، پر متان ڪا غلط فهمي ٿئي، ۱۹۲۷ ۾ ڪمال پاشا چيو ته، ”اهو جو جوڙجڪي قانونن پر ترڪيءَ

مسلم قومن ۽ ملڪن جي تواريخي ڪارنامن تي فخر ڪرڻ هڪ نهايت مضبوط اسلامي رشتو سمجهيو وڃي ٿو. پر ڪيترين قومن جي ڪارنامن ۾ فخر وٺڻ کان مسلمانن کي ڪير روڪي ٿو ڇا؟ جيئين اهي ياد ڪندا ۽ سائيڊيندا تيسين اهي يادگار وٽن تازا رهندا. دراصل اها ٻراڻي تواريخ نه اسان مڙيني جو ساڳيو ورثو آهي، سو شايد هن ڪري جو اسين سڀ پاڻکي ايشياواسي ڇاڻي يورپ جي اڳرائيءَ خلاف آهيون. آءٌ نه پنهنجي سر ڇاڻان ٿو ته جڏهن ڪڏهن عربن جون اسپين ۾ جنگيون ۽ پلستين ۾ صليبي جنگيون پڙهيون اٿم ته منهنجون همدرديون عربن سان ئي رهيون آهن. پڙهڻ مهل ڪوشش ڪري پي رها ۽ سچ جو طالبو ٿيندو آهيان ۽ ڇا به ڪريان مگر جڏهن ايشياواسين جي ڳالهه اٿي ئي تڏهن پاڻکي ايشيا جي اثر کان آڇو ڪري نٿو سگهان. ڏاڍي ڪوشش ڪئي اٿم ته سمجهان ته ”مسلم تهذيب“ ڪهڙي چيز آهي، پر ارمان جو ڪامياب نه ٿيو آهيان. ڏسان ٿو ته اترهندوستان ۾ مک پر وچولي درجي جا هندو ۽ مسلمان فارسي ٻولي ۽ روايات جي اثر هيٺ آيل آهن. پر عام خلق ڏي نهاري انهيءَ ”مسلم تهذيب“ جون هي نشانليون ڏٺيون اٿم: هڪ نموني جون سڻتون، نه بلڪل ڊگهيون نه لنڊيون، ڏاڙهي رکي مچ ڪٽڙ جو هڪ نمونو ۽ ڪوٺرو ڪٽڻ. ساڳيءَ ريت هندن جو رواج آهي ڌوئي پهرڻ، چوٽي رکڻ ۽ لوڻو ڪٽڻ. سچ ٻچ ته اهي فرق به شهرن ۾ آهن ۽ ڳوٺن ۾ نٿا رهن. مسلمان ڳوٺاڻا ۽ مزدور نه هوندا هجن ۽ وانگر

لهذيب. جن کي ”مسلم لهذيب“ ساندی رکڻي آهي
 سي هندو لهذيب بابت ڪڏي نه ٿين. انهن کي نه عرب
 جي ٻي ٻڌاوان سان جنگ جوڻي ڪري، هونڪي ڏرو به
 شڪ ناهي ته جيڪي ڪوششون انهيءَ وڳيانڪ ۽
 آرائڪ سڃيٽا کي دست لاءِ ڪيون وينديون سي اجايون
 ٿينديون ۽ اڪي کي انهن جي ناڪاهياي ڏسي ڪو
 ڏک ئي ٿيندم. جڏهن ريلوايون ۽ سندس پائر پائيا
 هم آيا تڏهن اسان پائمراد وڃان بنا نئون رستو ورتو.
 جڏهن هند مسلمانن جي طرفان سر سيد احمد خان
 علي بگهه ڪاليج کولي تڏهن هن به ساڳيو فيصلو ڪيو.
 پر سچ پچ نه اسانکي خط هڪ ٻڌندڙ جو ئي وڃو.
 هو جو ساڻي شئي جهڙي ٿو ڄاڻايد کيس ڇاڻي ٿي.
 پر هيءَ ”مسلم لهذيب“ ڪهڙي ڇوڙ آهي؟ اها
 ادا آهن، ايرانين، ترڪن وغيره جي عالمن
 ڪارنامن جي ياد ٿوري آهي ڇا؟ يا سندن بوليءَ جي؟
 يا ڪلا ۽ سنگيت جي؟ يا رسمن رواجن جي؟ مان
 ٿو ٻڌيان ته ڪنهن به اُح ڪاليج جي مسلم ڪلا يا سنگيت
 ڏي اشارو ڪيو آهي. جن ٻن ٻولين هندوستان ۾
 مسلم خيالات تي اثر وڌو آهي سي نه عربي ۽ فارسي،
 ۽ خاص ڪري فارسي آهن. پر فارسيءَ جي اثر ۾ ڪجھ
 به مذهبي انگ ڪونهي. فارسي بوليءَ ۽ فارسي
 رسمن رواج هزارها سالن جي لڳ لڳاي. پر هم
 آيا ۽ آرم هندوستان ۾ پکڙجي ويا. ايران پانءِ مشرق جو
 فرانس ملڪ هو جو پنهنجي بولي ۽ لهذيب جي سوکڙي
 اوسي پاسي موڪليندو رهيو. اهو ورتو هندوستان ۾
 سڀني لاءِ عام ۽ قيمتي آهي.

حقيقتون، خاص ڪري اقتصادي حقيقتون، نظر انداز ڪري دل جي هڻڻ ۽ جذبن ۾ تڙگندا وڌن. ائين برابر آهي ته دل جا جذبا علم منطق کي گوهيون ڏيندا آهن ۽ ڇاڪاڻ ته عقل هوش جي خلاف لڳن ٿا تنهن ڪري کين نظر انداز ڪري نٿا سگهون. پر هي خيال ته ”مسلم قوم“ هڪ جدا قوم آهي ڪن ٿورڙن شخصن جو وهم ئي آهي ۽ جي اخبارون شهرت نه ڏين ها ته هوند ٿورا بدن ها. ۽ جي ڪٿي گهڻا اعتبار به ڪن ها ته حقيقت جي چوپ سان الڳ ٿي وڃي ها.

هندو ۽ مسلم تهذيبن جي ٻه ساڳي ڪار آهي. زمانو هو جڏهن ”قومي تهذيبون“ هيون ۽ هاڻ ته ساري دنيا هڪ يڪي تهذيب جو دائرو بڻجي رهي آهي. ڪڇ مدت تائين قومن اڃا پنهنجين ٻولين، رسمن، رواجن، خيالن، خوابن کي چڱي رهنديون. پر هي ڪل جو جڳهه آهي ۽ سائنس نيز سفر، بي تند تارن، سنيمائن ۽ اخبارن جو سمو ايٽ سيني کي گهڙي هڪ جهڙو ڪري ڇڏيندو. تنهن ڏرياهه جي وهڪري ڪوبه بند جهلي نٿو سگهي. ڪا اڀري اٿل پٽل نٿي جا جديد تهذيب کي پڇي پرزا ڪري ڇڏي. ته وهڪر بند ٿي سگهي ٿي. برابر هندو ۽ مسلم رهڻي مڇڻي ۽ ڪيترا پيدا آهن. پر هن زماني جي وگيانڪ ۽ آرٽڪل درستي ۽ اڳيان اهي پيدا ٿي نظر ٿي نٿا اچن. پر انهيءَ مغربي زندگيءَ ۽ هنن ٻن جي زندگيءَ ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. دراصل هن وقت هند ۾ هندو سڀيتا ۽ مسلم تهذيب هڪ ٻئي جا مقابل ٺاهن، پر هڪ طرف آهي ٻئي ۽ هن طرف سائنس واري فاتح مغربي

ڪي جزوي هندو فرقي باز لندڙ به ساڳيو سر
 آلاپن ٿا. فرق وڳو ايترو ته سندن ليکي هندو جهڙيائي
 ۾ ڇڻڻ ڪري، ”هندو سڀيتا“ نيڪ سوڀاري ٿيندي.
 هندو ۽ مسلم ”تفذيب“ ۽ ”اسلامي ملت“ - انهن
 لفظن تي غور ڪندي ڪيئن نه زمان ماضي جي تواريح
 جا پرڏا اکين اڳيان اچن ٿا ۽ حال ۽ مستقبل جا رنگ
 روپ اُن ٿا! هند ۾ مسلم قوم - هڪ قوم الڌر پي
 قوم، نه جا به ٽڙيل پکڙيل، ڏنڌلي، هيٺ هٽ، هڪ هند
 گڏيل نه آهي. سياسي نظر کان هي خيال واهي، اقتصادي
 نظر کان ڪل جهڙو آهي؛ مٿس ويچار ڪرڻ، وقت وڃائڻ
 ٿيندو. پر مٿس غور ڪندي، سندس پٺيان جا ذهني
 آهي سا سمجهي سگهجي. هن قسم جون ڌار ڌار، پاڻ ۾
 نه ملڻ جهڙيون قومون هيون، پر ڏهن کان پندرهن
 صديءَ تائين ۽ بعد ۾. عثماني سلطنت جي اوائلي زماني
 واري مسطنتيه ۾ هن قسم جون ”قومون“ ڌار ڌار
 رهنديون هيون ۽ قدرتي خود مختيار هيون. مثلاً لائن
 عيسائي، آرتوڊاڪس عيسائي، يهودي وغيره. هن
 وقت پنهنجي وطن کان ٻاهر بين ملڪن ۾ ڌرم پاڻ
 سان نالو ڳنڍڻ جو سلسلو شروع ٿيو، جنهن دستور
 ڪيترن مٿي ملڪن جي اڄ ڪالھ لندڻ ڦٽائي آهي.
 سو ”مسلم قوم“ جي معنيٰ ته ڪا قوم ڪانهي، فقط
 ڪو مذهبي ڳنڍ آهي. يعني نه اڄ ڪالھ جي خيال
 موجب ڪا به قوم زور وٺي نه سگهي ۽ اسين سڀ
 جديد تفذيب ڦٽي ڪري وڃولي جيڪر ڏانهن پٺيان
 پر ڪريون؛ يعني نه آبڻياهي حڪومتون يا ڌاريون
 حڪومتون ڦاٽن ڪريون؛ يعني نه آخر ۾ ڄاڻي نه ڄاڻي

دائمي دوستانو ساوڪ ڳنڍيو وڃي. تنهن وقت به بدوسين نه آغا خان ۽ لارڊ لائڊ خاص مهمان هئا. پاڻڄي پيو ته جيئن هت قومي سياست ۾ سر تيڄ بهادر ساڀرو ۽ مسٽر جيڪر بن سرڀرن ۾ هڪ روح آهن، تيئن هت آغا خان ۽ لارڊ لائڊ سلطنتي معاملن ۾ هڪ آهن. اهو به نوت ڪرڻ جهڙو آهي ته جنهن وقت هي پاڻڀر هيئن ڪير ڪند هئا تنهن مهل لارڊ لائڊ سرڪار طرف ڪانٽرول ۽ ويٽو ليڊرن ۽ قومي سرڪار پٺيان ڪاٺ ڪهاڙا ڪٽي پيو هو. ڇي هنن ضعيف دل ٿي هندوستان مهر ملار وسايا ٿي. *

تازو ڪن مسلم فرقي پرست ليڊرن جي تقريرن ۽ بيانن ۾ هڪ نئون خيال ڏسان ٿو. تنهنڪي ڪا به سچي اهميت ڪانهي، پر ڊپ اٿم ته متان پيا ڪيترا به ساڳيو خيال نه ڪندا هجن. تنهن مان فرقي پرستيءَ جي رنگ جي ڪل پوي ٿي ۽ تنهنڪي خوب هلايو ۽ ڦهلايو ويو آهي. زور ڏنو پيو وڃي ته ”مسلم قوم“ ۽ ”مسلم تهذيب“ هستي رکن ٿيون ۽ هندو مسلم تهذيبن جون ڌار ۽ نراليون نياريون آهن. تنهن مان اهو ضروري اڻو مان ٺڪري ٿو، جيتوڻيڪ اڳهاڙي طور نٿو چيو وڃي، ته انگريزن جو هند ۾ هئڻ هميشه ضروري آهي. ٻن غير ”تهذيبن“ وچ ۾ پيو ڪير انصاف جي تارازي هت ۾ جهليندو؟

* تازو ڪن برطانيه اميرن ۽ هند مسلمانن گڏجي هڪ ڪائونسل ٺاهي آهي، ته ٻنهي مردار ڌرين جون دليون پاڻڀر ڳنڍي.

جو فائدو وٺي پنهنجا مطالب پورا ڪن ٿا. ٻئي فرقاً ڪوشش ڪري اقتصادي سوال ٿيڻي هٿاڻي ڇڏين ٿا. پر جلد اهڙو وقت ايندو جڏهن ائين ڪرڻ سولو نه ٿيندو ۽ پوءِ شايد سڀني ليدون کي آغا خان جا ويهه سال اڳ جبل لفظ ياد اچن ۽ ٻنهي طرفن جا نرم هٿ هٿ ۾ ڏيئي گرم ڌرين جو مقابلو ڪن. تنهنجا اهڃاڻ هيٺ ۾ ڏسجن پيا. هيٺ ۾ آهي هندو ۽ مسلم فرقي پرست طاهري هڪ ٻئي تي ڏوڙ ۽ رسائين ٿا، پر لڪ ڇپ ۾ هٿ ٿي سرڪار جي مدد ڪري ٿري لڳوسار ڪندڙ قانون پاس ڪن ٿا. اوتارا جو ٿاهه اهڙو هو جنهن ٽن يارن جي پاري ناهي.

هي الحال اڃا دلچسپ ٻالھ ۾ نوت ڪرڻ جهڙي آهي ته آغا خان اڃا ولايت جي ڪانزرويوٽر پارٽيءَ جي مرقدار طرف سان پنھ ڳهائڻ مائل آهي. آڪٽوبر ۱۹۳۴ ۾ برطانيه بحري ليگ جي کالي ٿي هو خاص مهمان ڪري گهرايو ويو، ۽ وقت جو سهپاڻي لارڊ لائڊ هو. کالي ٿي جيڪي لارڊ لائڊ پوسٽل ڪائونسل ۾ برطانيه بحري طاقت وڌائڻ لاءِ چيو تنهنجي هن دل و جان سان ٿاڻڊ ڪئي. يعني ته هڪ هندوستان ليدر کي جا لوڙ انگلنڊ ۽ سلطنت شاهي جي بچاڻ جي هٿي سا مسٽر بالڊون يا ”قومي حڪومت“ کي نه هٿي ۽ برطانيه بحري فوج وڌائڻ لاءِ ڪاشن ۾ وڌيڪ منتظر هو. ۽ سڀ صلح سانڪ خاطر.

ٻئي مهيني نومبر ۱۹۳۴ ۾ رپورٽ آئي ته هڪ خاص سينيما خانگي طور لنڊن ۾ ڏيکاريو ويو، جنهن جي اهائي مراد هئي ته ”اسلامي دنيا جو برطانيه تاج سان

فرقي پرستي ۽ مردار دلي

پر وطن پرستيءَ جي مخالفت ۽ مردار دليءَ جو اظهار، جيڪو هندو ۽ مسلم فرقيباڙن گول هيز ڪانفرنس ۾ ڪيو، تنهنجو حد پار نه رهيو. برطانيه حڪومت ايت هئي يعني ته ڪتر فرقي پرست مسلمانن کانسواءِ ٻين ڪي ڪانفرنس ۾ نه هون ڪلينڊس. انهن جو ٿولو آغا خان جي رهبريءَ هيٺ ولايت ۾ مرده دل ۽ نه رڳو هند پر سڀني ترقي پسند گروهن جي نظر کان نهايت خطرناڪ حڪمرانن سان هٿ وڃي ٿيو. آغا خان ۽ سندس ٿولو لارڊ لائڊ ۽ سندس جڳو پاٽيل شير شڪر ڏسي آڱريون ڏندين مڙيون ٿي. نه رڳو ايترو پر هن ٿولي مڙسان مڙسي هند يورپين ائسوسيئيشن جي عيوضين ۽ اهڙن ٻين سان الجام افراز ڪيا. ڏسي دل اُداس ٿي ٿي، جو هندوستان ۾ سندن جهڙو ملڪ جي آزاديءَ جو ٻيو ڪو قهري ۽ جبرو دشمن ڳوليو اٿي.

سو ڏسي هندو مهاڀيا وارا به پنتي ڪين رهيا ۽ آزاديءَ تي، ۽ خاص ڪري پنجاب ۾، هر قسم جا ضابطا گهرڻ لڳا، جي سڀ انگريزن جي ٿي فائدي لاءِ هوا. انگريز سرڪار جي چٽ چٽ ڪرڻ لاءِ مسلمانن کان به وڌيڪ هو پنهنجي هڙ چوڙي وينا. آخر ۾ ڪان به حاصل نه ٿين ۽ اٽو پنهنجو ڪيس ٽالان ڪري مله جي آزاديءَ کي دغا ڏنائون. مسلم عيوضين وري ڪڇ سان مان رکيو هو. هي نه لاهي پاهي ٿي وينا.

هڪ ڳالهه جا چئي پڌري آهي سا هيءَ ته فرقن جا ايڏر هڪ ننڍڙي مٿئين تنگ دل درجي عيوضي آهن ۽ اهي سڀ عام خلق جي مذهبي

لوڪريون ڪونه هيون، سو ٻئي ڌويون چنڊ پٽڻ
 لڳيون: تنهن ۾ هندو ٻڌ ۽ ٻيا ٿي هئا، جو اڳيئي وڌيڪ
 جڳههون هنن ۽ مسلمان حملي ٿي، جو آڻ آڻ واري
 ڪار هنن. لوڪريون جي جڳهه جڳهه پنهنجن بي هڪ
 ڪٽ ڪٽ هئي، جا فرقيوار نه، پر جهڙو ۽ فرقيوار
 سوال ٿي اٿس. ٿلهي لسڪي پنجاب، سنڌ ۽ اسمگل
 ۾ هندو شهر ۽ اهڙيوار هئا، ساڳين برائين ۾ مسلمان
 غريب، فرقيوار ۽ ڳولڻا هئا. ٻنهي طرفن کان وڙهه
 اقتصادي هئي، پر تنهنڪي هههه فرقيوار رنگ ڏاڍو
 ٿي ويو. سا ڳالهه جيڪي ال برائڪ ڪائونسلن ۾،
 خاص ڪري پنجاب ۾، زرعي قرض هلڪا ڪرڻ لاءِ
 آيا، ٿي لکري طاهر ٿي. هندو مها سڀا جي عيوضين
 اهڙن بلن جي برابر، خالص ڪري شاهوڪارن جو
 پاسو ڪيو آهي.

هندو مها سڀا جي جڏهن ڪڏهن مسلم فرقي بستي ۽
 ٿي ڪاهه ٻوندي آهي، تڏهن پنهنجي پاڪڙاهن
 قوميت جي هام هڻندي آهي. مسلم جماعتون بيمت
 فرقي بستي آهن سا ڳالهه نه عالم آشڪار آهي. مها سڀا
 جي فرقي بستي اهڙي ٻڌي ناهي، جو جو قومي
 ٿي جو اڳوڻو ورتائس. پر سڄي ڪسوٽي تڏهن ٿي
 ٿي جڏهن ڪو قومي ۽ لوڪساهي علاج ڪندي
 متعين درجي جي هندن کي ڪو هوج ڏسي ٿو. اها
 ڪسوٽي مها سڀا ڪڏهن به نه جهلي سگهي آهي.
 اهڙي سبب آهي جو گهڻائي جي مرضي مڃڻ
 ۽ ٿورائيءَ جي ماندي لاءِ هن سنڌ جي جدائيءَ جي
 اثر مڃڻ ڪٿي.

۽ عام مسلمانن کي گانڌيجي اسڪالر جي هل چل ۾ گهلي ويو ۽ انهن ۱۹۱۹-۱۹۲۳ جي واقعات ۾ چڱو بهرو ورتو.

تنهن کانپوءِ اُلتِي گنگا وهي. هندن توڙي مسلمانن جا فرقيوار ۽ پنٿي پيل گروهه، جي هيستائين وڃي گوشه نشين ٿيا ها، سي سس ڪيڊ لڳا. آهستي آهستي ڌڙ به ٺڪري نروار ٿيا. تڏهن هندو مهاسيا مس مس ڪا حيثيت پاتي ۽ سو به فرقيوار سوال ڪري. پر سياست ۾ ڪانگريس جو وار به ونگو نه ڪري سگهي. هوڏانهن مسلم فرقيوار جماعتون مسلم خلق ۾ اڳيون شان مان قائم ڪرڻ ۾ وڌيڪ ڪامياب ٿيون. پوءِ به مسلم ليڊرن جو خاصو ٽولو ڪانگريس ساڻ هو. سڀ وقت سرڪار بهادر مسلم فرقيوار ليڊرن جي پٺڀرائي ڪندي رهي، جي سياست ۾ نسورا ٺاڏان هوا. انهن سياسي مردارن جي سوڀ ڏسي، هندو مهاسيا کي به ريس ٿي، ته آءُ به چوڪين حڪومت وٽ سرخرو ٿيان. جي مهاسيا ۾ ٽڪا ۽ نيز شخص هوا سي ڇڏي ويا يا پڇي ويا، تان جو مهاسيا مٿئين وچولي درجي ۽ تن ۾ خاص ڪري لهڻيدارن ۽ شاهوڪارن ڏي نمڍي ويئي.

ٻنهي طرفن جي فرقيوار اڳوالن ڪائونسلن ۾ في صدي جڳهين بابت پئي جهيڙا ڪيا، پر هن مطلب سان ته سرڪار تي زور آڻي پنهنجن کي ڪيئن نوڪريون ورسايون. حقيقت ۾ تعليم يافتن جي هيءَ لوڪرين لاءِ پاڻ ۾ جنگ هئي. ايتريون

کي چيو رسي، ڇا ڪلو ڪلايو وٺاڏار آهي.

پر الهيءَ باهڙين صف بنديءَ پٺيان ڪي نيون طاقتون ڪم ڪري رهيون هيون. مسلمانن جو پڙهيل ۽ سڳو طبڙو موجوده حالتن مان آؤس ڪٺو لڳو هو ۽ قومي هل چل ڏي ٺاهيو ويو. خود آغا خان به اهو حال ڏٺو ۽ پنهنجي نموني الڪيڙن کي آگاهه ڪيو. جنوري ۱۹۱۴ هي Edinburgh Review جي پڙهي ۾ (يعني جنگ کان ڪي مهينا اڳ) حڪومت کي صلاح ڏنائين ته هندو-مسلمن کي وڙهائڻ جو ڪم ڇڏي ٻنهي طرفن جي نرم طئن کي ساڻ ملايو وڃي. هن ليکي انهن ڪوڙ سان شن هند حا هندو-مسلمن گرم طبڙا روڪجي اٿڪجي ويندا. تنهن مان ظاهر آهي ته هن شخص جي دلچسپي مسلمانن جي فراقوار مطلب ۾ نه، پر هند جي سياسي ترقي روڪڻ ۾ ئي هئي.

پر نه آغا خان ۽ نه الڪيڙو سرڪار مسلم تعليم پالڻ کي فوجيت جي وهه ۾ وهي وڃڻ کان روڪي سگهي. مهاڀاري لڙائيءَ ڪري دستار هي لڙي وڌي ۽ جيتن نوان ليڊر لڪتا ئين آغا خان جي پٺن ڪرسي وڃي ورتي. هاڻ نه خود علي ڳڙهه ڪاليج جي رولڻ اُڏرئي ۽ نون ليڊرن ۾ ٽرس ٺاڪا، به علي ڀانڙو، به علي ڳڙهه ڄاڻي شاگرد هئا. هاڻ نه ڊاڪٽر الصاري، مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ ٻيا مسلمانن جي سياست ۾ وڌائڻ لڳا، اهڙي طرح، پر البت هيٺين سر ۾، مسٽر جناح. انهن سڀني ليڊرن (مسٽر جناح کانسواءِ)

اندر مسلم چڻ ڪانگريس کي شه ڏيئي ڪانگريس جي رهنمائي ڪرڻ لڳا. پر اهي ڏهه ئي سال ڳرا سال هئا. مهاڀاري لڙائي آئي ۽ پٺيان هڪ ڀڳل قتل دنيا ڇڏي ويئي.

پر ٻاهران بيشڪ ائين لڳو ٿي ته سر ويلينٽائن جي راءِ بڪن دليلن تي بيٺل هئي. هاڻ ته سر آغا خان مسلمانن جو ليڊر ڪري نروار ٿيو هو. جنهن مان پتو پيو هو ته مسلمان اڃا پنهنجي قدبراهه پراڻي نظام کي جهٽيل هئا، ڇو جو آغاخان ڪو واپارين ڌنڌين جو ليڊر نه هو. هو ته هڪ نهايت دولتمند امير، هڪ مذهبي فرقي جو پيشوا، ۽ انگريزن کي عزيز هو، ڇو جو انگريز حاڪم طبقي سان گهرا تعلقات هيس. اعدائي ۽ وسيع تهذيب وارو شخص، جو اڪثري يورپ ۾، هڪ دولتمند انگريز امير وانگر شوق شڪار ۾ رهي ٿو، هو پاڻ ته فرقيوار ۽ مذهبي ڳالهين ۾ پنهنجي ننگل ٺاهي. سندس ليڊريءَ جي ڳالهائي معنيٰ هئي ته مسلم زمينداري ڪلاس ۽ نئون آسود ڪلاس صف ٻڌي سرڪار جا حامي ٿيندا. فرقيوار سوال نه ٿي ٿو ڇو هو ۽ ٻه ٽين سوال کي زور وٺائڻ لاءِ ڪٽو ڪيل هو. سر ويلينٽائن چرول لکي ٿو ته آغا خان لارڊ مئٿو اڳيان هن ڳالهه تي زور ڏنو ته، ”بينگال جي ورهاڱي کانپوءِ جا سياسي حالت ٻڌي آهي تنهن بابت مسلم اڪثر نظر هيءَ آهي. ائين نه ٿي ڇو ته اڪثر ۾ هندن سان ڪي سياسي رعايتون ڪيون وڃن، جن ڪري نه رڳو هندو اڪثريت جو بخت بلند ٿئي، پر برطانيه حڪومت جي پختگيءَ ۾ رخنو پوي ۽ مسلم اقليت

جي نالي هو لاز سان ٿيند ٿي ڳاڙهي ٿرڪي ٿوڀي پائڻ لڳا، ها ٿوڀي ٿرڪي پاڻ جلد لاهي ڦٽي ڪرڻ وارا هئا. پاڻڪي جهڙو ريت اسلام جو ڀاڱي ڀائي ڄاڻي، ڇو جو مسلمان پائڻ سان گڏ کائي يا نماز پڙهي سگهيا ٿي، هنن هنڌ جي ساسي جمهوريت جي هٿن نه هٿن جي ڌوڙي نه پرواهه نه ڪئي.

سرڪاري نوڪرين جي ٽانگو، ۽ ٽنگ اٽار فٽ علي ٻُڙهه ۽ ٻين هنڌن جي مسافر شاگردن ۾ نه همون، اهي نه هندو شاگردن ۾ نه نظر آيون ٿي، هي نه سياوڪ طور ساهسي ڪري نه هئا. پر حالتن ڪيترن کي رواجي ڄاڻ کان ڌڪي ڪڍي ٻاهر ڪڍو. پڙهيل ڊاڪٽرن ڊاڪٽرن، پر نوڪريون ڪٿان اچن؟ سو پڙهيل بي روزگارن جو طئون ٿي سو، جو اٽلائي ٿرڪن جو بئس بٺاهه ٿيندو آهي.

سر سمنڊ جي سياسي بيمار جي ڇاپا کان مسلم اڃا مس ٺاهو نڪتا هئا، نه ويڙهن صديءَ جي اوائل ۾ ڪي اهڙا واقع ٿيا جن ڪري سرڪار سندن ۽ قومي ٿرڪ (جا هاڻ جهري ۽ جنگي هئي) وچ ۾ وڌا ويڙها وڃي ڏنا. سال ۱۹۱۰ ۾ سر ويلسٽائن چرول Indian Unrest ڪتاب ۾ لکيو ته، ”هند جي مسلم قوم ڪڏهن به اڳ پنهنجا مقصد ۽ من مرادون هن طرح نه طالب حڪومت جي بشتگي ۽ قائميت ٿي نه ٻڌا آهن.“ سياست ۾ اڳڪٿيون ڪرڻ جو ڪاٺو ڪم آهي. سر ويلسٽائن لکيو ته ٽيهن کان پنج سال پوءِ مسلم تعليم يافته پنهنجا بند غلاص ڪري ڪانگريس سان ٻانڌون ٻيئي ٿيڻ لاءِ ڪم ڪئي رهيا هئا. ڏهن سالن

آهي. هند جا لهرل تنهنجو روشن مثال آهن. ڪئين
 پيرا اسانکي ياد ڏياريندا آهن ته اڳئين ڪانگريس جي
 مردان جا پاڻ ئي وارث آهن ۽ اسين نه پوءِ داخل
 جمائي گهڙي پيا آهيون. سو برابر آهي. پر ڪين به نه
 وسارڻ ڪپي ته دنيا ڦري پيئي ۽ ڪانگريس جون
 اڳيون مرادون ائين ڪافور ٿي ويون آهن جيئن پر سال
 جي برف هن سال ڦري وهي ويئي آهي. ساڳي طرح
 سر سيد جو پيغام تڏهن لاءِ ڪافي ۽ ضروري هو، پر
 ڪنهن به ترقي پسند قوم لاءِ آخرين مقصد ٿي اٿو سگهي.
 ممڪن آهي ته جي هڪ پيڙهي وڌيڪ زندهه رهي ها
 ته پنهنجي پيغام کي نئون رخ ڏئي ها، يا ته ٻيا اڳوان
 سندس پيغام کي نئين معنيٰ ڏيئي نين حالتن کي منهن
 ڏين ها. پر سندس شاندار ڪاميابيءَ ڪري، ۽ سندس
 شخصيت لاءِ ادب هٿ ڪري، پويان پراڻو ايمان
 ترڪ ڪري ڪين سگهيا. بدقسمتيءَ سان هند جي
 مسلمانن ۾ ڪي اهڙيون زبردست شخصيتون پيدا نه
 ٿيون آهن جي اوان گهات گهڙين. علي ڳڙهه ڪاليج
 خاصو ڪم ڪيو، قابل ماڻهو چڱي تعداد ۾ تيار ڪيا،
 ۽ مسلم تعليم يافتن جو رنگ ڍانگ ڦيرايو، پر جنهن
 قالب ۾ نهي تنهن ۾ ئي قبض رهي. هٿس جاگيري
 اميري فضا جي ڇايا رهي ۽ رواجي شاگردن جو حوصلو
 سرڪاري نوڪريءَ ۾ ئي رهيو، نه انهن لاءِ روحاني
 سير سفر هوا ۽ نه سچ چنڊ تارن جون کوجنائون. هي
 ته بدبتي ڪليڪٽرين لاءِ انڌا اونڌا هوا. هي نه انهيءَ
 هٿس تي خوش ٿي ٿيا ته اسين به اسلام جي اعليٰ
 جمهوريت جو رنگ آهيون. انهي اسلامي برادريءَ

قانون جاري ٿي ڪري، جيسين رعييت ۽ اخبارن جي راءِ ٿي ٻڌي. اسين چئي ٿا سگهون ته قانون ٺاهڻ ۾ اسانجو حصو ڪونهي. بي شڪ آهي ۽ بلاشڪ آهي.

هندوستان ۾ ”جمهورييت اسلام“ جي هڪ ليڊر ۽ عيوضي ۽ هن قسم جا ٻول ٿي ٻولبا! شايد هن طرح ٻولڻ جي جريعت خود اٿوڻ جي تعظيماً ۽ آڱري، بهار ۽ بنگال جي رئيسن کي هن وقت به نه ٿئي. پر وڏو سر سيد سان اهو حال نه هو. ڪميٽيون ڪالگريس ۾ تقريرون نه اچ ٻڙهه ته محرم پيئي وئي. پر ايترو ٻڌو آهي ته هندو-مسلم سوال جو سياسي ۽ اقتصادي رنگ هن قسم جو هو: چڙهندڙ ۽ وڌيڪ آسود وڃولو (هندو) درجو، جاگيرداري ۽ زمينداري (مسلم) درجي جي مدد سان روڪي اٽڪايو ويو. هندو زميندار اڪثريت ٿيڻ ڪارخانن جي مالڪن سان ويجهو ڳنڍيل هئا، جهنگلي درجي درجي جي گھرن پاسي بي طرفدار يا همدرد ٿي رهيا. الگريز نه هر دم جاگيردارن ۽ اميرن جا ئي حامي هئا. ٻنهي ڌرين ليکي پوءِ نه عام خلق ۽ هينٽين وڃولي درجي وارا هوائي ڪونه.

سر سيد جي زور دار ۽ زبردست شخصيت هند جي مسلمانن تي پنهنجو سڪو ڄمايو ۽ سندس خواهشن ۽ مرادن جي ٺاهين صورت علي ڳڙهه ڪاليج وڃي ورتي. ٿرلڊڙ گھرنڊڙ حالتن ۾ اتين ٿيندو آهي جو ڪنهن نه عمدي تحريڪ جي قوت جلد ختم ٿي ويندي آهي ۽ پوءِ مرڳو ترقي جي راهه ۾ رلدڪ ٿي پوندي

آهن. پنجاب کان، اڻوڌ کان، اُڀرندي کان، الهندي کان، مدراس ۽ بمبئي کان. اهڙن کي ئي صلاح مشوره پر شريڪ ڪري ٿي. سرڪار هندوستان جي رئيسن مان به انهن کي گهرائي ڪرسيءَ تي وهاري ٿي ۽ عزت جي نظر کان وهارڻ جا لائق سمجهي ٿي. شايد ڪن جي دلين ۾ شڪ اُٿيا هوندا ته سرڪار عزت جي نظر کان چوڻي سڏائي؟ لياقت جي نظر کان ڇو نه ٿي سڏائي وهاري؟ تنهن بابت حضرات، آءٌ به اکر چولندس. ڇا اسانجي ملڪ جا رئيس اهو پسند ڪندا ته ادنيٰ قوم ۽ ادنيٰ درجي جا آدمي، پوءِ ڪري پي. اي يا ايم. اي. پاس هجن ۽ ڪٿي لائق به هجن، سي مٿن ويهي حڪومت ڪن؟ سندن مال جائداد ۽ عزت جا حاڪم بڻجن؟ هرگز نه. ڪو هڪ به پسند ڪين ڪندو. (چيرس)

سرڪار جي ڪائونسل جي ڪرسي نهايت معزز آهي. سرڪار مجبور آهي جو سواءِ معزز جي ٻئي ڪنهن کي به وهاري نٿي سگهي؛ نه وائسراءِ اهڙي کي ”ماءِ ڪليج“ يا ”ماءِ آرٽس ڪليج“ سڏي سگهي ٿو؛ نه شاهن کانن يا شاهن جلسن ۾، جتي ٻيو ڪو به آڻڻ شامل ٿين ٿا، تن ۾ ڪو نائي سگهي ٿو. ”هاڻي قانونن ٺاهڻ ۾ ڪڇ نقص هجي يا نه هجي، مگر ٺاهڻ جو طريقو اهڙو آهي جو ائين ڪپڻ چئي سگهيو ته سرڪار خود مختيار ٿي جيڪي وٽيس ٿو سو ٺاهي ٿي؛ يا رعايت جي راءِ نه وٺي ٿي ۽ نه ٻڌي ٿي؛ ۽ جي شخص حجتون اُٿارين ٿا تن تي غور نٿي ڪري. بلڪ هن بيان بعد آءٌ چئي سگهان ٿو ته سرڪار ڪوبه

هوا، مان نرو پاڻيان ۾ مسلمانن جون ساڳئي طرف
اڪيون هيون. شايد هي وري انگلنڊ جي زميندارن
اميرن ۽ ”ٿوري“ ٻڌ واري تي اڪن چڪن هئا.
گلنڊسٽن ۾ اٽاو سندن لاءِ هڪ ڪارو روبر هو، جو
جو هر ترڪيءَ ۽ سندس آرمي قلام جي ملازم
ڪيائين ٿي، ۽ چاڪاڻ ۾ ٻڌرائيلي ترڪيءَ سان وڌيڪ
همدرد لڳو ٿي، تنهنڪري انهن من ۾ مسلمانن،
جن کي انهن ڳالهين ۾ دلچسپي هئي، وڌيڪ پسند هو.
سر سيد احمد جون ڪي ٿوريون هن وقت ڏاڍيون
عجيب ڀليون ٺهڻ. ڊسمبر ۱۸۸۷ ۾ جيڪا لکنوءَ ۾
ٿوري ڪهاڻي ٺهڻ، جيڪي نئشنل ڪالگريس پنهنجي
سالياني اجلاس ۾ ٿڌيون ٿوريون طلبون ڪيون، تنکي
انڊيائين، سر سيد چيو ته:

” سرڪار ڪو ملڪ کڻي فتح ڪري، پر ما وٺي،
افغانستان سان لڙي، ساڻس صلح ڪري، ته هن ۾ اسان
ملڪ جي بڻهه جو ڪوبه واسطو ناهي.“

هن (وائسراءِ جي) ڪائونسل ۾ ڪي ميمبر پگهاردار
آهن. تنهن کانسواءِ هر هڪ صوبي مان اهي آهن جي
سرڪار جي چاڻ ۾ نهايت هوشيار عملدار آهن. مثلاً
ڪمشنر يا ٻيا جي صوبن جي حالتن مان واقف آهن؛
جن اتي عمر ڪاٽي آهي؛ جي عدالت جي ڪم،
فوجداري ۽ ڪلڪتري جي ڪم، هن ۽ هن ملڪ جي
حال مان واقف آهن. سي نه هر صوبي مان گهرايل

* هي ٽڪر سڌو سر سيد جي ”مڪمل مجموعو
ٻڪٽرز و اسبجيز“ مان ورتل آهي ۽ نه جواهر لعل
جي جيوليءَ مان.

پوءِ چوڪين سرڪار تي نڪتہ چيني ڪرڻ جي راند
 رمن؟ پر پاڻ جو مسلمانن جي تعليمي ترقي لاءِ سرڪار
 تي پورو پاڙي بيٺو هو، سو اهڙا ڪچا ۽ ابھرا قدم
 ڪيئن کڻي؟ سو اوائل کان وٺي هن ابھم نئشنل
 ڪانگريس کان منھن کڻي موڙيو ۽ سرڪار کي بہ ايترو
 ئي گھربو هو.

سر سيد جو اهو فيصلو تہ سڀ ڪوششون مسلمانن
 کي انگريزي تعليم ڏيڻ لاءِ ڪيون وڃن، بيشڪ نيڪ
 هو. تعليم بنا نئين قوميت کي زور وٺائڻ ۾ هو ڪڇ
 بہ نہ ڪري سگھن ها ۽ جي ھندو ڪائڻ تعليم ۾ سرس
 ۽ مالي حالت ۾ وڌيڪ پختا ھو تن کان ھميشہ ھيٺا
 رھن ها. ھندن جھڙو سکيو آسودو طبقو مسلمانن ۾
 پيدا نہ ٿيو هو، جنھنڪري تواريخي يا خيالي نظر کان
 هو انھن آسودن جي قومي تھڪ لاءِ ٻنھ ٿيار نہ ھو.
 سر سيد جا ڪم ڪاريون، جي ڏسڻي ۾ ٿڌا ٿريا ھو،
 سچ پچ آخر صحيح انقلابي رستي ڏي وٺي وڃڻ وارا
 ھو. مسلمان اڃا تہ ھڪ جاگيرداري اميري غير
 جمهوريت جي فضا ۾ ترنگيا ٿي ۽ ھوڏانھن ھندن جي
 وڌندڙ وچولو درجو يورپ جي آزاد خيالي ۾ ٿيڻو
 ماري رھيو ھو. ٻئي ٻنھ ٿڌا ٿريا ھو ۽ ٻئي انگري
 راج تي پاڙي ويٺا ھو. سر سيد جي ٿڌائي زميندار
 ڪلاس جي ٿڌائي ھئي، جنھن ڪلاس جا مٿ ڀر
 مسلمان ھو. ھندن جي ٿڌائي انھن خيردار واپارين
 ڏندڻن جي ھئي جن کي نوان واپار ۽ ٿڌا گھربا
 اھي ھندو سياستدان اڪيون کڻي انگريزن جي
 خيال گھٽڻ، برائيت وغيره ڏي ھٿ ٻڌي لھ

سڃاڻي پر پٽيا وڃن ٿا ته ائين ٻيا لڳن جيئن هڪ
 ڪندو غابط جالور هڪ قابل ۽ سهڻي انسان سان
 پٽيو وڃي. انگريز جي اسانکي هندوستان ۾ ضعيف
 ۽ دليل مرون سمجهن ته سڀ ائين..... جو ڏٺو اٿم
 ۽ هر روز ڏسان ٿو سو اسانجي ماڻهن جي جواب خيال
 نه اچي سگهندو..... سڀ روحاني ۽ دليوي خاصيتون
 جي اسان ۾ موجود هئڻ ڪهن، سي سڀ خدا تعاليٰ
 يورپ کي ۽ خاص ڪري انگلند کي عطا ڪرڻ
 فرمايون آهن.”

هن کان مٿي تعريف ڪو انسان انگلند يا يورپ جي
 ڪري نٿو سگهي ۽ ظاهر آهي ته سر سمد لي گورو اٿر
 ليو هو. ممڪن آهي ته هن کيس جا شخص اڻاڻا لکائين
 ۽ پٽون ڪيائين ته من منهنجا ماڻهو اتي سجاڳ آهن
 ۽ وڌيڪن. پٽن هوس ته اها وڌيڪ مغربي تعليم جي
 طرف ڪڍي هئي. انهيءَ تعليم بنا مسلمان وڌيڪ پنهنجي
 ۽ ڪمزور ٿيڻا هئا. انگريز تعليم سان ڪين لوڪريون،
 عرب، سلامتي ۽ روزگار ملڻا هئا. تنهنڪري مسلمانن
 کي باز آڻي کيس ويهن نهن جو زور تعليم طرف لڳائڻو
 هو. تنهن ڏپ هوس ته متان هو پئي پاسي ڏيان ڏين
 يا قدم کڻن. مثال ۽ منجهيل قوم کي سجاڳ ڪرڻ ڪو
 مشرو ڪم نه هو. اڃا تئين قوميت جا سڪن آسودن
 هندن پالي نرائي هئي سا ڪين شايد پئي پاسي ٽائڻ
 وار ۽ هي نهن جي برخلاف هو. هن ليکي هندو
 انگريز تعليم ۾ مسلمانن کان پنجاهه سال اڳرو هو.

• هي آڪر—

Hans Kolm - History of Nationalism in the East.

مان ورٽل آهي.

۾ انگريزن جو وڏو مددڪي هو ۽ يورپ جي سفر جو
 مٿس گهرو اثر ٿيو. اڻويهين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾
 يورپ يعني مغربي يورپ پنهنجي ترقيءَ جي چوٽ
 تي چڙهيل هو، بي ڪٽڪي دنيا جو مالڪ هو، ۽ جن
 خرين جي بدولت هن اڄ کي رسيو هو سو سڀ
 ظاهر هو. مٿيان طبقا موروثي ملڪيتون ماڻي ۽
 وڏائي رهيا هئا. ڪنهن به ڌر جي مقابلي جو ذرو
 ڏپ نه هون. آزاد خياليءَ جو زمانو هو ۽ سمجهيائون
 ٿي ته قسمت جي اسان تي ڪا وڏي نوازش آهي.
 سو سڀ رنگ پسي ڪهڙو عجب ته جي هندوستان تي
 وڻن ويا ٿي سي موڪلي پيا ٿي. شروع ۾ هندو وڌيڪ
 ويا ۽ اهي يورپ انگلند جا عاشق ٿي موٽيا، پر
 رفتہ رفتہ هڻو ڇمڪ ڌمڪ ٿي هري ويا ۽ حيرت
 کان واريون پردو سندن لاءِ پورو ٿيو. پر سر سيد تي
 اها پهرئين پردي واري حيرت ۽ چايا پيڻي سا پيڻي.
 سن ۱۸۶۹ ۾ انگلند مان گهر ڏي سفر جي اٺون
 بابت خط لکيائين. هڪ خط ۾ اجهو هيئن ٿو لکي:
 ”مطلب هي اٿم ته جيتوڻيڪ هندوستان ۾ انگريزن
 جي بد فضيلت ۽ ماڻهن کي جانورن کان به نيچ ۽
 حقير سمجهڻ معاف نٿو ٿي سگهي، پر پاڻيان ٿو ته
 سو سڀ اسان سان واقف نه هئڻ ڪري ٿيو آهي.
 قبول ڪرڻو پوئو ٿو ته جي خيال اسان بابت اٿس
 سي هر پرو غلط نه آهن. انگريزن جي اجائي ڇاپڊوسي
 ڪرڻ بنا، آءٌ سچ ٿو چوان ته هندوستان تي اونچي
 يا نيچي درجي جا، واپاري يا دڪاندار، پڙهيل
 اڻ پڙهيل، جڏهن انگريزن سان تعليم، فضيلت ۽

سوال بابت رخ ورتو سو تيار وٺان آهي. دل ۾ هڪ ئي ادمت ڌاري اٿن ته ڪيئن هندو ۽ مسلم باڻهر هلي نه وڃن ۽ ڪيئن هڪ جي لاهي پئي ڪي جاڙ هجي. بلوچ بعد حاڪمن جو ڏور ڏورائين مسلمانن سان ٿيو، نه هندن سان. ڪيئن مسلمان وڌيڪ جهڳڙائو، وڌيڪ جنگجو ۽ گنهگري وڌيڪ خطرناڪ لڳا. سندن دانهن ۾ حڪومت جي يادگيري به اڃا تازي هئي. نه انگريزي تعليم جي ويجهو ويا ٿي ۽ نه ايتريون نوڪريون هن. گنهگري حاڪمن جي شڪن جا شڪار بڻيا. هندو نه انگريزي ادمت لاءِ آڏو يا آڻي ۽ منهنجي گهرن لاءِ ڦاٽ وڃي آيا. مسلمانن کان وڌيڪ نياز مند به هئا.

زمانو آيو جڏهن مٿين درجي جي انگريزي خالدين ۾ پيئي هندن ۾ قوميت جو سٺو سٺو. مسلمان نه تعليم ۾ گهڻو پئتي پيل هئا. اها قوميت اڃا پليءَ واري مٿان مٿان ڪوٺ مٿي سڪي هئي، پر سا به سرڪار کي ٿي وئي. ٽڙهن فيصلو ٿيو ته هاڻ مسلمانن جو وارو ورائجي ۽ ڪن قوميت جي انهن کان باز رکجي. انگريزي تعليم جي اثاڻ مسلمانن لاءِ هڪ چڱي راند هئي، پر وقت گذرندڙ اها لاهي پئي هئي. ڏاڍي چترائيءَ سان انگريزن پنهنجي آئيندي تي غور ڪيو ۽ انهي ڪم ۾ سر سيد احمد خان جهڙي ممتاز شخصيت ڏاڍي هٿڪڙي ملن.

مسلمانن جي پڙهڻي حالت ۽ خاص ڪري تعليمي ڀستي ڏسي سر سيد کي ڏاڍو افسوس هو ۽ اهو ڏسي ته اومان ٿيس ته مسلمانن جو حڪومت ۾ نه اٿن، نه هاندي هئي. پنهنجن همعصرن وانگر هي

جيتوڻيڪ ايڪه پر پڻهي بابت گهڻوئي ڪجهه هو. جن
 مها سڀا جي ليڊرن ڏاڍي جهري چيڊي بوليءَ ۾
 هون تي هلائون ڪيون هيون سي چين کي چنو لڳائي
 وينا. مسلمانن طرفان سر محمد اقبال پي گول ميز
 ڪانفرنس جي ڪن حقيقتن بابت، مونکي صحيح ڪرڻ
 جي ڪوشش ڪئي، پر ڪابه دليل بازي نه ڪئي.
 کيس جواب ڏيندي صلاح ڏني ته پلي ڪا جوڙجڪي
 مجلس (Constituent assembly) سياسي ۽ فرقيوار سوالن
 جا فيصلو ڪري. ٿورو پوءِ هن سوال تي به ايڪه اپاءَ به
 لڳيم. جنهن اهڙي اهڙي ايڪه پسند آيا ۽ چيڪ وائر
 واپاروان پڙهندڙن تي ظاهر آيو سو ڏسي ڏاڍو خوش
 ٿيس. ائين هرگز اتي سڄيڻ نه هئڻ دايابازي جي
 جادوءَ سان فرقي پرستن جا جوش و فروش آڻ ڪافور
 ڪري سگهندس. هنن جي ايڪن لکڻ جي صرف ادائي
 مراد هئي ته هي فرقن جا ليڊر ديس پر ديس جي
 مردار دالين سان پٽ هوا ۽ سچ بچ ته سياسي ۽ تپهان
 وڌيڪ پنڀگي فرقيءَ جا گهاٽڪ هوا. سندن طلبن جو
 عام خلق جي گهرن سان ڪو تعلق ڪونه هو. اهي
 طاڻون فقط ڪن مٿين گروهن جي فائدين لاءِ هيون.
 منهنجو خيال هو ته هن ريت دليل ڏئي سندن ٻول
 ڪوليان، پر جيل نه ڇڏيو، هي جو طوطي وانگر هرهر
 هندو - مسلم اتحاد لاءِ پڪار ڪئي وڃي ٿي، سا
 چڱي خاصي آهي، پر جيسين فرقن جي قوت جا سبب
 نه سمجهبا تيسين ئي سوڌ آهي. ڪي نيڪ انسان
 پائين ٿا ته اتحاد اتحاد پڪاريندي آخر اتحاد ٿي ويندو
 جي بلوي کانپوءِ انگريزن جيڪو فرقيو

موڪليو. ڇي: اڄمير ۾ تازو هڪ لوجوانن جي منڊليءَ پاس ڪيو آهي، تهراءَ ٻنهي اعتراض جوڳو هو ۽ مون بنارس واري تهر ۾ آهي ڏي نه اشارو ڪيو. سج پنج نه اهڙو ڪو تهراءَ ڪنهن به منڊليءَ پاس نه ڪيو هو ۽ هي نه ڪنهن اسانگي بنايل لاءِ ٿي ڪيو هو.

منهنجي بنارس جي تهر ۾ جي مختصر رپورٽ تي ڏاڍو رڙ واکو ٿيو. گوڙن شورن تي آءٌ هر ڀل آهيان، پر هندو مهاڀيا جي اڳواڻن کي اهڙو جنو ڏسي وائڙو ٿيس. ڄاهون اڪثر شخصي ۽ جي سوال اٿاريا هنر ٿي جا جواب ڪيو. پر عدد کان ٻاهر آهن، جنهن ڪري خوش ٿيس جو نيڪ جواب ڏيڻ جو وجهه ملي ويو. ڪهڙن مهينن کان، جڏهن جبل ۾ هوس ٿڌهن به هيءَ ٿالو سالڙي جي ٿڪيس ٿي، پر سڄوهر ٿي ٿئي نه ڪيئن ٿان. ڪڪرين ۾ ڪلو هڻو هو. ڪڪرين ٿي هر ڀل هوس، پر اهڙن ٿڪرادن ۾ ڪير پوي جي وڃي کار ڪند ۾ ڪون. مگر هاڻي ڪا واڌ نه رهيو ۽ پنهنجي مڃاڻ موجب هندو-مسلم فريقي دوستيءَ ثابت هڪ بادل ليل ليڪ لڪير، جنهن ۾ ڏيکار ٿي نه پنهجي حالتن ۾ اهڙا سڄي فريقي دوستي نه هئي، پر سندس ٿي ۾ سياسي ۽ سماجي موده ڏي هئي. جي تهرين ۽ بيان مرقباز ٿيڻون جا اخبارن ۾ شايع ٿيا هوا، ٿي جا ٿڪرا ڪي جبل ۾ گڏ ڪري سان رکيا هنر سو مال ايترو عام هوم چر هڪ ليڪ اندر ڏيڻا ڏي ڪيو ٿي.

هندستاني اخبارن الهي ليڪ کي چڱي شهرت ڏي. پر حيرت ڪهڙي جو ڪنهن به ڌر جواب نه ڏنو.

سپاڻي خود پندت مدن موهن ما لوي، گُنايڪ هو.
 تقرير ڏيندي گهڻوئي ڪڇ فرقي پرستيءَ بابت چير
 ۽ سخت ننڍير ۽ خاص ڪري هندو مها سپا جي
 ڪاررواين جي ملامت ڪير. هن جلھ لاءِ دل ۾ اڳواٽ
 سنڀري نه ويو هوس، پر گهڻي وقت کان هر قسم ۽
 رنگ جي فرقي پرستين جي مردار ڪارنامن تي
 دل خست ٿي رهي هئي. جيئن ڳالهائڻ ۾ پئجي ويس
 ٿيڻ دل جا خار ڪڇ پڌرا ٿي پيا. ڄاڻي ٻجهي هندو
 فرقي پرستين جا چوڏا لالڻا. ڇو جو هندو ميٽر اڳيان
 مسلمانن تي ڪاھ ڪرڻ بي معنيٰ ٿئي ها. اوڏيءَ
 مهل خيال ۾ ڪونه آيو ته جنهن ميٽر جو مالوي جي
 سپاڻي هو ۽ جو پاڻ مها سپا جو هڪ پيليپايو هو، تنهن
 ميٽر اڳيان مها سپا جي ڏگهري لاهڻ هروڀرو سهڻو
 ڪين هو. سو خيال نه آيو، ڇو جو تازو مها سپا سان
 گهڻو تعلق نه هوس ۽ ائين ئي پئي لڳو ڄڻ ته نون
 اڳواٽن اڳرائي ڪري کيس ڏکي ٻاهر ڪيو هو.
 جيسين پاڻ مها سپا جو هڪ روشن ستارو هو، تيسين اها سپا
 فرقي پرست هوندي به سياست ۾ مردار دل نه ٿي
 هئي. پر تازو اهو ڦيرو ظاهر ٿي پيو هو ۽ خاطري
 هيم ته نه مالوي جي ڇو واسطوئي هوندو ته کيس
 پسند هوندو. پر جيئن پوءِ سمجهيم، اهو ئيڪ
 هو ته سندس نوتي جو وجهه وٺي آءُ اهڙا ٻول بوليا
 جنهن ڪري هو مونجهاري ۾ پوي. تنهن لاءِ ارم
 ٿيم.
 بي هڪ ڀل جو به شڪار بڻيس، جنهن لاءِ ارم
 اٿم. ڪنهن شخص تپال رستي هڪ ٺهراءُ جو

۵۶۔ - ذرقي پرستي ۽ درد رداي.

منهنجي ڀيڻ جي شاديءَ وقت يورپ مان واپس ڏيئي ڀيڻ جي ديهانت جي خبر آئي. ڳچ وقت کان لڳ ڀڳ اُن ڪري ٿي هندوستان ۾ جبل کان آزاد ڪيو ويو هو. سندس مرن وارن لاءِ دڪان ڪو هو ۽ اهو ڏسي ته هڪ هڪ ڪري اسان جا سوڙهو اسان جي هڪ وڃي پڙهي، موڪلائي ٿي ويا، دل ۾ ڏاڍي مايوسي آئي ٿي. ڪيترن شورا سان سندس ساڪون ڪيون، پر انهن جو خاص زور الهيءَ تي هو ته اسانجي ۾ سندس مٿ ڪو نه هو ۽ پر پڙهندڙن ۾ هتي جو دور هو. سو سڀ سمجهي، پر سائي ڳالهه وري وري ٻڌندي ڇڙ ٿي آيو. ڀلا اسان جي ملڪ ۾ قابل اسانجي ميمبرن جو ڏکيو هو ڇا، جي اسانجي ڪم جي ڪريءَ ۾ شان سان نه ويهي سگهن ها؟ اهو ڪم ڀلو ڪرڻ نه اسانجي وڪالت جي سکيا جو مرڪز ٿي. عد. وٺل ٻائي جو پڻ قابل وڪيل جي بد کان گهڻو اولڙو هو. هو نه جنگ آزاديءَ جو چيو جهوپهار هو. نومبر مهيني ۾ جڏهن بنارس ويس ته هن هنڌ وڌو وڌيڪه جي وڌيڪه ٿي ويا ڪاٺ ڏيئي لاءِ مون کي نوٽو ڏنو ويو. سو نوٽو خوشيءَ سان قبول ڪيو ۽ هڪ شاهي مڙ اڳيان تشويز ڪيو، جنهن جو

جنهن ۾ عام خلق ۽ سندس مرادن مقصدن جو ڪڇ
 ڪين هو. ڪم جو هيٺو ۽ ههڙو ڪيتر ڏسي ڏاڍو ارمان
 ٿيڻ نه چو هيتري محنت ۽ بادل پيشي ٿئي.
 هندي ساهتيه جو عمدو خاندان آهي، پر ڪوبه سدا
 پنهنجي خاندان تي ڪڏي رهي نٿو سگهي. خاطري
 اٿر نه روشن آئيندو اٿس ۽ هندي اخبارون ڪنهن
 ڏينهن هڪ وڏي طاقت ڌارينديون. پر ساهتيه توڙي
 اخبارون جيسين تنگ ويس ڇڏي وسيع ميدان ۾ گهڙي
 باهمت عام خلق سان منهان منهن نه ٿيندا تيسين گهڻو
 وڌي نه سگهندا.

+++++

ڏس ۾ ڪج وڌيڪ واڌارو ڪيو هو ۽ ٻينگالي ۾
 نه هنديءَ کان وڌيڪ پنهنجا نوان ڪتاب لکيل هئا.
 بس الهيءَ ريت بااثر دوسنالي لموني خيالن جي
 ڏي وٺ ڪڍڻ ۽ آڻ ٻوڙ موٽي ويس. مولڪي
 اهڙي ڪا سر ڪانه هئي نه منهنجي گشتگر اخبارن
 ڏي موڪلي ويندي، پر ڪنهن هن قسم جي رپورٽ
 هندي اخبارن ڏي موڪلي.

ٻوڙ نه هندي اخبارن مولڪي سڱن تي اچي ڪٽو
 ۽ مون تي ٽڪار وڌي جو مون گستاخي ڪري هنديءَ
 جي ٻينگالي، گهراڻي ۽ رهڻيءَ اڳيان لاهڻي لائي هئي.
 جي: هن جيت کي (تنهن ۾ برابر جيت ئي هوس) هن
 ڳالهه جي ڪهڙي سر؟ مطلب نه سخت ڪلامي
 ڪري مولڪي دٻڻ ۽ بهڃو ڏيڻ جي ڪوشش ڪيائون.
 مولڪي نه هن راد واد لاءِ فرصت ڪانه هئي ۽ ٻڌڻ
 نه رڳو ٽڪراز ڪي مهنا پئي سمجھو، حسين ڪي آڻ
 وري وڃي چيل اندر سڪي ٿيس.

هن واقعو منهنجون اکيون کوليون. ڏٺو ته هندي
 ليکڪ ۽ اخبار نويس ڪهڙا نه زور وٺڻ هئا ۽ ڪنهن نه
 هڪ خبرخواه جي ٿوري سڃي ٽپڪا کان وٺي ويا ٿي.
 من اندر پاڻ کي گهٽ ڄاڻي پي چين هئا. جهاني پاڻي
 پاڻ ڏسڻ يا سڃي سمالوچنا جو قدر ڪونه هو. هڪ
 لکڪ ۽ سندس سمالوچڪ هڪ ٻئي تي جاهدون ڪن
 ۽ هڪ ٻئي کي بدنامي سڏين، سو به ٿيندو ڪندو هو.
 مطلب نه مندين ذهنييت محدود، تنگ، ڪاٺي ۽ سڪن
 آسودن واري هئي. ليکڪن ۽ اخبار نويسن ڇڻ هڪ
 ٻئي لاءِ ۽ هڪ ٻئي ڏاڍي ڏاڍي لاءِ اڪوڙ ڇڏو آهي،

پنهنجي ٻوليءَ ۾ تڏهن سڀني سٽائي آڻيندي جڏهن ٻين
ٻولين مان لفظ ۽ خيال وٺي کائي هضم ڪري سگهندي.

* * * * *

ٻيٽ جي وهانءَ کانپوءِ هڪ جهولي دوست ۽ رفيق،
شوهر ساد گپتا سان گڏ ٻيٽ لاءِ بنارس ۾ وڃڻو پيو، جتي
هڪ سال کن کان بيمار پيل هو. لکنوءَ ۾ جيل ۾ هو تڏهن کيس
اردانگ جي بيماري ٿي ۽ آهستي آهستي پاڻ کڻي
رهيو هو. بنارس ۾ هڪ لڏيڙي هندي ساهتيه سڀا
مواعليٰ ماڻهو ٿيو. سڀا جي ميمبرن سان هڪ دلچسپ
دوستي گهڻو ٿيو. چير ته جن ڳالهين جي ٿوري خبر
هينرن بابت ماهرن کي نصيحت ٿيڻ مون لاءِ ڏکيو
هو، پر تنهن هوندي به ڪي خيال سندن اڳيان
پيش ڪيو، هندي ليکن ۾ ڇا ڏکي ۽ اڻڪارن واري
ٻولي ڪم ٿي آئي، تنهن تي ٿيڪا ڪيو ۽ چيو ته اها
ٻولي ڏکين سنسڪرت سندن سان ڀريل، بدھ پڇيڻي
۽ جهولي ڀرل ٿي هئي. صلاح ڏني ته اها درباري
طرز جا ڪن چوڻ شوقينن لاءِ هئي، سا ڇڏي هندي
ليکڪن کي عام خلق لاءِ عام جي ٻوليءَ ۾ لکڻ گهرجي.
عام سان لڳهه لاڳاپا، ٻوليءَ ۾ نئين زندگي ۽ سرلها پيدا
ڪندا ۽ رفته رفته خود ليکڪ به عام جي جذبن ۾ رنگ
رڃي نهايت عمدو لکندا. ائين به چيو ته جي هندي
ليکڪ مغربي خيالات ۽ ساهتيه کي وڌيڪ ڌيان ڏيندا
ته گهڻو لاڀ پرائيندا. ڏاڍو خاصو ٿيندو جي يورپي ٻولين
مان نه رڳو پراچين ڪال جا عمدا ڪتاب پر تازن خيالن
وارا نوان ڪتاب به ترجما ڪيا ويندا. چيو ته هن وقت
جي بينگالي، گجراتي ۽ مرهٽي شايد هنديءَ کان هن

۽ ٻن کان لڪڙي بازي کڻي رهي آهي. جي آمريڪن
اها ڇڳهه نه والاري نه انگريزي ئي روز روز انتر راشٽري
ڪمن ڪارين ۽ چؤڏس ٽهلاو جي وڌيڪ زبان ٿيندي
ويندي. تنهنڪري انگريزي ۽ چو علم وڌائڻ تي ڪبي.
ٿي سگهي ته اها ليڪ طرح سڳي ڪبي، پر هاڻي جيئن
ڪيترا ڪن ٿا، تيئن بوليءَ جا ووڪٽر، گرائفون،
لطف سمجهڻ لاءِ وقت سم وقت ڳاريو وڃي ٿو سوا ڄاڻو
آهي. سو نه ڪي جزوي شخص ٻلي ڪن، پر گهڻن
انسان اها موهڻي مورت رکڻ سندن لاءِ مالا جي چار
ٿيندي. جنهنڪري اهي وري ٻن دستن تي وڌي
نه سگهندا.

ٿاڙو مذهبي دل ”بيادي انگريزي“ (Basic English)
ڏي گهڻو ڇڪڻي وٺي آهي ۽ سمجهان ٿو ته انهيءَ
سؤلي بوليءَ جو آئيندو آمدن ٿيڻو آهي. پڪي
انگريزيءَ کان ڇڻو ٿيندو ته اسين اها بيادي انگريزي
ڄڻي بهاني ئي سمجهون. ٻلي پوءِ ڪي خاص شاگرد
يا زبان جا ماهر پڪي ادبي انگريزيءَ جو رويو پڪو
اڀياس ڪن.

شخصي طور آءٌ چاهيان ٿو ته هندوستان جي بولي
انگريزي ۽ ٻين ڌارين ٻولين مان ڪئين لفظ کڻي گهڙي
پاڻ به جذب ڪري.

اٺين نسي نون ضروري لفظن جي اٺا لاهي
سگهي. پر نه سنسڪرت، يا فارسي يا عربي مان
ڏکيا اٺا لفظ ٽولي ڪڍڻ بدران هڪيا هڪيا ڄاڻ
سڃاڻ لفظ وڌيڪ ڪارگر ٿيندا. زاهد شخص ڌارين لفظن
جي ويجهو ڪڍڻ ويندا، پر سي نه ٻيل تي آهن.

نظر اچي ٿو. البت انگريزي ڪن مٿ ۾ مٿئين درجي جي تعليم يا فتن ۾ هلي سگهي ٿي. پر هن زبان جو عام تعليم ۽ تهذيب جي مسئلن سان ڪو به تعلق ڪونهي. جيئن قدرتي هينئر آهي، تيئن ممڪن آهي ته انگريزي خاص ڪري هنري، واپاري، علمي ۽ خاص ڪري بين القومي ڪمن ڪاربن ۾ وڌيڪ چالو ٿئي. اسان مان ڪيترن لاءِ ڌارين ٻولين جو علم هن لاءِ ضروري آهي ته اسين دنيا جي خيالات ۽ حالات کان واقف رهون. آءٌ ته جيڪر ائين چاهيان ته اسانجا وديا پڻ انگريزيءَ کانسواءِ فرينچ، جرمن، روسي، اسپيني ۽ اطالي ٻوليون سيکارڻ جي پٺڀرائي ڪن. تنهنجي معنيٰ اها ناهي ته انگريزيءَ کي "نه" پڇجي، پر جي اسان کي دنيا جو ديدار سنئين اکين ڪرڻو آهي ته رڳو انگريزي ڪوڀا اکين، مٿان نه چاڙهيون. ائين ڪندي اسين اڳيئي هڪ طرف ۽ هڪ خيالات ڏي خوب جهڪي ويا آهيون ۽ ذهنييت ۾ ڏيڍ اڪيا ٿي پيا آهيون. ڪٿر ۾ ڪٿر قوم پرست به محسوس ٿئا ڪن ته اها انگريز نڪته نظر ڪيتري قدر کين سوڙهو ٻڌي قابو ۾ رکي ٿي.

ٻيون ڌاريون ٻوليون اسين ڪيترو به ڪٽي همٿايون، مگر ٻاهريئن دنيا سان اسانجو لاڳاپو خاص ڪري انگريزي معرفت ٿئي ٿيندو ۽ ٿيڻ به ائين ئي گهرجي. ڪن پڙهين کان سکندا اچون ٿا، تانجو چڱي خاصي اچي ٿي. سو سڀ ميساري وري تعين سر ٻيو ڪچ سڪڻ ۽ سڪيل ٻوليءَ جو پورو فائدو نه وٺڻ چريائي ٿيندي. هن وقت دنيا ۾ انگريزي سڀني ٻولين کان وڌيڪ ٽهليل

منہنچي دل ۾ ڏرو ۾ شڪ ناهي ته هند جي قومي
 بولي هندوستاني ئي ٿيڻي آهي. سچ پچ ته هينئر نه
 رواجي وهندوار ۾ اها چالو آهي. پر ناگري يا فارسي
 لپيءَ بابت اڄڻاڻا جهڳڙن ڪري ۽ ٻنهي ڌرين ۾-و
 بوليءَ ۾ اڃا يا سنسڪرت يا فارسي لفظ ٽونسٽ ڪري
 بوليءَ وڌيڪ زور نه ورتو آهي. لپيءَ بابت ڳالهه
 ڪندي ئي هڪدم گرمي ۽ گوڙ ٿئي ٿو. تنهنڪري
 سرڪاري طور يا رواج ۾ ٻنهي لپين جي استعمال
 بنا ئي ڪا واڌ ڪانه رهي آهي. پر اها ڪوشش ڪرڻ
 گهرجي ته وهلور وڃڻ بدران ڪو وڃون دستور تي اها
 بولي هلائي جيڪا عام طور ڳالهائي وڃي ٿي. السف عام
 تعليم سان ائين ٿيڻي آهي. هي الحال ته وڃولي
 درجي وارا ننڍڙا گروهه جي هن وقت ساهتم جي رس
 ۽ روت جا چچ ٿي ويٺا آهن. سي پنهنجي نموني بهتد
 انگ خيال ۽ ڪوٺبا آهن. سي ته جهولن پراڻين عبارتن
 کي چسڙي پيا آهن. جن ۾ ست ساهه ڪونهي ۽ جن
 جو عام سان يا دلجا جي ساهتم سان تعلق ڪونهي.

هندوستان جي واڌ ۽ سڌارو هند جي ٻين ٻولين -
 بهنگالي، گجراتي، مرهٽي، اوريا ۽ دراوڊ ٻولين - جي
 واهي ۽ واڌاري جي آڏو نه اچڻ ڪري ۽ نه ايندو.
 منجهانن ڪي ته هندوستانيءَ کان وڌيڪ سڃاڻ ۽
 سڃيبت آهن ۽ پنهنجن ٻين ۾ تعليمي ۽ ٻين ڪمن لاءِ
 اهي ئي سرڪاري ٻوليون رهنديون. انهن جي ئي
 ذريعي عام ۾ تعليم ۽ تهذيب تيز ٿيڻي سگهي.

ڪي ماڻهو ڀائين ٿا ته انگريزي هند جي قومي
 بولي ٿيڻي آهي، سو خيال مولڪي بلڪل ڪل جهڙو

هندوستاني هڪ ڌاري ٻولي پيئي لڳي. پر اتي جا ماڻهو سڪو جا خوب سعي ڀيا ڪن. ٻه سال ٿيا ته ۱۹۳۲ ۾ هندوستاني پرچارڻي سيا جا انگ اکر ڏنر. سيا جي رپورٽ موجب چوڏهن سالن اندر فقط مدراس علائقي ۾ ساڍن پنجن لکن سندس سهارِي هيٺ هندي سڪي هئي. هڪ خانگي سيا لاءِ ڪنهن به سرڪاري مدد بنا. هيءَ هڪ وڏي ڪوشش چڻي. هندي سڪيل وري پنهنجي منهن سر پرچارڪ بڻجي پيا ٿي. *

* جي هندوستانيءَ جي فائدي ۾ آهن ٽن هيٺيان انگ اکر ڏنا آهن. چڻي لڳو سگهان ته اهي ۱۹۳۱ يا ۱۹۲۱ جي آدمشماريءَ تان ورتل آهن. ڀانپان ٿو ته ۱۹۲۱ جا آهن ۽ جي پوءِ جا هجن ها ته هر هڪ اسم هيٺ وڌيرو انگ ڏال هجي ها.

ڪروڙ ۱۳۶۹۳

هندوستاني (جنهن ۾ اولهه واري هندي، پنجابي ۽ راجستاني آهن.

۴۶۹۳

بينگالي

۲۶۳۶

ٽيليگو

۱۶۸۸

مرهٽي

۱۶۸۸

ٽامل

۱۶۰۳

ڪئمري

۱۶۰۱

آريا

۶۹۶

گجراتي

ڪروڙ ۲۸۶۹۸ جملة

ڪي ٻوليون، مثلاً پشتو، آسامي ۽ برمي ياداشت

۾ نه ڏنل آهن، جو اهي زباني ۽ مڪاني لکت ۾ نظر کان پنهنجي ٻوليون آهن.

مڪاني نمونا سايس جي نظر کان ڌار بولمون ڪري ڏيکاريندا آهن. يورپ ۾ اولري ايراضي وٺجي ته سندس ببت ۾ اسانجو ماڪ بولن ۾ وڌيڪ ڳنڍيل لڳندڙ، پر اٽاءِ جهالبي ڪري بولن جا ڀڪا ۽ عام نمونا نه لهما آهن ۽ ڪئين مڪاني زبانون نه هلن چلن ٿيون. نما چڙي هند جون مکيه بولون هي آهن - هندوساني (هن قسم جي يعني هندي ۽ اُڙدو)، بيمگالي، گجراتي، مرهٽي، ٿامل، تيلنگو، ملايم ۽ ڪنٽوري. جي آسامي، اُڀار، سنڌي، پشتو ۽ پنجابي، ڳنڍيون وڃن ته چئبو ته ٻهراڙ ۽ اٻلا چڙي سڀ بوليون اچي ويون. انهن مان به اندو-آرين بولمون هي آري، وڃ ۽ الهندي هند ۾ هلن ٿيون، سي هڪ ٻئي کي نهايت ويجهيون آهن ۽ ڏکڻ جون دراوڊ بولون، نراليون آهن، پر مٿن سنسڪرت جو گهڻو اثر پيل آهي ۽ منجهن ڪئين سنسڪرت شبد آهن.

انهن ان ٿي مٿي جا ٿايل بولن کي پراچين ۽ آلمر ساهنه آهن. هر هڪ بولي هڪ خاص ۽ وڏي ريت ۾ مروج آهي. بولهندڙن جي تعداد ۾ نظر سان ڏسو ته اٺ ٿي بولون دنيا جي مکيه بولين ۾ ليکيون وينديون. پنج ڪروڙ ماڻهو بيمگالي ڳالهائين ٿا. هندوساني ٻوليان ٿو نه اڪل ڇوڏهن ڪروڙ ڳالهائين ٿا ۽ ٻيا ڪئين سمجهن ٿا. اهڙي بولي ڪهڙي به اوج کي پهچي سگهي ٿي. اڃا بولي سنسڪرت جي ڀڪي اسان تي بيل آهي ۽ فارسيءَ سان ڳنڍيل آهي. يعني ته ٻنهي حزالن مان ڪٿي سگهي ٿي ۽ هاڻي ته انگريزي کي به نه چڙبو اٿس. ڏکڻ هندوستان ۾ دراوڊ ملڪ ۾ ٿي

هندوستان بابت اسانجي انگريز حاڪمن هڪ هيءَ به ڏند چرچا دنيا ۾ هلائي آهي ته هن ملڪ ۾ سوين بوليون مروج آهن. ڇي آدم شماريءَ جون رپورٽون پڙهي ڪٿي ڏسو، پر انهن سوين بولين مان عجب جو ڪن ٿورڙن انگريزن کي هڪ بولي به موچاري اچي ٿي، پوءِ ڪٿي ساري عمر هٿ ڪاٽين. سڀني بولين کي گڏي سڏي ”ورنيڪيولر“ يعني غلام بولي سڏين ٿا ۽ اسان مان ڪيترن سندن اوت وٺي ڪٿي اهو نالو قبوليو آهي. ڏسي حيرت لڳيم ٿي ته هي انگريز هٿ عمر ڪاٽيندي بولي سڪڻ لاءِ ذري به تڪليف نٿا وٺن. پنهنجن خاندانن ۽ آياڻن جي مدد سان هڪ گچر پچر ڪام چلائو هندوستانی جوڙي اٿن، ڇا سندن ليکي هڪ بولي آهي. پر جيئن هند جي جيون بابت پنهنجن زبردستن ۽ چاڀلوسن تي پاڙين ٿا، ساڳي طرح هندوستانی بوليءَ جي لياقت بابت لوڪن ڇاڪون تي پاڙين ٿا، جي صاحب لوڪن سان اها ٿوڻي ٿوڻي واپرائين ٿا، ڇا به هو مس سمجهن ٿا. اهڙن کي ڪهڙي پيٽ ته نه رڳو هندوستانی پر ٻين هند جي بولين کي چڱا خاصا ۽ عمدو ساهتيه پڻ آهن.

پر جي هند جي رپورٽ ۾ به يا ٿي سؤ بوليون ڄاڻايل آهن، ته اهڙين رپورٽن ۾ ائين پڻ آهي ته جرمنيءَ ۾ پنجاهه سٺ بوليون ٿينديون، پر مان نٿو ڀانيان ته ان ڪري ڪنهن به اشارو ڪيو آهي ته جرمنيءَ ۾ ٿوٽ يا جدائي آهي. دراصل اهي آدم شماريءَ جون رپورٽون نه اڪسيس بوليون به ٿوٽ ڪنديون آهن جي ڪي سؤ يا هزار ڳالهائين ٿا. اڪثري هڪ ئي بوليءَ جا ڪمڀڻ

اڏس ۽ جي ڪٿي ٿيان ها ته به خبر هير نه اڄوڪي هند
 ۾ ڦهول پوڻ جو ذرو به امڪان ڪونه هو. سڀ طرف
 مٿس ڏوڙيو ورائين ها۔ قومي ۽ مذهبي هندو، مسلم،
 ٽئين يا چوٿي خيال جا۔ آءٌ متحسوس ڪريان ٿو ته اها
 مخالفت فقط ڏاڍي جذبي ڪري نه ٿئي ها۔ جنهن بوليءَ
 جو شاندار انھاس آهي تنهن بوليءَ جي اسي ڦيرڻ وڌي
 ڳالهه آهي، جو جو اهيءَ هو بوليءَ جي ساهتيه سان ڳورو
 ڳنڍ آهي۔ اهي ڦيرڻ سان جڻ لڻن جون صورتون،
 آواز ۽ سندن پٺيان خيال ڦري وڃن ٿا۔ پوءِ اڳئين ۽
 ٽين ساهتيه وچ ۾ هڪ ٻي ڪڙي ٿي ٿي ۽ اڳيون جڻ
 ڌاري بوليءَ والڪري جان ٿيو پوي۔ جتي بوليءَ ۾
 ساهتيه ٿي ناهي، اُتي اهڙو جوکو ڪٿي سگهجي ٿو.
 هندوستان ۾ اهڙي تبديل آءٌ خيال ۾ نٿي ٿو آڻي سگهان،
 سبب جو اسانجو ساهتيه نه رڳو جهڙو ۽ ڦهلي آهي،
 پر اسانجي خيال وڃي ۽ انھاس سان ڳنڍيل آهي،
 اسانجي حسنا جي حمون سان ڳنڍيل آهي۔ هٿ اهڙي
 تبديل ڪرڻ جيڪي سڀ ڪرڻ ڪورڻ لهندو ۽
 عام تعبير جي ٽوٽي ۽ ۾ انشاءِ وجهندو.

نہ اچھل لسیء جو سوال هندوستان پر نہ کناہی بہ
 نہی۔ اسان گہ لسیء ہ سناری جو پھریون قدم صاف
 پھر آئی۔ نہ مستحکم مانا چون جار لداہون یعنی
 متبہ، نینگ لسیء موحی = گھڑائی، ساگی لپی ورنائیں۔
 حیرتی چون لسیء مت شتان نکتیون آہن ۽ منجھن
 نہ تیر لسیء۔ جس لسی ساگی لسی ڈیڈ ڈکبو کم
 نہ تیر کبھی - نہ جیسی مت ہی کی گھٹو

خوش ڪرڻ لاءِ ڪوڙي طرح هندو (يا لائپيتو) ڌرم سويڪار ڪرڻو پوي ٿو. آءٌ نه ائين ڄاڻي ۽ ڌرم وراه چاهيان ٿو، پر چاهجن يا نه چاهجن ايترو ضروري آهي ته هڪ عام قانون پاس ڪجي، جو سڀني ڌرم سان لاڳو هجي ۽ جو ڌرم کي ڌرم ڇڏڻ يا ٻيو ڌرم وٺڻ بنا شاديءَ جي اجازت ڏئي.

شادي نهايت سادي نموني ڪنهن ڌرم ڌار بنا ٿي. هونئن به مولڪي هندوستان جي شادين جي همنو چيچي ڪين وٺندي آهي. مائاجي جي بيماري ڪري، ڪيترن سائين جي جيلن ۾ هڻڻ ڪري ۽ هلچل هلندي ڪوبه ڏيک اڏاڻو اصل ڪين سونهي ها. ڪي ٿورا عزيز دوست گهرايا ويا، پتاجيءَ جا جهونا دوست اڃا پڻ ڏمريا جو هنن ليکي مون سندن ٺاردر ڪيو هو.

شادي لاءِ نوتو مون هندوستان جي بولي ۽ لئشن لپي ۾ موڪليو، سا هڪ نئين ڳالهه هئي، جو اهڙا نوتا هميشه ناگري يا فارسي لپيءَ ۾ ڪڍبا هئا ۽ هيئن هندوستان جي لئشن لپيءَ ۾ لکڻ فقط فوجي ۽ مشنري ڊائرن ۾ ڇالو آهي. مون ته هڪ تجربو ڪري ٿي ڏٺو ته ٻين تي ڪهڙو اثر ٿو ٿئي. سو گڏيل سڏيل ٿيو ۽ لئني پتي موانق نه هو. نوتو ٿورن ڏي ويو هو. گهڻن ڏي وڃي ها ته اثر تيهان ناگوار ٿئي ها. ڪانڊيجيءَ کي ته ناگوار ٿي لڳو.

لئشن لپي هن ڪري ڪم آندڙ جو پسند هير، جيتوڻيڪ ڪڏهاڪو ڇڪيو هوائيم. ترڪي ۽ ۽ وچ ايشيا ۾ سندس فتح ڏسي اثر ٿيو ۽ سندس فائدي ۾ دليل سمجهيم پئي. پر پوءِ سندس حامي نه

الله آباد ۾ وٺي وڃڻ جو فيصلو ڪيو. هڪ سبب اهو به هو جو منهنجي پٽ ڄڻا منگي هئي. آءٌ وري اوجھو ڇڏي ڏي ڪڇي وڃان، تنهن کان اڳ نه ٺڪڙ ۾ کيس پرڻائڻو هوم. انفرادي جي شاپل اڃا ڪانگريس جو اعلان هو ۽ ڪانگريس ۽ ڪميون يون جماعتون بي قاعدي هون، سو ڪر چوي نه ڪيترو وقت آءٌ ٻاهر آزاد ڇڏيو ويندس.

آڪٽوبر جي تئين هئي ۾ اڃا شادي الله آباد ۾ ”سول مرچ انڪٽ“ موجب ٿيڻي هئي. سا ڳالهه پسند هئي، ڇيٽو لڙڪ پي ڪا واھ ڪاڍ رهي. شادي ٻين جالن، نراڻن ۽ غير نراڻن وچ ۾ هئي ۽ چالو قانون موجب اهڙي شادي ڌرمي وڌ موجب روا نه هئي. شڪر جو هڪ لازو پاس ڪيل ”سول مرچ انڪٽ“ ڪارگر ٿيو. اهڙا به قانون هئا. ٻيو قانون جنهن هيٺ منهنجي پٽ جو واده ٿيو سو حندن ۽ لاڳيتن ڌرم وارن پوڏن، جيئن ۽ سڪن سان لاڳو هو. پر جي گهٽ ٻن ڪنوار، ڪو به انهن ڌرم جو نه آهي نه ٻيو نه، پر ٻه يون قانون لاڳو ٿي ٿو. انهي پهرئين قانون موجب ٻنهي ڌرم کي سڀ جابل مشهور ڌرم لڙڪ ڪرڻا يون ٿا يا بيان ڏيڻو پوي ٿو اسين انهن ڌرم جا ناهيون. ائين هروڀرو لڙڪ ڪرڻ وڌي گهٽي آهي. ڪيترا شخص، جي هروڀرو ڌرمي خيالن جا ناهن، سي به هيئن لڙڪ ڪرڻ ٿا چاهين ۽ نه قانون جو فائدو وٺي سگهن ٿا. سڀني ڌرم جا ڪتر ماڻهو ٻن جالن ۽ ڌرم وچ ۾ شاديون ٿا چاهين. لاچار ڌرم ڪي يا نه ڪن ڪلايو سڀني ڌرم جو لڙڪ ڪرڻو پوي ٿو يا نه قاعدي کي

۵۵۔ - هڪ قانوني شادي ۽ لپي جو سوال.

ٻولي ۽ بمبئي ۾ هفتو کن رهي آءٌ سيپٽمبر ۱۹۳۳ جي وچ ڌاري اڪنوءَ موٽيس. ماتا جي اڃا اسپتال ۾ داخل هئي ۽ آهستي آهستي پاڙا پئي کنيا ٿين. ڪملا سائس هئي ۽ پاڙ ڇاڪا ته هوندي به سندس ٽهل ٽڪور ڪيائين ٿي. منهنجون پينرون آرٿور آرٿور تي الله آباد مان اينديون هيون. لڪنوءَ ۾ به ٿي هفتا هوس. الله آباد کان هٿ وڌيڪ فرصت جو وجهه هوم، جو ڏينهن ۾ به دفع اسپتال ۾ وڃڻ جو ئي خاص ڪم هو. باقي وقت اخبارن لاءِ ڪي ليک لکڻ ۾ صرف ڪيم، جي ساري ماڳ ۾ شايع ٿي ويا. هڪ ايڪن جي سلسلي ”Whither India“ جنهن ۾ هندوستان جي حالت خيال ۾ رکي دنيا مٿان نظر ڦيرڻي هيم. چڱو ڌيان ڇڪيو. پوءِ ٻڌم ته اهي طهران ۽ ڪابل ۾ فارسيءَ ٻوليءَ ۾ به ڇپيا ويا. جي شخص تازين تبديلين ۽ نئين مغربي خيالات کان واقف هئا، تن لاءِ ته ليڪن ۾ ڪڇ به نئون يا نرالو ڪين هو. پر هندوستان اندر اسانجا ماڻهو گهرو گهپين ۾ ايتري قدر غلطان ٿي ويا هئا، جو ٻاهر کي گهڻو ڌيان ڏيئي ڪين سگهيا. منهنجي ليڪن کي جو مان مليو ۽ ٻين نشانين مان، سمجهيم ته سندن اڪثر نظر وڌيڪ وسيع ٿي رهي هئي. ماتا جي اسپتال ۾ رهي ڪڪ ٿي ۽ اسان ڪيس

۽ سڀاڻا سو ضرور ڄاڻندا هوندا.

انگريز حڪومت هندوستان ۾ ڇا ڪيو ڪريو آهي؟
اسين ڪم جو ويهي سندس عيب جوڻي ڪريون،
جڏهن اهي اسانجي ڪمزورين حائي لڻڻا آهن؟ ڇي،
اسين درياھ جي وه مان لڪري وڃي هڪ ڊالڙ ۾
ٻولڊاسين ۽ پوءِ پاڻ ۾ پورا ٿي پاڻ سان خوش ٿي، ستر
مورخ والگر راريءَ ۾ ڪنڌ لڪائي جبڪي ٿي پوئڻهن
ٿي اڪه نوت ڪنداسين، ۽ اسانڪي ٿي خطرو آهي.
هي انگريز به خط ڊالڙ ۾ لڻن لهر جي چوڻيءَ ۾
جڙهي اچي هٿ وسبا ۽ زبردست تار پڻي طاقشن ڇا
عموضي بڻجي ٻيا، جنهن جي ڪن به ڪم ڪانه هئي، جو
طوفان اسانڪي پاڙن کان پتي ڪٿي اچي ٿو يا جوڙڻو
واڻ اسانڪي سڀاڻي ڏئي ٿو، تنهن جي شڪايت ڪرڻ
مان به ڪي وري ٿو؟ گذري سا گذري، تنهنجا سڀاڻا
چڙهي آئندي ڪي مڙهن ڏيون. انگريزن جي هڪ
شڪر ادائي ڪريون، جو سندن ذريعي سائينس ۽
سندس اولاد جي عمدي سوغات اسان وٽ آئي. پراڻا
ڳالهه اسان کان وري ٿي ٿئي ۽ ڏسي صبر ٿورهي
۽ ڪنهن نه انگريز سرڪار هن ملڪ ۾ لڻائي، فرقي باز
مطلبي، ڪٿي ۽ قديمي انڪن کي ڇاڳائي لڇائي رهي
آهي. ڪير ڄاڻي، اها ڪسوڻي ۽ لشڪار به اسان لاءِ
ضرور هجي ۽ نئين زندگي ملڻ لاءِ هندوستان کي رهي
ناه مان لنگهڙو ٻولڻو ڇا اسانڪي سازي ڪٿي ڪري،
نهي ناهيندي.

اسانکي ٻڌايو وڃي ٿو ته اسانجي فوج ۾ به هندوستانی
 افسر وڌايا وڃن پيا ۽ ٽيهارو کن سالن بعد شايد هڪ
 هندوستانی جرنيل تيار ڪري ڏيکاريو وڃي. انهي
 حساب سان هڪ صديءَ ۾ افسرن جو مڇاڙو ٿي تعداد
 وڌندو. پر غور ڪندي تعجب ٿو لڳي ته سوڙهي
 وقت ڪيئن خود انگنڊ سال ٻن اندر لکن جي شاهي
 فوج تيار ڪئي. جي انگنڊ ۾ ساڳيا دانا موجود هجن
 ها ته انگنڊ به وڪ وڪ سنڀالي سمجهي وڌائي ها.
 پوءِ شايد ائين به ٿئي ها جو جنگ پوري ٿي وڃي ها
 ۽ سالها پوءِ اها فوج سنڀري نڪري ها. اسانکي ته
 روسي سوويت فوجون به ياد ٿيون ٻون جي ڇڻ
 ڪين مان سڀڪي ٿي پييون ۽ چو طرف دشمنن جو
 مقابلو ڪري فتح پاتائون. اڄ به اهي فوجون دنيا
 جي زبردست جنگي فوجن ۾ ليکيون وڃن ٿيون. پر
 انهن کي شايد ”جنگ ۾ پائل ۽ جنگي آزمودي“ وارا
 جرنيل صلاحيت نه هئا.

اسان لاءِ هاڻ دهرادون ۾ هڪ فوجي اسڪول
 کوليو ويو آهي جتي چڱن گھرن جي چوڪرن کي
 افسرن جي سکيا ڏني وڃي ٿي. ٻڌائين ٿا ته قواعد
 وغيره ۾ ڦڙت آهن ۽ خاصا عملدار ٿيندا. پر ڪڏهن
 عجب ڪائيندو آهيان ته هاڻوڪن تازن جنگي هٿيارن
 جي استعمال بنا سندن سکيا ڪهڙي ڪم جي ٿيندي.
 پيادا ۽ سوار هن وقت اهڙا بيڪار آهن جهڙيون روسي
 لشڪري صف بنديون ۽ هوائي بمبارن، گھس جي
 بم، ٽنڪن ۽ وڏين توپن جي زماني ۾ بندوق اهڙي
 ڪارگر ٿيندي جهڙو تير ۽ ڪمان. اسڪول جا استاد

جو عئل سندس کاڌيءَ ۾ آهي.

پر مسٽر لالڊ جارج چو مکيه مارو نه انگريزي فوج جي وڌي ڪمانڊر، مبلد - مارشل هيگه لي آهي. ڏيکاري ٿو ته لارڊ هيگه جي وڌي واء ڪري ۽ ننگر نگر سياستدانن ۽ ٻين کي اڻ ٻڌو ڪوڙ ڪري، هن کي اهم حيثيتون پرئش وڙوات کان لڪائي ڇڏيون ۽ انگريز فوج کي سخت ۾ سخت نقصان پهچايو. جڏهن شڪست سر مٿان هيس تڏهن به توڙ تائين هوڏ ٻڌي ڪي مهينا پاشنڊيل ۽ ڪئمري جي گبن چڪن ۾ پنهنجي فوج کي ڏوڪهندو ويو، تان اچو سترهن هزار عملدار مٺل يا اڌ مٺل ٿيا ۽ چار لک سولجر قتل ٿي ويا. شڪر آهي جو موت بعد ”گرم سام سڀاڌي“ ڪي هر سال عزت ڏئي وڃي ٿي ۽ چئمري نه سندس خون پاڻيءَ وانگر ٿي وهو ۽ ڪنهن کي به سندس پرواهه ڪانه هئي.

سياستدان، ٻين انسان وانگر، خطا ڪائون ٿا، پر لوڪشاهيءَ ۾ گبن ماڻهن ۽ موقعن کي منهن ڏيڻو ۽ لحاظ رکڻو پوي ٿو. اڄ نه سڀان پڻ ڏسي درس ڪن ٿا. پر سولجر نه بي فضا ۾ پليجي ٿو، جتي چون چرا باغي ۽ رڳو حڪم پچاوري جاري آهي. صلاح کان وٺي وڃي ٿو ۽ پاڻ نه ڪم ڪسي پڻ ڪري ۽ ڪندو رهي ٿو. سولجر پنهنجو عئل ڪوڙيءَ ۾ نه پر ڏاڍي کاڌيءَ ۾ سمجهي ٿو. هندوستان ۾ نه اسان هڪ جنس جا گها سولجر به پيدا ڪيا آهن. حڪومت ۾ اختيار ۽ وارا ۽ جي نه هڪ قسم جي لهر فوجي فضا ۾ ٽڙ ٽپن ۽ ۽ پاڻ ۾ پورا ذهن ٿا. پوءِ نه منجهن به سولجر ڪي کاڌي ۽ ٻيون محنتون اچي ويون آهن.

عمل ۾ ايڪتا نه آئي. ڇي، ”هن جنگه اسانجو
 مانجن سورمن ۾ ايمان هڻي زبون ڪري ڇڏيو آهي ۽ اسانجو
 و خيال نه وڌا ماڻهو ۽ عام ماڻهو پيءُ مٽيءُ مان جڙيل
 هن. اڳوان آيا به ضروري، بلڪ وڌيڪ ضروري
 هن، پر هاڻ ڇڻو جو اسين کين - به ساڳي مٽيءُ جو
 هيل ڄاڻي، نه منجهن اڃا پون اميدون ۽ نه منجهن
 نايو ايمان رکون ٿا.“

سياستدانن جي سرتاج مسٽر لائڊ جارج پنهنجي
 ڪتاب War Memories ۾ انهن جرنيلن ۽ امير البحر
 جي، پلن خطائن جي هڪ هيبتناڪ تصوير ڪڍي آهي،
 خطائون جن ڪري لکن جون جانيون ڇت ٿي ويون.
 انگلند ۽ اتحادين برابر جنگ ڪئي، پر ڇٽ ”خون ۾
 ٿيڻون ڏيندي نشي ۾ ٿاڻا کائيندي فتح حاصل ٿي.“
 انهن وڏن افسرن ماڻهن ۽ موقعن جو اهڙو نادان ۽
 الغرض استعمال ڪيو جو انگلند ۾ ذري گهٽ تباهي
 جي نوبت آئي هئي. گهڻي قدر اتحادي هن
 ڪري بچي پيا جو دشمن تيهان وڌيڪ يهوديون
 بيوقوفيون ڪيون. ”سو سڀ انگلند جو جنگ وقت
 وزير اعظم ٻولي ٿو ۽ ڄاڻائي ٿو ته لارڊ چيلڪو
 (امير البحر) جي ڪوپريءَ ۾ روان خيال نونسل لاءِ،
 خاص ڪري بورائو جهاز موڪلڻ لاءِ، مونکي مٿس
 ڇٽ جراحي عمل ڪرڻو پيو. فرينچ مارشل جافري
 بابت چوي ٿو ته سندس مکيه خوبي اها هئي جو
 سندس منهن ڏسڻيءَ ۾ ڏاڍو لڳندو هو ۽ تنهنڪري
 ٻين ۾ به همت ايندي هئي.“ پر ڀڃائيءَ وقت مصيبت
 جا ماريل اهڙائي سهارا ڳولين ٿا. پوءِ پائين ٿا ته ماڻهو

مليل عئل هوش وڃائي وهندي؟ بسو به گهڻو ئي ڪڇ
دلچسپ بوليائين ۽ مٿان ائين ڪو سمجهي نه وٺت
جي جوش بر ڪڇ وهايوهوائن. اسانکي ڄاڻايو ويو
ته ڪمالدر صاحب اها تقريو ڪاڙهي ئي لکي آيو هو،
جا ڪائونسل به آئي پڙهيائين.

هڪ غير فوجي شخص فوجي معاملن بابت فوج جي
وڏي ڪمالدر سان دلبل ڊوڙائي تنهنبه گستاخي آهي،
پر شايد هڪ گهر وٺي ٿيڪا ڪندڙ به نه اکر چوڻ جي
اجازت وٺي سگهي ٿو. ائين ئي سگهي ٿو ته جي تلوار
سان سلطنت سنڀالين ٿا ۽ جن جي سرن مٿان اها
لنگي ٿي ٿن جو ساڳي شيء به پاو ٿي هجي. ائين
ممكن آهي ته ساڳي فوج هندوستان جي خبر يا
سلطنت جي خبر لاءِ ڪم آندڙ وڃي ۽ پئي نه وٺا هڪ
پئي کان لڙالا يا هڪ پئي جي خلاف هجن. هڪ
سامعستان پالڪٽه چين گذريل لڙائيءَ جي آزمودن،
بعد جيڪر عجب ڪاٺي نه چوهي نامارا چو ليل صاحب
اڃا لڙاڙون پيا ٿا هڻن ته ڪو اسانجن ڪمن به داخل
نه ٿئي. جنگ وقت گوءَ ۽ ميدان دون ۽ وطن سو
ڪيائون، پوءِ سيني کي خسر آهي ته انهن هڙهندڙ فوج
پر - انگريز، فرينچ، جرمن، آسٽرين، اطالين، روسي
سڀ ڪڇ ٻڙ ٻڙ ڏاڻي ڪري ڇڏيو. ڪئپٽن ڊبل
هارٽ، مشهور انگريز فوجي تواريخ نويس ۽ جنگي
ماهر پنهنجي ڪتاب History of the world war
لکي ٿو ته جنگ هلندي ڪو قسم اهڙو هو جڏهن
انگريز سولجر دشمن سان ۽ انگريز جرنيل پاڻ
ڇڏي پئي ڪاٺي رهيا هئا. فورم مٿان خطاري هوندي به خيال

فقط انگريز فوج ۽ سروسن جو هٿي وڃڻ، پر حڪما
 حڪميءَ جو روح تڙي ڪڍڻ ۽ انهن سروسن جي
 پگهارن ۽ حقن ۾ ڪتر وجهڻ. اڄ ڪالھ جوڙجڪي
 تبديلون ڪندي ”حفاظتن“ بابت ڏاڍيون ڳالهيون هان
 ٿيون. جي اهي ”حفاظتون“ هندوستان جي پلي لاءِ
 ٿيڻيون آهن ته ٻين شرطن سان گڏوگڏ ائين به صاف
 ڄاڻائڻ گهرجي ته هن وقت واري آءِ. سي. ايس ۽ ٻيون
 سروسون، هن وقت جي اختيارين ۽ حقن سوتو،
 نيسٽ وٺا ٻوڏ ڪيون وڃن ۽ نئين نظام سان سندن
 ڪوبه واسطو نه رهي.

انهن سروسن کان به فوجي سروسون تيهان جبريون
 ۽ ڳجهه ڳوهه واريون آهن، جي بچاو واريون سڏجن
 ٿيون، ڪيتر جو سندن اڪثر چيني ڪري، يا سندن
 باري ۾ به اڪر ٻولي. ڇي توهانڪي انهن ڳالهين جي
 ڪهڙي خبر؟ توهين ٻوٽ ٻڌي، هٿ ڪيسن ۾ وڃهي،
 ناٿا اوڻيندا رهو. سيپٽمبر ۱۹۳۴ ۾ سرفيل چيٽوڊ،
 هند جي مڪيه سڀه سالار، سمي ۾ ڪائونسل آف
 اسٽيٽ ۾ تقرير ڪندي هندوستاني سياستدانن کي
 پنهنجي فوجي مرچائي ٻوليءَ ۾ سڌو ٻڌايو ته يارو!
 توهين وڃي پنهنجن ڪمن ڪارين کي لڳو ۽ منهنجن
 ۾ داخل نه ڏيو. هڪ تجويز جي درستي پيش ڪندڙ
 ڏي اشارو ڪندي چيائين ته، ”تون ۽ تنهنجا رفيع
 ائين سمجهو ٿا ڇا ته جنهن انگريز قوم جنگ ۾ پلجي،
 جنگ جو آزمودو وٺي، تلوار سان سلطنت وٺي تلوار
 سان سلامت رکي آهي، سا قوم اڄ گهر وٺي ڳالهيون
 ڪندڙن جي چوٽ تي اهو جنگ جي آزمودو ڏي مان

سگهندو. اهو روح حڪما ڪميءَ جو ئي آهي ۽
 سلطنت شاهيءَ جو پيڙهي آهي. اهو آزاديءَ سان گڏوگڏ
 رهي نٿو سگهي، يا ر آزاديءَ کي ناس ڪندو يا نه
 پاڻ ڇڏي ويٺو. هڪ ئي قسم جي راج بر اهو روح
 مڙي سان واسو ڪري سگهي ٿو. جو راج فاشست
 آهي. تنهنڪري مولڪي لڳي ٿو ته نئين نظام جي
 پيڙهه ٻڌڻ کان اڳ ضروري آهي ته آءٌ. سي. ايس.
 ۽ ٻين سروسن جون ٻيهر پاڙون ٻڌجن. منجهان
 ڪي چرند مڇور، جي راضي هجن، نئين ڪم لاءِ لائق
 هجن ۽ نون شون تي اچن، ته ٻلي اچن. سوناشدلي
 آهي ته اڄوڪا اڃا پڙا پڳهار ڀلا پتا پوءِ به ملن.
 نئين هندوستان کي اٽاهي، قابل ڪم ڪندڙ گهرو يا
 جنهن بصدق هوندو ۽ هي ڪم ڪشي ڪاميابي آڻيندا
 هي پڳهارن جي لاجن وارا نه، پر ڪم جي مڙج ۽ مهما
 ها ڪوڏيا هوندا. ٺاڻي جو ٿوب ٻيهر گهٽ ڪبي، برابر
 ڌارين جي چڱي خاصي مدد گهري، پر مان پالان ٿو
 ته هنري علم بنا عملدارن جي گهٽ به گهٽ مدد گهري.
 اهڙا نه هجن ته ڪنهن ملندا.

۲۱ مئي چئي چڪو آهيان ته هندوستان جي اهر
 ڌر ۽ ٻين اهڙن گروهن ملڪ جي حڪومت بابت
 الگريزي خيالات موٽڪار ڪيا آهن. سو به خاص
 ڪري انهن شاعري سروسن بابت. انهن گروهن جي
 اهائي پڪار آهي ته سروسن به وڌيڪ هندوستان تي ورتا
 وڃن ۽ نه ته نئون راج ٺاهيو وڃي ۽ سروسن به نئون
 روح ٿو ڪيو وڃي. پر هيءَ هڪ بيمادي ڳالهه آهي
 جنهن تان هٽڻ ڏکيو آهي. هند جي آزاديءَ معنيٰ نه

لهڻو، ساري دنيا ۾ هن وقت کاڌي يا ٻين ضروري شين جي اڻاٽ جو سوال ناهي، پر ڪاٺ وارن جي اڻاٽ يا ٻي نظر کان ڳڻهڻ لاءِ گهرج وارن ۾ ناٺي جي اڻاٽ. خود هندوستان ۾، ٻيون ڳالهون ڇڏي، کاڌي جي ڪمي ڪانهي. جي آدم وڌيو آهي ته کاڌو به وڌيو آهي، بلڪ آدم کان تڪو وڌائي سگهي ٿو. ڪي هن کي زور ڏين ٿا ته هندوستان ۾ واڌ جي رفتار تڪي آهي، پر تازا ڏهاڪو سال ڇڏي، اها رفتار مغربي ملڪن کان گهٽ ٿي آهي. ممڪن آهي ته هن ڪاپوءَ واڌ جو فرق وڌيڪ نظر اچي، ڇو جو ڪيترن سببن ڪري مغربي ملڪن ۾ ڄمڻ بلڪل گهٽ يا بند ٿي رهيا آهن. ساڳين سببن ڪري هندوستان ۾ به واڌ جي رفتار گهٽ ٿيڻي آهي.

جڏهن هندوستان آزاد ٿيندو ۽ مرضيءَ موجب نئون جپون اختيار ڪندو، تڏهن ضرور پنهنجي عمدي ۾ عمدي سنڌان جي سھائتا گھرن ٿو. عمدن انسانن جي هميشه اڻاٽ ئي ٿيندي آهي ۽ هن ملڪ ۾ جتي انگريز راج اسان کي ڪي به وجهه نه ڏنا آهن، اها اڻاٽ وڌيڪ سخت آهي. عام جي ڪيترن ڪمن ۾ اسان کي ڪيترن ڌارين جي ضرورت ٿيندي، خاص ڪري جتي هنري ۽ وڳيائي واقفيت گھري. جن آءِ. سي. ايس ۽ ٻين شاهي سروسن ۾ نوڪريون ڪميون آهن، تن ۾ به ڪيترا انگريز ۽ هندوستان ۾ لهندا جن جي لئين راج ۾ گھرج ٿيندي. پر هڪ ڳالهه جي خاطري اٿم ته جيسين آءِ. سي. ايس جو روح اسانجي حڪومت ۽ پبلڪ سروسن ۾ واسو ڪندو تيسين ڪوبه نئون راج يا نظام ٺهي ڪين

آهن. ياد آرم ته هڪ ڀيري ڪنهن نوجوان هندوستاني ميمبر سان گڏيس، جهنگي پاڻ بابت ڏاڍو وڏو خيال هو، پر افسوس جو انهي خيال ۾ آءٌ ساڻس شامل ٿي لڳي سگهيس پنهنجي سروس جي ڳڻن جو ورثن ڪندي نيٺ برطانوي سلطنت جي حق ۾ هي قطعي دليل ڏنائين - ڇا هيءَ سلطنت رومن سلطنت ۽ چنگيز تيمور جي سلطنت کان بهتر نه آهي؟

هن سول سروس جي دل ۾ هڪ خاطري آهي ته اسين پنهنجو ڪم قابليت سان اڪٽائون ٿا. انهيءَ خاطري ڪري هو پنهنجا حق واسطا چڪن ٿا ۽ پوءِ انهن جو نه اٽل پار ڪونهي. جي هندوستان غريب آهي ته سندن ليڪي اهو اسانجي ڪوسمن سود دور وائين ۽ اٿاهه آدم شماري ۽ جوئي قصور آهي. وائين جو وائيو، يعني انگريز سرڪار سو سارو ڇڏين. ۽ هٿي آدم جو ڪهڙو بلو ڪندا سا ڪن خبر، جو ڇو ٿي ڪون، مرضن ۽ جهجهن موٽن جهڙو ٿيڪ سندن ڪم ڏرا سولو ڪيو آهي، نه به آدم اُٻار آهي. ڪي ڄم ٿي روڪ ڏسين ٿا ۽ آءٌ نه روڪ جا طريقا ڄاڻان ٿا جي ٻيها فائدي ۾ آهن. پر سندن استعمال ٿڌهن ٿي سگهندو ڇڏهن عام جي رهڻي ڳهڻو وڌيڪ سڌو لڌي، ڪن عام سڀا ملندي ۽ ساري ملڪ ۾ اڪيچار ڄم روڪ جون اسٽالون ڪنڊيون. هنن حالتن هيٺ اهي طريقا عام خلق جي عمل کان ٻيها ٻاهر آهن. البت وچولي درجي وارا منجهائن فائدو وٺي سگهن ٿا ۽ پالبا ٿي قدرتي وٺن ٿي وينا.

پر وڌيل آدم شماري ۽ جي دليل به اسانجو ويچار

بدایون سدلیون ٿيون تن جي جهڙي تهڙي خبر هين.
گپ ۾ ائين گتل هوا جو نون رستن جي اوت وٺي نٿي
سگهيا. ائين اصل نٿي. محسوس ڪيائون ته جنهن
سرشتي کي اسين ڇڏي ٻيا آديون سونين حالتن ۾ ٻيڪار
آهي ۽ هڪ جماعت جي نظر سان سندن جنس اها
بطبي ٿي ويئي جنهن جو ذڪر ٿي. ايس. ايليت
"Hollow Men" ۾ ڪيو آهي.

هي سرشتو تيسين ٽڳندو جيسين برطانيه سلطنت
سالر رهندي. اها اڃا زبردست آهي ۽ سندس ليڊر
قابل ۽ ڄاڻو ماڻهو آهن. هندوستان ۾ انگریز حڪومت
هڪ ڪاڌل اڪيل ذات وانگر آهي، جنهن جون پاڙون
پڪيون آهن. ذات ڏاڍو ڪرائي ٿي، پر ڪيڏو سولي
آهي. سور هلندو، شايد وڌندو، جيسين ذات ڪڍي
وڃي يا سڙي ڪري پوي.

هن پبلڪ اسڪول ۾ پاڙهيل جنس جا خود انگلند ۾
به ڏينهن اچي کڻا آهن ۽ جيتوڻيڪ عام جي ڪمن
ڪارين ۾ اڃا هلندي اٿس، پر اڳي وارو مان مرنبو
نه اٿس. هن ملڪ ۾ ته باقي بي ٿال آهي ۽ نه اڀرندڙ
قوميت کي هٿ هٿ ۾ ڏيئي سگهندي ۽ نه انهن
کي سهي سگهندي جي پنکتي تبديلون چاهين ٿا.

آءٌ. سي. ايس ۾ ڪئين، انگریز توڙي هندوستانی،
خاصا ماڻهو آهن، پر جيسين هي سرشتو قائم آهي
تيسين سندن چڱائي اسان لاءِ نه پر پين لاءِ ڪارگر
ٿيندي. ڪي هندوستانی ميه ۾ نه وري پبلڪ اسڪول
اسپورٽ جا اهڙا ڪوڏيا آهن جو ڏاڍي هٽي ڏهه
ٽوڏو هٽي تيرهن. اهي بادشاه کان وڌيڪ بادشاهي

تقريبن ٻه اسٽيل جي مرض وارن جون سميتون ٻڌايون
هيون. نازڪ وقت ارڙهي ٽين ٽي سيني جا ٻول
ٻڌا ڪري وڃن ٿا. نافرمانن جي حل به اهڙي
ئي پرڪ هئي ۽ ڪي ٿورڙا - ڪانگريس ٿورڙي سرڪار
جي طرف - انهيءَ ڪسوٽيءَ مان صحيح سالم لکندا.
مسٽر لائڊ خارج ڇو ڇوڻ آهي ته نازڪ موقعن مهل
بهر اعليٰ درجي جا ماڻهو ٿورا ملندا آهن ۽ باقي ٻيا
نه لکي ٿي ڪهڙي؟ ننڍڙيون ڄمون جي مالٽي
سمند ۾ اڪريون ۽ سمون لڳن سي وڏي آئل ۾ پاڻيءَ
هڪ غرق ٿي وڃن. پوءِ مٿا اوڀريون ڇوڻيون پاڻيءَ ۾ ٻڌن
سس ڪڍي وڃن.

هيءَ سروس دلي يا دماغِي طور هن طوفان لاءِ
ٺاهه هئي. ڪيترن ميمبرن جي تعبير عمديءَ ۾
پراچن هئي، هنهنڪري منجهن هڪ قسم جي تهذيب
۽ دائرو هو. دل ٻاڏي سندن رخ به جهٽو ٻڙو هو،
ڇو وڪٽوريا راڻيءَ جي جڳهه واهي هو، پر هنهنچو
پر هن جڳهه ۾ اصل تي ڪٿو. سندن دل به ٻڙهجي
ٿي ۽ سوڙهي اٿڻگلو. اندين دليا هئي - ڇا نه هئي
انگلينڊ ۽ نه هئي انڊيا. جي طاقتون شڪتيون سندن
وقت آزاد هون ٿي ڇو کيس قياس قدر نه هو. اها
اجائي هام هٽندي ته اسين عام جا ”ما باپ“ آهيون، ڪن
عام جي هڪ ٿوري ڪل هئي ۽ نٿن ۽ وڙهو وڇولي
طئي جي ٽيهان گهٽ ٿبت هن. پنهنجي جوگرد
ڇاڪر ۽ ڇاپاوس ڏسي هنن هندوستان کي اهڙائي
سمجهو ۽ باقي ٻيا سندن لاءِ لڄ ۽ شور مچائيندڙ هئا.
ٿڙائي بعد ديا ۾ ۽ خاص ڪري اقتصاد ۾، جي

ٿيار نه ڪيو هو. هيٿرو وقت اختيار ٿي هلائيندي هو ڪر جي بگڙ جي پيا هوا. هڪ گروهه جي حيثيت ۾ هو خود مختيار ٿي هوا ۽ نالي مائر پارلمينٽ جي هٿ هيٺ هوا. لارڊ ائڪٽن چيو آهي ته، ”اختياري انسان کي بگاڙي ٿي ۽ پورن اختياري کيس پوري طرح بگاڙي ٿي.“

پنهنجي نموني پنهنجي حد اندر اعتبار جوڳا عملدار هوا، جي ڪنهن به تيج تجلي بنا روز مره جو ڪم نيڪ طرح اڪلائيندا رهيا. پر سندن سکيا اهڙي نه هئي جو اوچتئين حالتن سان پڇي سگهن، جيتوڻيڪ پاڻ ايمان، با ترتيب ڪم جي ايڪال ۽ نوڪريءَ جي ٻڌيءَ ڪري نيٺ انگهي پار پوندا هوا. عراق ۾ گڙڙ هندس سرڪار جا ٻول پڌرا ڪٿي ڪيا ۽ ظاهر ٿيو ته ڪهڙي نه جڏي ۽ بيڪار سرڪار هئي. پر هميشه سندس ٻول پڌرا لٿا ٿين. جنهن نموني نافرمانيءَ جي تحرڪ کي منهن ڏنائين سو به جڏوئي هو لٽ بندوق هلائي بي ٿر کي بي الحال پڇائي سگهجي ٿو، پر ائين سوال جو نبيرو نه ٿو ٿئي ۽ اٿو جنهن وڏپ قائم رکڻ جي خيال سان اهي طريقا ورتا وڃن ٿا تنهن ۾ پڻ ڪي شڪ پئجو وڃن ۽ نه هنن هڪ زور وٺندڙ ۽ اڳ اڳرائي ڪندڙ قومي تحرڪ سان زور زور ڪيو تنهن ڪو به عجب ڪونهي. سو نه ٿيڻو ٿي هو. سلطنت شاهيون آخر تنهن تي ئي ٻڌل آهن ۽ کين ٻيو ڪو طريقو سمجهيو به نٿي. پر بي حد ۽ غير واجبي زبردستيون ڪرڻ مان سمجهو ويو ته حالتن مٿان سندن ضابطو هليو ويو ۽ روز مره وارو ٿڌو سينو نه رهيو. اڪثري پاڻ جهلي نه سگهندا هوا ۽ سندن

ڊنگ اکين اڳيان رکبانس، پو جي شخص جنس جي مقرر ڪيل ڊنگ وانگر ٿئي هليا سي ناپسند هوا. هوڏانهن ڪن خاص هوشيارن جي هوشباري روزمره جي دفترن جي دس هفت دٻجي ٿي ويئي يا ترين جي چؤچوءِ جي پَوَ کان لڪائي ٿي ويئي. ڪيترا آساهي مڙس آيا، جن ۾ خدمت جو الڳ هو، پراها خدمت ۽ اهو آساهه اول سلطنت لاءِ هو ۽ باقي لاچار هندوستان لاءِ رهيو. ولايت ۾ سڀا بعد ۽ هندوستان جي حالتن هفت پي منجهائن اميد رکڻ اچائي هئي. پاڻي ٿورا ۽ چارو طرف ڌاريا ڏسي، جي اڪري سندن حسر خواهه نه هو، پاڻي ٻڏي ڪيائون. ۽ لوڪريءَ جو هڪ ڊنگ مقرر ڪيائون. سندن قوم جو ايمان ۽ لوڪريءَ جو شان به نهن پر ٿي هو. جوابداريءَ بنا اختيارون ماڻڻ ڪري ڪابه لڪه چيني سهي ٿئي سگهيا، بلڪه اها هڪ وڏو گناهه سمجهائون ٿي. ائين نه ڪج سهندا هئا ۽ اسڪول ماسترن وانگر پاڻي سدا صحيح سمجهندا هئا. مطالب نه منجهن غير جوابدار حاڪمن جا عيب اچي پيدا ٿيا. پاڻ سان خوش، پاڻ ۾ پورا، ننگ خيال، دل ۾ جي وهڪ ۾ بيل پاڻي وانگر ۽ سڌاري واڌاري لاءِ بنهه ناقابل. جڏهن کائڻ وڌيڪ قابل ۽ ڦڙت دماغن هندوستان جا مسئلا هٿ ۾ کڻا ٿڏهن جڙ لڳن ۽ ڪن گهٽ وڌ ڳالهاياون، ڊبائون ۽ هر قسم جون اٽڪون وڌائون. مهاپاري ٿڙائي بعد جڏهن حالتن پلٽو کاڌو ٿڏهن عئل چڪر کائڻ لڳن ۽ ايت حالتن سان لهڪي ڪين سگهيا. سندن محدود ۽ ڪڍلنگي تعبير اهڙن ٻن ٻن ۽ ڏکين حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪن

زور شور سان رد ٿي ڇڏيو آهي ۽ ڳچ سال ٿيا ته
 خود مسٽر گوڪلي انهيءَ آءِ. سي. ايس. کي به ڪي
 سڌو ٻڌائي ڪنن مان ڪپهه ڪڍي. رواجي هندوستاني -
 ڪانگريسي يا غير ڪانگريسي - هيجر گراهام پول سان
 هن ڳالهه تي ضرور چوٽ کائيندو. پوءِ ممڪن آهي ته
 ٻئي طرف قدرتي صحيح هجڻ ۽ ٻنهي جي من ۾ ڳالهيون
 ٿي پيون هجن، آءِ. سي. ايس. ۾ اڀايت قابليت
 آهي - پر ڇا لاءِ؟ جي اها اڀايت قابليت هندوستان
 ۾ برطانيه سلطنت جون پاڙون پڪيون ڪرڻ لاءِ ۽
 ملڪ کي ڏهن لاءِ ڏيکاري اٿن، پوءِ قبول ڪيو ته
 خاصوئي ڪيو اٿن ۽ ڪيرون لهڻيا ٿيون. پر جي اهي ڪسوئي
 وٺي ته عام جي ڪهڙي خير خواهي ڪئي اٿن، ته
 چئبو ته ٽي ڊاٽيون وڌيون اٿن ۽ ناڪامياب ٿيا آهن.
 اها ناڪاميابي تيهان ٽڪي نظر ايندي جڏهن ڏسبو ته
 ڪيڏانهن سندن ڪمليون ۽ رهڻي ۽ ڪيڏانهن عام جو
 مسڪين حال، جن جي بازن جي پورهين مان ڪمليون
 اڇوئين ٿا ۽ جن جي خدمت لاءِ رکيل آهن.
 صحيح آهي ته سول سروس لٽي پٽي نوڪري جو
 موچارو رنگ ڍنگ رکيو آهي، پر اهو ڍنگ رواجي
 قابليت جو آهي. وقتي ڪي غير رواجي قابليت جا
 ملازم به نڪتا آهن. اهڙي سروس مان تنهن کان وڌيڪ
 اميد رکي به نٿي سگهي. حقيقت ۾ سروس جو روح
 انگريز ٻڌاڪو اسڪولن جو ئي روح هو ۽ منجهس ه
 انهن جا ڳڻ اوڳڻ هوا. (هاڻي ته سروس ۾ ڪيترا ٻڌاڪا
 اسڪولن ۾ پڙهيل ڪونهن.) نوڪريءَ جو موچارو
 جن اسڪولن ۾ سڪين گهرن جا ٻار پڙهن ٿا.

آهي ۽ هيڏي تعريف ۽ واھ واھ ۽ شاہس جا مٿس
وسائي وڃي. ٿي ما هوند ڪنهن به شخص يا گروه
جو مٿو ڦري ڇڏي. هن لوڪر شاهي ۽ جو آءُ نه قدر
ڪريان. ٿو، پر لاچار باسٽو پوئو ٿو نه اها سروس ۽
سندس ملازم اهي مرض جا خاص شڪار بڻجن ٿا جو
اڳي به هو ۽ هاڻي به آهي يعني پنهنجي وڏائي ۽ جي
ماليشوليا.

ڪنهنڪي مجال آهي جو آءُ - سي - ايس - جي ڪولين
جو انڪاري ٿئي؟ ٻيلا اهي وسارڻ جو اسانڪي ڪو
وڃهه به ڏنو وڃي ٿو ڇا؟ پر هن سروس باهت ايتري
واهيات اڪوات ڪئي ويئي آهي، جو ڪڏهن پائيندو
آهيان نه ڏرا هن جا بست پڌرا ڪجن. ويٺل ٿالي هڪ
آميرڪا جو ارناسٽري هوند هلندي وارن طبعن کي
”سالڊيل پليل طبڻا“ سڏي ٿو. منهنجي نظر پر اڏين
۽ ٻيون اميريل سروسون به ”سالڊيل پليل سروسون“
آهن. اسان لاءِ نهايت مهانگيون غنيمتون آهي.

هيجر گراهام بول، جو اڳ پارلمينٽ پر پورهيت ڏر جو
ميمبر هو ۽ جنهنجن هندوستان جي سوالن پر چڱي
دلچسپي آهي، تنهن هڪ ڀيري ”سادرڻ روبرو“
مخزن پر لکيو ته، ”ڪنهن به هن ڳالهه کي رد نه ٿو
آهي نه آءُ. سي - ايس - نهايت قابل ۽ لياقت واري
سروس آهي.“ اهڙا رايو اڪثر اڪثر اڪلڊ پر ڏنا ۽ سول
ڪا ويندا آهن، جنهنڪري سندس لباس ضروري آهي.
اهڙن قطعي ۽ شمد جي دعوائن کي سولائي سان رد قد
ڏيئي سگهجي ٿو ۽ هيجر بول به پليل آهي جي سمجهي
ٿو ته هن دعويٰ جو انڪار نه ٿو آهي. ڪنهن ٻي

مانڊاڻو غلط طرح منديل آهي. لکي ڪي هن وقت جا زبردست عمدا انسان آهن يا ڪڏهن ڪا جوابداري ڪئي اٿن. پر مولڪي خاطري آهي ته هندوستان ۾ قابليت ۽ لياقت جي ڪمي ڪانهي ۽ جي سعيو ڪيو وڃي ته ٿوري ئي مدت اندر اهي نوڪرين ۾ ميسر ٿي سگهن ٿا. تنهنجي معنوي نه اسانجي سرڪاري ۽ سماجڪ لکت نظر ۾ وڌو ٿيو وڃي. يعني ته هڪ نئون راج ٺهي.

پر هينئر ته اسانڪي چيو وڃي ٿو ته جوڙجڪي سرشتو ڪٿي ڪيترو به بدل بدل ڪجي مگر انهن نوڪر شاهين جا رڪ جا شڪنجا اسانجي هميشه وانگر حفاظت ڪندا رهندا. هي وڏا عملدار به موٽا مهنت آهن جي اُتي حڪومت جا منتر تتر ڄاڻن. اهي ئي مندر پوڙيش جي اڌڪارين کي اجازت ڏيندا ۽ باقي چوٿين ذاتين کي ٻيئي اندر به پاڇو وجهڻ نه ڏيندا، جڏهن چپ تپ اڻڻا ڪري اسين پاڻ کي شدت ڪنداسين. تڏهن پهرئين گورنر (دروازي) تائين، پوءِ ايوان تائين، پوءِ منڊپ تائين ۽ جڳن ڪالپوءِ انٽرال (ديو اسٽان) ۾ ٺهي ساڪيات ديوتا جو درس ڪرائيندا.

انهن سڀني نوڪر شاهين ۾ انڊين سول سروس ۾ ڌان ڀڄڻ ٿي ۽ هن حڪومت جي ڪاروبار جي گلاسٽ گهڻي ڀاڱي سندس ئي آهي. ڪئين ڀيرا هن سروس جا گڻ ڳاڻي وڃائي ٻڌايا ويا آهن. تان جو هن شاهي منديل مانڊاڻي ۾ هن جي عظمت ۽ جشمت هڪ آکاڻي ٿي ويئي آهي. هندوستان ۾ سندس هيڏي اختيار، جا ڌري گهٽ ڪنهن به روڪ ٽوڪ بنا

ڪري اهوئي اولو رهين ٿو ته ڪيئن پنهنجون لوڪريون
سوڳهيون وڌون ۽ مٿن مائٽن کي ورسايون. ڇت
جاسوس ۽ ذليل ڇڏي پيا لاماڙا ڏين آب عام به ڪهڙيون
خاصيون شوبهون ڪري اوار ٿينديون؟

تازن واقعن بعد دلور ۽ عام سان همدرد ۽ رڪندڙن
لاءِ سرڪاري لوڪري تباهان ڏکي ٿي پئي آهي. نه
سرڪار کي اهڙن جي ٽانگهه آهي ۽ نه ڪن ئي سرڪار
آڙي ٿي، جيئن ڪي مالي حالتون ڪن مڃور ڪن.
پر، جيئن عالم آشڪار آهي، هن وقت گورو ۽ نه
پورو سلطنت شاهيءَ جو نار پاڻ تي ڪٽندو وٺي ٿو. اهو
سلطنتي نار ڪيترين لوڪر شاهيون خوشي سان نرس
ڪن ٿيون، جن لوڪر شاهين جا خاص حق، جي
هندوستان جي ڀلي لاءِ خاص طرح محفوظ رکيا ويا آهن.
ڏسي آڳوڻيون ڏينهن مڙن ٿيون ته ڪيئن شاهي لوڪرن
جا طاهران ظهور نائدا هندوستان جي ڀلي لاءِ آهن؟
جڏهن ڪڏهن الدين سول سروس جو ڪو خاص حق
يا خاص جڳهه ڪتر ڪيا وڃن ٿا ته هڪدم دانهن ٽڪريو
وڃي نه هڻي ڇا! هاڻي رڌانتظامي ۽ بي ايمالي وڌندي.
جي الدين مڊيڪل سروس لاءِ مٿو جڳهيون گهٽايون
وڃن ٿيون ته شور ٿو مڃي ته ”ٽهنڪري ملڪ جي
صحت کي خطرو ٿيندو.“ ۽ ٻيٽ بنا پڌرو آهي ته جي
روح به الگريون کي ڏرو جهڙي ٿو ته اٽائي ڪهڙا پڙ
پڙب اسان تي ڪٿي پڄين ٿا.

تنهن به ڪجهه سچ آهي ته جي بالا افسر سياڻي هليا
وڃن ۽ سڀ ڪالا زبردستن کي سرور ڪيا وڃن ته ڪم
جي ليڪال به رون ٿو ٿو، پر سو هن ڪري جو سارو

سندن جرئت سڀ نيسٽ نابود ٿي ڪندي، انهن جي
بدوان منجهن چٽاڻوري، ٻڙلي، هان ۾ هان ملائڻ
۽ عملدارن جي خوشامد ڪرڻ پيدا ڪندي. اهڙي
حڪومت وٽ سڄي خدمت جو قدر ڪونهي، نه اصولن
لاءِ محبت رهي ٿي. اها ته اهڙي ڳولي ڳولي ڪڍي
ٿي جن کي عام جو قياس قدر ڪونهي، پر جن کي
پنهڻو ٿي طمع نڪو آهي. جن کي سرڪار پاڻ وٽ
ميڙي ٿي سي اسين اکين وينا ڏسون. منجهن ڪي
تيز فهم برابر آهن ۽ چڱو ڇوڪر ڪم ڪري ڄاڻن. ٻيا
وجهه واهون نه ڏسي اهڙا سرڪاري يا نيم سرڪاري
لوڪريءَ ڏي گهلاجي وڃن ٿا ۽ پوءِ رفتہ رفتہ گسي پيسي
هن شاهي ڪُل جا پرزا بطجو ٿا پون. سندن من به
روزمره جي دفترن جي چڪر ۾ وڪوڙجي ٿا وڃن.
تان جو اوڪر شاهيءَ جون خاصيتون منجهن اچن ٿيون،
يعني ته ”ڪلارڪي ڪمائڻ جي رمز ۽ لوڪريءَ ۾
چڙهڻ جي چالاڪي.“ اهڙن جي سرڪاري لوڪري
دل ۾ لڳائي ڪئي ته ڪيڇ ٿيو. باقي لوڪريءَ ۾
آمدگ اُتساهه ڪٿان آيا ۽ ڪاڏي ڪبا؟ تن جو به
ڪو ڌاري سرڪار وٽ ملهه مان آهي؟

پر اهي جزوي ماڻهو ڇڏي باقي عام جام سرڪاري
لوڪر سدورا سان ڪين ليکبا. ٻهتر سڪيا آهن. بالا افسرن
جي سائين سائين ۽ زبردستن کي ڏمڪيون ۽ ڏمالون،
ٻنهن ۾ به سندن ڪهڙو تصور؟ هي سرشتوئي ڪين
اهڙي سڪيا ڏئي ٿو. پوءِ جي خوشامد يا رشوٽوري
زور پيا ته ڪهڙو عجب؟ لوڪري وارن ۾ ڪي به
آدرش ڪولهن، ٻئي پاسي بيروزگاري ۽ بڪ جي پٽ

”حال هاريءَ جو ڪجهي ڇا ڇا بيان،
 ٿيو صدين جي نار کان منل ڪمان،
 هر ۽ ڪوڏر ٿي سندس آڌار آه،
 اک سندس پوک ۽ زمين جوڌار آه،
 جهرو ڇا! سالن جي سڪڙائي اٿار،
 جو سلس پٽ ٿي جهان جو آه بار،
 هي پٺاڻڪ آ شڪل جهنجي معرفت،
 ٿا جڳن جا سُر دڪ روئين رت،
 آ زماني جو هي قصو دردناڪ،
 هاريءَ جي ڪُٻ سُر ۽ دڪ کان هلاڪ،
 هي پٺاڻڪ آ شڪل جهنجي معرفت،
 ذات انسان سان ٿي غداري هلت،
 ان سب ٿڃي وٽي انسان ذات،
 پنهنجو ورتو ڪيو ٿي انسان ذات،
 ذات انسان جي شڪايت زور آه،
 جنهن جهان جوڙيو آهي ٿي شور آه،
 هي شڪايت جو نمولو آ مگر،
 ٿي رکي پٺئين گوٺي جو اثر،
 — اي مارڪهنر

پر پنهنجن مڙين جو سارو بار لاهي الڳڙن ٿي
 هٿن سو نه اڃا پيو ٿيندو. پنهنجي جوانداريءَ کان پاڻ
 ڪڍائڻ نه ڪ لاهي. پنهنجن ڪمزورين جي ٿيڻ لاءِ
 اسين ئي لاهي آهيون. هڪ آبشاهه حڪومت، سا
 نه ڌار ٿي، ضرور ماڻهن جا من پوڙي مڃال موڙيندي
 ۽ سڀي بر ٿيڻ لاءِ جو مادو وجهندي. ڇا نوجوانن جي
 سونهن سويڀا آهي. سندن ساهس، همت، زندهه خيالي،

سخت جفاڪشون ڪري، هڪ پٺيان ٻي قابل رپورٽ، شاهي دستاويزن وانگر شايع ڪري، انهنجي تعريف ڪري، آخر ڪنهن ميز جي خاني ۾ لکائي رکن ٿا، تڏهن ته اسين به عجب ڪاٺون ٿا. يائنجي پيو ته اڳتي وڌون ٿا، پر اڪيون ڪوليون نه رٿي جو رٿي. اسانجي آبرو رهجو اچي پر هوند وارن جو وار به ونگو نٿو ڪيو وڃي. ٻين ملڪن ۾ اهائي لوڙ ته ڪيئن وڪ وڌائجي، هت اهائي لوڙ ته ڪيئن ڪڍون، ڪوٺا، لوڙها اٿارڱا آڏو ڏجن جيئن ٿنگه پڇي.

۱۹۳۴ واري گڏيل پارليمنٽري ڪاميٽي هي ٻول ٻولي ٿي ته ”مغل بادشاهه جو شان شوڪت رعيت جي مفلسيءَ جي ئي نشاني هو.“ بلڪل صحيح، پر سو اڄ صحيح ناهي ڇا؟ نئين دهليءَ ۾ وڏي لات جي نانٽ ڊيڊي جو ڇا، ۽ پرڳڻن ۾ ننڍن لائن جي طومان جو ڇا؟ سو به جڏهن چارو طرف از حد مفلسي پيشي واکا ڪري. هي ۽ هو ڏسي دل ڏکي ٿي ۽ اعتبار نٿو اچي ته احساس وارا اهو ڪيئن سهي ٿا سگهن. سلطنت جي انهن عاليشان دهلي دروازن جي پردي پٺيان غريب ۽ ويران ملڪ نظر ۾ اچي ٿو. منهن اڳيان به ڳليون ڇتيون هڻي، ٽوپا ٽڙا ڏيئي ڪڇ اڏاويس بڻائي رکيو ويو آهي، پر پٺيان بدبخت وچولي درجي وارا بيٺل آهن، جن کي هاڻوڪين حالتن ٽسائي ڇڏيو آهي. تن پٺيان مزدورن جون آهون آهن جي به پيڙائن پيڙيل آهن، سڀني پٺيان ڪسان، هندوستان جي جنس مورٽ، جن جي قسمت ۾ اها برهما جي رات لکي آهي جا صبح نه ڄاڻي.

وقت ڪاٿن ٿا؟ پوءِ چوڪين اسين ٻين ملڪن جو
 حسد ڪنداسين جن تعليم، صحت، طبابت، ڌن جي
 بيدائش ۽ ٻين سڌارن ۾ اڳتي وڌايون آهن،
 جڏهن اسين اتي جوائِي يا نه چوڻ وائون ٻيا ٿا
 سڙون؟ هڪ درجن سالن اندر هيڏي شاعري ملڪ
 اندر روس جڳ جادوءَ جو ڪيل ڪري جهاليت ڌري
 گهٽ ٿي ڪڍي آهي ۽ تعليم جو هڪ ٽن سو سرشتو
 جاري ڪيو آهي جنهنجو عام جي زندگيءَ سان ميل
 جهول آهي.

محظنا ڪمال پاشا جي رهبريءَ هيٺ ڳڙ ۾ گئل
 لڙڪي به تعليم عام ڪرڻ لاءِ ڊوڙ ڏن پائون آهن.
 فاشسٽ اٽلي به اوائل کان وٺي جهاليت تي وڌيون
 جلهيون ڪيون. تعليم جي رزبر حينٽائيل بلند آواز ٿي
 چيو ته، ”جهاليت تي منهن وارو ڌڪ هڻڻو آهي. اهو
 ناسور جو مرض جو اسانجي ملڪ جو سربر ٿڪي رهيو
 آهي تنهن مرض کي اماڙين جا ڏٺا ڏيئي ساڙڻ
 گهرجي.“ لڪا لٽا آهن، جي معتبر سنگت ۾ ڪن
 جڳائين، پر ظاهر آهي ته چولڊڙ ۾ ڪيڏو نه جوش ۽
 ۽ صدي هو. اسين هن ملڪ ۾ وڌيڪ شائستگي ۽
 سنجيدگي سان ڳالهائون ٿا ۽ وڌيڪ گول مول بوليون
 ٿا ڪريون. اسين نه سوچي سوچي قدم کڻڻ چاهيون
 ٿا ۽ سرڪاري ڪميشنون ۽ ڪاميٽيون واري پاڻ
 ڌاريون ٿا.

ٻيا اسانکي ڏوهه ڏيندا آهن ته نوحين ڳالهين آهيون
 ڪم ڪري ڪمن جاڻو. سو ڏوهه اسانکي ڀلي ڏين.
 پر جڏهن الگريز ڪاميٽيون ۽ ڪميشنون واريون،

۾ پاڻو کائي ٿيون ٿي پيو آهي؛ روس جو شاهي ملڪ،
جنهنڪي ڪالهه زار گهٽڪو ڏيئي وڌيڪان روڪيو ٿي،
سو هاڻ سر سبز ٿي پيو آهي. ۽ منجهس هڪ نئين دنيا
اسانجي اکين اڳيان پيشي ٿئي. هندوستان ۾ به وڏيون
غير قاريون ٿيون آهن ۽ ارڙهين صدي کان هاڻ
بنهه نرالو آهي - ريلوايون، نهرون، ڪارخانا، اسڪول
ڪاليجون، شاهي سرڪاري آفيسون وغيره آهن.

پر انهن غير قاريون هوندي به هن وقت هندوستان
جو ڪهڙو حال آهي؟ هڪ غلام ملڪ، زلچيرن ۾
جڪڙيل، جنهن لاءِ ساهه ڪٽڻ به ڏکيو، ۽ جنهن مٿان
ڌاريا پري کان جگر هلائين ٿا؛ رعيت حد فلس،
ٿور عمر، مرضن ۽ مصيبتن جو شڪار؛ بي علمي جو
کاڻو ٺاهي، وڏا پٽ جن ۾ نه صحت جو انتظام، نه
ڊاڪٽرن جو بندوبست، بي روزگاري بي حد، عام ۾
ٿوڙي وچن درجن ۾، پوءِ به اسانڪي چيو وڃي ٿو ته
آزادي، لوڪشاهي، ساهيواد، سماج واد سڀ هوائي
هاڻهن، خفقانين ۽ حرڪتين جا سر آلاپ آهن. پر
ڪنهن به راج جي پرڪهه فقط عام جو خير ۽ پلو ٿي سگهي
ٿو. اها پرڪهه ضروري پرڪهه آهي ۽ انهيءَ ڪسوٽيءَ سان
ڏسبو ته هندوستان جي ته دردمشا آهي. پڙهون ٿا ته
ٻين ملڪن ۾ بي روزگارن جي روزگار لاءِ ۽ ڏکين جا
ڏک مٽائڻ لاءِ وڏيون رٿون رٿيون ويون آهن. پر
اسانجي ڪروڙها بي روزگارن ۽ دائمي ڏکين جي
ڪو ٻڌڻ وارو آهي؟ پڙهون ٿا ته ٻين هنڌ جڳههون
ناراهڻ لاءِ خزانو لٽيا ويا آهن؛ پر تن ڪروڙن لاءِ به
ڪڏهن جڳههون ڇڏيون جي پڌر ٿي يا جهڳهين ۾

آهي. 'پوءِ اڃا ايڪتا هجي ٻيانه هجي ها، وقت سر قوميت زور وٺي آيو، جي ضرورت گهٽ ڪري ها. هن وقت عرب قوميتي ڪيترين ننڍڙين رياستن ۾ ورهائجي ويئي آهي. - جي آزاد، يا پياوهيت، يا ليگ جي ساهه ڏيئي وغيره آهن. پر سڀني ۾ عرب ايڪتا لاءِ ڪوشش آهي. ذرو به شڪ ناهي ته مغربي سلطنت شاهي طاقتون آڏو نه اچن ته عرب قوميت گهڻي قدر اڃا ايڪتا آڻڻ ۾ ڪامياب نٿي. پر چين هندوستان ۾ نئين باهو آهي طاقتون ماڻهن ۾ قوت جا بچ چئي ٿورائي وارن جا مثلاً پبلڪ ڪوري قوميت جي جذبي کي ڏهن ۽ ضعف ڪن ٿيون. پوءِ ڏهن جي امانت ڪرڻ لاءِ ملڪن ۾ دٻو دمائي رهڻ جو ڪم پيالو مٿي ٿو.

درحقيقت سلطنت وڌائيندي سياسي اتحاد به رولنگ ۾ ملي ويو، پوءِ جڏهن اهو اتحاد قوميت سان شامل ٿي ڌار ٿي راج جو مخالف ٿيو تڏهن ته ملڪ ۾ قوت، ڏڦير ۽ فريبهستي هڪ وٺي وڌايا ويا، جيئن ڪريءَ جا رستا بند ٿي وڃن.

الگريزن کي هن ملڪ ۾ پير پائي ڪيترو وقت ٿيو ۽ ٻوٽن بن سون سالن کان حاڪم بڻيا آهن. سندن هڪ چنل هوا، چين ۾ جيوابدار حاڪمن جا ٿيندا ٿي آهن. چائين ها نئين هندوستان کي ناهي اڏي سگهڻ ها. ساڳئي عرصي ۾ دنيا جو ٿورو به ٿوري ويو آهي. انگلنڊ، يورپ، آمريڪا، جاپان ڪافي ڏسو. اڌڏهين صدي ۾ اٽلانٽڪ ڪناري تي چن آمريڪا ڪن ٿينڪن جي ڪا به حيثيت ڪانه هئي سي اڄ نهايت دولت مند ۽ زبردست ۽ ترقي ڪيل قوم آهن ۽ جاپان ٿوري مدت

ڪوبه درد ڪليل نٿا ڏسن. پر جو صلح هڪ ڌار آيو جنگ ڪٿي زوري قائم ڪري ٿو سو صاحبه اها وٽ ٺاهي جا سک آرام بخشي. جنگ هڪ پيانڪ ڇيز آهي جنهن کان پاسو ڪرڻ کپي، پر جنگ ڪري به ڪي گڻ انسان ۾ زور وٺن ٿا. من وڌيا جي شاستري وليم جيمس موجب اهي گڻ هي آهن: وفاداري، ٻڌي، اورچائي، بهادري، خود پياوري، سکيا، تازه خيالي، ڪفايت، بدلي، صحت ۽ قوت. انهيءَ ڪري ئي جيمس وليمس جنگ جو پيو ڪو اخلاقي نمونو ڳوليو ٿي، جنهن ڪري جنگ جا اهي گڻ عام ۾ وڌن پر جنگ جي خونخواري هلي وڃي. سٽياگرهه ۽ اهنسڪ نافرمانِي بابت ٻڌي ها ته سندن دل شايد سرهي ٿي ها، جو سٽياگرهه جنگ جو هڪ اخلاقي صلح پسند نمونو آهي.

تواريخ جي اتفاقن تي ويچار ڪرڻ ۽ چوڻ ته هيئن يا هونئن ٿئي ها ته ڪيئن، بي سود آهي. مونکي يقين آهي ته سائينس ۽ ڪان واري مغرب سان تعلق رکڻ ۾ هندوستان جو پلو آهي. سائينس اسان وٽ نه هئي ۽ مغرب وٽان اها اسانکي قيمتي سوغات ملي آهي، جنهن بنا اسين زبون ٿي وڃون ها. جنهن نموني اسانجا تعلقات ٿيا سو اڻالڳو هو، پر ڪير ڄاڻي شايد سخت ڌڙڪن بنا اسين ڪنڪرڻ جي لڏ مان ڪين اٿون ها. انهي خيال سان چڱو جو پرائيسٽنٽ، خود پسند ۽ خود ٻڌڻي انگلو نيڪسن قوم سان پلڙا ڪيرسين. مغربي قومن ۾ اهيئي اسان کان اهڙا اهڙا آهن جو ايڏا ڌڙڪا ڏيئي ڌونڌاڙي سگهن.

انگريزن اسانکي سياسي ايڪٽا ڏني جا چڱي ڇڏي

هن انگريزي حڪومت جي مکيه خاصيت اها آهي جو جي ڳالهائون حڪومت جو ملڪ مٿان سياسي ۽ اقتصادي صابو وڌائين ٿيون تن تي خوب زور ڏئي ٿي. ٻيو سڀ نه آهي. جي هڪ زبردست مرڪزي سرڪار ۽ جالاڪ پوليس داخل ڪيائون ۽ پلي ٿين لاء پهنجنون پنهنجون ٿيون، پر ٽهه لاء هندوستان پالڪي ڪهڙيون ڪرون ڏين؟ اڪتا هڪ عمدي ڇير آهي، پر غلاميءَ واري اڪتا به ڪا فخر جو باعث ٿي سگهي ٿي؟ ظالم سرڪار جي طاقت مجلوم لاء مصيبت ٿي پوي. جا پوليس هو ڪم لاء حاضر ۽ واپس جي حطاب لاء آهي، سائي پوليس اٿو سندس دشمن ٿي سگهي ٿي ۽ ٿي آهي. جديد تهذيب کي پراڻي يوناني تهذيب سان پڇيڻدي پراڻو ريل لکي ٿو ته: ”اسانجي پڇي ۾ جي يوناني سڀيتا سج پڇ ڪنهن ڳالهه ۾ ڪسر هئي ته هن ۾ جو سندس پوليس بد انتظام هئي، جڏهنڪري ٻين شخصن جو مڃارو تعداد انهيءَ جي چٽي مان پڇي ٿي ۽ ٻيو.“

انگريزن جي فتح هن ملڪ ۾ صلح آندو ۽ مغل سلطنت جي ٽٽڻ بعد جي مصيبتون اسان تي نازل ٿيون تن کان ملڪ کي امن امان جي بيشڪ گورج هئي. صلح سان هڪ املهه ڇير آهي، جنهن بنا ڪو به واڌارو ٿي نٿو سگهي ۽ جڏهن آئي تڏهن پلي آئي. پر صلح ۾ ملهه مهانگي سگهي ٿو ۽ اسان کي ٽپرن ۾ دن ٿي وارو صلح يا پيڙي اندر قيدگاري وارو پورن صلح ملي سگهي ٿو. يا صلح درد وندن جي نااميديءَ جو لجهرو ٿي سگهي ٿو جي چوٽڪاريءَ جو

مرادون پر ثواب ٿيون. آءٌ ته ڪان ڪارخانن جي ٻنهي
فائدي ۾ آهيان ۽ تڪي آمدرفت جا طريقا خوب وڌندا
اٿم، پر وڃي جڏهن ملڪ ۾ سٽون پائيندو هوس
تڏهن سا ڳيون ريلوايون، جي هوند ملڪ کي زندگي
پيشين، سي اوهه جي ڏندن پيڙين وانگر لڳيون اٿم
جن اسانجا هٿ سوکها کڻي ڪيا آهن.

جنهن حڪومت جي صورت انگريزن پنهنجي من
الدر ڌاري آهي سا هڪ پوليس حڪومت جي صورت
آهي. حڪومت جي حفاظت ڪرڻ سوئي ڪم سرڪار
پاڻ تي هموار ڪري پيا ڪم پين تي کڻي ڇڏيا اٿس.
سرڪاري خرچ ڏسبو نه گهڻي ڀاڱي فوج، پوليس،
سرڪاري عملي، قرض تي وياج وغيره تي آهي.
ملڪ جي ماڻهن جي گهرجن بابت سرڪار لاغرض
آهي، بلڪ انگريزن جي طمع اڳيان اهي
گهوريون وڃن ٿيون. ڪن ٿورڙن کي ڇڏي باقي
جي سکيا، ستاري ۽ سڀيتا جي ڌري نه پوئواري
ڪانه ٿي آهي. ٻين ملڪن ۾ پين خيالن ڪري سرڪار
جا خرچ مفت ۽ عام تعليم، عام جي صحت ستار،
جڏن ۽ سڄين جي سنڀال، بيماري بڻايي ۽
ٻي روزگاري وقت گذر پٺيان ڪيا ويا آهن. سي سڀ
هن سرڪار جي خواب خيال نه آهن. انهن خرچن جو
بوجو کڻي نه ٿئي سگهي، ڇو جو هٿ ڀلن جو سرشتو
الڏو آهي يعني نه ٿوري ڪمائي وارن کان گهڻو، گهڻي
ڪمائي وارن کان گهٽ حصو وٺڻ جو آهي. ٻيو ته
بچاو کاتو ۽ سرڪاري عملو آمدني جو ڳچ حصو ڳڻي
ٿا وڃن.

ملڪ آهي جيئن اندر گذريل صديءَ ۾ تعليمي ۽ مالي ترقي خوب نه ٿي آهي ۽ پوءِ ڇا ٿي اوهان کي انهن ماڻهن لاءِ نه ائين ڪجي سگهيو ته ”اهڙي ترقي اڳ ڪڏهن ڪنهن نه عرصي ۾، پنهنجي نسي ۽ لاهن جاڙهن واري تواريخ ۾ نه ڪئي اٿس.“ پوءِ ڪري انهيءَ ملڪ جي تواريخ اسانجي ڀيٽ ۾ ڪالھوڪي هجي. هاڻ جي اسان ائين ڪئي ڪيون ته انگريز راج ڇا به هن ڇڪ به ڪيون نه ڪري اسان ڪا به ڪا ترقي ضرور ڪريون ها، نه هروڻو جوڌي يا قدلي ٿياسين ڇا؟ پر هوڏانهن هي پاڻڪي بس ڪيترن ملڪن سان ڀينون ٿا نه لڳي پوءِ نه اسانجي ترقي پيءُ صورت ۾ وڌيڪ ٿئي ها، ڇو جو هاڻي نه خود انگريز انهيءَ ترقيءَ کي اٽو ڳهوسار وينا ڪن. ريلوايون، تارون، ٿيليفون، پي ٽي تارون وغيره انگريزي راج جي چڱائي يا پلائي جون لساليون مسئل ڄمهيون. اهي آيون نه پلي آيون، ضروري ٿيون ۽ انگريزن پهرئين آنديون ٿيندڙ شڪر. پر جي لساليون اڪيري ڪارخانن ۽ ٽڙن جون خوشخبريون ڏينديون آهن، سي هٿ نه اٿو انگريز راج جي پختگيءَ جو پيغام ڪٿي آيون آهن. درحقيقت انهن لبض مان قوم جي دفع جو دؤر هوند چمڪ ڇلي ها، سندس واپار، سندس مال جي آمدني وڌائي ڪروڙن کي سڳو ڪري منجهن ٽيون ساهه وجهي ها. شايد ڳچ وقت نرندي انهن به اچي بڻجي ها، پر اهي داخل ڪرڻ جي نيم في الحال پيڙي هئي. ملڪ مٿان داخل جمائڻ ۽ انگريزي مال جي خريد فروغ وڌائڻ هي نيم هئي. ۽ ٻئي

پاڻي ها ۽ اسانجا ڪئين مسئلا حل ڪري ها، پر جن انگريزن ڪوشش ڪري هت آندي سي ئي بند ڏيئي کيس روڪڻ لڳا. هنري ترقيءَ جي آڏو اچي سڀني ترقيءَ جي به آڏو آيا ۽ اٽلو ملڪ جي جاگيرداري راجائي ۽ ٻين بي جان انگن پر تقين سر ساهه وجهڻ وينا. سو به نهيو پر جي رسهون رواج قديم کان ڦرندا سڌرندا رهيا هئا تن کي پنڇو ڏيئي قالب ۾ سوڳهو ڪڍي ڪيائون، تن جو اسانجي سرپرستي زنجير ٿي پيا. ته واپارن ۽ ڪارخانن ڪري هڪ آسودو طبقو هت پيدا ٿيو تنهن ڪا سندن سورهياڻي ڪانه هئي. ريلواين، واپارن ۽ ڪارخانن کليل بعد چڪر کي صفا بيهاري ڪين سگهيا ۽ چڪر جي رفتار ڊري ڪري سگهيا ٿي ۽ سا ڪري پنهنجا نفعا خوب ماريندا رهيا.

”انهي پڪي بنياد تي صدر سرڪار جي عالیشان عمارت اڏيل آهي. يقين سان چئي سگهجي ٿو ته ۱۸۵۸ کان وٺي گذريل عرصي اندر، جڏهانڪر ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا سڀ صوبا بادشاهه جي حڪم هيٺ آيا، هندوستان جهڙي تعليمي ۽ مالي ترقي هت ڪئي آهي اهڙي اڳ ڪڏهن ڪنهن به عرصي ۾، پنهنجي لڳي ۽ لاهن چاڙهن واري تواريخ ۾ نه ڪئي اٿس.“

سو بيان هر ويرو خاطريءَ جهڙو ناهي ۽ ڪيترا ڀيرا ڏيکاريو ويو آهي ته انگريز راج داخل ٿيڻ بعد ملڪ ۾ تعليم اڻو گهڻي آهي. پر جي اهو بيان بنهه سچو نه ڪڍي هجي، ته به چئبو ته چالو نئون جڳهه برائن جڳهه سان پيشيو وڃي ٿو. سائنس ۽ ڪارخانن بوط ڪري ڪهڙو

۽ شخصي آزادي غائب ٿي چڪا آهن.
 هوڏانهن هندوستان جي نظر نگاهه ڪڍڻ نقصان -
 وهناري يا اخلاقي - ڏي اشارو ڪري ٿي، جي
 انگريزن ڪري ملڪ تي نازل ٿيا آهن. در اصل ٻنهي
 جو اڪت نگاهه اهڙو مختلف آهي جو جنهن ڳالهه جي
 انگريز تعريف ڪن ٿا تنهن تي ڳالهه جي هندوستان تي
 لندا ڪن ٿا. جيئن ڊاڪٽر آندڪمار سوامي لکي ٿو:
 ”انگريز راج جي اها هڪ عجيب خصوصيت آهي جو
 ڏسڻي ۽ ٻر نعتون، سچ پچ هندوستان سان وڏا شڪ
 ليل آهن.“

در حقيقت جيڪي تبديليون پوئين صديءَ الڌر
 ملڪ ۾ ليون آهن سي عالمگير آهن ۽ جي مشرق ۽
 مغرب جي ملڪن ۾ پکڙيل آهن. مثلاً ڪارخانن جو
 واڌارو پهرين يورپ ۾ ٿيو ۽ پوءِ دنيا ۾ ڦهلو ويو.
 سندس ڀاءُ ۾ قوميت ۽ زبردست مرڪزي راج برپا
 ٿيا. انگريز پاڻڪي اها شاهاڻي پلي ڏين ٿا اسان پهرئين
 دري کولي هندوستان کي يورپ جو ٽانڪ ڏيکاريو ۽
 هڪ لمبلي جو سائيس ۽ ڪارخانا جاري ڪيا. پر
 ايترو ڪري ٿريءَ جا ٻيا قدم ڪٽڻ نه ڏٺائون، ٿان
 جو حالتن ڪن وقت وقت مجبور ڪئي ڪيو. هندوستان
 ۾ اڳي ئي نه تهذيبون پاڻ ۾ مليون هيون - اولهه کان
 اسلام جي ابتدائي تهذيب ۽ اڀرندي واري ٻينجي
 سڀيتا جا دؤر يورپ ٿاڻن وڃي رسي. هاڻ مغرب
 کان هڪ نئين ۽ وڌيڪ زبردست لهر آئي، جنهنڪري
 هندوستان لون ۽ پراڻن خيالن لاءِ هڪ مها ڪرڪٽر
 بڻجي پيو. درو نه هڪ لاهي ٿا اها پوئين لهر نتيج

۴۵۔ - انگريز راج جا ڪارناما.

هندوستان ۾ انگريز حڪومت جا ڪم ڪار ناما ڪهڙا ٿيا آهن؟ مان ٿورو پٺيان ته ڪو به هندوستانی يا انگريز الهی لکي ٿو تاريخ جو ٿڌي سڀني سان بي ریا احوال ڏيئي سگهي ٿو. جي ڏيئي ويندو ته به ٻين ڳالهين جي، جن جو من جي ورئين سان تعلق آهي، ۽ جي سوکير آهن، ته تور ڏکي ڪري سگهندو. چيو وڃي ٿو ته هن انگريز حڪومت ”هندوستان کي هڪ اهڙي ڇير بخشي آهي جا وٽس ڪڏهن ڪا به هئي، يعني اها حڪومت جنهنجو حڪم هن اڳيند جي ڪند ڪڙڇ ۾ چون چرا بنا هي چلي ٿو.“ * هن حڪومت ملڪ ۾ قانون جو راج شروع ڪيو آهي ۽ اهڙو نظام قائم ڪيو آهي جو ڪارگر ۽ انصاف موجب آهي ۽ هندوستان ۾ جوابداري راج ۽ شخصي آزاديءَ بابت ويچار داخل ڪيا اٿس ۽ ”هندوستان کي يڪو سياسي راج بڻائي هندوستانين جي دلين ۾ سياسي ايڪتا جو مادو پيدا ڪيو اٿس“ انهيءَ ريت اوائل ۾ قوميت جو بچ چٽيائين. * انگريزن جي هن دعويٰ ۾ گهڻوئي وجود آهي، جيتوڻيڪ ڪن سالن کان قانون جو راج

---

* اهي لفظ هند جوڙجڪي سڌارن تي پارليمنٽ جي گڏيل ڪاميٽيءَ جي رپورٽ ۾ ڏنل آهن، (۱۹۳۴).

زهر جو ٿر پاڪ به ساڻ آندو آهي - ساميواڊ جا سڌالت ،
 سهڪاري سياڻون ، عام جي ڀلي لاءِ عام خدمتون ،
 اهي سڌالت به پراهمڻن جي شيوا آدرش کان پنهنجي
 اپارا ناهن ، پر انهن جي معنيٰ آهي ته سڀني ڏوجن
 ۽ طعنن جا فرق ڪڍي ، سڀني ۾ پراهمڻ پاڻ (نه پنهنجي)
 ٿوري . ممڪن آهي ته جڏهن هندوستان پنهنجي پراڻو
 چنل ڦاٽل ويس بدلائي نئون وڳو ڏيکيندو تڏهن
 وڳي جو رنگ ڏيکي اهو ڪندو جو هاڻوڪين گهرجن
 ۽ اڳين ويچارن جي منهن تي پوي . نوان ويچار به
 تڏهن ڏور وٺندا جڏهن سندس هوا پاڻيءَ جو رس
 سواد ٿيندا .

۽ هستيءَ ۾ آهي تنهنجو به چڱوئي اُتر ٿي ٿو ۽
 ملڪ ۾ ڪا جاندار ۽ زندهه ڇيڙ هجڻ هئي، جنهن
 نه رڳو ٻاهرين اُترن جو خوب مقابلو ڪيو، پر جي
 وروڌي طاقتون اندر پرگهت ٿيون تنڪي پڻ جذب
 ڪري ڇڏيو. پر اها زندهه ڇيڙ اهڙي طاقتور هوندي
 به ملڪ جي سياسي آزاديءَ جي رکڀال نه ٿي سگهي
 ۽ نه ملڪ جو سياسي اتحاد آڻي سگهي. لڳي پيو
 ته ملڪ کي سياسي آزادي يا ملڪي ايڪتا جو ڪو
 اولوڪو نه هوندو. هورڪتا ڪري پئهي جو ارادو ڪيو
 ويو ۽ تنهن ارادو جو ڪيترو ويڻا ٿا اوڙيون. اڻهاس
 ڏسبو ته ڪڏهن اسانجي پراچين آدرشن سياسي ۽
 فوجي سوين کي نه ساراهيو آهي، پاڪ ٺاڻي ۽
 ٺاڻيدارن جو ارادو ئي ڪيو اٿس. ڌن ۽ ماڻ ساڻو
 ساٿ ملي ٿي رهيا ۽ ماڻ پيو نه ته ويچار موجب،
 انهنجو حق حاصل هو جن ٺاڻي جي لالچ بنا سماج جي
 شيوا ڪئي ٿي.

اسانجي پراچين سڀيتا ڪيترن سخت طوفانن مان
 لنگهي پار پيشي آهي، ۽ ٻاهريون نمونو ڪٿي سالم
 رهيو اٿس پر اندرين حقيقت بدلجي ويئي آهي. هاڻ ته
 مغرب جي واڙڪي سڀيتا کي منهن ڏيڻو اٿس. مٺي
 مات ۾ چڻ آجرا پلي هن نئين ۽ جهري دشمن سان
 جنگ جوڙي رهي آهي. کائس هار ٿي ڪاٺيندي،
 ڇو جو مغرب پاڻ سان سائينس يعني وڳيان ڪٿي آيو
 آهي ۽ اها پدارت وڌيا بکين جي بڪه لاهڻ واري
 آهي. نه رڳو ايترو پر مغرب هن رهڙن تهذيب جي

ڪرڻ ۽ دنياوي طاقت هٿ ڪرڻ جي نه ڪئي.
 سچ پچ ته هندوستان جي سڀيتا ايتري قدر ماڻه ۾
 پکڙيل هئي، جو ڪو به اُڪر تنهن سڀيتا جو مکيه
 مرڪز چئي ڪين سگهيو. ڪنيا ڪماري کان وٺي
 امر نات ۽ بدرينات، دزارڪا کان پريءَ تائين ساڳيا
 خيال ڊوڙيا ٿي ۽ جي ڪري ڪٿي انهن خيالن پاڻ ۾
 ٽڪر کاڌو ٿي ته انهي لڪاءَ جو پرلاڻ توت ساري ملڪ
 ۾ پهتو ٿي.

جهڙو طرح اٽلي ڌرم ۽ سڀيتا جو ڊان الهندي يورپ
 کي ڏنو، اهڙو طرح هندوستان اڀرندي ايشيا کي ڏنو،
 پوءِ ڪري چين ملڪ هندوستان جهڙو ٿي پراچين ۽
 ٻوڇ هو. ۽ جڏهن سياسي نظر کان اٽلي پيٽ ۾ هو
 تڏهن به سندس ساهه ۽ ساهه يورپ کي زنده رکيو ٿي.
 آسٽريا جي وزير ميٽرنيج، اٽلي کي ”هڪ جاگرافي
 اصطلاح“ ڪري سڏيو هو ۽ ڪيترن هوولهار ميٽرنيجن
 هندوستان سان به ساڳيو لقب لڳايو آهي. عجب
 وري ڪهڙو ته ٻئي ملڪ ٻنهي ڪنڊن ۾ ڏکڻ طرف
 اُپٻيٽ آهن. پر انگلند کي آسٽريا سان ڀيڻو ته تيهان
 مز ڀدار لڳندو. ويهين صديءَ جي انگلند به اڻويهين
 صديءَ جي آسٽريا وانگر سمجهو - هٽيلو، مغرور،
 ڏاڍي رعب ۽ دٻدي سان، پر درخت جون پاڙون،
 جي اڳي سايون هيون سي سڙيل ۽ سارو درخت
 رفته رفته ڪاچندو ڀڙندو وڃي ٿو.

آسٽريا جو ملڪي مڊر جنهن جو ۱۸۱۵ - ۱۸۴۸

تائين يورپ جي سياست تي وڏو اثر هو.

جهڙوڪ ڏيندڙ رهيو آهي. ۽ جيئن سن پراچين ملڪن
۾ ليمن هت به چڱو ۽ بچڙو گڏيل سڏيل ڳوڙڙاڻي
ٿيل آهن، پر چڱو لڪل آهي جو ڳولي ڪاٺو بوي
ٿو ۽ پڙي جي ڌب کيس پري کان پڌرو ڪري ٿي.
لڪي ڪي اسانجو لڪو سچ گندي ڪڍ وارو ٿي آهي.
هندوستان ۽ اٽلي وچ ۾ ڪجھ مٿاهه آهي. ۽ ٻئي
جهونا ۽ ٻنهي جي پراچين سڀيها آهي، جيئن
هندوستان اڳيان اٽلي ڪالھو ٿو آهي ۽ هندوستان
ڪانس ڳڻڻو وڌو آهي. ٻئي سياسي خيال سان اڪثر
لڪر ليل آهن، پر ڪڏهن به ”اٽليءَ“ جو، جيئن
”هندوستان“ جو خيال ڇٽ ٿي نه ويو ۽ هميشه سندن
ايڪتا ۾ اڻڪتا ظاهر هئي. اٽليءَ ۾ اها ايڪتا روم
ڪري ٿي هئي ۽ اهو شير ساري ملڪ ۾ مالڪ ٿي
ايڪتا جو بڻ بنياد بڻيو. هندوستان ۾ ڪو اهڙو هڪ
شعور يا مرڪز نه هو، جيئن اٽليڪ بئارس نه ڊڳو هندوستان
لاءِ ٻي ساري يورپي ايشيا لاءِ موڪ ڏار سڏي سگهجي
ٿو. پر روم وانگر بئارس ڪڏهن به ٻين ٿي حڪومت

۽ ”هندوستان ۾ جا وڏي وڏي ۾ اختلاف نظر اچي
ٿي ماضيءَ نه هيتري اڻڪتا هيان هڪ وڏي
ايڪتا آهي، جا امانڪ ڏسڻ ۾ نه ايندي، ڇو جو
ٽواريخ ۾ اها ايڪتا ملڪ کي ٻڌي سياسي طور هڪ
نه ڪري سگهي، پر تڏهن به اها ايڪتا هڪ اهڙي
ڌنڌو ست حيثيت آهي جو خود مسلمانن کي نه قبول
ڪيو ٿو ٻوڏو نه هندوستان ۾ اچي اٿي جو مٿن
ڪينڊو نه ٿيو ۽ اٽلي ٿيو آهي.“

سر فريڊرڪ مائٽس The Future of East & West

اٿس. ڀرمن جي ڀرين ۽ اُٺيٽيءَ جي رسمن رواجن ۾
 قاسمجي ٿڙي ٿاڙي آهي، ته به ڪڏهن اها زندهه دلي
 نه ڀلي آهي جا سندس دشمنين، اٺاس جي پريات
 ڪال ۾ سندس لاءِ اُپنشدن ۾ اوتي وڌي هئي.
 سندن سوڪم ٻڏي، هر وقت سچ جي ڪوچ ۾ جتن
 ڪيو ٿي ۽ ڪڏهن به شاسترن جي اکرن ۾ اٽڪي نٿي.
 پيئي يا چپ، پوڄا ۽ ڪرم ڪانڊ جي ڏيڪه بيڪه ۾
 نٿي ڦاٿي. انهن دشمنن کي دنيا جي دڪه کان چوڻڪاري
 يا سرڳپوريءَ ۾ آستان جو اونو ڪونه هو، پر جوت جو
 ۽ گيان جو اولو هو. سندن اهاڻي پراڻا هئي نه هي
 ايشورا ”اسانکي اُست کان ست ڏي نيشي وڃ -
 اولده کان جوت ڏي نيشي وڃ.“

موت کان اُهر تا ڏي نيشي وڃ.“*

جو گائيتري منتر ڪروڙها ماڻهو اڄ پير سان روز
 پراڻا سمڙي اُچارين ٿا تنهن ۾ به اهاڻي گيان لاءِ، جوت
 لاءِ، واجهه آهي.

جيتوڻيڪ راجن حڪومتن ڪري ٽڪرا ٽڪرا ٿي
 رهي آهي پر سندس آتما هڪ ئي پندار پنهنجي ستن
 لاءِ سانڍي رکيو آهي ۽ سندس انيڪتا ۾ ايڪتا جو رنگ

”असतो मा सद्गमय, तमसो मा
 ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मा ऽमृतगमय.“

(ورهد آر ٽيڪ اُپنشد ۱۰۳۰۷)

حو قبضو هو. نه ملڪ کي سمجهائون ٿي ۽ نه سمجهڻ جي ڪوشش ٿي ڪيائون. ڪڏهن هڪ ٻئي ڏي اکيون کڻي نه ٺهاريائون. سندن اکيون اسان کان موڙيل هيون ۽ اسان جون له ۽ دلت وچان لٺل هيون. صدين جي تلخن بعد اڃا منهن منهن ڪرا آهن، پر سو ڌارين وانگر جي هڪ ٻئي کي وٺن ٿا.

پر هڏي غريبي ۽ پايمالي هوندي پر هندوستان پر اڃا ڪاهي اولچائي ۽ مهما رهي آهي. جهتو ٿيڪ سندس سر تي پراڻي روايت ۽ اڄوڪن آئين جو ڳرو بار پل آهي ۽ سندس اکين پر آس آهي پر سندس اندرين سونهن سويبا ڪج منهن مان بڪي ٿي ۽ سندس ادب و پيار، هن مڙجي ڪارمنائون، ۽ آتم منويائون سندس چوري، کي روشن ڪن ٿيون. سندس پگل ڊل بدن منجهان به سندس آتما جي مهما جهلڪ ڏئي ٿي. صدين جو سٿو ڪندي گيان جا پندار پر پور ڪيا اٿس، ڌارين سان گڏ وڃڻ ڪندي ڪن پنهنجي راجائي ڪل پر ملايو اٿس، جي زواليت جا لاهه نه ڪماليت جا چاڙها پر چڪيا اٿس ۽ جي نه دود ۽ ۽ دلت جا پُر پيال پيا اٿس، نه ڪنهن جبرف جا رنگ امسگ ڏٺا اٿس، پر الهي نسي سٿو پر هو پنهنجي پراچين سيمتا جي ڪود پر گرم رهي آهي، منجهائين سم بل ورتو اٿس، جوڻي بن سان واددي ورهايو اٿس. گهڙيال جي لتڪڻي وانگر هٻ مٽي لوڙا پٽ کاڌا اٿس ۽ جي وپار جي چوڏول پر چڙهي آڪاس جا شبل شعل ڪيا اٿس ۽ سندن منجهه پالو اٿس، نه دوزخ جي تولدڙ اوڙاهه پر نه غوطا ماريا

نه چونڊو ته سندن رخ ۽ ايمان ۾ ذرا مذهبي رنگ هو. ڪيٿڪ چرچ جي قديم جاسوسي عدالت وانگر هنن ۾ ڪم ڪري ڪشي نه ٿيڻ کان پڇڻ بنا ٻين جو نيتار و ضرور ڪيو. وات ويندي هن ڌرم جي واپار سان نفع ماريائون ۽ پنهنجي چوڻي سڃي ڪري ڏيکار يائون ته ”ايمانداري هڪ مفيد چيز آهي.“ پوءِ ته هندوستان جي ترقي معنيٰ هندوستان کي سلطنت شاهي تجويز موافق ٿيڻي ٺاهڻ ۽ چونڊ هندوستانين کي انگريزن جهڙو گهڙي چلي بنائڻ. يعني ته جيترو انگريزي اصول ۽ مقصد پسند ڪياسين اُتي اوترو وڌيڪ ”سوراج“ لاءِ لائق بڻياسين اُتي. جي آزادي پاڻيهي اچي توهانجي جهول ۾ پوندي — رڳو توهين ڏيکاريو ۽ خاطري ڏيو ته اها آزادي توهين اسانجي خواهشن موافق عمل ۾ آڻيندا.

انگريز راج هن ماڪ ۾ هيستائين ڇا ڪيو ڪريو آهي تنهن بابت مان نٿو ڀانيان ته ٻئي طرف بڪراه ٿيندا. سو به قدرتي آهي، پر جڏهن وڏا انگريز عملدار ويندي هندو وزير تائين هندوستان زمان ماضي ۽ هندوستان زمان حال جي پيمت ڪندي خيالي صورتون چٽين ٿا، جي سراسر حقيقتن خلاف آهن، تڏهن اسانکي هڪ صدمو پهچي ٿو. ڪي خاص ڄاڻو ۽ ٻيا ڇڏي، نهايت حيرت آهي ته انگريز ماڻهو هندستان بابت ڪهڙا نه اڻ ڄاڻ ۽ اڻوائف آهن. جي هيئن حقيقتون کين ڳوءِ ڏيئي ٿيون وڃن، ته سمجهي سگهندا ته ملڪ جو روح ڪيئن نه کائڻ منهن موڙيندو هوندو. انگريزن هن ماڪ جو بابت جهلي ڪري پنهنجو ڪيو، پر سو زور زور

”طاقت ۽ دولت جي موروثي روايت منجهن رفته رفته امپراطور نمونو پيدا ڪيو ۽ هو انهي رنگ ۾ رچي ويا ته اسانجي قوم کي حڪمراني ڪرڻ جو خدائي حق مليل آهي. سندن اعو وهر جيئن پوءِ ٿيڻ وڌندو رهيو جيئن ٿيڪ سندن سروريءَ کي وڌندو ويو آهي. ٻوٽن صديءَ جي آخري حصي جا نوجوان ايسٽائمن ويا جو پائپائون ته اسانجي ڪاميابي اسانجو حق حاصل آهي.“

”سندن الهيءَ خيال جي ڌار تي غور ڪرڻ ۾ هڪ دلچسپي آهي، ڇو جو تڏهين انگريزن جي منورتيءَ تي هڪ باريڪ روشني پوي ٿي. سڀني محسوس ڪيو هوندو ته انگريز لوڪ سمجهي ويٺا آهن ته اسانجي مشڪلاتن جو پڻ بنياد ٻاهرين جا معاملا آهن. هرڪنهن معاملي ۾ انهن چولدا ته غلامي جي غلطي آهي ۽ جي ملائو پاڻ سڌاري ته هولد انگلستان ڌري سڌ آباد ٿي پوي ... هرڪنهن موقع تي انگريزن جي الهيءَ ضد جو اظهار ٿيندو آهي ته پاڻ سڌاريون تنهنڪن چوڻ ٻيو ڪو پاڻي سڌاري!“

جي دل ٻيو ڏانهن انگلند جو اهورخ هو ته هندوستان ڏانهن ڇا نه هوندو؟ هندوستان جي مسئل ڏانهن سندن رخ هڪ ڪري ڏاڍي چڙ ڏياريندڙ ڀر ٻئي ڪري مڙيدار هو. دل ۾ خاطري اٿن ته اسين سڌا صحيح آهيون، اسان سڀني وڏا بار مٿان سان ڪيا آهن، اسانجي قوم وڌي پيا آهي، اسانجي سلطنت شاهيءَ جي ڇاپ ڇڙ ڏيا ۾ خاص آهي ۽ جن ڪارن سندن سڄي ايمان ۾ گهٽ ٿي ٿي لاءِ ٿيڻ ۽ ڪاوڙ اٿن، ڪي

نه چوندو ته سندن رخ ۽ ايمان ۾ ذرا مذهبي رنگ
 هو. ڪيٽلڪ چرچ جي قدير جاسوسي عدالت وانگر
 هنن به ڪم ڪئي ڪشي ته ٻين کان پڇڻ بنا ٻين جو
 نيتار و ضرور ڪيو. وات ويندي هن ڌرم جي واپار
 مان نفع مار يائون ۽ پنهنجي چوڻي سڄي ڪري
 ڏيکار يائون ته ”ايمانداري هڪ مفيد چيز آهي.“ پوءِ
 ته هندوستان جي ترقي معنيٰ هندوستان کي سلطنت شاهي
 تجويز موافق ٺهي ٺاهڻ ۽ چوند هندوستان کي انگريزن
 جهڙو گهڙي چلي بنائڻ. يعني ته جيترو انگريزي اصول
 ۽ مقصد پسند ڪياسين ئي اوترو وڌيڪ ”سوراج“ لاءِ
 لائق بڻياسين ئي. جي آزادي پاڻيهي اچي توهانجي
 جهول ۾ پوندي — رڳو توهين ڏيکاريو ۽ خاطري ڏيو
 ته اها آزادي توهين اسانجي خواهشن موافق عمل ۾
 آڻيندا.

انگريز راج هن ماڻه ۾ هيستائين ڇا ڪيو ڪريو
 آهي تنهن بابت مان نٿو ڀانيان ته ٻئي طرف ڪراءِ
 آيندا. سؤ به قدرتي آهي، پر جڏهن وڏا انگريز عملدار
 ويندي هندوستان تائين هندوستان زمان ماضي ۽ هندوستان
 زمان حال جي پيٽ ڪندي خيالي صور تون چٽين ٿا،
 جي سراسر حقيقتن خلاف آهن، تڏهن اسان کي هڪ
 صدمو پهچي ٿو. ڪي خاص ڄاڻو ۽ ٻيا ڇڏي، نهايت
 حيرت آهي ته انگريز ماڻهو هندستان بابت ڪهڙا نه
 اڻ ڄاڻ ۽ اطوائف آهن. جي هيئن حقيقتون کين ڏو
 ڏيئي ٿيون وڃن، ته سمجهي سگهندا ته ملڪ جو روح
 ڪيئن نه کائڻ منهن موڙيندو هوندو. انگريزن هن
 ماڻه جو بٽ جهلي ڪئي پنهنجو ڪم، پر سوزور زور

”طاقت ۽ دولت جي موروثي روايت منجهن رفته رفته امراڻو لٽو پيدا ڪيو ۽ هو الهی رنگ ۾ رڳي ويا ته اسانجي قوم کي حڪمراني ڪرڻ جو خدائي حق مليل آهي. سندن اهو وهر جهڻ پوءِ تبش وڌندو رهيو جيتوڻيڪ سندن سروريءَ کي رد ڏنو ويو آهي. ٻوڻن صديءَ جي آخري حصي جا نوجوان اڻسبتائين ويا جو پالڻائون ته اسانجي ڪاميابي اسانجو حق حاصل آهي.“

”سندن الهیءَ خيال جي ڀار تي غور ڪرڻ ۾ هڪ دلچسپي آهي، جو جو تنهنمان انگريزن جي منورتيءَ تي هڪ باريڪ روشني پوي ٿي. سڀني سمجهوس ڪم هوندو ته انگريز لوڪ سمجهي ويٺا آهن ته اسانجي مشڪلاتن جو پڻ بنياد ٻاهرين جا معاملا آهن. هرڪنهن معاملي ۾ ائين چوندا ته فلاڻي جي غلطي آهي ۽ جي فلاڻو پاڻ سڌاري ته هوند انگلستان وري سبز آباد ٿي پوي... هرڪنهن موقع تي انگريزن جي الهیءَ ضد جو اظهار ٿيندو آهي ته پاڻ سڌاريون تنهنڪان چوڻ به ڪو پاڻي سڌاري!“

جي دل ٻار ڏانهن انگلند جو اهورخ هو ته هندوستان ڏانهن ڇا نه هوندو؟ هندوستان جي مسئل ڏانهن سندن رخ هڪ ڪري ڏاڍي چڙ ڏياريندڙ پري پري ڪري مزيدار هو. دل ۾ خاطري اٿن ته اسين سڌا صحيح آهيون، اسان سر تي وڏا بار مان سان کنيا آهن، اسانجي قوم وڏي پاڳي آهي، اسانجي سلطنت شاهيءَ جي چاٻ چڙ ڏيا ۾ خاص آهي ۽ جن ڪافرن سندن سڄي انهن ۾ گهڻا آندو ٿي تن لاءِ نفرت ۽ ڪاوڙ اٿن، ڪنهن

هوندو. ڇاڪاڻ ته اڳيون ۽ پيون ٽيڙ جماعتون ائين ٻنهي نئين سمجهڻ. پر اهي جماعتون انهي سر فرديرڪ سان متفق راءِ آهن ته جيستين اهو ڀر ڀر نه ٿيندو ۽ هندوستان آفتن کي منهن نه ڏيندو تيستين ماڻڪ لاءِ آزادي هڪ وهر رهندو. هندوستان مان انگريزي فوج جو الوداع هندوستان جي آزاديءَ جو اول قدم ٿيندو.

هندوستان جا پڙهيل ڳڙهيل اڻوڻيهين صديءَ ۾ انگريز خيالات جا پائيندڙيا سا ڳالهه سمجهي سگهجي ٿي ۽ جا ڳالهه حيرت ۾ وجهي ٿي سا هيءَ ته ويهين صديءَ جي بدل بدل ۽ اٽل پتل کانپوءِ به ڪي شخص انهي وهر ۾ رهن. اڻوڻيهين صديءَ ۾ انگريز حاڪم ظمقو پنهنجي دولت ۽ ڪاميابي ۽ طاقت جي زور تي ڄڻ دنيا ۾ اميرن جو شان رکڻ لڳو. سو ڳچ وقت کان ماڻهندي منجهس اميرن جون ڪي خوابون خاميون اچي ويون. اسين پل پاڻڪي اهوئي آلت ڏيون ته اسان ئي پوين پوئن بن سون سالن ۾ هيئن اميرن نوابن جي شان سان رهڻ لاءِ ڳچ سامان کين کلي ڪڍي ڏنو. ٻين قومن ۽ ماڻهن وانگر هي به پاڻڪي خدا تعاليٰ جي چونڊ خلق ۽ پنهنجي سلطنت کي دنيا ۾ بهشت سمجهڻ لڳا. جيستين سندن اهو مان مرتبو تسليم ٿي ٿيو ۽ سندن وڏائيءَ کي ڪنهن رد قد ٿئي ڏنو ۽ ڪو رنج ٿئي رسايو. تيستين هو به نهايت لطيف ۽ ڪريم انسان هوا. پر سندن مخالفت پاڻ ۽ دين الاهي جي مخالفت هئي ۽ اهو ڪفر دفن ڪرڻ سندن لاءِ لازمي ٿي پيو. موسيٰور آندري سيگفريد La Crise Britannique an xxe Siecle ۾ انگريز منورتيءَ بابت هڪ دلچسپ ٽڪر لکي ٿو:

[illegible]

آهيون، جنهن جهڙي مله مهانگي ورلي لي. سوامي
وويڪا نند ۽ ٻين، اسانجي پوري تئو درسنن ۾ پڙهجي
ودوان جي کوجنائن، اسان وري سڙمان پيدا ڪيو
۽ اسين وري پراچين سميتا ۾ فخر وٺڻ لڳاسين.

رفتہ رفتہ اسين انگريزن جي لکيل احوالن کي
شڪ جي نظر سان تپاس وٺياسين، پر تڏهن به اسانجو
خيال ۽ فعل انگريز خيالات جي چمن ديوارن اندر قابو
هو. ڪو ڪم ٻرو لڳندو هو ته چوندا هواسين ته هي
برطانيه جي شان وٽان ناهي. ڪو انگريز هندوستان ۾
ڪڍو ڪم ڪندو هو ته ڏوهه ڪيس ڏبو هو، نه انگريز
سرشتي کي. پر انگريز حڪومت تي اڪثر چينيءَ
جو سمورو مال جڏهن گڏ ڪيو ويو، پوءِ ڪري انهيءَ
ٿڌي ۽ نظر کان لکيل هو، تڏهن به جڻ منجهاس هڪ
انقلابي مراد پئي. هاڻي اسانجي قوميت کي سياسي ۽
اقتصادي بنياد مليو، مثلاً دادا پائي نورو جي جو
”Poverty & Un-British Rule in India“ روميش
چندر دت ۽ ولير ڊگبيءَ ۽ ٻين جا ڪتاب هن قوميت
جي خيالات ڦهلائڻ ۾ انقلابي ثابت ٿيا. پراچين اتهاس
۾ کوجنائون ڪندي پتو پيو ته ڪي وقت اسانجي
اوج ۽ مڙج جا هوا. تنهن تي اسان ڪڳيون هنيون ٿي.
کوجنائون ڪندي سو به پتو لڳو ته انگريزن جا هن
ملڪ ۾ ڪارناما، جيڪي پاڻ پنهنجن توارن ۾ پاڙهين
ٿا، تن کان گهڻو زالا هوا.

انهيءَ ريت انگريزن جي لکيل اتهاس، ارت شاستر
۽ راج کي اسين رد ڏيندا رهياسين، جيتوڻيڪ اڃا
سندن خيالات جي چڪر ۾ هلياسون چلياسون ٿي.

عام خلق جي سياڻپ تي بلڪل گهڻو پاڙي وهي ٿي ۽ جن صادق ۽ قابل شخصن کول ميز ڪانفرنس ۾ پهرو ورتو تن سان بورڊ انصاف ٿئي ڪري. مان اصل ۾ ٿيو يا نٿو ان تي جوڙجڪي مجلس (Constituent Assembly) ڪانئن وڌيڪ عمدو ڪم ڪري ها؟ ”مطلب نه سر شو سوامي آئر واري لوڪشافي ”عام خلق“ کي ڪين ڄاڻي سڃاڻي، باقي انگريز سرڪار جي لاقيل ”صادق ۽ قابل“ شخصن کي مان شان ڏئي ٿي. سو به ٿيو پر هي اڳتي وڌي وائيت پير کي آشپروان ڏئي ٿو. ڇي ”ايجيٽوٽيڪ آف بيه سرهو ٺاهيان پر اهو سراسر انڪار ڪرڻ ماڪ لاءِ سياڻپ جو ڪم نه ٿيندو.“ پوءِ ٻلا ٻڌايو ته ڇوڪرين انگريز سرڪار کي سر شو سوامي آئر هٿ هٿ ۾ ڏيئي دل وڃان سان مدد ڪري؟

ڪالگريس جڏهن اهنسڪ ٺاهڻ ماني بند ڪئي تڏهن لبرل بيشڪ سرها ٿيا. نڪي ڪي عجب لڳوسين جڏهن پاڻ کي شاباس ڏيئي چوڻ لڳا ته ڇڏو جو هن ”ادھق ۽ غلط آخريڪ“ کان پاسو ڪيوسين. ڇي ”اسان توهان کي اڳي به ائين ڪونه پيو پڇايو هو؟“ هن دليل باقي اسان کي واڙو ڪري ڇڏيو. ڇاڪاڻ ته اسان اٽي بيهي چڱي جنگ جوڻي هئي تنهن ڪري اسان کي ڏک هئي ڪيرايو ويو هو. سو هاڻي اها نصيحت ڏيڻ ويٺا ته اٽي بيهڻ ئي غلط آهي. برابر پٽ پر سڙڻ ۾ نهايت سلامتي آهي ۽ عمدو ڪم آهي. پٽ ئي سرندي ڏک لڳڻ پڇا جو، پٽ پر ڪرڻ ڇا جو!

۾ هڪ يا ٻئي هنڌ گناهه آهن. ڪو ڪم هڪ هنڌ
 گناهه پر ٻئي هنڌ گناهه نٿو لڳي وڃي. جڏهن ”اهي
 قاعدا“ چپٽي وڃائيندي هڪ ئي جوابدار حاڪم شايع
 ڪري سگهي ٿو، ته ”باقاعدي“ لفظ جي معنيٰ صرف
 انهيءَ حاڪم جو حڪم وڃي رهي. رواجي طور اهو
 حڪم، خوشيءَ سان يا پوسرندي، مڃيو وڃي ٿو،
 ڇو جو نه مڃڻ جا موچڙا سڄهن پيا، پر ڪو چوندو
 ته آءُ اهي حڪم هميشه اوچشم ڪندس، ته ڇٽو
 ته اهو شخص هڪ نادر شاهي ۽ اِي جوابدار اختياريءَ
 اڳيان ليڇو نوائي ٿو، اندر واري کي ماري ٿو، ۽
 پاڻ آزادي هٿ ڪرڻ کان آسرو پائي ٿو.
 هر ڪنهن لوڪشاهي ملڪ ۾ هن وقت هڪ بحث
 پيو هلي ته بنيادي آرٽڪل تبديلون رواجي طور جوڙجڪ
 جي ٺهرايل دستور معرفت ٿي سگهن ٿيون يا نه؟
 ڪيترن جو خيال آهي سو ناممڪن آهي ۽ ڪي غير
 رواجي ۽ انقلابي طريقا اختيار ڪرڻا پوندا. پر اهو بحث
 هندوستان ۾ اڃا پيو آهي، ڇو جو من گهريون تبديليون
 اسين موجوده جوڙجڪ جي ذريعي آڻي نٿا سگهون.
 جي وائيت پيپر يا پيو ڪو جوڙجڪي قانون پاس ٿيو
 ته ڪيترين ڳالهين بابت جوڙجڪ هيٺ ترقي ٿاڻدي
 ٿي پوندي. اسان لاءِ ته انقلاب يا ئي قاعدي هل چل
 بنا پيو چاڙهو ٿي ڪونهي. پوءِ تڏهن اسين ڪيڏانهن
 وڃون؟ ٻانهون ٻڌي سڀ قسمت ٿي پاڙي وهون ڇا؟
 دراصل اڄ هندوستان جي حالت نهايت عجيب
 آهي. هيءَ حڪومت عام جون سڀ تحرڪون روڪي
 يا پيدا ڪري سگهي ٿي ۽ ڪري ٿي. ڪابه تحرڪ ڇا سڻا

عملدارن جون اختيارون روڪجن ٿيون، مالڪي ۽ شخصي آزاديون سالم رهن ٿيون ۽ لوڪشاهي ۽ موجب سياسي ۽ اقتصادي تبديليون آڻي سگهجن ٿيون. پر هندوستان ۾ اهڙي جوڙجڪ آهي ڪٿي ۽ انهي لفظ ”جوڙجڪ“ هي معنيٰ آڙو آهي. * اهو لفظ (Constitutional) هن ماڳ ۾ ڪم آڻڻ سان هڪ لفظ ٿي رهندو، ڇو جو لفظ پٺيان حقيقت هڪ نئي ملي. اهو لفظ هڏهن هڪ ڪم ايندو آهي تڏهن حڪومت جي اعلان ۽ حڪمن جي پٺڀرائي ڪرڻ لاءِ ڪم ايندو آهي. يا ته انهي لفظ جي معنيٰ صرف ”قانوني“ ڪئي وڃي ٿي. تنهن کان اڳتي نٿو ٿيندو ته اسان لفظ آهي پر لفظ ”باعددي“ ۽ ”بي قاعدي“ عمل ۾ آڻيون، جيئن ته انهن لفظن جون معنائون به هڪ ٻيون ٿين ٿيون.

اڄ هڪ نئون قاعدو يا قانون آڻڻ پس پاس ٿيو ته سائين گڏ نوان ڪناهه به پيدا ٿي ويا. مثلاً ميٽرڪ تي وڃڻ ڪناهه، سائيڪل تي چڙهڻ، فلاڻا ڪرڻا پالڻ، سڄ ٿي ڳهر نه ڄڻ، روز پوليس چؤلڪي تي حاضر نه ٿيڻ - سي سڀ ۽ ٻيا ڪيترا ڪم اڄ هن ملڪ

* مٿس چئامڙي لهر ليدو ۽ ”ليڊر“ اخبار جي ميمبر اڪ گڏيل علائقي جي ڪائونسل اندر پارليمنٽ جي گڏيل چوڻي ڪاميابي ۽ جي رپورٽ تي اڪثر چيني ڪندي، پاڻ ڏيکاريو آهي ته هندوستان ۾ ڪا به جوڙجڪ موافق حڪومت ناهي: ”ڇڏو ٿيندو ته موجوده غير آئين حڪومت جسي هڪ هيٺ رهون، بنسبت انهي آئينده جي حڪومت هيٺ جو ٽيهان مردار ۽ ٽيهان غير آئين ٿيندو.“

انگلند جي مزدور ڌر هڪ زبردست جماعت آهي. لکها ميمبرن جي مزدور سپائن جي پشتي اٿس. اعليٰ درجي جون سهڪاري سپائون اٿس؛ پڙهيلن جي پيشن مان ڪئين ميمبر ۽ همدرده اٿس. انگلند ۾ لوڪشاهي نظام آهي ۽ هر هڪ بالغ جي ووت تي پينل آهي. ملڪ ۾ ناگرڪ حق صدين کان قائم آهن. تنهن هوندي به مسٽر ٽائي جو چوڻ آهي - ۽ تازن واقعن سو صحيح ڪري ڏيکاريو آهي - ته مزدور پارٽي رڳو مشڪل ڪشڪو ۽ ريهه ريهه مان سڄي طاقت حاصل نه ڪري سگهندي، جيتوڻيڪ اهي به چڱا خاصا گڻ آهن. مسٽر ٽائي ائين به اشارو ڏئي ٿو ته جي مزدور پارٽي ڪٿي هائوس آف ڪامنس ۾ جهجهائي هت ڪندي ته به ڪا بنيادي تبديل نه آڻي سگهندي، ڇو جو هولد هلنديءَ وارا سياسي، پنڌي، اقتصادي، مالي ۽ فوجي اڏا پڪ ٺاهي ويٺا آهن، جتان کين ڌڪي ڪڍڻ ڪن ڪم آهي هن ملڪ جو ته هرڪو ڄاڻي ٿو ته ڪهڙو اُتو حال آهي نه آهي لوڪشاهي نظام ۽ نه روايت. هت ته آرڊيننس سرڪاري اعلانن جي روايت آهي ۽ لکڻ، ڳالهائڻ، ميٽر ڪوٺائڻ، ڇپڻ ۽ پوڻ تي نالا لڳل آهن. ڪن ڪي لبرل ڌر وارن کي ڪو مضبوط نظام آهي. مشڪل ڪشڪو ٿي سندن هڪ پناه وڃي رهيو آهي (unconstitutional) "جوڙجڪ خلاف" (Illegal) آهي تنهنجي يا "قاعدي خلاف" سخت مخالفت ڪن ٿا. جن ملڪن ۾ لوڪشاهي آهي اُتي "جوڙجڪ موافق" جي معنيٰ وسيع ٿي انهي جوڙجڪ جي سايه هيٺ قانون پاس ٿين

ٻيو نه نه کين لوڪ شاهي جماعتون آهن. جن وسيلي اصولي طور جهڳٽائي پنهنجو زور ڏيکاري سگهي ٿي. پروفيسر نالي هيئن ٿو لکي:

”بتر جي هڪ ڪل بنيان تي ڪل لاهي بتر کائي سگهجي ٿو، پر هڪ جيئري جاڳندي جيتي جي ڪل هڪ نهن پتي پوءِ ٻيو پوءِ ٽيون پتي لاهي ٿي سگهجي. نهن ڇوڻ سان التو هو پنهنجي ڪل لاهڻ ايندو.....“

”دنيا ۾ ڪو به ملڪ جتي هوند هلنديءَ وارا بالا ٻولا آهن نه اهو خاطري سان چواندس نه انگلستان لاهي. اهو خيال نه مزدور ڌو جو ڪيس الن لاهي بڻائي ٻاهري پيش ڪري سگهجي ٿو جو هو اکيون پوري سمجهن نه ڙي! هي نه خود اسانجو ۽ اسانجي فائدي جو ئي ڪيس آهي، سوا ٺهڻو ناشدني آهي جيئري ڪنهن ٽوپاڪ، چالاڪ وڪيل کان ملڪيت ڦري وٺڻ، جنهن جا دستاويز سڀ سندس قبضي ۾ آهن. اهي شاهوڪار شاهيءَ اندر آهي ماڻهو آهن جي منهن مٺا، ٽوپاڪ، زبردست، ساهي ۽ جي لاچار نه رهڻي ڪندي نه گسندا. خبر اٿن نه روئيءَ جي ڪهڙي پاسي مڪڻ مڪل آهي ۽ اهو مڪڻ يا عمر گڻڻ نه ڏيندا. هن شترنج جي بازيءَ ۾ جڏهن ڪڏهن کين شڪست ڇو خوف ٿئي ٿو، تڏهن هو حڪومت جي سياسي يا اقتصادي جال هلن ٿا. هائوس آف لارڊس، بادشاهه، اخبارون، فوج ۾ ناراضجو، مالي ڪرٽريون، بين التومي متببتون، ۽ جڏهن ۱۹۳۱ ۾ اخبارن پائونڊ تي حملا ڪيا تڏهن، جلاوطنين وانگر پنهنجا ٿاڻا بچائڻ لاءِ ملڪ ڇوڳو ڪيائون. سي سڀ مهراڻي پاني تي خوب ڪيڏيندا.“

خود مختياريءَ جهڙا پرجوش لفظ سندن لاءِ ناهن ۽
 انهن جي پٽڪي کان به چرڪن ٿا. باقي وڪيلن جون
 بوليون ۽ وڪيلن جا نمونا کين نهايت پسند آهن، پوءِ
 ڪري عام لوڪ اهي ٻڌي ڪن پٺيان ڪن. تواريخ
 پڙهي ڏسي ته شخص ۽ گروهن جا اڪيچار مثال ملندا،
 جن ايمان ۽ آزاديءَ پٺيان تن من سڀ گهري ڪٽي
 ڦٽو ڪيو. پر ڪير چونڊو ته ”مرڪزي جوابداريءَ“
 خاطر ڪو به شخص کاڌي جو هڪ ويلو ڇڏيندو يا
 هڪ رات جي نند ڦٽائيندو.

سو سندن مقصد اهو ئي آهي ۽ سو به ڪنهن هلچل ذريعي
 يا اڳرو قدم ڪندي نه حاصل ڪرڻو آهي، پر جيئن
 مسٽر سرينواس شاستريءَ چيو آهي ته ”سياڻپ، آزادي،
 سنجيدگي، باز آڻڻ جي رمز، دليون ريجھائڻ جي ڪلا
 ۽ ڪم ۾ قابليت“ ڏيکارڻ سان. الهی تي پاڙي وينا
 آهن ته چڱي چال ۽ چڱن لڇن ڪري نيٺ حاڪمن
 کي رحم پوندو ۽ اسان کي اختيارون لکي پڙهي ڏيندا،
 يعني ته هي سمجهن ٿا ته هن وقت حاڪم ضد تي چڙهيا
 آهن، ڇو جو اسانجي اڳ اڳرائي تي بخيلي آئي اٿن
 يا ته اسانجي قابليت بابت شڪ شبها اٿن يا ٻئي. موجوده
 حالتن کي پروڙڻ ۽ سلطنت شاهيءَ جو راز لهڻ جو نيٺ
 هي لطيف طريقو ڳولي لڌو اٿن. پروفيسر آر. ايڇ. ٿاني
 هڪ نهايت نيڪ ۽ دلچسپ ٽڪر انهي وهڻ بابت
 لکيو آهي ته حاڪمن جي رضامنديءَ سان، قدر به قدر
 طاقت حاصل ڪري سگهجي ٿي يا نه. البت هو جيڪي
 لکي ٿو سو برطانيه مزدور پارٽيءَ سان لاڳو هو، پر سو سڀ
 اکر به اکر هندوستان سان وڌيڪ لاڳو آهي. انگلنڊ ۾

جا خطرا، بنا سڀ نقصان ڇڏي، ظاهر آهن. ٻيندي نه
سنڪي سوراج اسانکي سن الڙمي تعلقان کان چئي
علحدگي ڏي ڪاهي وڃي ٿو.

مگر اسانجا لبرل دوست ساري دنيا ۾ حاص ڪري
پنهنجو وطن ۽ انگرينز جي دلگن ۽ ڪن مان
ڏسڻ جا ڪوڏيا آهن. بنا سمجهڻ ۽ ڇڏڻ جي نه
ڪالگريس ڇائي جوڳ ۽ چوڻي جوڳ هنن به انگرينز
وارو سر ڪڍي آلايو آهي نه آزادي هڪ ٿوري وٽ
آهي ۽ ٻينڪي راج روح لاءِ راحت بخش آهي. دراصل
هنن شخصن لاءِ سن الڙمي معنيٰ اکيون منهن لڌن
جي واليت هال ۾ جوڙي رکڻ، جو جو ڪين ٿيلا سن
ملڪن جي ڪهڙي غرض، ڪهڙي غرض؟ ٻيا ملڪ ڇڏ
هنن لاءِ آهن ئي ڪونه. پنهنجي وطن ۾ هي انسان
ڪنهن نه عملي قدم يا هلچل يا ٿيڻ سياست جي پسڪ
پر خلاف آهن. پر مڙو وري هي نه ٻين ملڪن ۾ اهي
طريقتا ورتا وڃن نه ڪين پوءِ ڪو اعتراض ڪونهي.
پري کان ويهي تهاڻو ڏسڻ جو ڏاڍو شوق اٿن ۽ من
۾ مڙي ٻڪٽيون ۽ آڀينا هنن اڳيان سر جهڪائين ٿا.
اڪرن ۾ شل نه ڪو اڙي، پر اسان اڳيان اهوئي
هڪ سوال آهي ته اسانکي هڪ نئون راج ڪي يا فقط
نوان حاڪم. سوال جو جواب لبرل لوڪ ڇڏو ڏين ٿا
ڪن نوان حاڪم گهرجن ۽ سو ڪج به نه پر سو نه هڪ
ڏورانهون آدرش سمجهن ٿا جو منزل به منزل حاصل
ٿيندو ويندو. وڪي وڪي ”ٻينڪي سوراج“ لفظ
ٻڌو آهي، پر سندس سچي من مراد ۽ صوبالو ڪلام
”مرڪزي جوابداري“ آهي. طائف، آزادي، سوراج،

تعلقائن کي به وسيع ڪرڻ چاهين ٿا. البت هڪ ساميوادي جي نظر ۾ قوميت هڪ ئي معنيل چيز آهي، پر ڪانگريس جا ڪئين چست سياستدان جي ساميوادي لاهن، سي پڪا انٽر راشٽري آهن. اڄ جي اسين آزاديءَ جي گهر ڪريون ٿا ته انهيءَ لاءِ نه نه پاڻکي گوشه نشين ڪريون. اسين ته قومي آزاديءَ جو حصو، ٻين ملڪن وانگر، خوشي سان قربان ڪرڻ چاهيون ٿا، ته من ڪو سچو پڪو بين القوميت نظام ٺهي سگهي. ڪهڙو به سلطنت شاهي نظام ڪهڙي به شاندار نالي سان کڻي سڏجي، انهيءَ نظام جو دشمن آهي ۽ سندس ذريعي ملڪن ۾ سهڪار ۽ دنيا ۾ صلاح قائم ٿي نٿا سگهن.

تازو جيڪي ٿيو آهي تنهن مان ڏسجي ٿو ته دنيا ۾ ڪيئن نه جنس جنس جون سلطنت شاهيون پاڻکي هڪ ٻئي کان الڳ ڪري خود مختياري ۽ آرٽڪل سواڊينٽا پٺيان وڃي رهيون آهن. بين القوميت جي ترقيءَ بدران گاڏو اٿو هلي رهيو آهي. تنهن جا سبب به پٽرني پٽ پيا آهن ۽ جن مان معلوم ٿو ٿئي ته موجوده اقتصادي سرشتو ڪمزور ٿيندو ٿو وڃي. انهيءَ نيتيءَ جو نتيجو اهو به ظاهر ٿيو آهي ته هڪ پاسي سواڊين ملڪن اندر سهڪار خوب وڌندو وڃي ٿو ۽ ٻئي پاسي باقي دنيا کان وڇوڙو وڌندو وڃي ٿو. مثلاً اوڻاوا جي ٺاهه ۽ ٻين فيصلن بعد هندستان جا دنيا جي ٻين ملڪن سان لڳ لاڳاپا گهٽ ٿيندا ويا آهن. اسين ته هاڻ اڳي کان به سرس انگريز جي ڏنڊن ڪارخانن جي پٺاري پيا آهيون. انهيءَ نيتيءَ

۽ ڪهڙو به مارشل لا يا ڪهڙا به منا بول ٻنهي کي هڪ يا موافق نٿا ڪري سگهن. جڏهن برطانيه سلطنت شاهي ملڪ مان لاڏاڻو ڪندي تڏهن ئي هند-انگلنڊ جي دوستي لاءِ تيار يون ٿينديون.

اسان کي وعظ ڪيو وڃي ٿو ته هن زماني ۾، جڏهن ملڪن جو هڪ ٻئي کي ڏارو مدار وڌلندڙ آهي، آزاديءَ جو مقصد هڪ سرورڙي وقت آهي ۽ آزادي گهري جن ڪهڙيال جا ڪاٺا پٽي هٿيون ٿا. انگلنڊ جا لبرل وادي، شانتي وادي (Pasifists) ۽ وينڊي سامبرادي اسان کي قوم پرستيءَ جي تنگ دائري ۾ اٽڪي پوڻ لاءِ منا مڙيا مارين ٿا ۽ وات وينڊي هڪ سهڻي سندس صلاح به کڻي ڏين ٿا ته جي ترهائين قوميت جو سچو مڙو وٺو آهي ته ”برٽش راشٽر منڊل“ British Commonwealth جا ميمبر ٿي ڏسو. عجب اهو ئي ٿو لڳئون ته انگلنڊ جون سڀ واٽون وراڪا-لبرل-واڊ، شانتي ديور، سامبر-واڊ وغيره - سڀ اسان کي آخر انگلنڊ جي سلطنت قائم ڪرڻ ڏي ٿيون ٿيون وڃن. ٿوانسڪي لکي ٿو ته، ”سلطنت سالر وڪڻ جي خواهش آهي ويس ڪندي آهي جن قومييت ڪا چيز ناهي.“ ساڳي طرح ڪئنڊر قوم جي لت نه ڇڏڻ جي خواهش آهي ويس ڪندي آهي جن صلح سالت جهڙي بي ڪا چيز ناهي. تنهنڪري مڪڊونالڊ گانڊيءَ کي ڏسي پاڻ کي ڀارءِ هڪ ڀيرو بين القومي شخص سمجهندو آهي. خير ناهي ته آزاد هندستان ڪهڙو ٿيندو يا ڇا ڪندو. پر ايتري خاطري اٿم ته جي ماڻهو هن وقت قومي آزاديءَ جا هٿ ٿا، سي اسانجي بيمن القومي

انگلند جي اسڪول ۽ ڪاليج ۾ حاصل ڪير. سياسي سوال ڇڏي باقي ڳالهين ۾ منهنجو من انگلند ۽ انگريزن ڏي مائل آهي ۽ جي آءُ برطانيه حڪومت جو هندستان ۾ ڪٿر مخالف ٿي پيو. آهيان ته لاچار ٿيو آهيان.

اسين انهيءَ حڪومت ۽ سندس جبر جي برخلاف آهيون، نه انگريز قوم جي. انگريزن ۽ ٻين قومن سان لڳ ڀڳ ڀاڳاڻا رڪڻ اسين چاهيو ٿا. اسان کي هن ملڪ ۾ تازي هوا گهرجي، تازا ۽ زبردست خيال گهرجن، صحت بخش سهڪار گهرجي. اسين قيامن کان سينوار جي ويا آهيون، پر جي انگريز اسان وٽ خولخور چيتا بچي ايندا ته چيتا اسانجي دوستيءَ جي آس نه رکن. هن شهنشاهي چيتي جو اسين سخت مقابلو نه ڪنداسين ته پوءِ ڇا ڪنداسين؟ اڄ اسان کي هن ملڪ ۾ انهيءَ خولي چيتي جي حملن کي منهن ڏيڻو آهي. بلڪ جهنگل جي جهنگلي چيتي کي پالي سندس شوخي گهٽائڻ سولو آهي، پر جڏهن شاهوڪار شاهي ۽ شهنشاهي هٿ ٿي هڪ بدقسمت ملڪ مٿان جهٽ هڻن ٿا تڏهن کين نرم ۽ ٿڌو ڪرڻ ڪئن آهي.

ڪو چوي ته آءُ يا اسان جو ملڪ ڪوبه ٺاهه مور نه ڪندو، سو هڪ ڪري فضول آهي، جو جيوت جو چڪر زوريءَ ٺاهه ڪرائي ٿو، ڪنهن ملڪ يا سندس ماڻهن لاءِ ائين چوڻ چريائي آهي. پر جڏهن ڪنهن موجوده سرشتي يا خاص حالتن سان ٺاهه نٿو ڪيو وڃي، تڏهن منجهس هڪ سچ آهي ۽ نڪابه انساني طاقت ٺاهه ڪرڻ لاءِ موڙي ٿي بنگهيس. هندوستان جي آزادي ۽ برطانيه سلطنت شاهي هڪ ٻئي جو ضد رد آهن.

هندوستان ۽ انسان ذات جي خدمت ڪرڻ جي هام
هٿون ٿا نه اسانکي وقت جي جذبن ۽ جوشن جو
شڪار نه ٿين ڪي ۽ جي ڪٿي اسانجو سيار اسانکي
ايڏانهن ڪاهي وڃي، نه رڳو پنڊرهين سالن ۾ ڄا
سخت تربيت ٿا ڏئي آهي سا اسانکي منع
ڪندي. هي سڀ آءٌ هڪ برطاني حمل اندازن وٺو
لکان، جتي مهينن کان انتظار ۾ غلطان رهيو آهيان ۽
هن اڪيلي بندش ڪري چڪي سڀو اٿم سو اڳ نه
سڀو اٿم. ڪيترين وارداتن ڪري اندر چلو پيو اٿم،
پر تنهن هوندي به هڪ ويهي دل من اندر سوچيان
آو، نه ڏسان ٿو نه مون ۾ انگلند يا انگريزن لاءِ ڪا
حشامه ناهي. مولڪي برطانيه سلطنت شاهي بلڪل ناپسند
آهي ۽ پنهنجو آزار هندوستان مٿان لاهڻ چاهيان ٿو.
مولڪي شاهوڪار شاهي ناپسند آهي ۽ جنهن نهولي
انگلند جا حاڪم ملڪ کي پڙهين ٿا سو دل و جان سان
ناپسند اٿم. پر تنهن لاءِ آءٌ انگريز لوڪن يا انگلند
کي جوابدار نٿو ڳوڻيان. پر جي ڪٿي پهريان نه ڄا
ٿو، ڇو جو ساري ملڪ جي لندا ڪرڻ يا سندس
آدم ٿي ڪاوڙ ڪرڻ ذرا وهلو وڃي آهي. هو به
اسان وانگر حالتن جا شڪار بڻجن ٿا.

آءٌ ٻاڻ نه پنهنجي دماغي سامگري ڪري انگلند
جو ايتري قدر قرضدار آهيان، جو ڪڏهن نه پاڻکي
ڪاٺس بنه ڌاريو نه سمجهندس. ڪڇ به ڪندس نه
من جي الهی غالب کان ٻاهر وڃي نه سگهندس ۽ من
ملڪن کي يا زندگي جي مسئلن کي انهن ٿڌن سان
ٿور بندس، ۽ طريقن سان تباهيندس هي ٿورن طريقا

سياست ۽ اقتصادت آهي سا قبول ڪن ٿا، پر گهڻي قدر سلطنت شاهي ۽ جا اخلاقي اصول، جي انگريزي حڪمراني قائم ڪرڻ لاءِ ٺاهيل آهن، سي به قبول ڪن ٿا.

هن رخ کان ڪانگريس جو رخ ٻنهي احوالو آهي، ڇو جو ڪانگريس هڪ نئون راڄ ۽ نه فقط نوان حاڪم چاهي ٿي. شايد رواجي ڪانگريسي ائين چئو ڪين چئي سگهندو ته اهو راڄ ڪهڙي قسم جو ٿيندو ۽ شايد تنهن بابت منجهن متعبد پيدا ٿين. پر ڪانگريس اندر (ڪن ٿورڙن نرمن ڪانسواءِ) سڀ متفق راءِ آهن ته هاڻوڪيون حالتون ۽ طريقا هارڻ وارا ناهن ۽ بنيادي تبديليون ضروري آهن. بينڪي سوراڄ ۽ پورن آزاديءَ پر به ايتروئي فرق آهي. بينڪي سوراڄ پراڻو سرشتو قائم رکڻ چاهيندو ۽ ظاهر يا لڪل طور ماڻه کي انگريزي اقتصادت سان ٻڌل ڪوڙيل رکڻ گهري ٿو. پورن آزادي ته حالتن گهرجن موافق نئون سرشتو بڻائڻ جي آزادي بخشي ٿي.

هيءَ ڳالهه ڪا انگلند يا انگريزن سان اڻ ٿوري اڻ ٻڌل عداوت جي ناهي، يا چاهه ٿئي ته سائن ٽيگا ٿورڙا جي ناهي. انگلند ۽ هندوستان وچ ۾ جيڪي تازو ٿي چڪو آهي تهه ڪري ٻنهي وچ ۾ ترشي ۽ دشمني ٿئي ته سڀاويڪ چئبي. مهاڪوي ٽاگور ڪين چيو آهي ته ”بل جو لشو ڪنڊي ڀڄي چنڊور ڪٽي ٿو.“ اسانجي دلين وٽ جي ڪنڊي ڪڏهانڪر ڀڄي چڪي آهي ۽ اسانجي سينن مٿان چنڊورن جو استعمال اسانکي انگريزن جو هٿي مشڪل ڪندو. پر جي اسين

سوال آهي ته حڪومت جو گوري مان پورو رنگ
ڪيئن ڪجي يا هڪ حڪومت بدوان بي حڪومت
ڪيئن ٻڌا ڪجي. ٻهه نئين قسم جو راج داخل ڪرڻ
سندن خواب ڄاڻ ناهي.

سندن سوراخ ۾ سڀ ساڳيو ٿيڻ وارو، فقط شاڪمن
جو رنگ ڌرا ڄمون رنگ هوندو. زمان مسئل جو
غور هو زمان حال وانگري ڪري سگهن ٿا. فقط
ٽنهن ٻاڻ يا ٻيا سندن ئي جهڙا مڪيه ماڻهو هوندا ۽
انگريز عملدارن جون ڀڳڻيون ولاريوندا ۽ اهي ئي
لوڪريون، سرڪاري ڪاٿا، ڪائونسلون، واپار، ڏنڊا
سڀئي مٿان سول سروس جا شاڪم، محلن ۾ اهي ئي
راجاڻن ڪنور، جي وقتن تي فېنسي ويس يا هڪ
رنگ ڪري جواهر موتي جڙي، رعيت کي ڏهڻي
سان درس ڏيندا ۽ ساڳيا زميندار خاص حق واسطن
سان، جي من الحال هارين تي وٺل وهائيندا رهندا ۽
ساڳيا شاهوڪار ۽ ڪراڙ، ٺاڻن جا خاوند زميندار هاريءَ
جو وقت چوسيندا وٺندا ۽ ساڳيا وڪيل ۽ سندن
ميٿون ۽ ساڳيو ستل خداوند بهشت ۾ سگهي.

اصل ۾ هنن جو خيال ويچار ڇالو سوشي جي جٿو
لي بدل آهي ۽ جي تبديلون منجهس ڄاهين ٿا سي
ڇڻي ڪٿي نه شخصي رنگ چون آهن، اهي تبديلون به هو
نگريزن جي رضامنديءَ سان رفت رفت ڪرڻ ڄاهين ٿا.
سندن سياست ۽ اقتصاد جو هڪ ئي پند ۾ وسو آهي،
برطانيه سلطنت سدا قائم ۽ سلامت رهندي. اها سلطنت
ڳچ وقت تائين پائدار سمجهي هو منجهس ٺهڪي ٺهڪي
رهندي جي ڪن ٿا. پوءِ نه وڏو سلطنت جي لهر ۾ جا

خندنگار، نائي، سڀس، وغيره ۽ هر هڪ جو درجو
 مقرر هوندو آهي، تيئن هنن هڪ ملڪ جي ماڻهن سان
 به ڪيو. پر جيئن ولايت جي جاگيرن ۾ نفرن ۽ مالڪن
 وچ ۾ درجن جو وڏو ويڇو رهندو آهي، تيئن هڪ
 حاڪم ۽ رعيت وچ ۾ شاهي پنڪتي ۽ سياسي ٻهاڙ اڏيل
 هو. انگريز حاڪم اهو ٻهاڙ اڏي اسان کي ليڇو نوايو
 تنهن ۾ ڪو عجب ناهي. عجب نه هي آهي جو اسان يا
 اسان مان ڪيترن، هي جاگيرداري سرشتو ۽ درجن جو فرق
 هڪ قدر تي ۽ ضروري سرشتو کڻي سمجهيو. اسانجي ذهني
 به ڇڏڻ خاصن جاگيرداري نفرن جهڙي ئي پيشي. پوءِ
 وقتي اسان تي خاص عنايت به ٿي ٿي. ۽ جاگيردار
 پاڻ ۽ اسان کي محل جي ديوانخاني ۾ وهاري ڇانه جو
 ڪوپ پياري ٿو. تان جو اسانجي من مراد اهائي رهي
 آهي ته معتبر ٿي نئون ۾ اضافو پائي مٿي راڻيون. هندستان
 ۾ انگريزن جي هن جهڙي بي ڪا سوڀ، جنگ ۾ يا
 لپتيءَ ۾ نه ٿي آهي. جيئن سياڻا چئي چڪا آهن ته
 غلام غلامن وانگر هلڻ چلڻ لڳو.

زمانو ڇڪر کائي ويو آهي ۽ هندوستان يا انگلستان
 ۾ اهو جاگيرداري سرشتو ڪوبه خوش ٿي نٿو قبولي.
 پر اسان وٽ اڃا آهي ماڻهو آهن جي نفرن جي جهڳڻ
 ۾ رهڻ چاهين ٿا ۽ نفريءَ جي پڳ، اڇڪن ۽ سونهري
 ڪمر بند تي ناز ڪن ٿا. پيا وري لبرل وانگر، اهو
 سارو جاگيري مانڊاٽو هو ٻيو سميڪار ڪري، جاگيردار
 جي محل ماڙين جي واھه واھه ڪري، فقط ايترو چاهين
 ٿا ته رفته رفته اڳيان مالڪ هڪ هڪ ڪري ڪڍي
 اسين پاڻ سندن جهڳڻيون ولاري بنداسين. سندن لاءِ اهو ئي

تعداد بر هبتيان طشا کائن وڌيڪ هوا. سوله رڳو هن
ڪري جو قومي لڙائي ۾ سوبه جا هبائون ٿي، پر
ٽين لڙب ۾ اندر جي راحت به چاهبائون ٿي. سمجهائون
نه ائين ڪندي وري شان سان سان رهنداسون ۽
ڪو بهل مان هوندو دست ڪنداسون. بهرحال ته قوم اڀر سڀي ۽
جي لهر سمجهن لهر ٿي ۽ جهتو ٿيڪ اهڙا مڙج سڀي
جي جي ۽ ۾ هئي، پر هنن ۾ لڙائي هئي. ٽين ۾ ٿي
جهولو نرم گرم هو وري ظاهر ٿي پيو ٿي. آهستي
آهستي وڇولي درجي جو هنيون طشو ڪاگريس
ٿي غالب پوڻ لڳو ۽ پوءِ نه ڪسان نه اچي رسا.

جهڻ جهڻ ڪاگريس ڪاشب ٿاڻن ۽ ڪسان
هي عيوضي ٿيندي ويئي ٿين ٿين لهرل ڌر وارن
کان پري ٿيندي ويئي ۽ ڪاگريس يا سندس مددگار
کي سمجهڻ لهرل لاءِ ڏکيو ٿيندو ويو. ڀلا سڪن آسودن
جو ديوانخانو جهوپڙن ۽ چوڙن جو حال ڇا ڄاڻي؟ پر
انهن ويڇن هوندي به بهي ڌرين جا ويچار قومي ۽
سڪن آسودن وارا هوا. وري فطرت جو، نه ذات
جو هو. اڙڙ ٿاڻين ڪاگريس ۾ اهڙا ماڻهو هوا جي لهرل
ڌر اندر به پاڻ کي هوند ڌاريو ڪن سمجهن ها.
ڪن پڙهين کان وٺي انگريزن هن ملڪ کي هڪ
وڏي اباڻي جاگير کڻي سمجهيو آهي. پاڻ ٿيا جاگيردار
۽ ڪو به مٿل اندر سڀ سڪ آرام سندن ڪاٺو موجود
هوا. باقي ملڪ جا ماڻهو ٿڙن وانگر وڃي ٿڙن جي
جهڳڻن ۽ پنڳڻن جا والي ٿيا. جهڻن ولايت ۽ وڏين
زميندارين ۽ جاگيرن تي ٿيندو آهي يعني ٿڙن جا
درجا ٿيندا آهن. خالص مان به خالص دار، نور جي،

۵- — بينگي سوراچ ۽ پورن آزادي

پوين سترهن سالن ۾ جن کانگريس جي نيتي ناهي
لپي آهي تن مان گهڻا وچولي درجي جا آهن. لبرل ڪي
کانگريسي، ٻئي ساڳئي درجي مان نڪتا آهن ۽
ساڳئي وايو منڊل ۾ پليا پوشيا آهن. سندن سماجڪ
جيون لڳ-لاڳاپا، دوستيون وغيره ساڳيون رهيون آهن
۽ شروع ۾ سندن خيالن آدرشن ۾ به ڪو گهڻو فرق
ڪين هو. پر سپاون ۽ جذبن جا فرق هئا جن کين جدا
ڪيو. پوءِ ٻئي الٽي طرف نهارڻ لڳا. هڪ گروهه
حڪومت ڏي، شاهوڪارن ۽ وچولي درجي جي
مڙهين طبقي ڏي ۽ ٻئي گروهه وچولي درجي جي
هينئين طبقي ڏي. پر سندن خيالات ۽ ويچار ڌارا اڃا
ساڳيائي رهيا، مقصدن ۾ به ڦير ڪونه پيو، پر پوئين
گروهه کي هاڻي بي روزگار پڙهيلن ۽ نهڊن ڏندن وارن
۽ عام جي انبوهن جي گهل ٿين. تڏهن سندن سڙمڙاج
ڦريو. ادب ۽ فضيلت جا بيمه ڇڏي هاڻي گهوڙون
ڪري آرون ڪيائون ٿي. پر اڃا منجهن ڪا عملي
طاقت نه آئي هئي، سو سخت ڪلامي ڪري نپن تي
نار وڌائون ٿي. سو حال ڏسي پهريون گروهه ڇرڪيو
۽ کائڻ پيڇي گوشه نشين ٿيو. پر پوءِ به وچولي درجي
جسو مڙهيون طبقو کانگريس ۾ زور رهيو، جيتوڻيڪ

اسانجا لهرل دوست چون ٿا ته وچولو مارڪ سوڙهو
 سڃوڙو اڀر سون وولو مارڪ آهي ۽ اهو وٺي اسين
 هڪ حد تائين هٿاڻي ڪري سگهون ۽ پوءِ حد تائين سرڪار کان
 پالڪي رکي ولون ٿا. هي پالڪي ڇوڻ پهي ڌرين مٿان
 ٻيڻ پٽائي، سندن ٿڌن ٿڌي، پالڪي شاباس ڏيندا
 وٺن ته اسين بي لاش آهيون، پهي وڃي انصاف
 واريون ٿاڙاڙون کڻي ٿا وهن ۽ انصاف جي تصوير والڪو
 شايد پهرينون اکيون نه چڪي هڏي ڏيون ڪن ٿا.
 ڇان هڪ مهيني من جي ٽونگ هڏي جا ساڻا
 ٻولي اوتري کڻي ٿي وڃي ۽ ڪرسمس جي مشهور
 سڌا ياد ٿي ٿاڙن: ”اسڪرائيس ۽ ڊفرنسي.....
 اي! اڏا اولڏا رهيو، جي ڇڏي آي چرڪو، نو سات
 رهيو رهيو.“

اسڪرائيس - يهودي ڌرم شاستر ڪار جي ڌرم
 جي آچار وچار بابت ماڻهن کي چٽا ڪندا هئا ۽ ڌرمي
 عيوضن جي هڪ اور جا پراڻن دسمن راجن تي پڪي
 چونڪ هئي - پاڪندي، ڌرم ۽ ڪٽو.

ٿو. جي هن وٽست * جو داس حيات هجي ته شايد نوم
جو نالو ڳڻهي پوءِ ڊوهه ڪري. سو قوم پرستي هاڻي
ڪافي ناهي ڪي پيو ڪڇ اعليٰ، وسيع ۽ بلند انسان
کي گهرجي.

نڪي کي ٿڌائي سنجيدگي ڪافي آهي. سنڃم
هڪ خاصو ڳڻ آهي ۽ سنڃم مان منشن جي سميتا جي
پر ڪه پوي ٿي، پر سنڃم بنيان ڪڇ ته هجي جنهنجو
سنڃم ڪڇي ۽ جا روڪجي. انسان جي تقدير ۾ ائين
لکيل آهي ته قدرت جي عناصرن تي ضابطو رکندو
يعني ته بجليءَ تي سوار ٿيندو، باهه جي پيئڻ مان ۽ آبشارن
جي اچڻ مان ڪم وٺندو. پر سندس لاءِ سڀ کان
اوکو ڪم آهي پاڻ کي ۽ پنهنجي اڙڪندڙ ترشنائن
جي آگهه کي سنڃم ۾ آڻڻ. جيسين انهن تي سوار نه
ٿيندو تيسين انسان جي سڄي ورڻي جو حقدار نه ٿيندو.
پر جن ٽنگن ۾ ست ناهي ۽ جي بازون معذور آهن،
تنهنجي روڪڻ ۾ معذرت ٿي ڪهڙي؟

هت جيڪي، راءِ ڪئمپيبل ٽڪڻ آفريڪا جي ڪن
نول ڪٿا لکندڙن بابت چيو آهي، تنهن مان چار
ٽڪون ٽڙ ٻڙ بنا رهي ٿو سگهان:

”ٿا تنهنجي سخت پابندي ٻڌائن

انهيءَ ۾ مان به آهيان راضي پازي.

لغام ۽ روڪ جو ورتاءُ ٻڙ خوب

مگر اي دوست ڪٿا تيز تازي؟“

* جو داس - عيسائي جي مکيه پارهين ششين مان
هڪ، جنهن ناٿو وٺي، کيس دغا ڏيئي، يهودين
کان پڪڙايو.

خواب سڃا ڪرندا ۽ انسان ڪنهن عظيم الشان مقصد
 کي وڃي رسندو آهي ۽ آيت ڪري اسين هن وات
 ۽ تلاش جا دڪ. سور سهي وڃون ٿا ۽ زندگي جي
 هاڪائي ساڪائي کان چڙهي ٻار پتون ٿا. پر ڪيترن
 اها وات وٺي تلاش نه ڪئي آهي ۽ اڄپن وات ڇڏيندي
 ڪا نهن وات اختيار نه ڪئي اٿن. اهڙا نه اولجا خواب
 اچن ٿا ۽ نه جيرا ڪم ڪن ٿا. نه ڪنهن انسان جي
 تواريح ۾ اٿلن پتلن ۽ فرانس يا روس ۾ اٿلن جي
 پوري سمجهه پوي ٿي. انسان ذات جون عجيبي
 شراپ خواهشون ۽ بچي جڏهن پڙ ڪو ٿيڻي شوهي
 سان ڏاڍو پيدا ڪن ٿيون، تڏهن اهي شخص ٿڪن
 ڪن ٿا. هنن ليکي انسان ذات جو عهد خالو اڃا
 سالر آهي.

ڪنهن شخص پاڻ ۾ حائظ لاء ڪاوڙ ۾ اچي چوندا
 آهن ته ”قوم پرستيءَ جو رڳو ڪالگريسن ڪنهن
 لپڪو ڪندو آهي“ ساڳي ڳالهه وڏو وڏي ٿيڻي ٻيا چوندا
 آهن جو بڙي ارمان ٿيندو آهي. اميد اٿر نه ڪنهن
 به ڪالگريسيءَ هن جذبي لاء ڪا خاص دعويٰ ڪان
 هئي آهي. ڇاڪاڻ ته قوم پرستيءَ جو ڪالگريس
 ڪو نيڪو ڪول ڪيو آهي، بلڪه جو جاهي ٽپهڪي
 اها سوغات طور ڏيڻ لاء تيار آهن. اڪيري ٿڪو
 آهي ته قوم سان محبت جي آهي عام هئندا آهن جي
 محبت جا سلامي ۽ پاڻ کي مٿان مال ڪرڻ چاهين ٿا.
 هتي عومي محبت جا نه ڪنهن نه وٺا آهن، ها
 — نتيجي ميان، سواوت ۽ دودي موافق ڌاري

اٿن. ڇڻ ڪنهن ناسولت جنس جو باقي اٿس آهڻ.
 اڪثري ماڻهن کي نه وشر منڊل جي اسرارن تي
 اڳي وانگر تيرس لڳي ٿو ۽ نه عاڻوڪيون حالتون
 سمجهڻ لاءِ تيز نظر عطا ٿي اٿن. ”پر وٽس ڪي سمند
 مان نڪرندو“ ڪير ٿو ڏسي يا ”ٻڌڙي ۽ ٿرڻن کي
 گلن سان ويڙهيل ناد وڇائيندو“ ڪير ٿو ٻڌي؟
 ڪي جزوي ليندا جي چوندا.

آه ڌري ۾ نظر ڪر ڪائنات
 جهنگ جو گل هڪ پوش آسمانهه بات
 من اندر بي انتهائي کي تون جهل
 ۽ ابد کي سمجهه هڪ ساعت ڪ ڀل.

اسانجي بدقسمتي آهي جو اسان مان ڪيترا نه
 قدرت جا اسرار سهي ڪن ٿا، نه سندن ڀڳ ڀڳ ڪنهن
 سٺن ٿا، نه سندن چهر تي گد گد ۽ مست ٿين ٿا.
 سي ڏينهن ٿي ڇڻ اسان کان وسري ويا آهن. پر جي
 اڳي وانگر قدرت جي اها عظمت اسين هاڻ قدرت
 ۾ ٿڌا ڏسون ته اها هاڻ انسان ذات جي فتح ۽ شڪستن
 سندس اولين خوابن ۽ اندرين طوفانن، سندس سورن
 ۽ آفتن، سندس اختلافن ۽ هارن ۾ ڏسڻ چاهيو ٿا ۽
 ۽ خاص ڪري تنهن ايمان ۾ ته ڪنهن ڏينهن اهي

پر وٽس - يونانين جو هڪ سمند ديوتا جو ڪئين
 روپ ڌاريندو آهي. هت قدرت جا رنگ ڀنگ.
 ۽ ٿرڻن - يونانين جو هڪ ننڍو سمند ديوتا.
 انسان جي شڪل سان، مڇيءَ جي ڀڄ سان ۽ ناد
 وڇائي سمند جون اڇرون تڪيون ڀريون ڪندو هو.

نرمائي آهي ۽ اهائي آس پائي وينا آهن ۽ من هنائين
وٺڻ ۽ ادب سان ٻالائڻ ڪري اها اسانجي ڪم
مٿي. لاجار ڪن سڀ سرڪار جي اکين سان ڏسڻو
پوي ٿو. سرڪاري رپورٽن تي ويهي اور نچو ٿيندا،
ڪا ڪن رپورٽ لکڻي ۽ مٿس غور خوض ڪندا،
اُرسڪن مي جو Parliamentary practice ڪتاب ۽ ٻيا
اهڙا ڪتاب شاسن ڪري لکيندا. سندن ايجڊر ولاءِ
کان موٽي وائڻت هال ۾ الگ ريز حاڪمن جي ڪاررواين
بابت ڳجهائي سان شايع ڪندا. وائڻت هال ۾ انهن
لنڊن ۽ ٻين سهڪاري ڌرين لاءِ واهالا (سروڙ پوک)
مل آهي. اڳي حولدا هوا ۾ اميرڪا جي ايڪ مڊن
جا روح مٿي ڪاموءِ پئرس ڏسڻ وينا هوا ۽ ڪر جاڳي
هنن لنڊن جا روح ڪڏهن ڪڏهن. وائڻت هال جي
ارد گرد وڃي ٿا پئڪن.

لنڊن بابت مٿي لکيو اٿم، پر سو سڀ ڪنهن
ڪالگريسيمن سان نه لاڳو آهي. ڪي سهڪاري پارٽيون
نه لنڊن ڌر ڪي نه نرمائي ۾ شه ڏيئي ويون آهن.
رواڃي لنڊن ۽ رواڃي ڪالگريسيءَ وچ ۾ ڳڻو خاصو
فرق آهي، پر پوءِ نه ٻنهي وچ ۾ سنڌو صاف چٽو نه
آهي. ويچار ڌارا جي نظر سان ٺڪي لنڊن ۽ پوري
ڪالگريسيءَ ۾ گهڻو فرق نه ايندو. پر شڪر جو
ٿاڻڌيچيءَ ڪري هر هڪ ڪالگريسيءَ جا پير پٺن تي
پنهجن وچ ۾ ڌريل آهن ۽ ڪنهن نه ڪنهن تحريڪ ۾
منڊول رهيو آهي، جنهنڪري ڪڇن ٿڪن ويچارن
جي ٻيڙن لٽيجن کان بچي ويو آهي. پر لنڊن پنهنجي
وهه ٻيا ٿا لڙهن. نه اڳي سان نه هاڻي سان، ڪو تعلق

هموطني جان ۽ آزاديءَ لاءِ سر جون چوٽون کائي رهيا هئا. تڏهن ڪنهن کي شڪ هو ڇا ته لبرل جنگي مورچي جي ڪهڙي طرف بيٺل هئا؟ تڏهن مورچي جي هن طرف بيهي اسانکي ٻاون ٻائيٽن وانگر ڳيٽون ڏيئي گيان گوشت ڪرڻ لڳا. ته من ڪا لڳ ليون اسان تي اثر ڪري. جنهن نموني گول ميڙ ڪائرنس ۽ ڪاميٽين ۾ سرڪار سان ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺا، تنهن مان سرڪار کي چڱي هٿي ملي. جي تڏهن واهر نه ڪن ها ته ڪو فرق مڙيوئي پوي ها. حيرت وري هيءُ جو هڪ ڪائرنس جنهن جو خود برطانيه لبرل پارٽي بهشڪار ڪيو، پڙهي ڪين رهيا ۽ ڪن انگريزن جي چوڻ کي به ريتي وڃي حاضر ٿيا.

سچ پچ ته اسين سڀ، گهٽ ڪي وڌ، ڌار ڌار مقصدن لاءِ نرم يا گرم ٿيون ٿا. جنهن به مقصد لاءِ سار اٺون تنهن لاءِ اسانجي دل اٿي ٿي ۽ اسين گرم ٿيون ٿا. جي نه ته فيلسوف بچي لطف سان ڏرون ڏيون ٿا يعني ته سچ پچ قدرتي لاپرواهه رهون ٿا. مون کي ڳالھ جهڙا گولگا ماڊريٽ به ڏٺا آهن جي شينهن وانگر چڙي شوخ ٿيو بون، جڏهن ڪڏهن ڪو اشارو ڪري ته فلاڻا زمين ۾ حق واسطا برطرف ڪيا وڃن. اسانجا لبرل يار قدرتي سکين آسودن جا نمايندا آهن. سو سوراڄ لاءِ ايڏي آند مائت نه اٿن ۽ صبر ڪرڻ لاءِ تيار آهن. پر پنڌي انقلاب جي حق ۾ ڪابه رت ٻڌي اُمالڪ پاڻيءَ کان ٻاهر نڪريو وڃن ۽ پوءِ نه رهن ٿا نرم ۽ نه مٺا ٻول ٻولين ٿا. دراصل سندن نرمائي فقط برطانيه حڪومت ڏي رخ جي

کان بٽار ٺاڪ لڏو ڊل جو وٺڻ آهي ته اسانجي لڄو ٻارن
 جي ٺاڪا مٻاڻي اسانجي غلط خيالات ڪري نه، پر ڪنهن
 ٻئي جي خاڪي ٻجهي آڏو اچڻ ڪري ٿي آهي.“
 سچ پاڻ ته اسين سڀ ڪن وٽ جا سڪار ٺهون ٿا.
 ڪڏهن لڳندو آٿر ته حولا ڳانڍائجي به ان کان آڏو
 ناهي، پر اسين ٻين به ڪم کي چڻي وڃون ٿا ۽
 ٻيون جي وٽ به وڃون ٿا ۽ هٿوراڙيون هڻندي
 ڏيکيا ڏروا کائيندي قدرتي هن موه کان آڏا وڃون
 ٿا. پر هي لهر ته جڻ منجهس ڦاٿل آهن. چون ٿا
 سان ڪري نه ٿون، ڪم ڪن نه مان غلط نه ڪن،
 عام ريت وڃن نه مان ٻئي نه ٿون، پوءِ پنهنجي من
 مندر پر پاڻ تي خادو مندي وٺن ٿا. ڏيڍ سال کن
 ٿيو ته مسٽر سرپواس شاستري پنهنجن لهر وٺين کي
 آگاهه ڪيو ته ”ڏسو منان ٻانهون ٻڌي ٻيهي رهو ۽
 لهر جو ٿي وڃي.“ ڇبڪي ڇيائين سو سچ هو، پر
 اهو هو شايد پاڻ نه ڪين پرورڙيائين. ڀلا ڪس نه راتو
 ڏينهن مٿي حڪومت جي ڪارنامن جو فڪر هو ۽
 انهن جوڙجڪي لڄوڙن ڏي اشارو ٿي ڪيائين جن جي
 ڪي سرڪاري ڪاميون سڀ مٽي رهيون هيون،
 پر لهر ڏي راتن جي راتا بدقسمتي هئي جو جڏهن
 سندن هم وطني مدر ملائي اڳتي ڪوڄ ڪري رهيا
 هئا تڏهن هي ڪالون ٻڌي ويٺا رهيا. هي نه اٿل
 پنهنجن کان چرڪيا ڏنا ٿي ۽ حاڪمن کي رٿائڻ
 بدران پنهنجن جو ٽوڪ ڪرڻ سولو لڳن. پوءِ ڪهڙو
 عجب نه هي. پنهنجي ملڪ ۾ پراوا ٿي پيا ۽ جنهن جو
 وٽ لڳهي ڪن ٺاڳهي ۾ ڇڏي هليو؟ جڏهن سندن

مونڱا ۽ چهرِي ۾ ٻڌڻ وانگر ملول ٿين ٿا. هاڻ ته هيءَ
 پراڻي پومي به اٿل پتل هيٺ اچي ويئي آهي ۽
 مادريت پائر وائڙن وانگر ويٺا ٿا نهارين. اڳيون وقت هٿان
 پيو وڃي ۽ ڪنهن به ريهڻ ريهڻ سان لبرل باز نه آئي
 سگهندس. اهو چڻ هڪ طوفان، يا اٿل پتل يا
 پوانڪمپ کي باز آڻڻ ٿيندو. اڳيون حالتون هٿان
 ويون سي ويون، پر هي دوست مجال جي نوان
 خيال ڪري نوان رستا وٺن. ڊاڪٽر وهائيتهيڊ
 يورپ جي روايات ۽ خيالات بابت لکي ٿو ته، ”هن
 ساري روايات ۾ هي وڏو نقص آهي جو سمجهي ٿي
 ته هر هڪ پيڙهي انهن حالتن ۾ رهندي ايندي جن
 حالتن ۾ سندن ابا رهيا هئا ۽ واري ٿي ساڳيون
 حالتون پنهنجي اولاد کي بخشيندي، جيئن اهو به
 سندن وانگر رهي. پر هن وقت اسين آدم ذات جي
 انهيءَ زماني ۾ رهون ٿا جڏهن ائين سمجهڻ سراسر
 غلط آهي.“ ڊاڪٽر وهائيتهيڊ آدم ذات جي تواريخ تي
 غور ڪندي حد پڪائي سان لکيو آهي، جو جو
 ائين سمجهڻ ته حالتون قائم رهنديون نه رڳو هاڻي پر
 سدائين غلط هو. پر جي هن ليڪڪ موجب يورپ جي
 روايات ۽ خيالات ڦري گهري ناهي، ته توهين پاڻ
 ڄاڻو ٿا ته اسين ڪيئن نه پراڻين رسمن خيالن کي جهٽي
 پيا آهيون، پر جڏهن ڦيرو کائڻ جو وقت پهچي اچي
 ٿو تڏهن تواريخ جا دوست انهيءَ روايات خيالات پٺيان
 ڪاٺ ڪهاڙا کڻي پون ٿا. پوءِ اسين بيوس ٿي ويٺا
 نهاريون ۽ ٻين مٿان پنهنجن تجويزن جي ٺاڪامياي
 مڙهيون ٿا. جيئن مسٽر جيولڊهرڊ لکي ٿو، ”سڀ

گرم ڌر وارا چون هي سرد آه

سرد ڌر ڪولن مٿي جو درد آه.

پر سڀ پر وڃين واه وٺڻ ڪهڙو نه ڪٿي تعريف
جو ڳو هجي پر اها ڪا چمڪ ڌمڪ جي خاصيت ناهي.
اها نه هڪ قسم جي ڳوڙائي پيدا ڪري ٿي، جنهن
ڪري هندوستان جا لسول بدقسمتي سان جهڙا منهن
پر ٿهڙا لڪڻ ڳالهائڻ پر گنيسر ۽ ڪل چر جي بنا رس بنا
لوت ماڻهو آهن. پر هر وڏو سڀ اهڙا ناهن ۽ سر
تمج بهادر پنهنجي خالگي جيون پر ڏکو ۽ کٽو ڪمن
جئون، پر چرچا ڪندي اٿلر پاڻ تي چرچا ماڻهندو.
پر ٿلهي لپڪي هي لسول جيتو چنڊ سڪين آسودن جي
حسن آهي ۽ جنهن پر سڪين وانگر ئي پختاور بودا
آهن. پر سال الله آباد جي ”ليڊر“ استاد جا هن
ڌر وارن جي مکيه اخبار آهي، تنهن هڪ اهڙو
سهبادڪي لوت لکيو، جنهن اسانجون اکيون ڪولون.
جي وڏن ۽ غير رواجي شخصن سدائين دلما تي آفتون
آلديون آهن، تنهنڪري اسانڪي رواجي ۽ موحارا
سوحارا ماڻهو وڌيڪ پسند آهن. هن اخبار دل ڪولي
ڪمن نه مڙي سان پنهنجو جهنڊو پوري پني عئل
ٿي ڪٿي جهلايو.

وڃولو رستو وٺڻ، پراڻين رسمن کي جنم ڏيڻ،
اهايا جوکا نه ڪٽڻ ۽ اوجتيون تدبيلون نه ڪرڻ سي
سڀ بنيادي ڪا چنڊ نشان آهن. حوائي ۽ جي منهن تي
سي ٿا پون، پر اسانجي هن پراچين يوميءَ پر وقتي
ڳيرو جوان نه جڻڻ جاني جهر کان ٽڪل، ٻڳل، اکين پر

ٿا. اهو وچولو ون وٺڻ ڪري هو غور ڪري ٿو ڪي ٽڪاڻي
۽ تعميري تجويز ٺاهڻا جي جوابداريءَ کان پاڻ بچائي
ون ٿا. ڪي دل ۾ پائين ٿا ته شادوڪار شاهي يورپ
۾ سورهن آنا ڪامياب نه ٿي سگهي آهي ۽ هاڻي
مسيحيتن هيٺ آهي ۽ پر ساميوان به ڪين بنهه ٺٽو آڙي
ڇو جو موجوده حقن واسطن تي ٽيڙو ڪري ٿو. سندن
ليکي ڪنهن ڏينهن ڪو آسماني لپيرو اچي ٺاڙل ٿيندو،
جنهن موجب ٻئي پاسا رهجي ايندا، پر تيسين نه موجوده
حقن سوار ٿي جو پورو بچاؤ ٿيڻ کپي. جي اهڙو ڪو
بحث ڪئي پڙي نه هيءَ دنيا گول آهي يا سنئين نه
هي يا شايد انهن بندي خيالن کي حد کان ٻاهر سهڻي،
صلاح ڏيندا نه في الحال ڌرتيءَ ڇوڙس يا بيضوي
سهڻي وڃي:

ٻائي ٺٽيڙين ۽ غسيس ڳالهيون تي ڏاڍي جوش ۾
اچي ويندا ۽ واهه جي رڙ واکو ڪئي مچائيندا. ڄاڻي
يا نه ڄاڻي بنيادي سوالن کي ٻيتر کان هٽ نه وجهندا،
سبب جو انهن لاءِ انقلابي علاج ڪين آهن. وچن ڪمر
جي جرئت کپي. جنهنڪري لبرل ذر وارن جي هار
جيت بي مطلب ٿي ٿي. انهن جو اصول سان ڪو
تعلق ڪونهي. در اعل هن ذر جي خاصيت، جي انهن
ڪٽي ليکجي، ته هر شيءِ ۾، چڱي پيڙي ۾ وچولو رستو
ڪٽي وٺجي. دنيا ۾ هيءَ به هڪ فيلسوفي آهي ۽
اهڙن لاءِ سندن پراڻو نالو - ”مادريٽس“ (نرم ذر)
جو نهايت تر هو.

(۱) ”پنهنجو شان آهي شرف آ اعتدال

ناهه ڪڇ پرواهه جي هي آه حال:

”لبرل پارٽي“ جو اهو ناو ماڻهن کي برغللائڻ
 ڇڏيو آهي. لبرل لفظ جي معنيٰ ٻن هنڌ ۽ خاص
 ڪري انگلند ۾ آهي. آزاد اقتصادي پاليسي - آزاد
 واپار وغيره - ۽ شخصي آزادي ۽ ناگرڪ حقن بابت
 عقيدا. انگلند ۾ ”لبرل“ خيالات کي هڪ اقتصادي
 سٺ بڻياد آهي، واپار ۾ آزاديءَ لاءِ ۽ بادشاهه جي
 زوريءَ محصول ۽ هڪ شئيءَ کان آڇو ٺهڻ لاءِ سياسي
 آزاديءَ لاءِ سٺ هڪ چاهه پيدا ڪيو. ٻر هندستان جي
 لبرل ڌر کي ايترو ڪو بنياد ڪونهي. هي آزاد واپار
 جا حامي ناهن ۽ تازو طاقتور ٿي چڪو نه هئڻ کي ناگرڪ
 حقن جي نه ڪا جنتا ڪانهي. هي ديسي رياستون
 هاڻي نادرې نموني خون آهن، جن ۾ لوڪسافي ۽
 شخصي آزاديءَ جو نام بيشان ناهي، اهڙين رياستن جا
 هي حامي هادي آهن، جنهن ڪري به هن ملڪ جا
 لبرل يورپ جي جنس کان نارا آهن. سج سج نه
 هندوستان جا ”لبرل“ ڪنهن نه خيال کان ”لبرل“
 ناهن يا هي آهن نه اڃا اها آهن. ڇا آهن سو چوڻ نه
 ڏکيو ٿيو پوي جو ڪنهن نه ويچار ڌارا جو پڪو بنياد
 نه اٿن. بااثر ٿورڙا، پر سي به هڪ ٻئي کان متبذوڪن
 نه. سندن سگهه مٿي ٿال مٿول ۽ ناڪار ٻڌي آهي.
 هن پاسي هن پاسي ڀلون ڏسن ٿا ۽ سيني ڀلڻ کان پاسو
 ڪرڻ هي ڪن ٿا. سندن ليکي ائين ڪندي ليک وڃي
 سج ڳولي لهندا. سندن ليکي سج جي جڳهه ٻن ڇيڙن
 وچ ۾ ڪا جڳهه آهي. جنهن به ڳالهه کي حد کان ٻاهر
 ڇڙي تي سمجهن ٿا تنهن تي لکت چيني ڪندي
 پاڻ کي مزان وارا لڏي سيني سان چڱا مڙس سمجهن

هو ته جي گاندڀي وري ملاقات لاءِ گهر ڪري نه
 وائسراءِ ۽ هند سرڪار سڏ ڪيئن اونائيندا.
 مون ته بلڪل ائين ڀانيو ته ڪنهن مڙهيءَ ۾ منهن
 ٻاٽو هوم ۽ مڙهيءَ وارن جو قيامن کان ٻاهرين دنيا
 سان ناٿو ٿئي ويو هو. پر ڌرم ته سامهون ڪي دوست
 چست سياستدان وينا هئا جن عام جي خدمت ڳچ
 وقت کان قابليت سان ڪئي هئي. اهي ۽ ٻه چار ٻيا
 سچ پچ نرم ڌر جا ٿنڀا ٿوڻيون هئا. باقي ته ڪڏهن
 ڦڪن خيالن جا هئا جنڪي سياسي حرڪتن ۾ پهرو
 وٺڻ جي لذت وٺي هئي. منجهائن ڪي خاص
 ڪري بمبئي ۽ مدراس ۾ هو بهرو سرڪاري ڪامورا
 پئي لڳا.

ڪو ملڪ ڪهڙا سوال پڇي ٿو، تنهن تي ملڪ جي
 سياسي ترقيءَ جي تڪ تور ٿئي ٿي. بعضي تنهن ملڪ
 جي ناڪامي هن ڪري ٿي ٿي جو صحيح سوال
 پاڻان نه پڇيا اٿس. مثلاً فرقيوار جڳهين جي ورڇ
 تنهن بابت وقت ۽ طاقت ضايع ڪرڻ ۽ پر ٿيڻ يا
 فرقيوار فيصلي بابت سياسي پارٽيون ٺاهڻ ۽ بي سود
 بحث ڪرڻ سڀ اسانجي سياسي ڪاهليءَ
 جا اهڃاڻ آهن. ساڳيءَ طرح جا سوال تنهن ڏينهن
 سرونٽس آف انڊيا سوسائٽيءَ ۾ گاندڀيءَ کان پڇي
 ويا تن مان سوسائٽيءَ ۽ ليبرل پارٽيءَ جي ذهنييت
 اسانڪي پتو پيو. ڇڻ کين سياسي يا اقتصادي اصول
 نه هئا سندن مدنظر ٻنهي محدود هئي ۽ سندن سياسي
 درٻاري ديوان خاني واري هئي يعني ته وڏا عدل
 ڇا ڪندا ڇا نه ڪندا.

۵۱۔ - نور ذر وارن جي ذهنييت .

جڏهن آءُ ٻولي ۾ گانڊيجي ۽ وٽ هوس، انڌن هڪ سالڇهيءَ ساٿس گڏجي سرونٽس آف انڊيا سوسائٽي جي جڳهه تي ويس. ڪلاڪ کن سوسائٽيءَ جي مهمون سياسي سوال پڇيس، جن جا هن جواب ڏنا. سوسائٽي جو مري مستر سوينواس شاستري حاضر نه هو، لڪي ڪي مهمون ۾ قابل پندڻ هونديا ت ڪنڙو اٿي هو. پر ڪي نڙو ميمر حاضر هو. اسان مان جيڪي هئا تن سوال ٻڌي ٿيس ٿي ڪاڏو، ڇو ڇو سوال ٻيھ ڪيس ڳالهين بابت هو. اڪري اهي وائسراءِ سان ملاقات لاءِ گانڊيجيءَ جو عرض ۽ وائسراءِ جو انڪار، تنهن بابت هو. انڌن سندن ملڪ ۾ جنگ آزاديءَ جاري هئي ۽ سوين سنڌائون بي قاعدي ٺهرايل هيون ۽ دنيا ٻين ڳرن سوالن سان پرايل هئي انڌن ڇا هنن لاءِ ملڪ ۾ اهوئي هڪ اهم سوال وڃي رهيو هو؟ ڏندن جي مائٽي ۽ زرعي اڱهن جي لاءِ ملڪ ۾ بيروزگاريءَ جو نئل وهابو هو، بنگال، سرحد ۽ ٻين برائين ۾ الائي ڪهڙا ڪلڻ ٿيا هئا، جتي ڪٿي زبان، قلم ۽ خيال جي آزاديءَ تي لٽ وڪيل هئي، ائين ٻا به ڪيترا قومي بن القومي مسئلا سڃاڻيا هئا. پر سندن سوال ڪن ڪيس واقعن بابت هو. ڪن اهوئي فڪر

جهونين ڌرمي پنڀتي رسمن رواجن سان ڪاوانسان
 کي دست اندازي ڪرڻ نه ڏيندس ۽ چونڊن مهل هو
 سناتين، پراچين ڪال جي پوڄارين، طرفان اميدوار
 اٿي بيٺو. پر ايتريقدر نه ٿيس ۽ رهي ڪهي طاقت
 ڪانگريس ۽ گاندیجيءَ تي هلائون ڪرڻ ۾ خرچ ٿي
 ڪيائين. ڪي رفیق میٽري سيٽري هڪ ”ڪانگريس
 ڊموڪريٽڪ پارٽي“ پراپا ڪيائين، جنهن جو لوڪشاهي
 سان ڪو به واسطو نه هو ۽ ڪانگريس سان ايتروئي هو
 جو هن بزرگ هين جماعت مٿان ڌوڙيو وسايو ٿي.
 وري نوان لاڀارا لفظ لاءِ جنوا جي مزدور ڪانفرنس
 تي مزدورن جو عيوضي ٿي هليو. ٻيو ڪو هوند سڄي
 ته هي شخص الگريزن جي من گهري ”قومي“ حڪومت
 ۾ وزير اعظم ٿيڻ لاءِ پاڻکي تيار ڪري رهيو هو.

هن جهڙا هرديگي ڇمچا ٿورا ٿيندا، پر ڪانگريس
 تي هٿان ڪندڙن ۾ ڪئين هئا جن ڏهين ڏهين
 جون بنيون وڃي آباد ڪيون ۽ جن سڀ هنڌ هٿ -
 ڪس ٿي ڪئي. منجهانن ڪن پاڻکي ساميوادي سڏيو
 ٿي ۽ اهڙن ساميواد جو نالو بد ٿي ڪيو.

پر ڪٿن نه نهايت عجيب ۽ غر معولي واقعا ٻڌجي ٻيا
۽ ٻئي هنڌ به هو بهو اهڙا ٻيا اهڙي اميد رکڻ تي
اجائي آهي. مان سمجهان ٿو ته ڪجهه وقت به
ملڪن جون حالتون سمجهڻ ۽ پرکڻ ۾ مدد ڪري ٿي
۽ ائين ٻڌ ڏيکاري ٿي ته اچي لاء ڪهڙا قدم کڻجن.
پر حقيقتون ۽ حالتون نظر انداز ڪري انهيءَ مع
الذن والڪر عمل ڪرڻ چڻ سائنس آهڙو راوردي ۽
بي انساني ڪرڻ آهي.

زندگي هڪ نهايت پيچيدي چيز آهي ۽ منجهس رد
قد ۽ اختلاف ڏسي انسان نراس ٿو ٻوي. ماڻهن ۾
متحد ٿيڻ يا هڪ ئي جماعت جا ميمبر جي ساڻهن
سوالن کي ساڳي نظر سان ڏسڻ پر ٻيا ٻيا اڻو مان ڪڍڻ
سا ڪا عجب جي ڳالهه ناهي. پر جو شخص اعليٰ اصولن
۽ پڙ ڪيدار ٿو ڪيدار لفظن جي ٿو، پر پنهنجي ٻلائي
ٻڌڻ چاهي ٿو سو شڪ جو هڪ ٿئي ٿو. جو شخص
حڪومت سان انجام انرار ڪري پاڻ کي جبل کان
ٻڌائي ٿو يا بي طرح شڪي ڪم ڪري ٿو ۽ ٻو به
ٻين جي عيب جوئي لاءِ سندور ٻڌي ٿو، سو شخص
پنهنجي ئي پر تي ڪهاڙو هڻي ٿو.

بمبئي هڪ شاهي هو جنس جو شهر آهي ۽ جنهن
طرح طرح جا ماڻهو رهن ٿا. سندس هڪ نامڪشي
نگرواسي ۽ پنهنجن سياسي، اقتصادي، سماجڪ ۽ مذهبي
ويچارن مان ملائي هڪ جڙن جڙن جو عجيب مزو
ناهي تيار ڪيو هو. هڪ مزدور ليدو جي حقيقت
۾ ساميوادي هو، سياست ۾ پاڻ کي لوڪشاهي سڏيائين
ٿي، هندو سيا جو نه دادلو هو ۽ انجام ٿي ڏنائين ته

هل چل هلائڻ بنا ٻي ڪا واھ کليل نہ هئي. هل چل بند ڪرڻ ڪري اسانکي ڪابه راحت نہ ملي ها، ڇو جو سرڪار جو حملو جاري هو ۽ ڪوبه زور دار ڪم ضرور جيان ڏي اماڻي ها. اسانجي قومي هل چل انهيءَ حد کي رسي هئي جتي سرڪار کيس نہ ڏي ها، تہ سرڪار تي سوار ٿي وڃي ها، يعني انهيءَ منزل تي رسي هئي جتي ڪنهن بہ وقت بي قاعدي ٺهرائي وڃي ۽ هڪ هل چل جي حيثيت ۾، نافرماني بند ڪرڻ بعد بہ، پنتي هئي ٿئي سگهي. عمل ۾ نافرماني هاڻ ڪو وڏو ولوڙو ٿئي وڌو، پر اخلاقي طور آڻ نہ مڃڻ هڪ عمدي ڇيڙ هو. ٻيو تہ هل چل هلندي نوان خيال ٿهلائڻ وڌيڪ سؤلا هوا. هل چل کانسواءِ ٻيو رستو هو سرڪار سان هيٺاهين وٺڻ جو ۽ ڪاٺو ٽپلڻ ۾ وڃي قانوني پاڻي ولوڙڻ جو.

مطلب تہ حالتون ڏکيون هيون ۽ ڪوبه فيصلو ڪرڻ سولو نہ هو. پنهنجن ساٿين جي دلين ۾ جو ولوڙو هو سو سمجهي سگهيس، ڇو جو ساڳيا ولوڙا مون اندر هوا. پر هٿ، جيئن ملڪ ۾ ٻين هٿن ڏنل نہ ڪن شخصن ٿر ڪيدار ٿر ڪيدار سامهون آڻي ڏنل جي آڙ وٺي آس ۾ وهڻ چاهيو ٿي. جن پاڻ ڪڪ ڀڄي بہ نہ ڪيو هو، سي ساڳيا انهن کي تنگ دل سڏين جن جنگ ۾ مهل سر جون سٿون ڏنيون هيون، ڇڙ ڌياريندڙ هو. اهي گهر ويندڙ آسودا سامهون آڻي ٿيهاڻ چٽيون جلهيون گاندیجيءَ تي ڪن ٿا. ڇي هو انقلاب مارڻ وارن جو سرتاج آهي. اهي قابل شخص پيشڪ لاجواب دليل ڏوڙائين ٿا. پر آخر ۾ هڪ

خوشي ٿيندي آهي ته ڳوٺاڻا ماڻهو سهج سياڙ ۽ سح
 پنج ڪهڙا نه ڪلا جا ڪوڏيا آهن. وڃولي درجي
 وٽ اولهه آهي، ڇڻ پڻ بيهاد بنا ۽ اڳئين ڪلا جو
 منجهن ڪو به انگ نه رهيو آهي. جرمي ۽ آسٽريا
 ۾ سسٽن ۽ سادين ڇهه مل مورتن تي ٻاهر ٻيا ويندا ۽
 راوي ورما جو قدر ڪري ڇڏيو ڪندا. هار هونهر
 سندن دادو ساز آهي. (دل ۾ اهالي آس اٿم ته
 سوراڄ سرڪار جو هڪ اوائلي اعلان هن ساز جو بهسڪار
 ٿيندو.) اڄو ڇهه ڪي لکنوءَ ۽ سن هنڌ وڏن تعلقيدارن
 جي گهرن ۾ ٿي ٿو سوڙ ڪلا جي ٽنگ ٿوڙ ڪري سڀ
 ايوڳو الوڻو ڪيو اُوڇڏي. وٽن اسٽا ڳيل ۽ ٽنگ
 اُڏاسر لاءِ جادو ڏاڍو، سو ناڻا اچي ڏيک ڪن ٿا، جي
 شخص وٽن وڃن ٿا تنڪي به سندن شوق جو ڏانهو
 لاچار وٺو پوي ٿو.

تازو ڪلائن ۾ نئون ساه پيو آهي، جو جوڻ
 پر ٿي ٿاگر ڪتب مڃين ٿو ڪيو آهي. ٺهندڙ اٿر
 سڄي ملڪ ۾ پڌرو آهي. پر جنهن ملڪ اندر ماڻهو
 ٽپي ٽپي تي ڊبل گهٽل آهن ۽ پڻ جي واپو منڊل ۾
 رهن ٿا تنهن ملڪ ۾ ڪهڙي ڪلا زور وٺي سگهي ٿي؟
 امبئي ۾ ڪيترن دوستن ۽ سائن سان مجلس، جن
 مان ڪي تازو جبلن مان چٽا هوا هٿ سامهون جو
 زور هر ۽ ڪالگريس جي مٿاهن ماڻهن ۾، جيڪي
 ڪجهه تازو ٿيو هو تنهن تي سخت ناراضو هو. سياست
 ۾ ڌرمي خيالاب اٿڻ ڪري ڏاڍي لڪت چيني هلي.
 انهيءَ لڪت چينيءَ ۾ آڻ پڻ گهڻوئي شريڪ هوس،
 پر ايترو سچو ڄم ٿي ته موجوده حالتن ۾ اسان کي

آيو هو، ۽ جهڙي تهڙي به جاري رکڻ کپي. باقي منهنجي مرضي هئي ته آءُ ماڻهن جا خيال ساميواڊي متن ۽ دلپا جي حالتن ڏي چڪيان.

موندي ٿورا ڏينهن بمبئي ۾ لٿس. خوش قسمتيءَ سان اُديه شڪر اُٿي هو ۽ سندس ناچ ڏام. ٽائڪي سنگيت، سنيما، ريڊيو، چوڏس ڦهلاو سي سڀ ڪن سالن کان مون کان پري پئجي ويا هئا، ڇو جو اڪثري جيلن ۾ هوس. آزاد رهندي وري ٻين ڪم ڪارين ۾ ڦاٿل هوس. هيستائين آءُ فقط هڪ دفع هڪ ”ٽاڪي“ سنيما تي ويو آهيان ۽ سنيمائن جا مشهور اڪٽر مون لاءِ نالا ئي آهن. ٽائڪن لاءِ خاص چاهه اٿم ۽ ولانيت ۾ اُن ٽائڪن جو پڙهي حسد ٿيندو اٿم. اُنر هندستان ۾، جيل کان ٻاهر هوندي به، عمدن ٽائڪن ڏسڻ جو وجهه نٿو ملي، جو ڀر ۾ نٿا ٿين. پائپان ٿو ته بنگالي، گجراتي ۽ موهٽي ٽائڪن خوب ترقي ڪئي آهي ۽ سا ڳالهه هندوستان ۾ ٽائڪن جي نه هئي يا آهي، جي نهايت بي ڍنگا ۽ بي رسا ٿين ٿا. ٻڌو اٿم ته هندوستان جا سنيما به هر ڀيرو ڪلا پريا ناهن. يا راڳن سان ڀريل يا خوشي خيوت جا ٿين ٿا. ۽ سندن مضمون جهوني تواريخ يا ڏند ڪٿائن مان ورتا وڃن ٿا.

شايد اهي شهرين جا شوق پورا ڪن ٿا. پر هن پاسي اهي بي ڍنگا ۽ اڻ وڻندڙ رنگ ۽ ٻئي پاسي لوڪ-سنگيت ۽ راس-ليلا ۽ ڳوناٽي ٽائڪن جي رهيل ڪهيل سندرتا ڏسي، پيت ڪندي عجب کائجي ٿو. بنگال، گجرات ۽ دکن ۾ ڏسي نهايت

وڃي . پر ساڳئي وقت ڪالگريس ڪم ڪندڙن سان
گڏجي ۽ ڀڳن صلاح مصلحت ڏيندو رهي .

ٻيون رسوا اشارو ڏنائين ته اهو هو ته ڪم وقت
ڪالگريس مان پنهنجي هٿي وڃي ۽ ”لڏي ٿي“
وارن جي هٿن ۾ واڳون کڻي ڏئي .

پهرين دستو جي اڀواس ڪري موت کي سڏڻو
هو ۽ انهي جي سڃاڻ ڪرڻ اسان لاءِ ناشدلي هو .
ٻيون دستو پسنديءَ جهڙو ڪم هو ، جڏهن ڪالگريس
هڪ ئي قاعدن جماعت بهرايل هئي . اهو ونڊ سان
يا ته نامر مائي ۽ ٻي ڪا هل چل امانت ڪري
نهن بدران ڪا رواجي قانوني تحريڪ هلائي پوي
ها يا ته اها ڪالگريس جا اڳيئي ئي قاعدن ۽
اڪيلي هئي ، تنهنڪي هان ڳانڍجي ڪان به ڌار ڪري
سرڪار جي پٺاري ڇڏجي ها ته ٻلي زبون ڪري .
نهن کانسواءِ ها جماعت نه گڏجي نه صلاح ڪري سگهي
ٿي تنهن ئي قاعدن جماعت خون واڳون هن وقت
ڪهڙو گروهه هت ۾ کڻڻ لاءِ سڀونڊو ٿهندڪري
اسين نٿا ٻڌي رهي ٿي اچي پنهاسين . سو اسان مان
گهڻن کي ناپسند هو ۽ اسان سمجهيو ٿي ته اهو وڻڊ
سان رهيل ڪهل هل چل کي هڪ شخص چوڻ لڳندي .
جڏهن مهٺار پاڻ جنگ جي ميدان مان هٽي ويندو
تڏهن ڪهڙا ٻيا سرويچ باهه ۾ ٿي پوندا ؟ پر ڳنڍ
چوڙڻ جو ٻيو ڪو لهو نٿو سڃاڻو ، سو ڳانڍجي
اهڙو هڪ بيان ڪريو .

ڳانڍجيءَ ۽ مون پنهنجي چئن ۽ ٻن ٻن ڪري ،
مصلو ڪيو ته هل چل بند ڪرڻ جو اڃا وقت نه

وئي هلي، پر سو رستو به سڌو سنواڻو وٺي هلندو.
 ساڻس ملي ڪم ڪرڻ ۾ مڙو هو، پر جي لاچار ٿيو ته
 ڌار رستا وٺڻا پوندا.

تڏهن سمجهيم ته في الحال اهو سوال اڻيو ٿي ٿئي.
 اسين قومي جنگ جي ميدان ۾ هواسين. اهنسڪ
 نافرمانِي اصول موجب اڃا اسانجو پروگرام هو،
 جيتوڻيڪ هاڻ فقط شخصي طور روا هئي. اڪم ڪي
 اڳي وانگر ڪاهڻو هو، پوءِ ڀلي اسين عام ۾ ساميواڊي
 خيالات ٽهلائيندا رهون ۽ خاص ڪري سياست ۾ تيز
 ڪم ڪندڙن ۾. جڏهن وري ڪانگريس نئين سر
 پالسيءَ جو اعلان ڪندي تڏهن ڪو قدم ڪڍڻ
 لاءِ تيار رهنداسين. هن وقت ڪانگريس هڪ ئي
 قاعدي جماعت هئي ۽ حڪومت کيس ٽسائڻ مٿاڻ
 ۾ لڳل هئي. پهرين انهي حملي جواب ڏيڻو.

هڪ مکيه سوال جو گاندیجيءَ سامهون هو سو شخصي
 هو. هاڻ پاڻ ڪري سو ڇا ڪري؟ ڇڻ ست منجهي
 پيو هو. جي وري جيل ٿو وڃي ته وري هريجن ڪم
 لاءِ سهوليتن جو سوال ٿو اٿي ۽ شايد سرڪار نه مڙي
 ۽ اڀواس ڪرڻو پوي. يعني نه وري ساڳي ڳالهه
 ڪري؟ پر اها ڀليءَ - ڪوئي جي راند کيس قبول
 نه هئي ۽ چيائين ته جي وري اڀواس ڪندس ته جيل
 مان ڇٽندي به بند نه ڪندس. يعني نه مرن تائين
 وار بندس.

ٻيو رستو هي هوس ته جيسين چالو سزا جو مدو
 پورو ٿئي (اڃا ساڍا ڏهه مهينا ڪاٽا هيس) تيسين
 جيل وڃڻ جا سعي نه ڪري ۽ هريجن شيوا کي لڳي.

هو. بااثر خوب ڳالهيون ڪيون. پڌرو هو نه ڇڏيون، سياست ۽ اقتصاديات بابت سندس ۽ منهنجي اڪثر نظر بر وڌو ٿيو هو. پر جنهن اداري سان منهنجي اڪثر نظر کي وزن ڏيڻ لاءِ پڄنديءَ سارو مون ڏي رهيا هئا جي ڪوشش ڪيائين ٿي سو ڏسي آءٌ شڪر گذار آيس اسانجي لڪڙهه، جا پوءِ پڌري ڪئي ويئي، تنهن کي وڏا سوال ڪنل هئا جي من اندر وسير ٿي. انهن سوالن طرف وسيع ۽ مهتم لڏيان ۽ اشارو ڪيل هو، پر خيالات چورخ لاڙو پڌرو هو. ڳالهيءَ جو بيان نه قائم حق رد ٿيڻ گهرجن ٿي خوش نيس، جهڙوڪ انهن ٻن چيائين ته سو ٿيو زوريءَ نه پر نين کي باز آڻڻ سان اچڻ کي. منهنجي خيال موجب سندس باز آڻڻ جا ڪي طريقا ڌري گهٽ اشراڪ ۽ لحاظ سان زور آڻڻ جا ئي طريقا آهن، تنهنڪري هروڀرو ڪو وڏو فرق نظر ڪين آيو. جنهن اڳ ته ٽين هينر به ڀالهر ٿي ته هو ڪتابي قباسي اصولن کان وٺي ويندو هجي، پر حقيقتن جو منطقي هن کي قدم به قدم لاچار بنيادي پگتي سڌارن ڏي ٿاڻي ويندو. هو شخص هڪ قدردان جي عجب جوڙ آهي. جيئن مئٽر وٽس ايلون چيو آهي ته وچين صدين جي ڪمٽاڪ ستن مل آهي ۽ ائين طرف وري هڪ مها ڪرم برکي آهي، جنهن جو شفاڪار هٿ هميشه ملڪ جي ڪالن جي بطن تي رکيل آهي. ڪنهن نه لازڪ مهل حور ٽڪيو آهي ته هو ڪهڙي پاسي ورتو، پر جنهن پاسي ورتو سو پاسو مڙيوئي ڪڍ فرق ڏيکاريندو. اسانجي خيال موجب ڪو غلط رستو

هي ڏينهن ٿيا هئا. پنهنجن ڪيترن پراڻنڪ سائين
 مان به ملڻ جهڙا پاهير ٿي، ٿر سائين گڏجي نه رڳو
 بلڪه جن موجوده حالتن تي به دنيا جي ٿرلڏڙ حالتن
 ۽ من الڌر جي اولن خيال وٺي رهيا هئا تن سيني
 تي بهت مباحثا ڪجن. گڏهن سمجهڻ ٿي ته دنيا
 هڪ سياسي ۽ اقتصادي اوڙاه ڏي آيل رهي رهي
 آهي ۽ پنهنجا قومن به وڌيڪ ٺاهڻ وقت اڃا ڳالهه اسين
 نه وساريون.

ڏهرو ڳالههين به ڏيان لڳو هيستائين ته ڇڏا اڳيون
 ڪٿي پورين هير ۽ پٽاڇي ۽ جي ديوانت کانپوءِ سندس
 ڪاغذ پٽ به ڪين ڏنا هير. گهر جا سڄڻ گهڻا گهٽ
 ڪيا هواسين، پر اڃا به وقت کان ٻاهر هئا. جيسين
 ائين گهر به رهيا هواسين تيسين وڌيڪ ڪتر آڻڻ
 اوکي هئي. وڌيڪ رڪڻ ٿي پئي ۽ پيو ته ضبط ۽ جو
 به هر وقت ٻڌ رهيو ٿي. هيڏانهن مالي سوڙهي ته
 هوڏانهن تپال به مالي مدد لاءِ شوب خط پٽ ايندا
 رهيا. سي خط ڪات ڪوت صاحب جو روڪي؟
 عار طور ماڻهن به خيال هو ۽ سو به خاص ڪري ڏکڻ
 هندوستان ۾، ته آءُ هڪ وڏو ڀاڳيو ماڻهو هوس.

منهنجي پٽ کان جلد ئي پوءِ منهنجي ننڍي پٽ
 ڪرشنا مڱجي ويئي ۽ ڇير ته جيل وڃان تنهن کان
 اڳهه ڪيئن به ڪري شادي ڪرايائين. ڪرشنا پاڻ
 سال سزا پوئي. مولڪان ڪي مهينا اڳهه آزاد ٿي هئي.
 مڱجي ۽ جي صحيف ڪڇ سڌري ته آءُ ٻولي ۽
 ڦاٽڻي جي وقت ويس. ساڻس ملي خوش آيس ۽ ڏٺو
 ته چيتو ليڪه ضعيءَ هو پر ته به پاڻ تڪڙو ڪٿي رهڻ

لکان نه ذرا ٿڙي ۽ سان ۽ سنڀالي ڪم ڪو، پر
ڪنهنڪي لکان؟ ڪاٺ ڪوٽ وارو ڪو طاهر عملدار
ڪو نه هو. شايد ڪو مڙهي پوليس - عملدار هو، جو
اڪي ڪم ڪندو هو. رفيع احمد کي هڪ ڪٻڙ سڄي
آئي. ڪاٺ ڪوٽ واري ڏي خط لکي، لثافي لي
پنهجو سر نامو کڻي لکيائين. اڪ خط ليڪ شخص کي
وڃي رسبو ۽ پوءِ اثبت خط پٽ جو ليڪال سڌارو.

موت جي جيل وڃڻ تي دل نه هير، ڪافي يوڳي
چڙهيو هوس، پر سڄيهر ئي هتي نه رهندو هالن
هيڪ ڪيئن ڪند ڪيائي سگهندس، سواءِ هن شرط
تي نه سياسي مبدان مان ٻيهر ڪڍي وڃان. اهڙو
ڪو من پر خيال نه هوم، سو سمجهيس ته آج نه ميان
سرڪار سان اڪر کائونسي ٻولندو. ڪنهن به وقت
شايد ڪو حڪم مون تي عمل ٿئي، ته هي ڪو ۽
هيئن نه ڪج. منهنجو جيءُ ڪج نه زوريءَ ڪم ڪرڻ
کان بياغو مچائيندو آهي. ڪوشش هلي رهي هئي ته
ملڪ هي ماڻهن کي دنائي هيسائي ڇڏجي. آءٌ بدوس
هوس ۽ ڪج نه وڏي بهماني تي ڪرڻ کان لاجار
هوس. پر حير نه ٻيو نه آءٌ پاڻا ڊيڄڻ ۽ هيسجي
کان اڪار ڪندس.

جبل مونڻ کان اڳ ڪي ڪم پورا ڪرڻا هير.
ماناهي ۽ هي بيماري منهنجي پهرئين خدمت لهي.
آهستي آهستي هوءَ ڇاڪ ٿي، پر سوچڻ جڙن ۽ وانگر.
سڄو سال بستري داخل رهي. پوءِ گالڙيچي ۽ سان
ملڻ جي اڪير هير ۽ هو ٻولي پر پوئين ابواس جي
اثر کان چڙهي رهيو هو. ساڻس گڏي ٻن سالن کان

ڪڏهن اڳ ۾ ليکڪ لکي ٿو ته ” دنيا جي ڪنهن به قوم اڌڙو آندڙائ، خوفناڪ، ۽ وحشي ظلم تواريخ ۾ نه ڪيو هوندو.“ سال ۱۸۵۷ ۽ ۱۸۵۸ ۾ پاڻي بعد جيڪي ٿيو سو هندستان اڃا نه وساريو آهي. مطلب ته جڏهن ڪڏهن اسانجا مطالب خطري ۾ اچن ٿا تڏهن اسان کان اشرافيت ۽ توڙي سب وسريو وڃي. پوءِ ڪوڙ کي ”پرچار“ ۽ ظلم کي ”سائينس و جهل داناو“ يا ”امن امان“ جو بچاءُ سڏيو وڃي ٿو.

لنڊن ۾ ڪو ماڻهو يا قوم جو ڏوهه ڪونهي. ٿورو ڪي گهڻو هر ڪو ساڳين حالتن ۾ ساڳي طرح هليو. هندستان ۾ جيئن بين غلام ملڪن ۾، حڪومت کي ماڻهو، ڪڏهن گيت ڪڏهن وڌ لڪار بند رهن ٿا. تنهن دائمي لڪار ڪري حاڪمن ۾ فوجي خاصيتون ۽ خرابيون پيدا ٿيو وڃن. ٻين سالن ۾ انهن خاصيتن ۽ خرابين جي اسان خوب چڪا چوڪي ڪئي آهي، سبب جو اسان نه شدمد سان لڪاريو اٿس. پر قدرتي هميشه اسان کي انهيءَ فوجي ذهنييت کي منهن ڏيڻو پوي ٿو. سلطنتن جي جو راڻو ڪڏهن لڪيو آهي، هو پنهنجي ڌرين کي پيڙو ڪري ٿو. هندوستان جي ڏلت طاغر آهي، پيءُ ڌر جي ڏلت ڪڇ گهٽ آهي، جا نازڪ وقتن تي طاغر ٿي پوي ٿي. پر ٽين ڌر به آهي جنهن اندر ٻنهي قسمن جون ڏلتون موجود آهن.

جیل ۾ وڌن عملدارن جون ٿر ٿرون، اسمبلي ۽ ڪائونسلن ۾ سندن جواب ۽ سرڪاري بيان پڙهڻ لاءِ جهجهوي فرصت ملي اٿر. ٻين ٽن سالن ۾ مون

ڪارنامن لاءِ چڻ ڪين سڻائو سبب هلي ويو. اوند بر
 پر جي ڏاڍي چوچ سان اسانڪي چوڻ لڳا ته ڏڪر
 جو اسان سان ڪر پيو آئون. جي نازين جي وڙ وڙو
 ها ته پاڻيهي سڄيون ڪريو ها. ائين تيار آهي ته ائين
 ڪارنامن بر نازين نوان نمونا ڪڍيا هئا ۽ وڏيون
 ترقيون ڪيون هيون ۽ ڪين ڪوءِ ڏيڻ سواو نه هون.
 شايد سندن هيٺ اسانجا وڌيڪ برا حال ائين ها.
 پر سو خاطر يءِ سان ٿڌهن چڻي سگهان جڏهن پوين
 پنجن سالن بر انگريزن جيڪي ڪيو ڪريو آهي
 تنهنجي پوري جان پور. انگريزيءِ بر بھاکو آهي ته
 جيڪي ساڄي هٿ سان ڏائين سو ڏائي کي نه ٻڌاءِ.
 انگريز حڪومت سو بھاکو تنهنجي ظلمن سان لڳايو
 آهي ۽ ڪابه نبي رڍا بچا ڪرڻ کان مٿا اڪار ڪيو
 آهي. جيتوڻيڪ سرڪاري بچا سرڪار ڏي نبي مائل
 رهي ٿي. مان پاڻيان اوند رواجي انگريز کي ”و.م.ايليس“
 لاءِ نثر آهي ۽ ٿو سمجهان ته انگريز مائيو ”و.م.ايليس“
 جو لشنا نازين وانگر ذوق سان وڙ وڙ ڏيئي چڻي جاتن.
 جي ويڻي ايندا به آهن ته اندر بر ذرا لڄ ماري پندي
 اٿن. پر اسين جرمن يا انگريز يا هندوستان کي
 هيون. مان پاڻيان اوند اسانجي ٿيندڙ هڪ ٻاهر يون
 هلمو آهي ۽ جڏهن انسان بر مٿيون پڙي اوند ٿڌهن
 ٻاهر يون ڏيڪ ويس چڻيو پويس ۽ اندران جو لنگو ٿي
 نروار ٿئي اوند سو بوند ڏسڻ وٿان ناهي. ائين پيا پيا
 اڙائي اسان ذات کي اجاڻ ۽ ويڻي بڻايو ۽ تنهنجو
 بچڙو تنهنجو ڪڇي صلح بعد جومئيءِ جي آئينءِ
 موندڪه بحري ناڪابنديءِ بر ملاو ٿيو. تنهن باب

جهلي ڏيئي ڇڏيون هيون ۽ رڪي رڪي گرفتاريون ٿيون
 ٿي، پر هن سائب انڊر وڏي معنيٰ هئي. شوخ ٻڪرو
 بوساٽ بعد ٿڪ ڪري اها لگري سائب آئي هئي ۽
 انهيءَ سائب کي پنهنجي جتي ٻولي هئي، جا ٻولي
 عالم سرڪاريون ٿيون سمجهن. هندوستان ۾ ٽنهن
 زماني هڪ لمح ٻوليس راج هو ۽ سڀني سرڪاري
 کائن جي ٻوليسي ذهيب هئي، ظاهر ڪي طور ٻي قسم
 جي ٿان ٽون زوريءَ لهوڙي ويئي ۽ سڄي ملڪ ۾
 حاسوسن ۽ لڪل چاڙهن جي جنسي جار پکڙيل هئي.
 ملڪ جي همت هارجي ويئي ۽ حارو طرف ڏٻ ۽
 هراس ڇاڙيل هوا. ڪار سياسي حرڪت، خاص ڪري
 بهادرين ۾ اُمالڪ لنگهوسار ڪئي ٿي ويئي ۽ سڀ
 پوانڪ سرڪاريون ڪانگريس جو مونسبالتين، لوڪل
 اورڊن مان ٿڌو ڪٽائڻ لاءِ سدورو ٻڌي ٻنهيون.
 سرڪار لکي جو شخص هڪ وار ستيا ٿرهي ٿي جبل
 ياترا ڪري نڪتو هو سو شخص ڪنهن نه مهولسبل
 اسڪول ۾ پاڙهڻ يا مونسبالتيءَ ۾ ڪو به ڪم ڪرڻ
 لاءِ نالائق هو. ٽنهن لاءِ مونسبالتين مٿان سرڪار جي
 باهه ٻاري ڏني ۽ گرائنون بند ڪرڻ جا خوب ڊڙڪا
 ڏنا. هنن ارهزوراوري جو حقو منال ڪلڪتي
 ڪارپوريشن ۾ نمايان ٿيو. آخر ڪار پالپان ٿو نه بنگال
 سرڪار هڪ قانون پاس ڪيو، جنهن ڪري سياسي
 سزائن کاڌن کي ڪارپوريشن ۾ نوڪري ڏيڻ کان
 منع ڪئي ويئي.

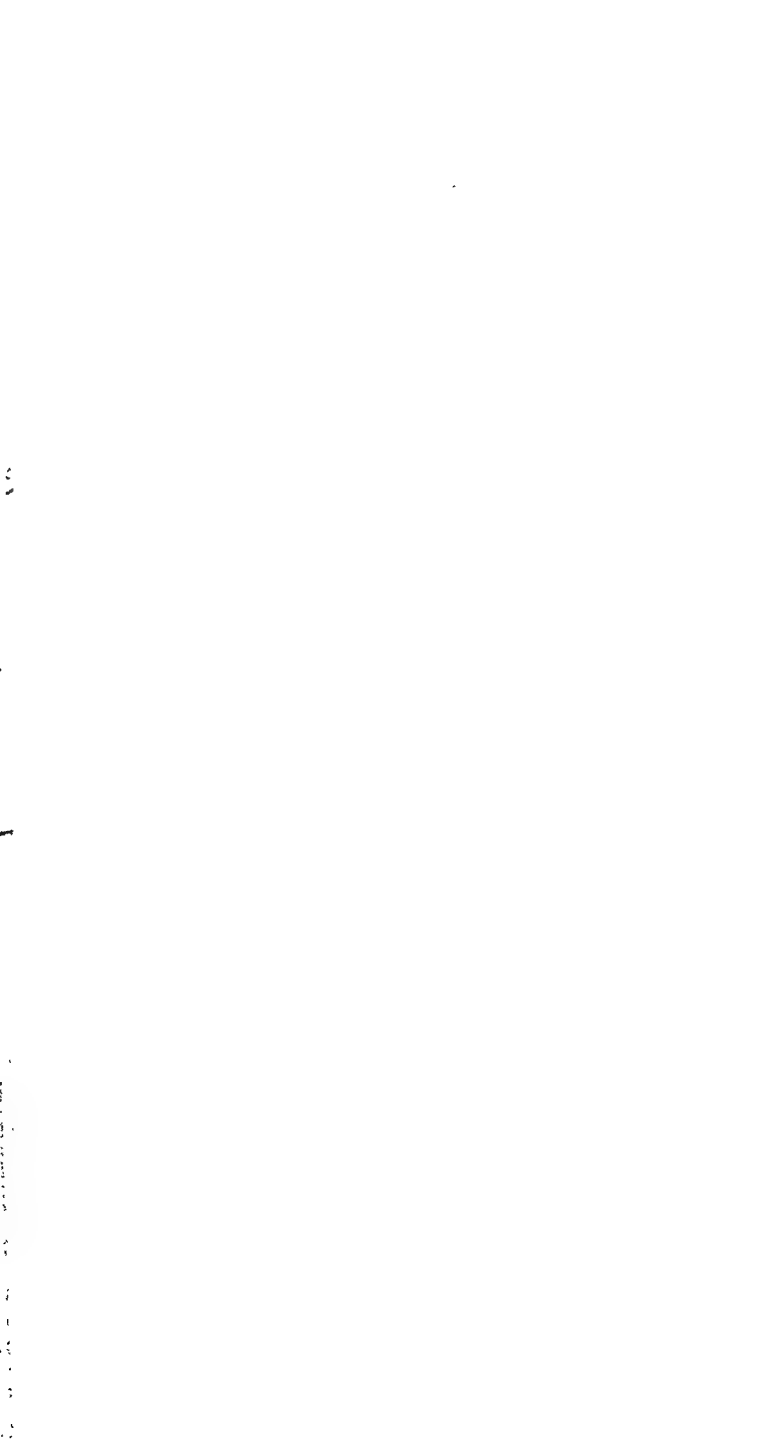
جرمني ۾ لازمين جي زيادتين جو انگريزي عملدارن
 ۽ اخبارن تي هڪ عجيب اثر ٿيو. پنهنجن سڀني

مهاڻا گانڊي

مهاڻا گانڊي هواهر لعل جو راجنپتي ڪرو

بو اسس چا کري مگهون؟ اسان نه زانئون وانگر
وئس لبارنو.

عئتنی بعد سندس حالت مواب ئی وئی. اسپتال
پر کئالی وئس، بو ایجا قیادی شو؛ شویچن کمری
مهورلتن لاسه سرکار تی مژی. جینا بو سکتل
ایبی وانگو دورو نه وئس؛ حلد دورکدور وئو.
نویس ولی نوب کتاه تئو، سینی سان موکلاائیس
لوحکائیس؛ می لندوزون سنیزاون شیرن سان
ئس می نوس؛ بئو پر ورهائی ڈالائیس. بو سرکار
می اوممی نه عئتی نه سندس موص می دپا سندس
سر لی بوی؛ سالیچن جو چڈی ڈالائیس. اس چو
اخی بمو. شک بو ڈیچن،؛ دپو پچی وچی ها.
سندس مال اچالو جو لواب کئتی قدر سی. ائس.
الدورو کئو جو تالذیچی؛ می صلاح آن میچی کري
عندستان ڈی پگو شو.

اخری پر ۳۰ آگست جو مولکی بدلی کري ڈی
سال بعد لینی میل م آندازون. اوڈی میل کمر ایتھر
نه مانا می اوچتر بیمار بورک کري اسپتال ڈی روالی
لی عئتی. تاریح ۳۰ آگست مانا می؛ می حالت سخت
لگا کري مولکی لوسن ڈیچن می خاص معانی
نه ئی حکم چڈی وئو.

جو سخت مٿي سور جي چٽ خبر ڪانه اٿم ۽ نند ڦٽڻ ڪڏهن هلاڪ نه ڪيو اٿم. اڄ ڪالهه جي انهن عام بيمارين ۽ خراب نظر کان به ڇٽي ويو آهيان، جيتوڻيڪ اکين کان، جيل جي خراب روشنيءَ ۾، خوب لڪڻ پڙهڻ جو ڪم ورتو اٿم. گذريل سال هڪ اکين جي ماهر منهنجي عمدي نظر ڏسي عجب ڏيکاريو. اٺ سال اڳ اڳڪٿي ڪئي هوائين ته سال ٻن اندر عينڪ پائيندين. ڏاڍي ڀل ڪيائين. آءٌ ته اڃا ڪوپن بنا پيو گهمان. سي سڀ ڳالهيون ٻڌي ماڻهو شايد مونکي سالم صحت ۽ هوش لاءِ سرٽيفڪيٽ ڏين. پر ايترو چوڻ کان رهي نٿو سگهان ته جي شخص ڇا به ٿئي پر دائمي سالم ۽ باهوش رهن ٿا تن کان به خوب ڀڄو کائيندو آهيان.

آءٌ اڃا چٽڻ ۾ اڪيون پايو وينو هوس ته ٻاهر شخصي نا فرمائي شروع ٿي. پهرين پاڻ قدم کڻڻ لاءِ سرڪار کي پورو اطلاع ڏيئي، آگسٽ ۱، گجرات ڪائيدارن ۾ ستيا گره جو پرچار ڪرڻ لاءِ گانڌيجي ٻاهر نڪتو. هڪدم گرفتار ڪيو ويو ۽ سال جي سزا ڏيئي موٽي پروڊا جيل ڏي اماڻيو ويو. آءٌ کيس جيل اندر ڏسي خوش ٿيس. پر اتي ئي هڪ نئون مونجهارو شروع ٿيو. گانڌيجيءَ هن پيري به اڳي وانگر هر ڀڄڻ ڪم هلائڻ لاءِ جيل اندر سهوليتون گهريون، جي سرڪار نه ڏنيون. اوچتو خبر آئي ته هن سوال تي وري اڀواس واريائين. هيڏڙي هلڪي سوال تي هيڏو ڳرو قدم! آءٌ ته سندس فيصلو سمجهي ٿي ٿئي سگهيس، پوءِ ڪٿي سرڪار سان دليل بازيءَ ۾ بنهه صحيح هجي.

پوءِ مون اڳيان ڪڙو ٿي بيٺو، جنهن البت ڏيکاريم.
 مان ٿو پالين ته موت جو مولڪي ڪو خاص ٻڙ آهي.
 پر آهستي آهستي ٻڙ ٿو ٻوڙ ۽ تن من ۾ ڪيڻ ٿيڻ پي
 ڳالهه آهي. پر شڪر جو منهنجا وهر اڃا يا ثابت ٿيا ۽
 آءُ چاڪ ٿي وري بدن کي "وس آلي سگهيس."
 سياري ۾ وڏا لڊا سورج سنان وٺي الڳ الڳ سڄيون
 ڪهر. جڏهن منهنجا ساٿي ڪوٽ شالون وٺڻ هي سيءُ
 ۾ ڏسندا هئا تڏهن آءُ الڳ اڳواڙو سڄ کي خوب
 پاڪر وڃي پاڻ کي گرم ڪندو هوس. سو آلمر هندستان
 جي سياري ۾ ٿي سگهي ٿو. بن هنڌ به سورج ڏيونا
 لپاٽ نڪو ٿي ٿو.

ڪسرن ۾ هڪ ڏسڻ جو خاص شوق هوندو هوم.
 شهر آسن، يعني آڱريون. آڱرين ۾ ملائي، مٽي کي
 سندن ٿيڪ ڏيئي، نولنيون زمين تي کڻائي، مٽي
 اتر ۽ سڌو ٿي بيٺو. سرير لاءِ هي آسن شايد اڪثر
 آهي؛ پر منهنجي من تي تباهان عمودو اتر
 هوس. هيئن مٽي تي اڙندو بيٺي پاڻ تي ذرا گل
 ايندي هيم ۽ پوءِ دلچسپي آڏيون آڏيون به سولائي
 سان برداشت ڪري ويندو هوس.

تندرستي ۽ خوش خوريءَ ڪري جبل اندر جا
 ماڻهن ٿيندي آهي تنهن ئي به حلد غالب پئجي
 ويندو هوس. انهن ڪري جبل اندر توڙي ٻاهر،
 ٿر ٿر ٿر ٿر حالتن تي به سولائي سان لهڪي ويندو
 آهيان. ڪئين صدمو ملهيا اتر ۽ اوڏي مهل پانءِ ويس،
 پر عجب ته هيتري ۾ وري پاڻ کڻي ورتو اتر. شايد
 منهنجي سالر صحت ۽ هوش جو هڪ اهو ثبوت آهي

۽ گهڻي ٿئي ٿي. (سا ڳالهه ٽن سان لاڳو آهي جي
اجايو خرچ ڪري سگهن ٿا.) دادلي ماءُ ٻارن کي
خوب مٺايون ۽ ٻيون عمديون شيون نونسي ڪارائي
عمر پڙلاءَ سندن بدهاضي جو سامان تيار ڪري ٿي.
ٻار جهڙن ڪپڙن ۾ پڻ سٺيا وڃن ٿا. هندستان ۾
انگريز به شايد گهڻو ڳڻهن ٿا، جيتوڻيڪ سندن ڪاڌو
گهٽ ڳرو ٿئي ٿو. ممڪن آهي ته اڳئين پيڙهيءَ کان
ڪڇ وڌيڪ سنڀال سان رهن ٿا. اڳيان نه گرم ۽ تڪا
کانا ڳرڪائي ويندا هئا.

مون خوراڪ بابت خفخان ڪونه پڇايا آهن، پر
گهڻي ۽ ڳري کائڻ کان پاڻ سنڀاليو اٿم. ڪشميري
براهمن وانگر اسانجي ڪٽنب ۾ به گوشت جو واهڻو
هو ۽ بالڪڻ کان وٺي مون به ڪاڌو آهي، جيتوڻيڪ
گهڻو چاهه ڪونه اٿم. سال ۱۹۳۰ جي اسهڪار شروع
ٿيندي آءٌ به گوشت کائڻ ڇڏي پاڇي خور ٿيس.
سو. ٽيسين چيسين ڇهن سالن بعد يورپ ويس، جتي
وري کائڻ شروع ڪيم. هندوستان ۾ موٽي وري
پاڇي خور ٿيس ۽ تڏهانهن ڇٽجي ڪٽي ته پاڇي خور
ٿي رهيو آهيان. گوشت هونڪي نيڪ پاء پوي ٿو،
پر گوشت لاءِ هڪ بچان ٿيندي ويهي اٿم ۽ کائڻ گندو
لڳيم ٿو.

جیل ۾ ۱۹۳۲ ۾ جي مهنا روز ٿورو ٽپ چڙهندو
هوم، ۽ بيماريءَ ڏاڍو خفي ڪيم، ڇو جو چڱي
تندرستيءَ جي ڊاڙ هڻڻ ڏکي ٿي. تڏهن عمر ۾ پهريون
ڀيرو، هميشه وانگر پنهنجو سر ڀر رشت پشت تازو
توانو سمجهڻ بدران آهستي آهستي ڳرڻ ۽ سڙڻ جو

رٿنار روڪڻ ڏکي هئي. ڪلڪتي ۾ پوئين ڪرڻا ڪرڻ
ويٺل عام ماڻهن هڪ عاليشان مظاهرو ڪري سندس
لمسڪار ڪئي ۽ انهن ئي لڳو هن ڪڏهن ڪرڻ ڏکي
بنگال پنهنجي ڏکي دل لارڻ لاءِ آخر هي رستو ڳولي ٿو.
سو سن گهٽا پنهنجو رستو ورتو. سائن بوس،
پهو هڪ شاهي قبدي، پنهنجي نه صحت سالن جي
بدن ۽ قيدن بعد نئي پيئي هئي ۽ هاڻ سرڪار کيس
يورپ ۾ علاج لاءِ وڃڻ جي اجازت ڏني. وٽر ويل
پاڻي پتل ۽ يورپ ۾ بيمار گذاريو ٿي. انهن کانسواءِ
ٻيا ڪيترا هئا جي جبل ۾ اندر سخيون ۽ ٻاهر سخت
ڪم ڪرڻ ڪري بيمار ٿيا يا موڪلائي ويا. سا ڪيترا
جي ٻاهران ساڳيا پر جبلن ۾ غورو وڃي ۽ ڊبل حصن
دهڻ ڪري سندن من ۾ گنديون مولچهارا ۽ خرابيون
پيدا ٿيون هيون.

سهن گهٽا جو موت ڏسي سمجهيم نه ڪيئن نه
سارو ملڪ سخت ڪشت مات ۾ سهي رهيو هو. دل
مايوس ۽ اداس ٿيو. سو سڀ ڇا لاءِ؟ ڇا لاءِ؟

خوش قسمتيءَ سان منهنجي صحت ٺيڪ هئي ۽
ڪالگريس جي ڪمن ۾ هن پڇاڙ ڪندي ۽ لهر بنا
دهندي به چڱي ڪئي نه ساهه وهي هئي. سو قدرتي
ورتي ۾ چڱي صحت ملي هير ۽ قدرتي ريت جي سار
سنيال ورلي هير. بيماريءَ ضعبه صحت ۽ ٽولهه مولڪي
خراب لڳندا هئا ۽ ڪسرت، خوب تازي هوا ۽ سادي
خوراڪ وٺي پاڻي انهن کان رکي ورتو. آزمودي
مان سمجهان ٿو ته وچولي درجي وارن ۾ گهڻ بيماريون
غلط خوراڪ ڪري ٿن ٿيون ۽ سندن خوراڪ ڳري

منهنجي آزاديءَ جو ڏينهن ويجهو اچي رهيو هو. ”ڇڱي چال“ جون معافيون مليون هيمن، جنهنڪري ٻن سالن جي سزا مان ساڍا ٽي مهينا ڪاٽجي ويا. ڇٽڻ جي اميد ڪري من جي سانس ڇٽو يا چيل ۾ رهڻ ڪري من جي موڳائي هلي ويئي. ڇيم نه ٻاهر وڃي ڇا ڪندس؟ سوال جو جواب سولو نه هو ۽ پورو جواب نه ملڻ ڪري قدرتي ٻاهر وڃڻ جي خوشي گهٽي ٿي. پر سو ڪن جو وهڻ هو، ڇو جو مدت کان ڊپل قوت وري رڳن ۾ اچڻ لڳي ۽ آءُ ٻاهر نڪرڻ لاءِ اٽڪ هوس. ۱۹۳۳ جولاءِ جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ ڏکڻاڪڙ ڏيڻ آئي. جي. ايم. سين گپتا جو اوچتو موت. اسين ٻئي ڄڻا ڪن سالن کان نه رڳو ورڪنگ ڪاميٽيءَ ۾ گهرا ساٿي هئاسين، پر هو مونکي انڊي هوندي ڪميج جي يادگيري ڏياريندو هو. ٻئي ڀيري به اتي گڏياسين. آءُ ٽيون هوس جڏهن هن ڊگري ورتي.

سين گپتا جو ڊيهانت نظر بند هوندي ٿيو. يورپ کان ۱۹۳۲ ۾ موٽي بمبئي ۾ جهاز پهچندي هو شاهي قيدي طور گرفتار ڪيو ويو. ٽڏهاڪر قيدي يا نظر بند رهندي، سندس صحت خراب ٿيڻ لڳي. سرڪار ڪيس ڪميشن سهوليتون ڏنيون، پر مرض جي

جا به ٿئي مٿاڀلو ڪريون. ڪوبه انسان چل نونڀو يا
تڪليشنون سهڻ ٿئي چاهي، پر ڪنهن پيرا ٻئي رستي
کان جبل جو رستو بهتر ٿئي ٿو.

پر نارڊ شا لکيو آهي ته، ”زندگيءَ جي هڪ ئي
سڄي مصيبت آهي - جڏهن مطلعي ماڻهو اسان کان اڳي
ڪم ڪرائين ٿا جي اسان ليکي ليح ۽ کوٽا آهن. ٻيو
سڀ قسم جي بازی ۽ هوب جي لپلا آهي؛ فقط
اها هڪ سڄي مصيبت، غلاميءَ ۽ دٻا هر دوزخ آهي.“

حڪومت جي آڻ مڃڻ کان نابري وارين ٿا ان سان
 پاڻ اٽڪائڻ حڪومت لاءِ بي ڪهڙي ڳالهه وڌيڪ
 خفي ڪندو ۽ نقصانڪار ٿي سگهي ٿي؟ تنهنڪري
 دٻاؤ جي قانونن جو چڊو پاڊو ڀنگ به ڪارگر هو؛
 انهيڪري عام جي طاقت وڌي ٿي ۽ حڪومت جي
 دل اندر ٽڪيو ڏنو ٿي.

نيتي ۽ جي نظر تنهن کان وڌيڪ ڳوري هئي. هڪ
 مشهور ليکڪ م ”ٿورو“ (آميرڪن ليکڪ) چوي
 ٿو ته، ”جڏهن استريون پرڻ ڪنڀاءُ ڪري قيد ڪيا
 وڃن ٿا تڏهن نياڻ پسنڌ استرين پرڻ لاءِ جائز ڇڳهه
 قيدخانا آهن.“ هيءُ صلاح لبرل ڌر وارن ۽ ٻين کي
 شايد نه آڙي، پر ڪيترن کي لڳندو آهي ته موجوده
 حالتن هيٺ نيتي ۽ موجب رهڻ ڪئن آهي، جڏهن
 نافرمانِي هل چل نه هوندي به، اسانجا ڪئين ساٿي
 هميشه جيلن اندر سڙن پيا ۽ سرڪاري سرشتو
 هر دم اسانکي دٻي ڏليل ڪري ٿو ۽ عام کي پيڙهندو
 وٺي ٿو؛ جڏهن پنهنجي وطن ۾ اسين شڪن ڪري
 پوليس جي چايا هيٺ هليون چلون ٿا؛ جڏهن اسانجو
 چيو لکيو هر وقت بغاوت جي قانون جي تيز نظر
 سان تپاسيو وڃي ٿو؛ اسانجي لکپڙهه کولي وڃي ٿي
 ۽ اسانجي سر مٿان سدائين ڪنهن سرڪاري بندش
 يا گرفتاريءَ جو خوف سوار رهي ٿو؛ پوءِ اسان اڳيان
 فقط به رستا کليل آهن؛ يا ته حڪومت جي طاقت
 اڳيان نچو نواڻي، اندر ۾ سچ کي نگهوسار ڪري،
 آتما کي پرڻ ڪري، نيتي ۽ جو مارڻ ڇڏي پاڻکي
 بدڪارين ۽ ٻڙاين جو هٿيار بڻايون. يا ته سينو سهائي

اي ڪٻڙ ۽ عداوت! ٿولي لعنت
 حبائي منهنجي ٿو ڪئي زهر ذل
 مان جائس ڇا لئي مان ڇا بهت آهيان
 حق درٻ جي نگرڙي کي مان ٺاهيان.

نافر مائي هل ڇل جي پوين ڏيهن ۾ ”سرولت آف
 انڊيا“ هڪ هشتوار لسل اخبار ڪالگريسين کي هڻو
 ڏنو ته توهين جبلن ۾ وڃڻ لاءِ به اڪڙا ۽ وڃي وري
 لڪڻ لاءِ به اڪڙا. اخبار ذرا خشي ٿي ڇو ته
 ڪالگريس جي ملط اهائي ٻڌي آهي. شايد لسل ڌر
 کي ٻيو رستو پسند ٿيو يعني انگلند ۾ سٿارٽ موڪلي
 الگريز وزارت حاد ۾ ڳولڻ يا ته گهر ويني دعا ٻاڳ ته
 بل ٻي ڪا وزارت لهي.

ائين برادر هو ته ڪالگريس جي تنهن وقت پاليسي
 آرڊيننس ۽ ٻين قانونن جي بحالي ڪري ڇڏڻ ڳولڻ
 هو. ائين ٻڌ ٿيو جو ڪالگريس ۽ قوم هيڏي لڏي
 چٽا پٽي ۽ ڪاٺو ٽڪا ٺٽا ۽ حڪومت منان ڪوڙو
 جمائي نه سگهيا. پر هن مثالي کي هڪ عملي ۽ اخلاقي
 نظر کان ٻڌ ٿياسڻ گهرجي.

تلوار ۽ بندوق جو ٺڪوراج، جو ملڪ منان هو،
 سو حاڪمن کي نه ڳرو معاملو لڳي ٿو. اهڙو راج سندن
 لاءِ به هڪ حيراني پوڙهيءَ جي آزمائش ٿيو پوي ۽
 سمجهڻ ٿا ته هڪڙي نيٺ اسانجا بنياد ڪچا ڪمزور
 ٿي ويندا. آزاريل خلق ۽ دنيا جي عالم اڳيان به
 سندن حڪم جو سڄو رنگ ٺڪوراجي ٿو. تنهن کان
 نه ڏاڍو چاهين ٿا ته سندن رڪ جي مڪمحل جي
 دستاني الدور لڪل رهي. جي شخص ڇا به ٿئي پر

نٿو سڃڻي، سواءِ انجي تہ لبرل ليڊرن پاڻکي پنهنجي
 هموطنين توڙي نئين خيالات کان بنهه الڳ ڪڍي ڪيو
 آهي. جهونا سينڊرل پستڪ واپيندي ملڪ جا ماڻهو
 وسري ويا اٿن ۽ چٽ پاڻ ۾ پورا موڙها آهن. هوڏانهن
 اسين برابر چيلن ۾ وياسين ۽ اسانجا ٻه اندازين ۾ بند
 ٿيا، پر اسانجا من آزاد رهيا ۽ اسانجون دليون هٻاڻجي
 نه ويون، پر هنن پنهنجن هٿن سان پنهنجا بند گهريا،
 جنهن بند اندر پٽڪندي پٽڪندي هوُ آزاد ٿي نٿي
 سگهيا هي به هڪ ايشور جا پوڄاري ڏسجن ٿا -
 جنهن ايشور موجوده حالتون خالقون آهن: جڏهن
 حالتون بدلجن ٿيون، جيئن هن فاني دنيا ۾ بدلتيون
 ٿي آهن، تڏهن سندن ڪشتيءَ ۾ نه رهيو سڪان نه
 قطب نما، نه من ۾ مٽيا نه تن ۾ ست ۽ نه رهيا آدرش
 نه آئيني ۽ جا نير. دنيا ۾ هر ڪنهنکي پن مان هڪ ڇيڙو
 اختيار ڪوڙي پوي ٿي - اڳتي وڌڻ يا ڏکڻ پٺي
 پوڻ ۽ هن چاولي سرشتيءَ ۾ ڪوبه هڪ هنڌ ٽوڪائي
 نٿو سگهي. پر دنيا جي حرڪت ۽ بدل بدل ڏسي
 اهي لبرل چو طرف جي طوفانن ۾ ڀڙڪيا ٿي. ست
 نه هون جو بازون هڻي اڳتي اڪري وڃن. تنهنڪري
 لهرن وچ ۾ لوڙا کائي ڪڪ کاڌا جهليائون ٿي.
 هندستان جي سياست جا ”همليت“ بطجي پيا.
 ”جي طرح طرح جا خيال خفا ڪندي ڳرندا سڙندا
 ٿي ويا“، هميشه شڪن جا شڪار، ٻڏنر ۽
 ڳڻتي ۽ خور.

زمانو آ بگيڙو ٿي بگيڙو

فسان ۽ خون ۽ قمار جهيڙو

اهڙيءَ ٻڌ وقت هنجي دل کي به ساڳي جوت نه لڳي
۽ هموطنن سان همدردِي نه ٿئي سو مولڪي اعتبار
برئي نٿو اچي. اهڙي وقت جيڪو اُميد ٿئي ته جنهن
مولي سرڪار ناگرڪ حق ۽ سڀ عام سرگرميون زوريءَ
بند ڪري رهي هئي، تنهن تي هي وڏو واڪو ڪري
اعتراض اُٿاريندو. جيڪر اها به اُميد ٿئي ته پاڻ ۽
سندس سائي ٽڪليف وٺي بنگال ۽ سرحد جا ڏاکڻا
اکڻن ڏسڻ وڃن ها، ته انهي مراد سان ته ڪالگريس
يا سندس دلچل کي هتي ڏين، پر سرڪار جا ڪلور
پٿرا ڪن ۽ عملداري پوليس عئوٽن کي پنڇو ڏين.
درحقيقت ٻن ملڪن پر آزاديءَ ۽ ناگرڪ حقن جا
ڪوڏيا ائين ڪندا آهن. پر ائين ڪرڻ بدوان ۽
اختياري وارن کي روڪڻ به، جڏهن اهي عام ئي
آره زوراوريون ڪري رهيا هئا ۽ رواجي آزاديون نه
ٿري ويا هئا، پاڻ وڃي واردائن مان واقف ٿيڻ بدوان،
هي اُٿل انگريزن کي آزادي ڏيارڻ باريءَ لاءِ اٽل شاپاس ٺاهو
ڏيڻ ويٺو، جڏهن اهي ٻئي خاصيتون حاڪمن جي
لٽن هٿ لٽائجي چڪيون هيون. هن نه مرڳو انگريزن
راج جي هڪ اخلاقي ٽائيد ڪئي، جنهنڪري زور
جبر لاءِ هُو باقي دل ٻڌي ڪم ڪسي نٿو.

مولڪي خاطري آهي ته اها ڪا سندس دل جي
واد نه هئي ۽ نه هن پنهنجي قدم جا نتيجا ساريا
هولندا. پر سندس تقرير جو ته اهوئي اثر ٿيو هوندو،
تنهن بابت ذرو به شڪ ناهي. پوءِ ڇا! اهڙو ماڻهو
هن ريت ڇو ٿو هلي چلي؟

هن سوال جو مولڪي نه ڪوبه خاطر خواهه جواب

کان ڇت ڪري ڇڏيا هئا؟

ڪانگريس سان متفق راءِ هو يا نه ڪا ڳالهه ناهي. ڪانگريس تي ٺڪته چيني ڪرڻ ۽ سندس نيتي جي ننڍا ڪرڻ جو ڪيس پورو حق هو. پر هڪ هندوستانی، آزاديءَ جي عاشق، هڪ دلسوز شخص جي حيثيت ۾ پنهنجن هموطنين جون عجيب قربانيون ۽ بهادريون ڏسي. مٿس ڪهڙو اثر ٿيو؟ جڏهن اسانجي حاڪمن هندوستان جي ڇائيءَ تي چڙهي مٿس ڪهاڙا وهايا ٿي تڏهن ڪيس ڪهڪاءُ پيو يا نه؟ سندس اکين اڳيان جڏهن لکها ماڻهن هڪ ڪنور زبردست حڪومت اڳيان سڀس نه نوابيءَ آڻ ۾ ڇڻڻ کان پاڻ فنا ڪرڻ، گهر ڦٽائڻ، پنهنجن پيارن جون سختيون سهڻ وڌيڪ پسند ڪيو، تڏهن اهو سڀ ڪيس ٽپ مائر نظر آيو؟ جيل ۾ ۽ ٻاهر اسين ڄڻ بي فڪر ٿي مشڪندا ڪشڪندا هٽياسين ٿي، پر اڪثري اسانجي مشڪ پٺيان لڙڪ هوندا هوا ۽ اسانجو کلڻ ڄڻ روئڻ ۾ هو.

مسٽر وريئر ايلون، هڪ بهادر ۽ فراخدل انگريز هيٽن ساڪ ٿو پري. سال ۱۹۳۰ جي هلچل بابت لکي ته ”هيٽن ساري قوم غلاميءَ جو طوق سر تان لاهي سڄي شان سان پڪو ارادو ڪري بيدپو اٿي بيٺي، هڪ عجيب نظارو هو.“ ٻئي هنڌ لکي ٿو، ”ستياگرهه يڌ وقت جو حيرت انگيز انتظام ڪانگريس والنتيٽرن ڏيکاريو ۽ جنهن انتظام جي هڪ پرائيڪٽ گورنر ساڪ پري...“

مسٽر سريواس شاستري هڪ قابل ۽ نهايت دلسوز انسان آهي، جنهنجي ملڪ ۾ ڇڏي عزت آهي ۽

بولي سگهي ها ۽ مسٽر شاستري لبرل ڌر جي ڏاڍي
 طرف ۾ آهي ۽ سندس ليدرون ۾ برڪ سمجهڻي ٿو.
 مولڪي ارمان آهي تہ جنهن نموني مسٽر شاستري
 نواريخ سمجهي آهي ۽ جي راياءِ ڌارين ملڪن ۽ خاص ڪري
 انگلنڊ هندوستان بابت هن نااهيا آهن سي مولڪي به
 قبول ناهن. شايد انگريز ڇڏي بهو ڪونه ڌاريو آهي
 قبول ڪن ڪندو ۽ ممڪن آهي تہ ڪيترا آزاد بحيال
 انگريز به سندس مخالفت ڪندا. کيس پوءِ هڪ ڏاڍ
 عطا ٿيل آهي، جنهن موجب هو دنيا ۾ پنهنجو وطن
 انگريز حاڪمن جي اکين ۽ عينڪن مان پسي ٿو.
 پر جيڪي دردناڪ ڪارروايون روز بروز ارڙهن مهين
 کان وٺي ويندي تنهن وقت هلي رهيون هون سي
 تنهن مان نظر انداز ڪرڻ، سا ڳالهه به تعجب جهڙي
 ڪن چئي؟ تنهن ۾ روس، اطالي ۽ جرمني ڏک اشارو
 ڪيائين، پر اڪين اڳيان وطن ۾ سيني آزادين جو دٻن
 ڪفن ڪين ڏٺائين؟ ستم ڪات ڪوئي ڪاررواين
 ڪري شايد کيس سرحدي علائقي ۽ بنگال ۾ رهڻ
 ڪڍڻ جي، جن کي تازو بابو راجندر پراساد ڪالگريس
 جي اجلاس ۾ ”بنگال ۾ اڻڄاڻ“ سڏيو. پوري جاڳ
 نه ٿي هجي. پر هندوستان جي پٿر ۽ ڪرڙي دشمن
 سان جنگ، جا سندس هم وطني جوئي رهيا هوا سا
 ڪيئن وسوسو؟ خبر ڪانه هيس تہ ملڪ جي ڳچ پاڻي
 ۾ پوليس راج، ذري گهٽ مارشل لا، آرڊيننس جو زمانو،
 بڪ هٿن ۽ چيلن ۾ سختيون هٿيون؟ چوٽي محسوس
 ڪيائين تہ جنهن آزاديءَ ۽ بردباريءَ لاءِ انگلنڊ جي
 تعريف ٿي ڪيائين سي ساڳئي ملڪ هندوستان ۾ ڪر ڪر

۽ جيل اندر پڙهيس، تنهن به ڏاڍو اثر ڪيو. اها تقرير ”سروئنس آف انڊيا سوسائٽي“ اڳيان ڏنائين، جنهن جو هو ۱۹۲۷ تائين پريزيڊنٽ هو. تقرير ۾ رپورٽ موجب، ڏيکارڻاين ته جي انگريز طاقت ماڪمانهتي ويندي ته ملڪ کي خطرو رهندو ۽ اهي سياسي تحريڪون جاري ٿينديون جنهن سخت وڻ وڻوڏ، ۽ هڪ پارٽي جو پيءُ تي ظلم ستم ٿيندو. سندس چوڻ موجب جنهن صورت ۾ آڊ کان انگريزي سياست اندر برد باري ۽ بي تعصبي رهي آهي، تنهن صورت ۾ هندستان جو آئيندو چيتري قدر انگريزن سان ڳنڍيل هوندو اوتري قدر ماڪ ۾ بي تعصبي رهندي. جيل اندر وڻوڏ کي ڪاڪي جي ”اسٽيٽسڊن“ اخبار ۾ تقرير جي رپورٽ تي ئي پروسورڪٽور پيو. اخبار جي سهپاڪ تقرير تي اڪاڪندي اڪيو ته ”هي همدو عقيدو آهي ۽ اسين ڏسون ٿا ته ڊاڪٽر مونجي به ساڳئي سر ۾ ڳالهائڻ لڳو آهي.“ ائين به رپورٽ ٿيل هو ته مسٽر شاستري روس، اطالي ۽ جرمني ۾ آزاديءَ جي نگهوسار ٿيڻ ڏي پڻ اشارو ڪيو ۽ چيو ته انهن ملڪن ۾ جهنگلي ۽ وحشاني ڪارروايون هلي رهيون هيون.

تقرير پڙهندي هري آير ته انگلنڊ ۽ هندوستان جي تعلقاتن بابت مسٽر شاستريءَ جي خيالات ۽ ولايت جي مردار ڌر جي خيالات هڪجهڙائي هئا. ڪن ننڍڙين تفصيلوار ڳالهين ۾ شايد ٿيڻ هجي، پر اصولن ۾ ٻئي موافق هئا. بلڪ مسٽر چرچل هڻو اهڙا ٻول، پنهنجن عقيدن موجب، خوشيءَ سان

سڌارا پاس ٿي وڃي ٿاڻون بڻجن ٿينديون ٿي سڄي سر ۾ هي واٽت زير وٽ ٿي هڪ منزل هو. سرڪار جي مد نظر کان اها منزل نه ضروري هئي، پر اڃا ڪنهن منزلون باقي رهيون ۽ ڪير جاڳي وٽ ٿي اهي ٽيٽيون هيٺانهن يا هوڏانهن ڦيرايون وڃن. اهي ڦير ڦاريون ڪهڙيون ٿينديون سو انگريز سرڪار ۽ پارليامينٽ ٿي سڀاڻي ۽ جوائن جي زور ٻارن ٿي مستحضر هو. انهيءَ ڪم ڪش هڪڙي ممڪن هو ته اُمر ڏر وارن کي باز آڻڻ لاءِ سرڪار اهي ٽيٽيون وڌيڪ آزاد ڪري ڇڏي هاڻي ڪري هاڻي به نه ته وڌيڪ نه ڪاري هاڻي به ڇڏي هاڻي سڌارن سوڳار يا انڪار ڪرڻ، عمل ۾ آڻڻ يا نه آڻڻ جو سوال ٿي نه آيو هو ٽڙهن مسٽر شاسٽريءَ جي زور ڏار پڌرائي پڙهي سرڪار دل ۾ سمجهيو ته هي لبرل پارٽي اڄي ڪي به ٻيا اثر ڪن ڪو به چاڻو سر ڇڏو ڪونهي. هي ته هڪ ٻيو ڪاٺي ٻي سرڪار جي پٺ ۾ ڇڏي. مان سمجهان ٿو ته هن ڳالهه تي، لبرل ڌر جي مد نظر کان به، مسٽر شاسٽريءَ جي ڪلڪتي ۾ ٿرڻو نهايت غلط طرز جي هئي ۽ ڌر لاءِ ضروري نه هئي.

مسٽر شاسٽريءَ جي جهوني ٿرڻي بابت هيٺي ايتار ڪئي اٿم، سو هن ڪري نه جو ٿرڻو يا لبرل مڊريٽن جو اجلاس ڪا خاص اهميت رکي ٿو، پر انهيءَ لاءِ نه لبرل اڳواڻن جي دعويٰ ۽ دل جو راز آڻڻ لڪ طرز سمجهان. هي بزرگ قابل لائق ماڻهو آهن، پر ڏاڍي ڪوشش ڪندي به جيئن ٿو سگهان ته هن نموني ڪم ڪريون جو ٿاڪن. مسٽر شاسٽريءَ جي ٻي هڪ ٿرڻي جا چوڻ ۱۹۳۳ ۾ ڏنائين،

مسٽر شاستري موجب اسانجا ماڻهو هرگز نه هئ ليڪي اسان لاءِ بي ڪا واھڙي ڪانهي يعني ته هنجي خيال موجب برطانيہ حڪومت جا فيصلو قبول ڪرڻ ۽ پرچمر ڪرڻ چڻ هڪ ڌرم ئي آهي، جي اهو اڀاڳو لفظ ڪم آڻڻو آهي. ائين ڪرڻ اسانجي قسمت ۾ لکيل آهي ۽ ڪير پنهنجي قسمت کي آڏو اچي؟

اها ڳالهه به ياد رکڻ گهرجي ته مسٽر شاستري ڪنهن خاص چائل حالت بابت صلاح ٿي ڏني. ”جوڙجڪي تجويزون“ اڃا نه ٺهيوڻ ٺهيوڻ پئي، جيتوڻيڪ سڀني کي سجهيو ٿي ته ٻنھ خارج ٿينديون. جي ائين چوي ها ته ”هي فلاڻيون وائيت پيپر وار يون رٿون جي پاس ٿيون ته منهنجي صلاح آهي ته ملڪ جون حالتون ڏسي، اهي عمل ۾ آڻجن“ ته پوءِ سندس صلاح، چڱي يا بچڙي، پر ڪن حقيقتن سان تعلق رکي ها. پر مسٽر شاستري پاڻ لاءِ ڪابه حد ڪانه ٻڌي ۽ آڳاٽو لڳو ته ڪهڙيون به لاڳوار جوڙجڪي تبديليون ٿينديون پر منهنجي ساڳي صلاح قائم رهندي. مطلب ته جا ڇيز قوم لاءِ هڪ گران ڇيز هئي تنهنجي خريد فروخت لاءِ قلم ڪٽي سرڪار جي هٿ ۾ ڏنائين. آءُ اها ڳالهه خيال ۾ آڻي سگهان ته ڪوبه شخص يا گروهه يا پارٽي هن طرح پاڻ کي هڪ انڌي اونداهي آئيندي سان ٻڌل رکڻ جو رخ وٺي سگهي ٿو. سو تڏهن ئي سگهي ٿو جڏهن ان کي نه اصول آهن، نه اخلاقي يا سياسي آرزو آهن ۽ سندس دين ايمان اهوئي آهي ته حاڪمن جي، اکيون پوري، آڻ مڃجي.

بي ڳالهه هئي مقابلي ڪرڻ جي ڀاڱي جي. نوان

ردي بلڪل ردي ڇڏيو هو. پر ردي ڇڏي ڪاڏي ڪڍي؟
اپريل ۱۹۳۳ء ۾ لبرل فيڊريشن جو ڪلڪتي ۾ اجلاس
ٿيو. اجلاس ۾ مسٽر سريواس شاستري، لبرل اڳواڻن
جي اڳواڻ، وينتي ڪئي ته هي حوزو ڇڪي نڪوڙون
ڪهڙيون به ناخاطر خواهه هجن ته به عمل ۾ آڻڻ ڪمن.
جي هي ڪو ٻانهون ٻڌي دم گذر ڪرڻ جو وقت؟
سندس ليکي هڪ ئي عمل ڪارگر هو. جيڪي ملي
سو وٺي عمل ۾ آڻجي. جي نه هت ٻڌي ويهجي.
پر نه ڄاڻاين ته، ”جي اسان سبائب، آزادو،
سنجيدگي، باز آڻڻ جي رمز، دلون ڍاڇهائڻ جي
ڪلا ۽ ڪم ۾ قابليت موجود آهن ته انهن خوابن سان
خدمت ڪرڻ جو هي عمن موقع آهي.“ سو اڙهي
ڪلڪتي جي ”اسٽيٽسمن“ اخبار ۾ ڇپو واهه هي
”ڄمڪ ڏمڪ جا بول.“

مسٽر شاستري فصاحت جو صاحب آهي هنهڪي
عمدا سر ٻلا لفظ موهي ڇڏيندا آهن. پر ڳالهائيندي هو
پنهنجن امنگن ۾ وقتي ڪڍي ويندو آهي ۽ لفظن جو طلسم
اهڙو مڻيندو آهي جو سندن معنيٰ نه ڳو ٻڌندڙن
پر سندس لاءِ به ڏنڌي ٿي بولندي آهي. جا تقرير
هن ڪلڪتي جي اجلاس ۾ ۱۹۳۳ء ۾ لافرمالي هل چل
جي وقت ڪئي سا سو جهڻو تباھو وٺان آهي. اصل ۾
مقصد ڇڏي ڏسو ته ڳالهون خاص ڌيان ڇڪينديون.
هڪ هيءَ نه ڇا به ٿئي، اسين ڪهڙا به دليل ٿيون، پائمال
ٿيون پڙجي وڃون ته به سرڪار اڳيان اسانکي ڪنڌ
جهڪائڻ گهرجي. ڪا به حد ٺهرايل ناهي جنهن کانپوءِ
اسين پاڻ سنڀاليون. ڪيئون وري پلي ڇڪ پائي، پر

عرض رکيو ته ڪي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جا ميمبر يا خاص ماڻهو آزاد ڪيا وڃن. جن اسانجي جيل ۾ هوندي اسانجي ٻاهر سار لڏي تن جا ٿورا مڃڻائي پيا ٿي، پر ائين به پائيندا هواسين ته اسانجا ههڙا خير خواه اسانجي ٻاهر ڇو نه ٿا ڇڏين. اسانڪي سندن نيت ۾ ڪو به گمان نه هو، پر پترو هو ته هنن سرڪار ڄاڻي خيال وڃڻ اختيار ڪيا هئا ۽ هنن ۽ اسانجي وچ ۾ وڏو خال هو. ڇو ڪڇ ملڪ ۾ ٿيو پئي سو نرم ڌر وارن کي بنهه ٿئي آڙيو ۽ بي چين بي مزي هئا پر ويچارا ڪاڏي وڃن؟ سرڪار خلاف ڪوبه اثرائتو قدم کڻڻ سندس خواب خيال نه هو. پنهنجي پارٽيءَ جي علحدي هستي قائم رکڻ لاءِ ڪين عام کان ۽ ملڪ ۾ زندهه گروهن کان پاڻڪي پري ۽ محفوظ رکڻو ٿي پيو. ائين گسڪندي ساڄي طرف اُٿي وڃي پهتا جتي سندن ۽ حڪومت جي ويچار ڌارا ۾ فرق ٿي ٿئي لڳو، عدد ۾ ٿورڙا ۽ عام کان الڳ سي عام جنگ وجهڻ ۾ ڪهڙي ليکي؟ پر منجهن ڪي مشهور ۽ قابل شخص هئا جن جي عزت هئي انهن بزرگن ۽ سندن پارٽين هن لازڪ وقت سرڪاري نيتيءَ جي پٺڀرائي ڪري برطانيه حڪومت جي بي حد خدمت ڪئي. سرڪار جي بي فائدي ۽ زور ڇڏڻ ڪي هشي اچي ويهي جو ڪابه اثرائتي نڪتو چيني نه رهي. اٽلر اهي لبرل وقتي ماڻ ۾ ”هان“ يا واٽ پئي ”واه“ چوندا هئا. هن ريت ٻنهي پارٽين سرڪار جي وحشاني از حد زبردستين کي تنهن وقت اخلاقي پشتي ڏني جنهن وقت ڪين ڪو سوڌو دليل ڏکيو ٿي سجهيو.

انهن لبرل بزرگن قبول ڪيو ته ”واٽ پئي“

ڪرپان. ايت حدھن ھٿن خالي وطن ورڻو پيس ٿڌھن
عام اڳيان ڏسڻ ڪڍڻ ۾ اڌ ٽي ڪر ڪر ڪڍي موٽي؟
آءُ نه نه مڃڻ مڙھو آھيان. جيڪي چوڻو ھوم سو چئي
آيو آھيان.

ياد آھي ته پنجابي اڪري شڪايت ڪندو ھو ته
”منھنجن سھڪاري ٿر جي دوستن ۾ چر جي سمجھڻ
ڪرڻ جو ھوش ڪولھي. ڪڏھن ساڻن چر جو گھڻو
ڪندي اٿلڙاڳي ويندو آھيان. چر جي ٽي چڙي بولدا
آھن، پوءِ ڪن چر جو سمجھائي ٿڌو ڪرڻو ٻولڊو آھي.
سو ڪو سٿرو ڪم نه آھي.“ ٿڌھن مڙھن جو عمدو
جنگي سياڻو ٻاڏ آھي، جنھن جو اڳي ۽ ھلندڙ توھي
تھڙيڪن ۾ اظھار ٿئي ٿو. ۽ اُمر ٿاڪ ڇوڙي جي
تصوير اکين اڳيان آھي چو پڙندي پُڙڻ وارو ھو پر ٿڌھن
نه مڙڻ وارو نه ھو.

لهر ٿر وارن کي ”واٽيت پير“ بڻھڻ ٿا پسند ھو.
جو ڏور ڏاڍو چالو ھو سو پسند نه ھون ۽ ڪڏھن ڪڏھن
اعتراض نه ٿيندا ھو، پر ساڳئي وقت ڪالگريس ۽
سندس ڪاررواين کي ٿڌڻ کان نه رھندا ھو. وقتي
سرڪار کي عرض ڪندا ھو ته فلاڻي يا فلاڻي مڪو
ڪالگريسيءَ کي کڻي آزاد ڪريو. ھي صاحب مٺ
ڪن چال سڃاڻل شخصن جي اوت رکي سگھيا ٿي.
اوم ۽ سھڪاري ٿرين وارا اھوئي دليل پيس ڪندا
ھو ته فلاڻي کي ڇڏيو وڃي جو فلاڻي مان امن امان کي
خطر ڪولھي ۽ جي کڻي ڏنگو ھلي ته پوءِ پلي
سرڪار کيس ۽ ڪنھن سبب سان وري ٻاڏ ڪري.
ولايت ۾ نه ڪن چڱن مڙسن ساڳين ڏاڍن ڏيڍي

هيون؟ تنهن تي انگلند ۾ هڪ وڏي پيماني بھت
 هليو، جنهن ۾ هڪ طرف سخي هوا ۽ ٻئي طرف جن
 هيڏي بي حد سخاوت تي وات ڦاڙي اعتراض ورتو
 ٿي. اسان به چيو ته هنن ٽن سالن ۾ هندوستان مان
 انگلند ۽ انگلند مان هندوستان ڏي سهڪندي،
 سڄيون ساريون ٿي گول ميز ڪانفرنسون ڪندي ۽
 اڪيچار ڪاميٽين جي سڙن مان اهو ڪوٺو ڄاڻو؟
 پر ولايت ڏي شيل سفر آڃا ختم نه ٿيا هوا.
 پارليمنٽ جي چونڊ ڪاميٽي ”وائٽ پيپر“ تي آخرين
 فيصلو ڪرڻ واري هئي ۽ انهيءَ ڪاميٽيءَ اڳيان
 هندوستانی مشيرن ۽ شاهدن وانگر وڃي حاضر ٿيا.
 لنڊن ۾ پيون به ۽ ڇپب غريب ڪاميٽيون ويٺيون ۽
 پرڏن پٺيان راند پئي هلي ته ڪيئن انهن ڪاميٽين
 جي ميهيري هٿ ڪجي يعني بھت ۾ لنڊن گهمي
 اچجي. پوءِ ته ڪيئن سورما چڻ سامونڊي ۽ هوائي
 سفرن جا خطا سر تي کڻي ”وائٽ پيپر“ جي هيٺ
 وهاريندڙ تجويزن جو ذرو به ڏپ نه ڪري، دل ٻڌي
 پنهنجي فصاحت بلاغت ۾ قابليت سان حاڪم ڪي
 ريهي زباني وائٽ پيپر ڪي سڌارڻ لاءِ سنڀريا. خير
 هيئن ۽ چئي به ڏنائون ته اهو ڪم نه ٿيڻ جهڙو هو،
 پر مٿسارو مٿس هوا ۽ چوڻ چواڻ کان هٽ وارا نه هوا،
 پوءِ پلي ڪير کين ٻڌڻ وارو ٿي نه رهي. منجهانئن
 هڪ سهڪاري پارٽيءَ جو اڳواڻ، توڙ تائين، سڀ هليا
 ويا، ته به اٽڪي پيو. ملاقات بنيان ملاقات، ڪاٺي
 پٺيان ڪاٺو لنڊن ۾ هلنديءَ وارن کي ڏنائين ته من-
 گهرند يون سياسي تبديلون پين کي ٻڌايان ۽ ذهن نشين

آمان رکڻ لاءِ هو. ۽ انهن سڀني ندين لائن مٿان وري
هڪ وڏو لائت هو، نادر شاھ مٿان ٿيهر وڌو شاھ، جنهن کي
جيڪي جڙهن وڻي سو ڪري يا روڪي ڇڏي. ڪن
چنبو نه بلن هيءُ الگريز قوم ۽ سندس حاڪم! ٻنهي
راج هلائڻ ۾ ڪمال ڪيو اٿئي. پوءِ چو ڪن هٿل
۽ سولني نو ڪروءِ جا چملا ٿيندا ۽ هند وائسراءِ تي
رشڪ ريس ڪندا؟

پهرين هڪ اهڙو جوڙجڪي سوشو گهڙي لاهيائون
جنهن هندوستان کي چڙ ڪيو کڻي ٻڌو. پوءِ وري
”خاص جوابدارين“ ۽ ”حفاظتن“ جا ٻيا سر ٺهي هن
بدبخت ملڪ تي چڙيائون، جيئن چري پري نه سگهي.
جيئن مستر لبول چمبرائن چيو، ”پهرئين ٽيڙيون
ساهي پوءِ جي حفاظتون عئل ۾ آيون سي مٿن
چنبڙيون ويون.“

سو نه ليمو پر جوڻ لڳا نه هنن عنايتن ڪاڻ اوهان کي
وڏو اڳهه ڏيڻو ٻوندو- شروع ۾ ڪي ڪروڙ رپيا ۽ پوءِ
سالاني رقم. جي سوراخ جهڙي وٽ به ڪا مشق ملڻي
آهي؟ اسين انهي پرم هيٺ هواسين ته هندوستان مسڪين
اڳيئي نار هيٺ هڪڙي ٿوڙي آزادي ملندي ڪج هاڳائي
ٿيندس. عام خلق به انهيءَ آس تي چنگ آزاديءَ ۾
شامل ٿي هئي. پر هاڻ اڪه کلي نه اڳيون بار اٿل وڌڻو هو.
هندوستان جي مرض جو هي لطيفي علاج، ڏاڍي
سڄي برطانيه نراڪٽ مان پيش ڪيو ويو. جي ڏسو
تڏا ته اوهنجا حاڪم ڪهڙا نه مٽي انسان آهن؟ دنيا
جي نواريخ ۾ اتي ڪهڙي طاقت هن طرح پنهنجي
هٿ هيٺ رکي اهڙا سونا وجهه ۽ اعتباريون ڏيون

عمل ۾ هئا. فيبروري ۱۹۳۳ ۾ پتاجيءَ جي ورسِي ملهائڻ جي پوليس منع ڪئي، جيتوڻيڪ غير ڪانگريسِين ميٽر ٿي ڪوٺايو ۽ سر ٽيچ بيهادر ساڀرو جهڙو شريف ٿڌو شخص سياڻپي ٿيڻو هو. باقي آئينده ۾ اسانکي ڪهڙا عرش جا انب ملڻا هئا تنهنجو نه وائو سرڪاري جوڙجڪي تجويز جو ”وائيت پيپر“ هڪ سوکڙي هو.

اهو ”وائيت پيپر“ به ڪو قابل غور دستاويز هو. پڙهندي ڏند چين سان مڙيا ٿي. ڇو هندستان ڦري هڪ عاليشان رياست بڻجڻو هو، جنهن جي حڪومت ۾ رياستن جي ٽائيل عيوضين کي داخل ڏيڻ جو پورو حق هو. پر خود رياستن منجهه ڪنهنڪي به پير پائڻ جي اجازت نه هئي ۽ هميشه وانگر نادر شاهي قائم رهي هئي. پراڻا سلطنتي ڪڙا قلف، قرضن جا زنجير لهڻيدار لنڊن سان اسانکي چوڪنيو ٻڌي رکڻ وارا هئا ۽ ماڻه جي ٺاڻي ۽ مٽا سٽا جي پالسي سا به بئنڪ آف انگلنڊ، هڪ رزرو بئنڪ جي ذريعي، اسان تي اڳي وانگر مڙهڻ واري هئي. هر طرح جي موجوده مالي ۽ ملڪيتي حقن جي زبردست حفاظت ڪئي ويئي، بلڪه نون قسمن جا پيا اهڙا حق پيدا ٿيا هئا. ملڪ جي ساري آمدني ڇڻ انهن حقن جي پچائڻ لاءِ گروي ڪئي ويئي. اهي عاليجاه سول ۽ ٻيون سلطنتي سروسون، جن سان اسانجي ڪيڏي نه محبت آهي، سي سڀ اڳي وانگر هڪ لائڻ بنا خود مختيار رهڻيون هيون، جيئن اسانکي سڌارن جي ٽئين قسط لاءِ پاڙهي پڪو ڪن. ها بيشڪ اسانکي پراڻو خود مختياري عطا ٿي ٿي. پر پراڻو مٿان لات صاحب هڪ ماباپ ۽ نادر شاهه ملڪ ۾ امن

ڪالگريس جي مقصدن تي ڪوبه ويچار ڪين ڪيو ويو. ٻن سالن جي سخت جدوجهد ۽ دٻاءون بعد ڪالگريسي پاڻمرادو ۽ هندستان ۾ ٿوري ناهر گهٽوئي ڪڍي ويو. ٻيو ڳالهه ڪي سڌارن بابت سرڪار جون تجويزون شايع ٿيون هيون. اسين هي سڀ وقت مٿي مان ۾ هواسين ۽ سرڪار سڀ ڳالهه ڏاڍي ڪرڻ لاءِ ڏينهن رات ڪوڙو ڀڄار ڪيو هو. ڪئين دفعا نه رڳو سرڪار جي حامين پر ٻين ڌارن طرفان چيو ويو هو ته ڪالگريس آزاديءَ جو مقصد ٽرڪ ڪيو هو. منهنجي خيال موجب ٻيو ته اسانجي سياسي مقصد تي زور ڏيڻ، اهو صاف ۽ چٽو ڄاڻائڻ ۾ ئي سگهي ته سائنس پنگتي ۽ اقتصادي مقصد به شامل ڪرڻ ضروري هو. پر هڪ ته مٿي ۾ ڳالهين تي بحث محدود رهيو، يعني عام يا شخصي مالداري ڪرڻ ۾ ڳجهه ڳوه رکڻ يا نه رکڻ. سرڪار سان ”صلح“ بابت به ڪي عجيب ڳالهيون هليون. پٺيان ٿو ته ڪالڊيجيءَ وائسراءِ ڏي هڪ ٿر موڪلي ملاقات گهري ۽ وائسراءِ جواب ۾ ٺاڪار ڪئي ۽ پوءِ ڪالڊيجيءَ پٺو ٿر ڪئي ۽ ”عزت پوئي ناه“ بابت به اکر لکيا. پر اهو ڳوه شاهه صلح اول هئو ڪٿي جنهنجي پٺيان اسين ٻيا هواسين؟ هن وقت ته سرڪار ڏاڍي شرم سان قوم کي هر طرح ڇڏي ڇڏي رهي هئي ۽ اڌمان بيهت ۾ قبيدين پٺيان لياڳا ٿي. پر ڄاڻ ٿي ته ڇا به هجي، هين هين صلح جي آڇ ڪرڻ ڪالڊيجيءَ جو طريقو هو.

حڪومت جي زبردستي زور شور سان جاري هئي ۽ عام ناهيڪون لنگهوسار ڪرڻ لاءِ سڀ خاص قانون

من ۾ رابند رات ٿا گور، سي - ايڻ - انڊروز ۽ ٻيا هوا
جن جو ڪانگريس سان تعلق ڪو نه هو، پنهنجن صحين
سان هڪ ائپل ڪڍي ۽ جنهن ۾ انڊمان ۾ قيدين سان
انساني ورثي جي ۽ خاص ڪري هندستان جي جيلن ۾
سندن بدليءَ جون گهرون ڪيائون. هند سرڪار جي
هوم ميمبر تنهن بيان تي خوب ناراض ٿي ويا ۽ صحي
ڪنڊڙن تي هن قسم جي همدردِي ڏيکارڻ ڪري
ڏم ڪيو. پوءِ ته پانڊان ٿو فقط همدردِيءَ جو اظهار
۾ بينگال ۾ گناه ڪيو ويو.

ٻيو ڀيرو ڇهن هفتن جي مهلي ختم ٿي تنهن کان
اڳ ۾ دهرادون جيل ۾ خبرون آيون ته گاندِيءَ ٻولي
۾ هڪ سچو سپاءُ ڪانفرنس سڏائي هئي. ٻه ٽي سؤ
ڄڻا اتي پاڻ ۾ گڏيا ۽ گاندِيءَ جي صلاح سان
عام هلچل روڪي وئي، پر شخصي افرمانِي جي
اجازت رهي. سڀ لڪل طريقا منع ڪيا ويا، سي
فيصلا ڪي دليون اٿارڻ وارا ڪين هئا، پر حالتن پٽاندرو
مولڪي ڪو خاص اعتراض ڪين هو. عام طور افرمانِي
بند رکڻ سو نه فقط موجوده حالتن مٿان ٻاهريون ٿيو
هڻڻو هو، ڇو جو سچ پچ نه عام هلچل اڳيئي بند ٿي
وئي هئي. اڪل ڪم سو ڪم نه پر ڪم جو هڪ بهانو
هو ۽ اسانجي هلچل جو سڀاؤ نمونو خيال ۾ رکي اڪثري
اٿلوا سانڪي بي همٿيو بڻائڻ وارو هو. تعلق رکڻ ۽ هدايتون
پهچائڻ لاءِ لڪل طريقا قدرتي ڪارگر هئا، پر خود هلچل
نه لڪل ٿي نٿي سگهي.

پر جنهن ڳالهه ڪري نه رڳو عجب پر ارمان ٿير سا
هيءَ هئي جو ٻولي جي ميٽر ۾ موجوده حالتن ۽

تي ڪري سگهجي. دراصل مهملئيءَ کان اڳ هلچل جي اڳواڻي به ٿرڊل ۽ بېڪار ثابت ٿي چڪي هئي. لنڊڙيون جسبس ڪاٺرسون ٿيڻ لڳيون هيون ۽ هر طرح جا اموال ڦهلجي ويا، جن ڪم کي نستو ڪرڻ چڏيو. ڪي ڪانگريس جا ائڪٽنگ پروفيسر ۽ مائٽا مائٽو هوا ۾ ڪين هن جنگ جو مهتدار بڻائڻ سائن طمر ڪرڻو هو. منجهن ٿڪ جا جهيڙا آثار ظاهر هوا ۽ ڏکباڻن کان حند بچائڻ چاهيائون ٿي. مٿين مهتدارن کي ٻڌندو ٿرندو ۽ من منجهل ڏسي هنن ڪج ناراض ٿيا، پر جنهن صورتحال سڀ ڪانگرس جماعتون بي قاعدي هيون تنهن صورتحال پرديست سر اهو ناراضو حادثو ڪوڙ ڏکيو ٿي پيو. تنهن ڪالو ۽ گانڊيجي ۽ ۲۱ ڏينهن اڳواڻس واريو. چهل مان آزاد ٿيو ۽ ڇهه هفتا هلچل مهمل ٿي. اڳواڻس خبر سان ختم ٿيو ۽ آهستي آهستي هن ورڇ پاڻ ڪيو. جون جي وڃ ڌاري هلچل ٻا به ڇهه هفتا مهمل ڪئي ويئي. ٽيسين سرڪار ڪنهن به طرح پنهنجي آره زور واري گهٽ نه ڪئي. بيمڪال جا ڪرائيڪار انڊمان بيهڻ ۾ قيد رکيل هئا. خراب ورڻاءَ جي سوال تي هنن بڪ هٽال ڪيو ۽ هڪ به جڳا بڪون ڪڍندي پراڻ ٿيا ٿي ويا. ٻا به جڳا پوڻي ۾ پيل هئا. جن انڊمان جي ڪارروايي تي اعتراض وٺڻ لاءِ ميٽنگن ۾ ٿرپرون ڪيون سي پاڻ گرفتار ٿي سزاياب ٿيا. سرڪار لڳي اسان کي نه رڳو سختيون سڻيون، پر مني مات ۾ سڻيون هيون، پوءِ ڪري پيو ڪو رستو نه ڏسي اسين بڪ هٽال رستي پاڻ مٽا ڪريون. ڪي مهنا پوءِ، سيپٽمبر ۱۹۳۳ ۾ جڏهن آءُ به آزاد هوس، ڪن معزز ۽ مشهور ماڻهن

برطانیہ حکومت جي دورنگي نيتي

حالتن هيٺ ڪين جهڙي سماجڪ ترقي ڪري سگه
ٿا. پوءِ ڪري ظاهر ڪي کاتا چونڊيل وزيرن کي
سونپيا وڃن. سرڪار جي هيڏي ڀري ڇپ جهونن
خيالن وارن کي مددگار ٿئي ٿي ۽ هاڻ ڪن پيڙهين کان
وٺي برطانيه سرڪار آزاد خيالي ۽ عمل ڇت ڪري
اسان تي نادر شاهي يا جيئن پاڻ چوي ٿي ”ماباپ“
جي حاڪمي هلائي آهي. کيس ڪابه غير عملداري
سنگت هلاچل پسند ناهي ۽ منجهائس کيس ڪانه ڪا
بائس ضرور اچي ٿي. هريجن هلاچل، هيترين خبردارين
وندي به وقتي عملدارن سان ٽڪر کائڻو آهي. مونکي
سورهن ٿي آنا خاطري آهي ته جي سپان ڪانگريس
قومي پيماني تي صابڻ جي استعمال بابت خوب پرچار
ڪري ته ڪيترن هنڌ سرڪار سان ٽڪر کائيندي.
مان ٿڌو ڀاڻيان ته جي حڪومت سڄائيءَ تي بيهي
ته عام خلق کي سماجڪ سڌارن جي طرف باز نه آڻي
سگهندي. پر ڌاريا حاڪم هميشه شڪ هيٺ اچن ٿا ۽
ماڻهن جون دليون ڦيري ٿا سگهن. جي ڌاريا هتان
دور ڪيا وڃن ۽ جي اقتصادي تبديليون پهريون
ڪيون وڃن ته خاطري اٿم ته ڪابه همت پري سرڪار
سولائي سان ڇڏا خاصا سڌارا ڪري سگهندي.
پر جيئن اندر اسانکي سماجڪ سڌارن، ساردا ائڪٽ
۽ هريجن هلاچل جو فڪر اونو ڪونه هو. فڪر ۽ خفو
اهو ئي هوندو جو هريجن هلاچل جي آڏو آئي ٿي. سال ۱۹۳۳
مئي مهيني ۾ نافرمان هلاچل، ڇهن هفتن لاءِ بند ڪئي
ويئي ۽ اسين اڪيون پاڻي وينداسين ته پوءِ ڇاڻو ٿئي.
هت مهمليءَ هلاچل کي آخرين ڌڪ ڏنو، چو جو جنگ
آزادي مخلو بازي ڪري، اڄ بند ۽ سڀاڻي وري شروع

۽ ڪي چوڻ ماڻهو مڙي فقط ٿلها ٺهراو پاس ڪري
 اٿيون ٿي. انهن نه شائستي مرداني طريقي يا نه آل انديا
 استري منڊل وانگر شائستي زباني نموني ڪر ڪار
 هلايو ٿي. نه انهن کي زبردست پرچار ڪرڻ جي
 اندرين آڱر هئي. ٻيو نه هن آرڊيننس ۽ لاڳيتن قانونن
 سڀ ملڪي تحريڪون ڏيئي بند ڪيون هيون ٿي،
 انهن سنسٽائن کي به سڪائي موده ڪري ڇڏيو هو.
 مارشل لا ممڪن آهي نه انقلابي حرڪتن کي ڇت
 ڪري ڇڏي، پر ساڳئي وقت سببتا ۽ سيم تحريڪن
 کي به لستو ڪري ڇڏي ٿو.

پر ڪالگريس ۽ ٻيون غير سرڪاري جماعتون
 سماجڪ سڌاري لاءِ گهڻو ڪجهه ٿيون ڪري سگهن
 تنهنجو بيهڪ گهرو سبب آهي. اسين قومپنا جي
 مرض ۾ مبتلا آهيون ۽ اسانجو سارو ڌيان اوڏانهن
 ڇڪيل آهي ۽ ڇڪيل رهندو جيسين ڪي اسين سياسي
 آزادي حاصل ڪنداسون. جيئن برٽانڊشا چيو آهي،
 ”غلام ملڪ انهي ماڻهوءَ وانگر آهي جنهن کي سرطان
 جو مرض هجي ۽ اهڙو شخص بيء ڪنهن نه ڳالهه جو
 خيال ڪري نٿو سگهي... نه اصل ڪنهن نه قوم لاءِ
 قومي تحريڪ کان مٿي ٻي ڪا ڳري مصيبت ڪانهي
 جا چڻ قدرتي نموني نه هلقا جلق جي هڪ دردناڪ
 علامت آهي. غلام قومون دلپا جي ٿر تي ڪندڙ قومن
 کان پٺتي پئجو وڃن، ڇو جو کين هڪ ئي لوري
 لڳي رهي ٿي، نه ڪيئن قومي آزادي حاصل ڪري
 قومي تحريڪن جي آزاد کان آڇيون ٿيون.“

تازي آزمودي مان ظاهر ٿيو آهي ته اسين موجوده

حامي ۽ حمايتي ٿيندا. سندن لڳ لاڳاپا ماڪ جي
 نهايت تنگ دل ۽ پڻي پيل گروهن سان گهرا ٿيندا ويا
 آهن. جيئن جيئن سندن راڄ جي مخالفت وڌي ٿي
 تيئن تيئن کين عجيب غريب همراہ ڳولڻا پون ٿا ۽ اڄ ماڪ
 ۾ انگريز راڄ جا وڏي ۾ وڏا حامي هڪ پاسي ڪتر
 فرقيدار ۽ ٻئي پاسي مذهبي پاڳل ۽ سڌاري جا دشمن آهن.
 مسلم فريقي پرست جماعتون ته سڳڻهن نظر سان -
 سياسي، اقتصادي ۽ سماجيڪ - ناٺو چڙهيل تنگ دل
 آهن. هندو سيا به ساڻن ڪلهو گسائي رهي آهي، پر
 هن پڻي پوڻ جي شرط ۾ سنڌي يار نه چڻ وٺڻ چاهي
 ناهن. جهڙا سڌاري جا شتر و اهڙائي وڏي واڪي
 انگريز راڄ جا وفادار آهن.

پر جي برطانيہ حڪومت چين کي چنو لڳائي
 ويني ۽ ساردا ائڪٽ سمجهائڻ ۽ عمل ۾ آڻڻ لاءِ ڪڪ
 ڀڄي به نه ڪيائين، ته ڀلا ڪانگريس ۽ ٻين غير سرڪاري
 سنڌي ائڪٽ بابت چوڪين خوب پوڄا ڪيو؟
 هي سوال اڪثري انگريز ۽ يورپي اسان کان پڇندا
 ڪندا آهن. ڪانگريس بابت ايترو چئبو ته پوين
 پندرهن سالن کان وٺي ۽ خاص ڪري ۱۹۳۰ کان
 انگريز حاڪمن سان لڙڻ ۽ قومي آزادي هٿ ڪرڻ
 ۾ پاڻ فنا ڪري رهي آهي. باقي ٻين سنڌي ۾ نه
 ٿورم آهي ۽ نه عام سان لاڳاپا آهن. زالون مرد جن کي
 آدرش هون جي چرٿوان هون، جن جو عام ئي اثر
 سي ڪانگريس ڏي ڇڪجي ويا ۽ انهن نه گڄ وڃي
 جيلن اندر کائڻو آهي.

ٻيون سنڌي ٿورن نه عام جي چوپ کان چپيون

شايع ڪري سگهي ٿي، جن نوان گناهه پيدا ڪري، هڪڙن جي گناهن جون ٻين کي سزائون ڏيڻون ٿي ۽ جن هيٺ هزارين ماڻهو جبلن ۾ وڃي قانونيا سا ساڳي سرڪار ساردا انڪٽ جهڙو رواجي قانون عمل ۾ آڻڻ کان ڊلي ٿي. قانون جو اوائلي اثر الڌو ٿيو جو قانون هيٺ گناهه بي حد وڌي ويو، ڇو جو قانون بهتري ڪري ڇهن مهينن جي مهلت ڏئي هئي ۽ ماڻهن ڊ وڙي انهيءَ مهلت جو ٻيڙو فائدو ورتو. پوءِ ڏلو ويو ته هي قانون هڪ وڏو ڇرڇو هو ۽ ڪو نه هڪڙو بنا سندس انحرافي ڪري سگهو ٿي. سرڪار طرفان نه ڪوبه پرچار ڪو نه ڪيو ويو ۽ اڪيري ڳولن ۾ خبر ٿي ڪا نه هئي ته هي انڪٽ ڪهڙي بلا هو. هندو ۽ مسلمان ٻرچارڪن وٽان ماڻهن کي اونڌي آيتي خسر پئي، جن ٻرچارڪن کي صحيح حقيقت مان ورلي واقفيت هئي. ظاهر آهي ته هندستان ۾ برطانيه حڪومت جو هن حد تائين سماجڪ خرابيون برداشت ڪيون آهن سو هن ڪري نه ته اهي پسند اٿس. ائين برار آهي ته اهي ٿڙي ڪيڏا لاءِ گهڻي اون ڪا اٿس، جو هو اهي خرابيون ملڪ مٿان حڪمراني ڪرڻ ۾ ملڪ کي ٻيڙا ۾ ڪوبه دخل نٿيون ڏين. اهو به خطرو رهيس ٿو ته منان سماجڪ سڌارا پيش ڪندي قسمن قسمن جا ماڻهو رنج ٿين. جا حڪومت اڳيئي سياسي ميدان ۾ ڪاوڙ غصي کي منهن ڏيئي رهي آهي سا حڪومت پنهنجون تڪليفون وڌائڻ ڪن جا همبدي. پر تازو سڌارڪ جي نظر کان حالتون اڳي کان وڌيڪ بگڙيون آهن، سبب جو انگريز وڃن ٿا انهن خرابين جا وڌيڪ

حامي ۽ حمايتي ٿيندا. سندن لسڳ لاڳاپا ملڪ جي نهايت تنگ دل ۽ پڻي پيل گروهن سان گهرا ٿيندا ويا آهن. جيئن جيئن سندن راڄ جي مخالفت وڌي ٿي تيئن تيئن کين عجيب غريب همراہ ڳولڻا پون ٿا ۽ اڄ ملڪ ۾ انگريز راڄ جا وڏي ۾ وڏا حامي هڪ پاسي ڪتر فرقيدار ۽ ٻئي پاسي مذهبي پاڳل ۽ ستاري جا دشمن آهن. مسلم فرقي ۽ برصغیر جماعتون نه سڳڪنهن نظر سان - سياسي، اقتصادي ۽ سماجيڪ - نانءُ چڙهيل تنگ دل آهن. هندو سڀا به ساڻن ڪلهو گسائي رهي آهي، پر هن پڻي پوڻ جي شرط ۾ سنائي يار نه چڻ وٺڻ جا ئي لاهن. جهڙا ستاري جا شترو اهڙائي وڏي واڪي انگريز راڄ جا وفادار آهن.

پر جي برطانيه حڪومت چين کي چنڊ لڳائي ويٺي ۽ ساردا ائڪٽ سمجهائڻ ۽ عمل ۾ آڻڻ لاءِ ڪڪ پڇي ۾ نه ڪيائين، ته ڀلا ڪانگريس ۽ ٻين غير سرڪاري سنسٽائن ائڪٽ بابت چوڪين خوب پرچار ڪيو؟ هي سوال اڪثري انگريز ۽ يورپي اسان کان پڇندا ڪندا آهن. ڪانگريس بابت ايترو چئبو ته پوئين پندرهن سالن کان وٺي ۽ خاص ڪري ۱۹۳۰ کان انگريز حاڪمن سان لڙڻ ۽ قومي آزادي هٿ ڪرڻ ۾ پاڻ فنا ڪري رهي آهي. باقي ٻين سنسٽائن ۾ نه ٿورم آهي ۽ نه عام سان لاڳاپا اٿن. زالون مرد جن کي آدرش هون جي چرندوان هون، جن جو عام ئي اثر هو سي ڪانگريس ڏي ڇڪجي ويا ۽ انهن تر ڳچ وقت جيلن اندر ڪاٽيو آهي.

ٻيون سنسٽائون ته عام جي چوپ کان چپيون ٿي

شايع ڪري سگهي ٿي، جن نوان گناهه پيدا ڪري،
 هڪڙن جي گناهن جون ٻين کي سزائون ڏيڻون ٿي ۽
 جن هيٺ هزارين ماڻهو جبلن ۾ وڃي قابو ٿيا سا ساڳي
 سرڪار ساردا انڪٽ جهڙو رواجي قانون عمل ۾ آڻڻ
 کان ڊڄي ٿي. قانون جو اوائلي اثر اڻوڻيو جو قانون
 هيٺ گناهه بي حد وڌي ويو، جو جو قانون بيهوقي
 ڪري ڇهن مهينن جي مهلت ڏي هڻي ۽ ماڻهن ۾ وڙي
 الهيءَ مهلت جو پڇڙو فائدو ورتو. پوءِ ڏٺو ويو ته هي
 قانون هڪ وڏو ڇرو هو ۽ ڪوبه هچڪ به سندس
 انفرادي ڪري سگهيو ٿي. سرڪار طرفان نه ڪوبه
 پرچار ڪونه ڪيو ويو ۽ اڪثر ڳولن ۾ خبر ٿي ڪالهه
 هڻي نه هي انڪٽ ڪهڙي بلا هو. هندو ۽ مسلمان
 پرچارڪن وٽان ماڻهن کي اونڌي آهتي خسر پهتي، جن
 پرچارڪن کي صحيح حيثيت مان ورلي واقفيت هئي.
 ظاهر آهي ته هندستان ۾ برطانوي حڪومت جو هن
 حد تائين سماجڪ خرابيون بر داشت ڪيون آهن سو
 هن ڪري نه اهي پسند اٿس. ائين برادر آهي ته
 اهي ٿڙي ڪڍڻ لاءِ گهڻي اون ڪانه اٿس، جو جو
 اهي خرابيون ملڪ مٿان حڪمراني ڪرڻ ۾ ملڪ کي
 ٻيڙڻ ۾ ڪوبه داخل ٿيڻون ڏين. اهو به خطرو رهيس
 ٿو ته منان سماجڪ سڌارا پيش ڪندي قسمن قسمن
 جا ماڻهو رليج ٿين. جا حڪومت اڳيئي سياسي ميدان
 ۾ ڪاوڙ غصي کي منهن ڏيڻي رهي آهي سا حڪومت
 پنهنجون تڪليفون وڌائڻ ڪين چاهيندي. پر تازو
 سڌارڪ جي نظر کان حالتون اڳي کان وڌيڪ بگڙيون
 آهن، سبب جو انگريز وڃن ٿا انهن خرابين جا وڌيڪ

جا گيت ڳائي، سرڪار جي ”دورنگي پيئيءَ“ جي
 ڪاميابيءَ لاءِ دعائون پنيون هوائون.
 اهڙين حالتن ۾ گانڌيجيءَ جي اپيل تي آءٌ واٽرو
 ٿي ٿيس ۽ تيهان وڌيڪ راجگوپالچاريءَ جي هٿ پڇاڙ
 تي، جو فقط ڪي هفتا اڳ ڪانگريس جو ائڪٽنگ
 پريزيڊنٽ هرو هنن نون شغلن ڪري هل چل ڪي هاڃي
 رسي، پر جنهن ڳالهه ڏکوير ٿي سو هن سوال جي
 اخلاقي طرف. منهنجي نظر ۾ گانڌيجي يا ٻئي ڪنهن
 ڪانگريس ليڊر جو هنن ڳالهين ۾ هٿ وجهڻ اخلاقي
 خيال کان ناجائز هو ۽ جي هزارين جيلن ۾ هوا يا ٻاهر
 جنگ لڙي رهيا هئا تن سان وعده شڪني هئي. پر
 سمجهيم ٿي ته گانڌيجيءَ هي سڀ بي نظر سان ڏٺو ٿي.
 مندر پريش بل ڏي جيڪو سرڪار ٽڏهن ۽ پوءِ
 رخ ورتو سو ڏسي اسانجون اکيون ڪليون. بل پيش
 ڪندڙن جي راهه ۾ هر قسم جا روڙا وڌائين، پوءِ بل
 مهمل ڪيائين، مخالفت ڇيڙيائين ۽ آخر ڪار پاڻ
 مخالفت ڪري بل ختم ڪيائين در اصل ملڪ ۾
 سڀني سماجڪ ستارن ڏي سندس ٿورو گهڻو اهڙوئي
 رخ رهيو آهي ۽ ڌرمي ڳالهين ۾ دست اندازي نه
 ڪرڻ جي بهاني سماجڪ ستارن کي پنڄو ڏنائين.
 پر ساڳئي وقت اسانجي سماجڪ خرابين تي نڪتو چيني
 ڪندي يا ٻين کي ڇيڙيندي ڌرو به نه هڃي آهي.
 ڪٿي چئجي ته پل ۾ ساردا ٻال-وواهه بددش جو بل
 پاس ٿي ويو ۽ پوءِ قانون جو ٿورو حال ڏسي خبر پيئي
 ته سرڪار ڪيتري قدر اهڙا قانون عمل ۾ آڻڻ کان
 گٽي ٿي. جا سرڪار راتو رات آڏو وينس جا سٺا

۴۸۔ - برطانوي حڪومت جي

دورنگي نيتي .

هرجن هلچل جاري هئي . پهرئين ڀيرو اچل مان ۽
پوءِ ٻاهران گانڊيجي سندس رهڻي ڪڻي ٿي . ملڪ
۾ سخت جبلتي هئي ته مندر ڀرويس تان هندسون لائون
وڃن ۽ انهيءَ مراد سان هڪ بل مرڪزي اسيمبليءَ ۾
پيش ڪيو ويو ۽ پوءِ هڪ ترس جهڙي ڳالهه ٿي، جو
هڪ نالي مشهور ڪالگريس ليڊر دهليءَ ۾ اسيمبلي
ممبرن جي گهر گهر ويو ۽ مندر ڀرويس بل لاءِ سندن
ووت هٿ ڪرڻ لڳو . خود گانڊيجي سندس هنان
ممبرن ڏي اڀل موڪلي، سو سڀ ٽڏهن ڇڏهن
ٺاهڻي تڪرير ڪري اڃا چالو هئي، ماڻهو اڃا حيلن ۾ پئي
ويا، ۽ اسيمبليءَ جو ڪانگريس بهشڪار ڪيو هو ۽
سڀ اسانجا ميمبر اها ڇڏي آيا هئا . جو نونو باغي
رهيو هو ۽ جي پوءِ مالي جڳهون ڀري ويا، تن هن
نازڪ وقت ڪالگريس ٿي چاهون ۽ سرڪار جي ٻنهي
ڪري پاڻ موڪيو هو . جهڙن ته حڪومت کي سخت
قاعدا پاس ڪرڻ ۾ ۽ انهن لکڻ آرڊيننس کي ٻڪو
بڻائڻ ۾ ڪافي مدد ڏني هئي . اهي اوتارا ٺاهه ڳڻهي
وينا هئا ۽ دهلي سمي لڏڻ ۾ ڳڻ ماڻهن سان ڪاٺي
پئي مڙا ماڻي ۽ هندوستان ۾ برطانوي راڄ جي شڪرگدازي

هڪ ٽڪو ٿي سڇائي سان، ڪهڙي به قربانيءَ لاءِ تيار ٿي سڄي جي ڳولا ڪري ٿو ته آءٌ اهو ويچار ڌرمي سڏيندس. سبب جو ڌرم اندر اهو وشواس سمايل آهي ته منش جي جتن جي اعليٰ مراد آهي، جا موجوده سماج جي جيون ڇا پر منش جاتيءَ جي جيون کان به اونچي آهي. خود ناستڪتا، جڏهن سگهارن سڀاڻن ۾ واسو ڪري ٿي ۽ جڏهن طاقت جو ۽ نه ڪمزوريءَ جو اظهار ڪري ٿي، تڏهن مذهبي روحن جي شاندار فوج ۾ ملي قدم کڻي ٿي.

جي شرط رومين رولنڊ ڏٺا آهن سي پورا ڪرڻ جي آءٌ هام نقو هٿان، پر انهن شرطن تي آءٌ به هن شاندار فوج جي پٺيان پير ڀرڻ لاءِ تيار آهيان.

ٺارالو ڪن ٿا. پڌرو آهي ته هن شبد جو اُپوڪ ڌڙ ڌرم تي ٿيڪا ٿيڻو ڪندڙن کان تنهن ڌارالو ڪري ٿو. شايد ڌرم جي معنيٰ نبتي ڪري ٿو. هن ريت ساڳيو شبد ڌار ڌار معنائن ۾ استعمال ڪرڻ هڪ ٻئي کي سمجهڻ ۾ ڏکو ڪري ڇڏي.

ڌرم شبد جي وياڪيڻا تازو پروميسر جان ڊيوي هين ريت ڪئي آهي، جا شايد ڌرمي ماڻهو قبول نه ڪن. سندس خيال موجب ڌرم اها چيز آهي جا ”جيون هي چڙو چڙ ۽ ڦرندڙ ڳهرندڙ واقعن کي ملائي سمجهڻ جي ڪنجي آهي.“ يا ”ڪا به پرور ٿي جا هڪ آدرش اڳيان رکي، انڪون اورانگهي، ڪست سڀي جاري ڪئي وڃي ٿي ۽ انهيءَ خيال کان نه عام جي هميشه ڀلي لاءِ ٿيندي سا پرور ٿي ڌرمي روپ جي آهي.“ هي ڌرم جي معنيٰ اها آهي ته ڪنهن کي به هن تي اعتراض ٿي نٿو سگهي.

رومين رولند به ڌرم شبد کي چڪي اهڙي معنيٰ ڏني آهي جو سڀني ڌرمن جا ٻڪا ٻوڃاري شايد ٽپ ڇڏيندا. پنهنجي ڪتاب Life of Ramakrishna ۾ لکي ٿو ته، ”ڪئين اهڙا منس جي هر قسم جي ڌرمي مڃتا کان آجا آهن يا پاڻ کي آجا سمجهن ٿا، پر جي سج پنج ٻڌيءَ کان مٿي هڪ سچيت اوسڻا ۾ مڳهن رهن ٿا، جنهن کي هو ساميواڊ، ڪمبرولسٽ واڊ، مش هٽ واڊ، نوم واڊ، ٻڌي واڊ ڪري سڏين ٿا. ويچار جي ڳڻ حاصيت مان ۽ نه ويچار جي مضمون يا مقصد مان سڀي ڪو نه ويچار ڪيئن آڻين ٿو، يعني ڌرم مان آڻين ٿو يا نه. جي اهو ويچار ڇا به ٿئي

هڪ ٽڪو ٿي سڃاڻي سان، ڪهڙي به قربانيءَ لاءِ تيار
 ٿي سڄي جي ڳولا ڪري ٿو ته آءٌ اهو ويچار ڌرمي
 سڏيندس. سبب جو ڌرم اندر اهو وشواس سمايل
 آهي ته منش جي جتن جي اعلائي مراد آهي، جا
 موجوده سماج جي جيون ڇا پر منش جاتيءَ جي جيون
 کان به اونچي آهي. خود ناستڪتا، جڏهن سگهارن
 سڀاڻن ۾ واسو ڪري ٿي ۽ جڏهن طاقت جو ۽ نه
 ڪمزوريءَ جو اظهار ڪري ٿي، تڏهن مذهبي روحن
 جي شاندار فوج ۾ ملي قدم کڻي ٿي.
 جي شرط رومين رولند ٿي آهڻ سڀي پورا ڪرڻ
 جي آءٌ هام نٿو هٿان، پر انهن شرطن تي آءٌ به هن
 شاندار فوج جي پٺيان پير پورڻ لاءِ تيار آهيان.

ٺارو ڪي ٿا. پٿرو آهي ته هن شيد جو اڀوڪ هڙ
ڌرم تي ٿيڪا ٿيو ڪنڌڙن کان ننڍو ٺارو ڪري ٿو
۽ شايد ڌرم جي معنيٰ نٿي ڪري ٿو. هن ريت ساڳيو
شيد ڌار ڌار معنائن ۾ استعمال ڪرڻ هڪ ٻئي کي سمجهڻ
ڏکيو ڪري ڇڏي.

ڌرم شيد جي ويلاڪيا تازو پروفيسر جان ڊاؤني
هن ريت ڪئي آهي، جا شايد ڌرمي ماڻهو قبول
نه ڪن. سندس خيال موجب ڌرم اها چيز آهي جا
”جهون جي چڙوڇڙ ۽ ٿرلڌڙ گهرلڌڙ واقعن کي ملائي
سمجهڻ جي ڪنجي آهي.“ يا ”ڪا به پرور ٿي جا
هڪ آدرش اڳيان رکي، انڪون اورالگهي، ڪنست
سهي جاري ڪئي وڃي ٿي ۽ انهيءَ خيال کان نه عام
جي هميشه ٻلي لاءِ ٿيندي سا پرور ٿي ڌرمي روپ
جي آهي.“ جي ڌرم جي معنيٰ اها آهي ته ڪنهن
کي به هن تي اعتراض ٿي نٿو سگهي.

رومين رولڊ به ڌرم شيد کي چڪي اهڙي معنيٰ
ڏني آهي جو سڀني ڌرمن جا هڪا ٻوڃاري شايد ٽپ
ڇڏيندا. پنهنجي ڪتاب Life of Ramakrishna ۾
لکي ٿو ته، ”ڪئين اهڙا منس جي هر قسم جي ڌرمي
ميتا کان آڃا آهن يا پاڻ کي آڃا سمجهن ٿا، پر جي
سبح پنج ٻڌيءَ کان مٿي هڪ سچيت اوستا ۾ مڱهن
وڃن ٿا، جنهن کي هو ساميواد، ڪميولست واد،
مس عت واد، قوم واد، ٻڌي واد ڪري سڏين ٿا.
ويجهڙ جي گڻ خاصيت مان ۽ نه ويچار جي مضمون يا
مضمون جي سڃي ڪيو نه ويچار ڪيئن اٿس ٿيو، يعني
ڌرم به ائين ٿيو يا نه. جي اهو ويچار ڇا به ٿئي

قوم سياست ۽ اقتصادت ۾ ٻي قوم جي غلام آهي ۽
 هر طرح بدل جڪڙيل ۽ آزاريل آهي سا ڪڏهن به
 اندرين ترقي نٿي پائي سگهي. يعني ته اندرين ترقي
 لاءِ به ٻاهرين آزادي ۽ موافق وايو منڊل ضروري آهن.
 اها ٻاهرين آزادي حاصل ڪرڻ ۽ وايو منڊل بدلائڻ
 لاءِ جيئن اندرين اُتئيءَ ۾ ڪي به اٽڪون نه ٿيون،
 ضروري آهي ته اهڙا آپاڙو وٺجن جي مقصد تي پهچائڻ
 ۾ آڏو نه اچن. جڏهن گانديجي چوندو آهي ته مقصد
 کان آپاڙو مٿي ۽ مڪيه آهن. تڏهن پالپان ٿو ته سندس
 چوڻ جو به ساڳيوئي مطلب آهي. پر ساڳئي وقت
 آپاڙو ڇوڳا هڻڻ ڪپن جي مقصد ڏي ٿيڻ ٻيءَ صورت ۾
 سڀ ڪوششون بيڪار ٿينديون ۽ ڪير ڇاڻي، اندر
 توڙي ٻاهر، اڳي کان به بدتر حالتون ٿين.

ڪنهن هنڌ گانديجيءَ لکيو آهي ته، ”ڪوبه منهنجي
 ڌرم بنا جيئي نٿو سگهي. ڪي اهڙا آهن جي پنهنجي
 عقل جي آيمان ۾ چون ٿا ته اسانجو ڌرم سان ڪوبه
 واسطو ناهي. پر سي انهيءَ ماڻهوءَ وانگر آهن جو چوي
 ته آءٌ ساڻه ڪٿان ٿو پر مونکي ڪهڙو آهي ئي ڪونه.
 ٻئي هنڌ وري هينن چوي ٿو ته، ”سچ جي ڀر ۾
 مونکي راجنيتي جي ڪيترو اندر آندو آهي ۽ آءٌ ڪنهن
 به هٻڪ بنا، پر نمرو ٿا پاڙ سان، چوان ٿو ته جي شخص
 پائين ٿا ته ڌرم جو راجنيتيءَ سان ڪوبه واسطو ناهي.
 تنهن ڪري ڌرم جي رت جي ڪل ڪانهي.“ شايد سندس
 لکيو وڌيڪ صحيح ٿئي ها جي چوي ها ته
 شخص ڌرم کي راجنيتيءَ کان طلاق ڏئي
 ڇاهين ٿا سي شخص ”ڌرم“ شبد جو ارت ڪانئس

آٿڙوئي آهي؟ شايد مذهب معنٰ۾ انسان جي اندرين
 ترقي ۽ سندس چمڪ جو الهيءَ طرف وڪاس جو چڱو
 سمجهيو وڃي ٿو. اهو ڪٿڙو طرف آهي تنهن ٻاڪ نه
 تڪرار ٿيندو. پر جيتري قدر آءٌ سمجهيان ٿو مذهب
 الهيءَ اندرئين تبديليءَ تي زور ڀري ٿو ۽ چوي ٿو ته
 ٻاهرئين تبديلي به الهيءَ اندرئين جو پاڇو آهي.
 ڪوبه شڪ ناهي ته اندرئين وڪاس جو ٻاهرئين حالتن
 تي خوب اثر پوي ٿو. پر ايترو نه پڌرو آهي ته ٻاهرئين
 حالتن جو اندرئين وڪاس تي مڪمل اثر ٿئي ٿو. ٻنهي
 جو هڪ ٻئي تي اثر آهي. عالم آشڪار آهي ته موجوده
 ڏنڊن واري مغرب ۾ اندرين کان ٻاهرين سڌارا گهڻو
 ئي وڌي ويا آهن. پر ٽنهنجي معنٰ۾ ناهي ته، جيئن
 ڪنهن ماڻهو مشرق ۾ سمجهي ويسا آهن، ڇاڪاڻ
 اسين ڏنڊن ۾ پئجي ۽ ٻاهرئين سڌارن ۾ ڊرا آهيون،
 تنهنڪري اسانجو اندريون وڪاس وڌيڪ ٿيو آهي.
 اهو هڪ اسانجو پرم پولو آهي جنهنسان اسين پاڻڪي
 دلاسو ڏيون ٿا ۽ پنهنجي هيٺائي کي لڪائڻ چاهيون
 ٿا. ممڪن آهي ته خاص شخص ٻاهرئين حالتن ۽ واٽون بدل
 ٿي غالب ٻئي اندر ڇوڏول ۾ ويهي چوڪ چڙهن. پر
 وڏن گروهن ۽ قومن لاءِ ڪنهن حد اندر ٻاهرئين ترقي
 ضروري آهي جنهن بنا اندرين ترقي محال آهي. هر
 شخص اقتصادي حالتن جو شڪار بڻجي ٿو ۽ ڇو شخص
 روز مره جي روزگار لاءِ محتاج آهي سو شخص
 ڪنهن اوجي درجي جو اندريون وڪاس وري حاصل
 ڪري سگهندو. هو طبو پٽيل ۽ پائمال آهي سو
 ڪڏهن نه اندرين ترقي حاصل ٿو ڪري سگهي... جا

ليءَ ۾ ڪو ٻيو لفظ ڪونه لپندو جنهن جون ٻيا ٻيا
 اٿڻو ايتريون ٻيون معنائون ڪيندا. جهڙوڪ
 ”مذهب“ لفظ. ممڪن آهي ته اهو لفظ پڙهندي يا
 ٻڌندي ڪي به ڄڻا مشڪل ملندا جن جي من ۾ ساڳيا
 خيال ويچار ۽ صورتون ڪڙيون ٿينديون. انهن خيالن ۽
 صورتن ۾ هي سڀ هجن يعني پوڄا پاڪ، ڪريا ڪرم
 ڌرمي گرنت، ماڻهن جو سماج، ڪي مٿيون مڃتاڻون،
 نيتي، شرڌا، بربر، پڙ، گهر ٿا، ديا، پليدان، ٽپسيا،
 آپواس، پوڄن، پوارٿا، پراچين اتهاس، شادي، غمي،
 پرلڳ، فساد ۽ مارا ماري وغيره. انهن سڀني قسمن جي
 خيالن ۽ صورتن ڪري نه رڳو سمجهڻ ۾ بي حد گڙبڙ پيدا
 ٿئي ٿي پر ڪري چڱي ته هميشه جوش جولان اٿي
 ٿو، جنهن ڪري ٿڌي سيني ويچار ڪرڻ محال ٿيو
 پوي. هن لفظ ”مذهب“ کي جي ڪٿي ڪو خاص
 مطلب هوندو هاڻ اهو نه رهيو آهي. باقي لفظ فقط مونجهارو
 ڪري ٿو ۽ ٻين ٻين معنائن ڏيڻ ڪري اڃائي از حد
 بحث تڪرار جو سبب بڻجي ٿو. ڏاڍو چڱو ٿئي، جي
 اهو لفظ ٻنهي ڪم نه آڻجي ۽ سندس جڳهه تي ٻيا لفظ
 پر چڱين ۽ خاص معنائن سان ڪم آڻجن مثلاً: ايشور
 وديا، تنوگيان، نيتي، نيتي شاستر، آتمڪتا، اڌياتم
 وديا، ڪرتوي، ڪريا ڪرم وغيره. خود اهي لفظ به
 پورا صاف ناهن، پر تڏهن به سندن مطلب وري به ”مذهب“
 لفظ کان وڌيڪ صاف آهي. وڏو فائدو هي ٿيندو
 جو هنن لفظن سان جوش جذبا ايتري قدر ڪين اٿندا،
 جي جن ”مذهب“ لفظ کي وڙهي وڪوڙي ويا آهن
 تڏهن پلا ”مذهب“ ڇا آهي، (جي اهو لفظ ڪو

سان ڪو واسطو نٿو رهي، پر اهي نمر ”گناهه“ جي مذهبي من تي نيل آهن. منظر مذهب سدائين فري هڪ دائمي سوارت ٿيو پوي ۽ انهيءَ صورت ۾ لاچار هر ڪنهن تبديل سڌاري جو مخالف ٿئي ٿو.

اها ڳالهه عالم آشڪار آهي ته اوائلي ۾ عيسائي چرچ غلامن جي پنڪتي حالت سڌارو ۾ مدد ڪانه ڪئي. پوءِ اهي غلام مالي حالتن ڪري يورپ جي وچولي جڳ ۾ فري زمين هي مالڪن جا شر بچي پيا. تنهن ڳالهه بابت جرح جو رخ به سڙ سال پوءِ (۱۷۲۷ ۾) هينرين خط مان چتو ظاهر آهي حولندن جي بسپامبرڪا جي ڏاکڻين ننگن ۾ غلامن هي مالڪن کي لکيو:

”عيسائي مذهب يا انجيل مٿس قبول ڪرڻ ڪري ملڪيت جي حقن يا حقن ناگريڪ حقن ۾ ڏرو نه ٿيرو نٿو پوي. پر انهن سڀني ڳالهين ۾ ساڳيا ماڻهو ساڳئي حڪومت ۾ اڳي وانگر رهندا رهن ٿا. جا لجام عيسائي مذهب بخشي ٿو سا لجام گناهه، شيطان ۽ انسان جي شڪون ۽ بي حد خواهشن ۽ حرصن هوسن کان آهي. پر ٻاهرين وهناري حالتن بابت جيئن ماڻهو اڳي هئا، غلام يا آزاد، نهن پوءِ نه رهندا ۽ عيسائي ٿيڻ يا بپتسمي ڏيڻ بعد منجهن ڪو به نئون ڦيرو نٿو پوي.“

ڪو به منظر مذهب هن طرح شدمد سان پنهنجي راءِ ڪن ڏيندو، پر ملڪيت ۽ موجوده پنڪتي سرشتي بابت در اصل ساڳيوئي رخ وٺندو.

اها مشهور ڳالهه آهي ته هڪ ٻئي کي سمجهائڻ لاءِ ٻوليءَ جا لفظ هڪ ڪچو وسيلو آهن ۽ اهي لفظ ڪنهن ٻي نالي معنائن ۾ سمجهبا ويندا آهن. شايد ڪنهن به

جيتوڻيڪ جنهن نموني جيوت ۾ انهيءَ مت جي پيروي
ڪن ٿا سا شايد آءٌ قبول نه ڪريان. منهنجو ته "Tao"
يعني هلڻ جي مارگ ۽ رهڻ جي نموني سان ئي واسطو
آهي ۽ ته ڪيئن جيوت جو ڳجهه سمجهي، انڪار ڪرڻ
بنا، نه فقط سويڪار ڪجي پر مارگ جي پيروي ڪري
جيوت سڌار جي. پر رواجي طور مذهبي مدنظر جڻ هن
دنيا سان ناتوئي ٿئي رهي سا مون کي عئل ويچار
جي دشمن لڳندي آهي، ڇو جو اها مدنظر ڀڃڻ بنا
نه فقط مقرر ۽ ان ٿرندڙ عقيدن تي بيٺل ٿئي ٿي پر
دل جي وهمن جوشن ۽ جذبن تي. جنهنڪري آءٌ روحانيت
يا روحاني ڳالهين سمجهان ٿو تنهنڪان گهڻو دور رهي ٿي
۽ ڄاڻي ٿي ته ڄاڻي حقيقت کان منهن موڙي ٿي ته متان
اها حقيقت سندس مقرر عقيدن سان ٺهڪي نه اچي.
اها مدنظر نهايت تنگ ۽ ٻين خيالن ويچارن کي سهي
ٿئي ٿي ۽ اها پاڻ پوري ۽ ايمان پري آهي اڪثري
سوار ٿي ۽ ڪار ساز ماڻهو منجهانس فائدو وٺي سگهن ٿا.
تنهن جي اها معنيٰ ناهي ته دزمي ماڻهو اڳي ۽
اڄ اعليٰ اخلاقي ۽ روحاني رنگ جا ٿيڻ پر اها معنيٰ
اٿس ته مذهبي مدنظر عام ماڻهن جي اخلاقي ۽ روحاني
ترقي وڌائي ٿي، بلڪ روڪي ڇڏي ٿي جي اخلاقيت ۽
روحانيت هن دنيا جي نه پر هن دنيا جي ماڻهن سان توراي
ماڻهي ويندي. رواجي طور مذهب معنيٰ انسان ڇڏي
خدا يا ذات مطلق جي ڳولا ۽ مذهبي شخص سماج جي ڀلي
کان وڌيڪ پنهنجي ايتاري بابت منتظر رهي ٿو. صوفي
ماڻهو پاڻ زسارڻ لاءِ سنڀري ٿو، پروات تي اٿو پاڻ پر
اٽڪي پوي ٿو. اخلاقي ايمان جو به سماجڪ ضرور

ائين آهي ته سندس ڪئين پوڄاري اعليٰ درجي
 انسان ٿيا آهن، پر جنهن نموني هن چرچ برطانيه
 هيند شاهيءَ جا مطلب پورا ڪيا آهن ۽ سرمائيداري توڙي
 مائنت شاهيءَ کي اخلاقي ۽ مذهبي جامو پهرايو آهي
 مون هڪ حيرت جو ڪم آهي. ايشيا ۽ آفريڪا ڪنڊن
 انگريزن جي لوڻو ۽ قورو نيتيءَ کي هن چرچ اونچي
 ڀيٽ جا درشتانت ڏيئي مائنتو بڻايو آهي ۽ انگريزن
 جي دالين ۾ هڪ عجيب گهمند پيدا ڪيو آهي،
 جنهنڪري هو هميشه پاڻ کي صحيح سمجهن ٿا ۽ جو
 ڏسي ٻين کي رشڪ ٿئي ٿو. پوءِ هميشه صحيح هئڻ جو
 دل کي آلت چرچ منجهن پيدا ڪيو آهي يا چرچ ۾ به
 منجهائين پيدا ٿيو آهي، سو آءٌ نٿو چئي سگهان.
 يورپ ۽ اميريڪا ۾ ٻيا ڪم نصيب ملڪ اڪثري
 انگريزن کي ٻڌا پڳت - دغا باز انگريز ته جهونو طعنو
 اٿن - سڏيندا آهن، پر سوشايد حسد جو مٿن حملو هجي.
 نڪي کي ٻيو ڪوبه سلطنتي ملڪ انگريز ملڪ جي
 لاهي ٿي سگهي ٿو، ڇو جو ڏسيو ته سندس ڪارناما
 به اهڙا ئي ڪارا ڪرندا. نڪي کي جو ملڪ ڄاڻي
 ٻڌي پابند ڌاري ٿو، وقت تي اها طاقت ظاهر ڪري
 سگهي ٿو ڇا انگريزن بار بار ظاهر ڪئي آهي. جنهن
 مذهب جي چاپ اختيار ڪئي اٿن تنهن شايد وهناري
 مطلب حاصل ڪرڻ لاءِ سندن اخلاقي مادو ضعيف
 ڪري ڇڏيو آهي. ٻين ملڪن ۽ قومن ڪئين ڀيرا انگريزن
 کان وڌيڪ بدڪاريون ڪيون آهن پر ڪڏهن به ساڳئي
 طرح لوپ کي پچ بڻائڻ ۾ ڪامياب نه ٿيا آهن. ٻئي
 جي اڪه ۾ موزيس ڏسڻ ۾ پنهنجي اڪه ۾ ڦاٽو پلجي وڃڻ

ڪجهه ٽرڪڙو ڪيل هو ۽ شايد مهاڀاري لڙائي کان
پوءِ اهو هڪ ٽڪڙو ٻيو وڌيڪ دل سان ڪيل خبر خواهي
جو اشارو هو. مگر منزل مقصد مقرر ٿي، ڇو جو هو
واپس وٺڻ محال هو. ”ولايت جي چرچ جو مکي هندوستان
جي سياست بابت هيئن نهايت ٽنگ دل رهي سا
ڏيان پر رکڻ جي ڳالهه آهي، جو اعلان ۽ قدم هندوستان
بنيو، ناکامي سمجهيو ٿي ۽ جنهنڪري آسهيڪار ۽
منجهالس ٻيا نتيجا نڪتا سوتي اعلان هي آڇ ڇڏڻ
”ٽڪڙو ۽ وڌيڪ دل وارو“ سمجهي ٿو. الگراڙ حاڪم
طبيعي کي انهي خيال مان راحت ملي ٿي ۽ شڪ ناهي
ٿو ٻاڻيڪي درياھ دل سمجهي پئي ٿوري ٻاڻيڪي ڏاڍي
نڀاس ٿو ڏئي.

ٿارو هڪ منال هت آيو اٿر جنهن مان ڏسبو نه
ڪيئن نه چرچ آف انگلنڊ اُن سڌي طور هندستان
جي سياست تي اثر وجهي ٿي. ٽاريج ۷ نومبر ۱۹۴۴
گڏيل علائقي ۾ هندوستان جي عيسائين جي ڇڪتاڻ ۾
پرائيڪ ڪانفرنس ۾ آجيان ڪامپٽي جي سياست ۽ مسٽر
ڊيوڊ چيئر ”عيسائي ٿي اسين مذهب ڪري بادشاه
سان وفاداريءَ ۾ ٻڌل آهيون، جو اسانجي دين جو
رڪيل آهي.“ هنن لفظن جي صاف معنيٰ آهي مطالبو
سلطنتساهيءَ جي مدد. مسٽر ڊيوڊ پنهنجي همدرد
انهن ولايت جي مردار ڏور واري خيالن سان ظاهر ڪئي
جي سول سروس ۽ پوليس جي حق ۾ ۽ ٽئين جوڙجڪ
جي خلاف هون، جنهنڪري هندستان ۾ چرچ مشن
جي حڪم کي منظور هو. (نوت ختم)

ٿيو آهي جو آڌ کان وٺي سرڪاري سياسي کاتو ٿي رهيو آهي. (۱)

(۱) هندستان ۾ چرچ آف انگلنڊ ۽ حڪومت جڻ هڪ ئي ڳالهه آهن. سرڪاري پگهاردار پادري ٻين پگهاردار عملدارن وانگر سلطنت شاهي جا انگ بڻيل آهن. اها چرچ ٿلهي ليکي ملڪي سياست بابت ننگدل ۽ سڌاري وڌاري جي خلاف رهي آهي. رواجي عيسائي پادري اڪثري هندستان جي تواريخ ۽ تهذيب کان غير واقف رهي ٿو ۽ نڪي ڪي واقف ٿيڻ لاءِ ذري به ڪوشش ڪري ٿو. هو ته ڪافرن جي گناهن ۽ قصورن ڏيکارڻ ۾ ئي رڌل آهي. البت ڪي عمدا مثال اڀواد طور ڏيندا. مثلاً چارلي انڊروز جهڙو سچو دوست هندستان کي ڪو وڏي ملندو. سندس محبت ۽ خدمت ۽ بي حد دوستي ڏسي جيءُ بهار ٿئي ٿو. ٻولي جي ڪرست شيوا سنگهه ۾ ڪي اعليٰ انگريز آهن جن جي مذهب کين سيڪاريو آهي ته ڪيئن ٻين کي سمجهجي ۽ شيوا ڪچي ۽ نه وڌماڻهپائي ڌار جي. انهن سچن ممت مٿي پنهنجون عمد يون خاصيتون ملڪ جي ماڻهن جي شيوا ۾ اڀرڻ ڪيون آهن. ٻيا به ڪيترا چرچ ۾ ئي گذريا آهن جن جا نالا قرب سان ياد ڪيا وڃن ٿا.

هاڻوس آف لارڊس ۾ ۱۲ ڊسمبر ۱۹۳۴ ڳالهائيندي آرچبشپ آف ڪنٽربوري اٿي ۱۹۱۹ جي مائٽيگ - چيمسفورڊ سڌارن بابت اشارو ڪندي چيو ته ”آءٌ ڪڏهن ڀانيندو آهيان ته سرڪار جو اهو اعليٰ اعلان

هو اند هينديءَ وارن جي حمايت ۾. پر اها نه لڳ ڇڏي جاڻ
 آئرن نه منجهس ٻيو به ڪم سمجھيل آهي، جو انسان جي
 دلين جي اندرين بک لاهي ٿو. جي ائين نه هجي ها
 نه ڪيئن هيندي زبردست طاقت ڌاري ها ۽ بي شمار
 انسان جي ٽٽل دلين کي سالت ۽ راحت پيشي ها؟
 ڀلا انهيءَ سالت جي اها معنيٰ نه رهندي ته اندي ايمان
 جو آجھو يا سوال جواب کان پناهه؟ اها سالت منان
 سمند جي لهر لوڏي کان بچي بندر ۾ سلامتيءَ سان
 پهچڻ واري هئي؟ يا ڪا انهيءَ کان وڌيڪ وسرو
 آهي؟ ڪن حالتن ۾ بسڪ انهيءَ کان وڌيڪ
 وڌ هئي.

اڳي ڪٿي ڪم نه هو، پر سنگت ڌرم هن وقت
 گهڻي قدر هڪ خالي کوکورهيو آهي. مسٽر جي. ڪي،
 چيسٽرٽن هن ڌرم جي پيمت (پنهنجي ڌرم جي نه
 پر ٻين جي) زمين اندران کوٽيل جڳن جي جانور سان
 ڪٿي آهي جو ڏسڻي ۽ جانور لڳي ٿو پر منجهس ڌري
 نه جان نه رهي آهي ۽ جنهن جانور جو روپ رکيو آهي
 جو جو بي ڪنهن غير شيءِ سان ڀريل رهيو آهي. ۽
 جي سندس ڪو قيمتي حصو بچيو آهي نه به ٻين ۽
 خراب شين ۾ ڊبل سٽيل آهي.

اهو حال جهڙو مغربي ٿيڙو مسرقي مذهبن سان
 وڃي ٿيو آهي. چرچ آف انگلينڊ شايد انهيءَ مذهب
 جو نمونو آهي جو حقيقت ۾ مذهب ئي ناهي. شايد
 ساڳيو حال سن پراسٽيسٽنٽ جماعتن سان پڻ آهي، پر
 شايد چرچ آف انگلينڊ جو اهڙو خراب حال هنڪري

منهنجي اندر به جدوجهد، چالو هجي ۽ آءٌ به ٻن مختلف وفادارين ڏي ٽاڻجي رهيو هوس. سمجهيم ته جيل جا بند خلاص ٿينديءَ مون کي به مصيبت مان لنگهڻو هو. پاڻ کي اڪيلو ۽ نڌڻو سمجهيم ۽ جنهن وطن لاءِ محبت هيم ۽ جنهن پٺيان پاڻ پتوڙيو هوم سو وطن مون کي هڪ غير پوئلڳ پان ملڪ نظر آيو، ڀلا آءٌ پنهنجي هموطنين جي خيالن ۽ دالين کي ٿئي پروڙي سگهيس، تنهن ۾ به منهنجو ئي قصور هو؟ ڏنم ته ويجهن گهرن ساڻين ۽ منهنجي وچ ۾ هڪ غيبي پردو هو جو آءٌ دور ڪري ٿئي سگهيس ۽ جنهنڪري آءٌ موٽي پاڻ ۾ اڪس ٿي. هو پانءِ اڳئين دنيا جي خيالن، اميدن ۽ خواهشن ۾ مخمور هوا ۽ نشين دنيا اڃا کائڻ ڏيهان ڏور هئي.

”هڪڙي دنيا آه بيمار ۽ مٿل؛

بي جنهن کي آڄمڻ جي ڪانه ٻل

يا ڪجهه آرام ۽ مٿي ٽيڪڻ جي جاءِ؛

پنهنجي قسمت آبهني وچ ۾ رلاءِ.“

چيو وڃي ٿو ته هندوستان ٻيون سڀ ڳالهيون ڇڏي هڪ دِرمي ملڪ آهي ۽ هندو، مسلم، سک به پنهنجن دِرن جو فخر ڪن ٿا ۽ هڪ ٻئي جا مٿا ٿوڙي دِرن جي سڃاڻي ثابت ڪن ٿا. جنهنڪري دِرم يا سنگت دِرم سڏجي ٿو سو ڏسي مون کي هيبت وٺندي آهي. ڪئين ڀيرا اُن جي ننڍا ڪٽي اٿر ۽ مٿائي ڇڏڻ جي خواهش ڏيکاري اٿم. ڪٽي ڇڏجي ته هميشه دِرم معنيٰ اندوايمان ۽ تنگ دلي، سخت عقيدت ۽ تعصب، وهم ڀرم ۽ فائدو وٺڻ، ۽

”هاڻ جڏهن توهن پنهنجي مها ڪارح لاءِ سپري يا
 آهيو تڏهن آءٌ توهان کي وري پريم جون لمسڪارون
 موڪلمان ٿو. آءٌ هاڻ وڌيڪ جتو سمجهان ٿو ته جو
 ڪم ٿيندو سو پاڻ ۽ تنهنم توهان جي سوبه آهي.“
 اڀواس لنگهائي پار پيو. پهرئين ئي ڏينهن حمل
 مان آزاد ڪيو ويو ۽ سندس صلاح تي هل چل ڇهن
 هفتن لاءِ بند ڪئي ويئي.

وري ڏنم نه اڀواس وقت ملڪ ۾ امنگ جو درياهه
 اٿلڙو ۽ وڌيڪ آبيءَ ۾ پس نه هلي نه ڪو سياست ۾
 صحيح طريقيو هو؟ هي نه ڏرمي اهو نه ٿين سرڪتب
 آڻيا هوا ۽ انهن اڳيان صاف سوچ ويچار ڪرڻ محال
 هو. سارو ڪي ڌري گهٽ سارو ملڪ ڇڻ اکيون
 ٽاڙي هٿ ٻڏي مهاڻا کي وينتي ڪري رهيو هو نه
 رڌ سيد ڏيکاري اڇو ٽٽو ٽڙي، سوراخ وغيره ڏياريو.
 ۽ پاڻ هٿ ٻڏي ئي پيا رهندا! لڪي ڪي ٿاڏيچي
 سن ڪي سوچ ويچار ڪرڻ لاءِ همٿايو ئي ۽ سندس سڄو
 زور ٻوڙ ٽا ۽ بلدان تي ئي هو. پاليمر نه منهنجو من
 کائس وڇڙندو ڏور ويو ئي، پوءِ ڪري دل جو
 ساڻس گهاٽو سسند رهي. ڪنهن پورا سياسي سرگرمين
 ۾ هن پنهنجي اُبل آندو ئي سوچي ڪان ڪم ورتو
 هو. مها ڪارح ڪرڻ لاءِ نه ڪٻڌ رمز هيس، پر شرڏا
 جو مارڻ به ڪو قوم جي سڪا جو مارڻ ئي سگهي ٿو؟
 ممڪن آهي نه ڪم وقت ڪارگر ٿئي، پر ٺٽ؟

اها ڳالهه به ٿي سمجهي سگهيس نه، جيئن لڳم
 ئي، هن چالو سماجڪ سرشتو ڪيئن ئي سٺيڪار
 ڪيو، جو سرشتو زور زور ۽ جدوجهد تي نٿو ٻڌل هو.

هڪ سمجهه کان ٻاهر ڳالهه هئي ۽ جي فيصاي کان اڳ
 مون کان پڇي ها ته آءٌ سخت برخلاف اڪان ها. پر
 ڳانڍڇي جي وچن کي مون وڏو مان ڏٺو ٿي ۽
 ڪوبه ماڻهو کيس اهو ٿوڙڻ لاءِ چوي، سوبه انهيءَ
 شخصي معاملي بابت جنهنڪي هن حد وزن ڏنو ٿي،
 مونکي سراسر غلط لڳو ٿي. تنهنڪري ڪهڙو به ڏکي
 هوندي مون صبر ڪيو.

اُپواس کان ٿورا ڏينهن اڳ هڪ پنهنجي لهوني جو
 خط لکيائين جنهن منهنجي دل کي خوب چوريو.
 خط جو جواب گهربو هو ائين، سو هيءَ تار ڪيم:
 ”خط پهتو. جي ڳالهين ٿو سمجهان تڻ بابت ڇا
 چوان. آءٌ نه ڇڻ ڌار ٿي پٽ پر بيگانو آهيان، جتي
 فقط توهين هڪ سڃاڻل نشان مثل آهيو. اونداهه ۾ ٻيو
 هٿوراڙ يون هٿان ۽ ٿاڀا ڪاوان. پر ڇا به ٿئي منهنجو ڌيان
 ۽ پريم توهان ۾ آهي.“

هڪ پاسي جو ڪم بنهه ناپسند هوم سو ڄاڻائڻ ۽
 ٻئي پاسي کيس ڏکيو ٿئي چاهيم پر سمجهيم ته کيس
 ڪو دل پريندڙ پيغام نه مڪو هوم ۽ جڏهن هو پياڪ
 ڪشت پوڳڻ وارو هو، جو شايد موت جو دروازو
 ڏيکاريس، تڏهن مونکي چيترو ٿي سگهي اوترو
 کيس برسن ڪرڻ گهريو هو. اهڙيءَ ويل هلاڪيون
 ڳالهيون به من کي ڏي ڏين ٿيون ۽ هنڪي به بچڻ لاءِ
 ساري شڪتيءَ جي گهرج هئي، ائين به چاتم نه ڪڇ
 به ٿيندو، بدقسمتيءَ سان سندس ديهانت ٿيندو ته
 به دل ڏاڍي ڪري پاڻي تي راضي رهيو. سو پي
 هڪ تار ڪيم:

ٻڌي دل گهڻو خوش نه ٿيندي هئي. تنهن ۾ ڏرو به
 شڪ نه هو ته اڄوتلو ٿرڻ ۽ اڇولڻ کي ٿارڻ جي
 هل چل کي هڪ زبردست پستي ملي هئي، ۽ سو
 سڀ لڪيل ناهه ڪري نه پر ملڪ ۾ هڪ جهادي
 جوش ڪري. سو سڀ ليڪه، پر رڳو به ظاهر هو ته
 نافرمانيءَ جي تحريڪ کي چوٽ لڳي ويئي. ملڪ جو
 ڌيان ٻين پاسي ڇڪجي ويو ۽ ڪيترا ڪانگريسي ڪم
 ڪندڙ هر ڀڄڻ ڪم کي وڃي لڳا. شايد منجهانئن گهڻا
 ڪو بهالو ڳولي رهيا هئا ته اڇڙا ٿڌا ڪم ڪڙن هن ۾
 جيل پوئڻ، لنڊن کانڻا ۽ صطحن جو گهٽ خطرو رهي.
 سو نه ٿيڻ وارو هو، ڇو جو اها آمد رڪڻ نه اسانجا
 هزارها ڪم ڪندڙ همبند ستن سٺ ۽ گهر ٿاڻا ۽
 برباد ڪرڻ لاءِ تيار رهندا، واجب ڪين هو. مگر هين
 شاهي هل چل کي ڪرندو ڳرندو ڏسڻ نه هڪ سور
 هو. هل چل اڃا جاري هئي ۽ وقتي ڪي مظاهرا
 ٿيندا هئا مثلاً ڪلڪتي ۾ ڪانگريس جو (اپريل ۱۹۳۳)
 اجلاس. ٿانڊيچي پروڊا جبل ۾ هو، پر ٻين سان گڏجڻ
 ۽ هونجڻ هل چل لاءِ هدايتون ڪرڻ لاءِ کيس ڪي
 خاص سهولتون مليل هيون. سو سڀ ڏسي دل
 مايوس ٿي.

ڪيترا مهينا پوءِ، مئي مهيني ۾، ٿانڊيچي ۲۱ ڏينهن
 جو اُٻاس رکيو. انهيءَ خبر به مونکي ڏڌو ڏاڍو، پر
 سمجهه نه ڇو اوس ٿيڻو هو تنهن تي صبر ڌارڻ کپي.
 سمجھ ڀڄ نه مونکي ڪاوڙ هئي ته جڏهن هڪ وار هن دل
 ٻڌي عام کي پنهنجو فيصلو ٻڌايو پوءِ ڪن ماڻهن کيس
 باز آڻڻ لاءِ ڇالاءِ ٿي پاڻ ٻڌو. مون لاءِ نه اُٻاس

(منهنجي ڀيٽ تنهن وقت جيل ۾ هئي ۽ هي سڀ ٻار
ٻولي ۾ اسڪول ۾ هئا.) هو ڪڏهن به وهنوار جون
ڳالهون، ڏسڻ ۽ ڏٺڻ جون ڀڄ وڌيون،
نٿو پلجي.

ساڳئي وقت خبر آيو ته چوڏڪن جي سوال تي
ڪو ناهه ٿي چڪو هو. جيل جي سپرنٽينڊنٽ مهر ٻائي
ڪري مون کي جواب ڏيڻ جي موڪل ڏني ۽ هيٺين
تار ڪيم:

”توهانجي تار ۽ مختصر خبر ملير ته ڪو ناهه ٿيو.
دل هلڪي ۽ سرهي ٿي. اُپواس جي خبر ڪري
من منجهه وڌيڪ درد پيدا ٿيو، پر آخر آس ڀريم ۽ دل
۾ وري سائت آيم. ڊپلن ۽ پيٽيلن لاءِ ڪيڏي به
ڦر ٻائي ڪافي ناهي. آزاديءَ جي ڪسوٽي سڀ کان
ليڇي طبقي جي آزادي آهي، پر ٻي ائمر متان ٻيا
سوال اهم مقصد کي ڏي ڇڏين. ڌرمي مدنظر کان
ڪجهه ڇڏي نٿو سگهان. غطرو آهي متان ٻيا توهانجي
طريقي جو اُبتو ڦاٽو وٺن، پر هڪ جادوگر کي صلاح
ڏيڻ جي آءٌ ڪهڙي همت ڌريان؟ پيار.“

ڪيترن شخصن جون ٻولي ۾ صحيون ٻيون ۽ ناهه
ٿيو. برطانيه وزير اعظم سو قبول ڪري اڳيون فيصلو
ڦيرايو ۽ اُپواس ختم ٿيو. اهڙا ناهه ۽ اقرارناما مون کي
ناپسند آهن پر پونا جي ناهه ۾ ڇا هو سو ڇڏي به ناهه
جي مون سواگت ڪئي.

نجوش جولان ختم ٿيو ۽ اسين وري جيل ۾ روز
جي ڪم کي لڳي وياسين. هريجن هل چل ۽
الدران گاندڻجيءَ جي سرگرمين جون خبرون آيون.

فيصلو۔ جو منهنجي نظر سان ٻيهر غمرواڻو هو۔ نهايت
ڪا، باب ٽي ۽ نه زڳو چوندڪن باب ۾ جنگ آزاد ڪي
باب سندو ٿل ٿي. ۽ ٻي صورت ۾ جي ٻارو هر ڪي
ٻو نه آزاد ڪي جي چڪ هلندي رهندي. سو
جهن ٻئي اسان ڪي تار ۽ هوشيار رهڻ گهرجي. جهن
دل من ڏاڍو ڪري ڪانڊيجي جي مروت لاء تار
ٿيس ٿڌن من ۾ نه بوج ۽ دل ۾ سالت ٿي ؟ دل ٿيا
ڪي منهن ڏيڻ لاء نه تار ٿيس.

ٻو ۽ ٻيون بهتون نه ڪنهن نه ساري ماڪ ۾ جهن
درياهه جا بند پڇي ٻا ۽ هندو سماج اندو اڪساهه امنڪ
ڍلا ڪري اتي وهندو احوال ڇڻ غرق ٿي ويو.
جهر نه هي ٿوڍا جبل ۾ هاڪڙو سريو ڪٽو نه
جادوگر آهي. ڪنهن نه دلين جون ٿنڀون سوچي
ڪن ٿا ٿي ٿو.

وٽس هڪ تار بهتير. سزا ملڻ کانپوء هي سندس
ٻيون ٻيهار هو ۽ هتي مديت بعد سنهيو وٺي سرهو
ٿيس. تار ۾ لڪائين :

”هن ٻڙا جي سمي. ٿون اڪن اڳيان حاضر آهن،
ٿيندي راء ٻڌڻ جو انتظار آڻ. ڄاڻين ٿو نه انهيء راء
جو ڪٽو قدر آڻ؟ اندو (۽) سروب جي ٻارن سان
گڏيس. اندو خوش ٿي لڳي ۽ ڪجھ ماس نه مڙيو
الس. آڻ بلڪل نڪ آهيان. تار ۾ جواب ڏي. پيار.“

سروب جي پڙي ڳالهه، پر اهو سندس نمولو آهي جو
ابواس جي ڪشت ويل ۽ ٻي شمار مڃولن هوندي
نه تار ۾ منهنجي ڏي ۽ پاڻيجهن جي ملاقات ڏي
اشارو ڪمائين، بلڪ اندوا جي ماس جو به لڪائين!

لاءِ گڏيل چونڊڪ مايا ته ملڪ ٿڌو ڪين ٿي ويندو
۽ چوندو ته ڪڇ هڙ حاصل ٿيو سو گهڙي کن صبر
ڪڍي ڪجي؟ ۽ هڪ نظر سندس رخ روش اڻ سڌيءَ
طور سرڪار جو فرقيوار فيصلا ۽ ٿڌيل چوڙ ڇڪ قدري
قبول ٿئي ڪيو؟ سا ڳالهه اسهڪار ۽ نافرمانيءَ جي
منهن تي پئجي ٿي؟ هيڏين قربانين ۽ جفاڪشين بعد
اسانجي تحريڪ جو درياھ شاخون ڪري هيئن ڪڙين
۽ ڪسين ۾ وڃي وهڻو هو؟

هن طرح راجنيتي سوال ۾ ڌرم ۽ دل جي پائنائن
جي ڳالهه ٿيائون ۽ بار بار ايشور جو نالو وٺڻ مونکي
ڪا وڙايو ٿي. ڇڻ اشارو هو ته ايشور اپواس جو ٿڌ وار
ٻڻ ڏسيو هوس. ٻين لاءِ هي ڪهڙو نه خطرناڪ
مثال ٿيندو!

۽ جي ٻاڙو مري پيو! پوءِ هندستان جي ڪهڙي
دشا ٿيندي؟ سندس سياست ڪهڙو رستو وٺندي؟
اسانجو آئيندو مونکي مايوس ملول نظر آيو ۽ خيال ٿي
ڪير ته دل کي نواسائي وڙهي ويهي ٿي.

ائين خيالن ۾ غوطا پئي ماريم ۽ من منجهيل هوم ۽
دل ۾ ڪاوڙ، نا اميدي ۽ جنهن هيڏو ولوڙو وڌو
هو تنهن لاءِ پريم. سجهيم ٿي ٿئي ته ڇا ڪجي ۽ سڀ
تي ۽ خاص ڪري پاڻ تي ڇڙ ۽ سا به هيٺري ۾
آير ٿي.

پوءِ مون ۾ هڪ عجيب قيرو آيو. دل ولوڙجي
ڇڻ ڇڇي ٿي پيئي پر آخر من ۾ سائنس ٿي ۽ آئيندو
اهڙو اونداهو ڪين لڳو. ٻاڙو کي نيڪ وقت تي نيڪ
عمل ڪرڻ جي ڪيميا آهي ۽ ڪير ڄاڻي ته سندس

۴۷ - قورم جا آهي؟

سال ۱۹۳۲ نومبر مهيني جي وچ ڌاري جن ھڪ
 مر گولي جبل ۾ اسانجو سائيڪو مانيٽر جيون اوچتو
 ڦٽايو. خبر آئي تہ گانڊيجي ۽ مسٽر رنمسي ۽ ڪيڊ وٽان
 جي ترقيوار فيصلي تي، جنهن اڇوتن کي ڌار حولد ڪ
 ڏنا هئا، اعتراض وٺي لاء ”مرڻ تائين ابراس“ وارو
 هو. هن شخص کي ماڻهن کي ڏولڌاڙڻ جي ڪهڙي
 نه طاقت آهي! اوچتو عجب غريب خيال من ۾ ڏور
 لڳم ۽ چير تہ متان هيئن ئي يا هو اٿڻاڻي ئي تہ پوءِ
 ڇا ٿيندو؟ ڏيرج تہ رهبر. سڄا به ڏينهن اولده ۾
 هوس ۽ ڪابه سوچ نه هئي. هن فيصلي جا ڪي
 اڪرا نتيجا ڏسي دل هٿي ٿي. شخصي ڳنڍهه ليئر جهڙا
 هٿ ۽ انهي خيال تہ شايد هيءُ آخري ۽ موڪلائي هئي
 دل کي پڙيو ٿي. سال کان مٿي ٿيو جڏهن انگلنڊ
 اسهندي جهاز تي ويندو کيس اڏنو هو. سوڏس
 ڇا پڇاڙيءَ جو روشن هو؟

پوءِ ساڻس خشي ٿيس تہ هڪ پاسري ڳالهه تي،
 صرف چوڻ ڪن جي سوال تي، آخرين بلبڊان ڏنائين
 ٿي. جڻم تہ تنهنجو جنگ آزاديءَ تي ڪهڙو اثر ٿيندو؟
 مکيه سوال، بسو تہ في الحال، به ۾ ڪن پڇي
 ويندا؟ ۽ جي هيءُ من مواد پوري ٿيس ۽ هر ڇڻ

ٿي. محسوس ڪيم ته اهي حدون پار ڪرڻ ڪو سولو ڪم ناهي. اهي اسانجون زندگي بابت نواليون فيلسوفيون آهن، جن ۾ اسين رفته رفته، ڄاڻ بنا پليا پيا آهيون. ٻئي طرف ڪي ڏوهه ڏيڻ بي سود آهي. سامهون معنوي ڇيڙو ۽ سندس مسئلن بابت هڪ خاص نڪتو نظر ڌارڻ، تنهن ۾ رڳو علم منطق ڪم نٿو ڏئي. ٻئي طرف جي خيالات به ڄم ٿيڻا، اڳي ۽ هاڻي جي حالتن جي ڳجهن اثرن تي منحصر آهي. اها قوت فقط زندگيءَ ۽ سندس ترش تجربن ۾ آهي جو اسان ڪي اون رستن ڏي ڏکي، آخر ڪار ڏکيائيءَ سان نوان خيال، بخشي. تنهن ۾ شايد اسين هڪ ٻئي کي ٿوري مدد ڪري سگهون ٿا ۽ مشهور ليکڪ لائونٽين جي لفظن ۾: جو اوس ايتو آهي تنهن کي منهن، اُلهي ۽ رستي ٿي وڃي رسي ٿو، جو هلندي هو کانئس پڳو ٿي.

نهاب آلمان جي ڳالهه آهي ته ڪنهن دنيا اسٽي
۽ اڻ جان شخصي حملا ڪيا وڃن ٿا. ڪنڪري سڃڻ
مٿس ٿا ڏيان ڇڪڻي بهي پاسي وڃي ٿو. ٿاڻڊي
هي سڃاڻي ۽ ٻر سدگمان آٿل ٻاڻڪي ۽ پڙهي مٿس
ڪي نقصان پهچائڻو آهي. ملڪ جي ڪروڙن آهيا هون
سبح جو جنسي بدلو آهي ۽ ڪنهن کي سندس ٿوري نه
مٿس آهي سو حاٿي ٿو نه ڪهڙي نه صدق ۽ همت سان
هو سبح جي سروي ڪندو رهي ٿو.

هندوستان جي سماج وادين جي وڏن شهرن جي
مزدورن سان لڙهه وڃڻ آهي. بهارين جي سڌ سماچار
گهٽ آهن. شهرن جي مزدورن کي اهميت آهي، جا
آئيندي ٻر شايد وڌندي، پر اهي ڪسان ڪالبرءِ آهن
ٿا. اڄ هندوستان جو مسئل ڪسان جو آهي. ڪالگريس
ڪم ڪندڙ بهارين ٻر پڙجي ويا آهن ۽ رواجي طور
ڪالگريس هڪ ڪسان جماعت ٿي وڃڻ کپي. وقت
هي مراد حاصل ٿيسو بعد ڪسان ڪو ورلي انقلابي
آهن ٿا ۽ ممڪن آهي ته زمان مسئل ٻر شهر ۽ ڳوٺ،
مزدور ۽ ڪسان جو رواجي مسئل هن ملڪ ۾ نه ڪڙو
ٿي سگهي.

مولڪي هن ڳالهه جو مٿس آهي ته ڪيترن ڪالگريس
جي ليدرن ۽ ڪم ڪندڙن سان رليو ملو آهيا، جن
جهڙا ٻيا عمدا اسان ڪهڙا ٿي سگهن ٿا؟ پر وڏن سوالن
ٿي ساڻن مٿس سو آلم ۽ ڪنهن ڀيرا پر ٿو آهيا ته
جا ڳالهه مولڪي بهم پڌري پت لڳي ٿي سا هي چوڻ
ٿا سمجهن ۽ گرهڻ ڪن. انهن نه عئل سهڻهه جي
ڪمي هنن، پر اسن بحال جي لوائس دنيا ٻر ٿي سگهن

جيڪو ڪيو ڪريو آهي، سو ڪانگريس جي ۽ قومي نظريي کان بيزگار آهي. اوتارا (ڪمندا) جي ٺاهه ڪري ڪن ننڍن گروهن کي ڪٽي نفا رسيا هوندا، پر ماڪه جي ڏندن کي هاجي ٿي رهي ۽ اهي ڏندا برطانيه ڏندن ۽ پوڄين جا تيهان محتاج بڻيا. عام ماڻهن لاءِ ته سراسر نقصانڪار هو ۽ ٺاهه وقت هنل چل هاندڙ ۽ هزارها جيلن اندر هئا. هر هڪ برطانيه بيمڪه ٺڪي نوڪي انگلند سان سڻاوا سڏا ڪيا، پر هندوستان جو ئي شان هو جو سوکڙيون ورهائي موٽيو. گذريل ٽورن سالن ۾ ڪن ٺاڻي وارن ڪاڻڪن سون چانديءَ ۾ رانديون ڪري ملڪ کي فنا ڪيو آهي.

وڏن زميندارن ۽ تعلقدارن ته گول ميڙ ڪانفرنس ۾ ڪانگريس جي از حد مخالفت ڪئي ۽ هل چل وقت ڌوڪ ڌوڪان ڪري سرڪار جو طرف وڃي ڪيو. سندن ئي مدد سان ڪيترن برائين ۾ سرڪار آرڊيننس پاس ڪيا. گنڌيل علائقن جي ڪائونسل ۾ زميندارن جي وڏي تعداد ستياگريهين جي آزاديءَ خلاف ووٽ ڏنو.

اهو خيال ته ۱۹۲۱ ۽ ۱۹۳۰ ۾ عام خلق جي زور اٿڻ ڪري ٿي هل چلون شروع ڪيون ويون سو به سراسر غلط آهي. برابر ٻنهي وقتن عام ۾ اٿل پتل هئي، پر گانڌيجيءَ ئي وات ڏيکاري ڊوڙ وڌي. سال ۱۹۲۱ ۾ چمڇي ڪٽي ته يڪي سر ڪانگريس کي اسڪار ڏي ڪاهي ويو. سال ۱۹۳۰ ۾ جي ڪنهن نه نموني آڏو اچي ها ته ڪا به اثرائتي هل چل هلائي ڪين سگهجي ها.

اچي ٿي. هندوستان جي قومي تحريڪ صاف صاف مزدورن يا مٿس جي تحريڪ ناهي. اها نه نالي مان ئي وچولي درجي وارن جي تحريڪ آهي ۽ سندس مقصد هميشه سائنسي آزادي، نه پنهنجي انقلاب رهيو آهي. ڪي عجب ڪندا نه رڳو مقصد محدود آهي ۽ ڪندا نه هن وقت قوم پرستي به هڪ جهولي شئي آهي. پر تحريڪ جو مقصد مراد جاڳي نرو به چوڻ نه لڳو عام ڪسي دغا ڏيئي رهيا آهن، جو جو زرعي سرشتي ۽ سرماڻداريءَ کي ٻارون ٻنڌڻ چي ٿا ڪن، سو واهڪا لڳي ٿو. هن نه اڳي ٻارون ٻنڌڻ جي ڪڏهن هار ڪانه هئي. ڪي ڪانگريس پر آهن ۽ سندن تعداد وڌندي آهي، جي زرعي ۽ مالي سرشتا بدلتا چاهن ٿا، پر سي ڪانگريس جي نالي پر ٿا ڳالهائي سگهن. ائين برار آهي ته سرماڻدار طئي (نه ڪي وڏن زميندارن ۽ تعلدارن) اوطاڻ ۽ پرديسي بهسڪارن ۽ سوديسي ڪري قومي هلچل مان حارا ڪيا آهن. سي به ڪيئن نه ڪن، جو جوهر ڪا قومي هلچل بهسڪارن ۽ ملڪي هنرن جي همٿائڻ جا اعلان ڪري ٿي. سج پڇ نه اچي ڪارخانن وارا اهڙا رائجي لڪنا جو هلچل هلندي ۽ بهسڪار جي اعلان هوندي لنگهه ٻاهر وارن سان وڃي ناهه ڪيائون. ڪانگريس جي شياڻ سان هنن قوم سان ڏوهه ڪيو ۽ ڪن مٿن تي آئين جو ويو. هوڏانهن ڪارخانن وارن جي عيوض اسسٽنٽ ۽ پر اسانجي جيلن اندر هوندي اسان کي ”انهن پسند“ سڏيو ۽ ڪانگريس تي لڳاتار جهلون ڪيون.

سرماڻدارن مان ڪيترن گڏيل چند سالن پر

جا پڙهيل وڌي ۾ وڌي انقلابي طاقت آهن. اهڙن
ڪيتر سماج وادين هوندي به ڪيترا پڙهيل سماج واد
ڌي چڪجي ويا آهن. پر ٻنهي وچ ۾ هڪ وڏو
ويجهو آهي.

سماج وادين موجب ڪانگريس اڳواڻن جي اهائي
من مراد آهي ته سرڪار تي عام ڇو زور لڳائي ملڪ
جي سرمائيدارن ۽ زميندارن جا سوارٽ سڌ ڪجن. سندن
لشطن ۾ ڪانگريس جو اهوئي ڪم آهي ته ”ڪسان ۽
مزرزن ۽ وچولي درجن ۾ سياسي ۽ اقتصادي بي آرامي
جا گهوڙا بمبئي، احمدآباد ۽ ڪاڪتي ۾ شاهوڪارن
۽ ڪارخانن جي مالڪن جي گاڏين سان ٻڌجن.“ هنن
ليکي نالڪ جي ڀرڻ پٺيان لکي اهي شاهوڪار وقت
به وقت ڪانگريس جي ور ڪنگ ڪاميٽيءَ کي اعلان
ڪندا وڃن ٿا ته هاڻ عام هل چل جاري ڪريو، هاڻ
اها وڌي خطر ناک ٿي. ويٺي آهي، سو بند ڪريو يا
ٻئي پاسي ڪاهيو. ڇي ڪانگريس اڳواڻ انگريزن کي
سچ پچ ٿڙي ڪيڊ ٿا چاهين، پر سندن وسيلي بکين
ڏکين کي دٻائي پيڙڻ چاهين ٿا، جو ڪم ڪوڻ جي
وچولي درجي وارا پاڻ ۾ همت ٿا سارين.

عجب آهي ته هوشيار قابل سماج وادي هي معاملو
هن طرح سمجهن ٿا ۽ پوءِ ڪهڙو عجب ته شايد هيئن
سمجهي ڪري ملڪ ۾ ٻنهي ناڪامياب ٿين، ته ملڪ
جي قومي هل چل يورپ جي پورهيت درجي هل چلن
وانگر آهي ۽ جيئن يورپ جي مزدور اڳواڻن وڏو
ڏيئي مزدور تحرڪن کي دٻڪا ڏنا آهن تيئن هت
به اوس ٿيندو. سا مون کي سندن بنيادي غلطي نظر

قانون سائنس لاڳو هئا. پر ڇاڪاڻ ته هو جان جگر ۾
اڻلائي هو ۽ هندوستان جي سياسي آزاديءَ لاءِ ڪم
ڪري نٿو هو، جيئن اها آزادي حاصل ٿئي. ٻنهي
هو پئي نه مڙڻو هو. سا حاصل ڪندي خاطر هئي
ته هو ڪي زبردست طاقتون به آزاد ڪندو ۽ ڄمڻ نه
شايد پاڻ به قدم به قدم بگي آزادي ڏي رک
وڌائيندو.

هندوستان ۾ ۽ ٻاهر ڪٿو ڪميو ستن ڪيترن سالن
کان ٿاڏيچي ۽ ڪانگريس تي سخت حملا ڪيا آهن ۽
ڪانگريس اڳواڻن تي ڪڍا الزام لڳايا آهن. ڪانگريس جي ويچار
ڌارا تي ڪتابي ڪتبه چيو ۽ ڇڪيون ڪيون ڪيون
الن ۽ بوءِ جيڪي ٻيو ٻين مان ڪن ڪن ٿاڏي وئي.
اوائل ۾ جنهن زماني هندوستان جي سياسي حالتن بابت
ڪن سمجهائي ڏني سارو تنهن صحيح ثابت ٿيڪي. پر
جنهن مهل هي شخص اصولن جون ڳالهون ڇڏي ڪم
ڪارن جي لٽل ۾ گهڙن ٿا ۽ خاص ڪري جڏهن
ڪانگريس جي سرگرمين تي راءِ ڏين ٿا ته ڇڻو وهلو
وڃن ٿا. هي گروهه ملڪ ۾ تعداد توڙي هلنديءَ جي
بدر سان ڪمزور آهي، تنهنجو هڪ سبب اهو آهي ته
ڪميونسٽ مت جو سڄو علم ڦهلائڻ ۽ ماڻهن جا من
ٽٽوڻ بدران، ٽهڻي قدر هنن ٻين ئي ڪار ڪندو سائنس جو
رسو ورتو آهي. تنهنجو ڦل پاڻ ئي پوکيو اٿن ۽ ڳرو
هوج رسو اٿن. اڪثر هي ماڻهو مزدورن ۾ ڪم
ڪن ٿا، جن کي ڇت ڪرڻ لاءِ نعرا هڻڻ ڪافي آهي.
پر ٽهڻيلن سان نعرا ڪافي ٺاهن ۽ هنن متسوس ٿي
ڪن ڪيو آهي ته موجوده هندوستان ۾ وڃولي درجي

رهندي. گذريل ليرهن سالن ۾، گانڌيجيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ، عام خلق ۾ هڪ عجيب سڃاڻپي آندي هوائين ۽ سندس تهر ۾ وچولي درجي جي مثيالاڻ هوندي به انقلابي متحد ڏي ٿاڻيو هوائين. سندس خدمتون آيا ختم نه ٿيون هيون ۽ جيسين قوهيت جي لهر پٺيان پنگتي لهر اچي تيسين ختم نه ٿيڻيون هيون. تنهن ڪري آئيندي جي ترقي، خيالن توڙي ڪاررواين جي، گهڻي قدر ڪانگريس تي منحصر هئي، جيتوڻيڪ ٻيا رستا به ڪم اچي سگهيا ٿي.

تنهنڪري لڳم ته ڪانگريس ترڪ ڪرڻ معنيٰ قور جي وهه مان نڪري ڪناري ٿيڻ ۽ وهه جي تيزي گهٽائڻ ۽ پنهنجي سگهه اڃاين ڪمن ۾ ضايع ڪرڻ. پر هوڏانهن اها ڪانگريس، جيئن ٺهيل ۽ ٺريل هئي، تين ڪڏهن به ڪو سچو بنيادي پنگتي انقلاب آڻڻ واري هئي؟ هن قسم جو سوال سندس اڳيان پيش ٿي ته ڪين پڻ يا ٿن ٿڪڻ ۾ ڦٽي پوي يا ڪي وڌا ٽڪرا کيس ڇڏي هليا وڃن؟ ائين ٿي ته به هرج ڪوئي جي آخر سوال چٽا ٿين ۽ هڪ ڀڪو پختو گروهه - پوءِ جهجهائيءَ ۾ يا ڪانگريس ۾ ٽورائيءَ ۾ - هڪ بنيادي پنگتي پروگرام جي پٺڀرائي ڪري.

پر في الحال ڪانگريس معنيٰ گانڌيجي. سوال هو ته هو ڇا ڪندو؟ ويچار ڌار جي مد نظر کان ڪڏهن نهايت پوئتي هوندو هو، پر عمل ۾ سندس جهڙو انقلابي تازو هندوستان ۾ ڪو ڪونه ٿيندو. هڪ ئي نظير شخصيت هو ۽ رواجي ماڻن سان سندس تڪ ٿور ڪرڻ ناممڪن هو. نڪي ڪي رواجي منطق جا

ڪرڻ لڳا. سو به اوس ٿيڻو هو ۽ آءُ نه خوش آيس ته طرح طرح جا گروهه ۽ طمنا هڪ ٻئي کان نه روار ٿي سگهن. پر بس به هن حقيقت جو راز پائو هو؟ لڳو ئي ته ڪن ٿورن پرڪه پرڪه ٿي ڪئي. ائين ته ڪن وڏن شعبن ۾ من پر ڪا سماج وادي هو، جي قومي هل چل ۾ ڪي خلاف ۽ سخت ڪتبه چمن هو. پورهيتن جي ٿيڻو ڪ، خاص ڪري بيماري ۽ قدرتي ڪاڪڙي ۾، ساهيواد جي هاڪي رنگ جي هئي، پر اندر خوب قوت هئي، ۽ هنديءَ ڪري ڊبيل هئي. تعليم يافتن ۾ ۽ ڪن سڃوڏار ڪاهوون ۾ ڏنڊلا ساهيوادي ۽ سماج وادي خيال ٿريل پکڙيل هو. ڪالگريس ۾ نوجوانن جي اڳي رائيٽس، هاري، ڪم ۽ هڙتاي جا ڪتاب پڙهندا هو. سي هاڻ ساهيواد ڪهه وائز ۽ روس تي ڪتاب هٿ ڪري اڙهڻ لڳا. ميرف دهيوئي واري ڪيس هنن ٽين خيالات ڏي ماڻهن جا من گهڙي قدر موڙيا ۽ دنيا جي لازڪ حالتن به ٿيڻا هنن ڏيان ڇڪايو ٿي. هر هنڌ پنج پنج، لباس ۽ موجوده سنسٽائن کي لڪڻ اوڪڻ جو روح نظر آيو ٿي. نئين مان پتو لڳو ٿي ته ڪهڙي دوا هلي ٿي، پر اها اڃا هلڪي ۽ بي بڻا هير هئي. ڪي نه وري ماضيت خيالات سان راند رهي لڳا. ملڪ ۾ ڪا جڳي ۽ چوڪي ويچار ڏارا ڪانه هئي. ملڪ اڃا قومييت جي رنگ ۾ رال هو.

مولڪي نظر آيو ته جيسين سياسي آزادي ڪج قدر حاصل نه ٿيندي، تيسين قومييت جي لهر چوٽ چڙهندي رهندي. انهي ڪري ئي (ڪي پورهيت گروهه ڇڏي) ڪالگريس هڪ مضبوط ۽ ترقي پسند جماعت هئي ۽

هن ڪنڊ ۾ وٽ سارو بهرو وٺڻ پوي. پر وقتي وري دنيا اندر هيترتي جنگ و جهڊ ۽ زور زبر ڏسي ڏکي ٿيندو هوس. سو ڏسي باقي ڏک ٿيندو هوس ته دنيا جا سمجهو مرد زالون انسان جي دلالت ۽ غلاميءَ تي اهڙو هري ويا هون جو پتر دلين ۾ انسان جي درد، ستم ۽ مفلسيءَ جو ڏرو به اثر ٿئي ٿين. هن پڇڙي بدڪار فضا ۾ دغا ڏولاب ۽ اڀڇ لڇائي سڀ تي غالب هون ۽ ايڪ نام سانت ۾ هون. هٿر جي سوڀ ۽ سندس پورن چولن جي قتلمان وڏو ڏڏڪو ڏنم، جيتوڻيڪ دل کي آلت ڏيندو رهيس ته گهڻو جٽاءُ ڪين ڪندا. ذري گهٽ دل پئي چيو ته انسان جي آدمي مان ڪي ڪين ورڻو آهي. ڪل پنهنجو ڪم انڌي طرح ڪندي رهندي ۽ سندس هڪ لنڊڙو پرزو ڇا ڪري سگهندو.

پر تنهن هوندي به هن سامهون واري فلسوفي مان آلت ۽ راحت آيم ٿي. اها هاڻ هندوستان ۾ ڪيئن عمل ۾ اچي؟ اسان اڃا سياسي آزاديءَ جو مسئلو به ڪين حل ڪيو هو ۽ قومي خيالات هر هنڌ زور هون. پلا اقتصادي آزادي به ساڳئي ٺپ سان حاصل ڪرڻي هئي يا هڪ بعد ٻيو ٺپ ڏيئي، پوءِ ڪري ٿورو رکي، اها هٿ ڪرڻي هئي؟ دنيا جون حالتون توڙي هندوستان ۾ واقعا پنڌتي ۽ اقتصادي سوالن کي به چيري اڳيان ڪري رهيا هون ۽ انهن پئي لڳو ته ٻنهي قسمن جون آزاديون هڪ ٻئي کان ڌار رکي ڪين سگهجيون.

برطانيه حڪومت جي پاليسي ڪري ملڪ اندر تنگ دل درجا ٿري سياسي آزاديءَ جي مخالفت

سختين ۽ زبردستين ۾ اسانجي ماڻهن کي ٿي ناهو ٿي،
جڏهن تڏهن وڏين سختين ۽ جنگين لاءِ تيار ٿين ۽ دنيا
هي ٽئين خيال آهي ان واقف ٿي تازا توانا ٿين. هٻڻ
جي چند ڇاڻ بعد باقي سڀ وڌيڪ پڪا ۽ پختا ٿيندا
ويندا. وقت جو دؤرو به اسانجي حق ۾ هو.

سو نرالن ملڪن ۾ - روس، جرمني، انگلند،
آمريڪا، جاپان، چين، اسپين، اطالي، ۽ وچ يورپ
۾ - جيڪي اهو ٿي سو وڌيڪ ڏيان ڏيئي پڙهڻ ۽
اٿي جي منجهل ڳنڍين جوڙهن کي سلجھائڻ لڳس،
هر هڪ ملڪ ڌار ڌار ۽ وري گڏجي سڏجي هن طوفان
کي ڪيئن ٿي منهن ڏيو سو دلچسپي سان ڏسڻ
والو، ڪيئن نئون عالمي ڪائونسلون ملڪن جا سياسي
۽ اقتصادي معاملن ۽ هٿيار ٺهڻ ڪوڙ جو مسئلو طيءَ
ڪري ٿي سگهون. سو ڏسي پنهنجي ڳوڙ اندر لٽو
پر ڏنگو ٺهڻ وارو مسئلو به ياد آيو. هيڏي چٽاڪي ۽
ڄاڻڻائي هوندي به اڃا اهو طيءَ نه ٿو آهي، ۽
هوڏانهن ايترو پري حوت ڇاڻي ته لاسڪا بهائي معاملي
دنيا مٿان آيو، يورپ ۽ آمريڪا جا ملڪي مڊيو
هڪ ٻئي تي نه بنا آهن. ٻنهي حالتن ۾ معاملي کي
طيءَ ڪرڻ جو طريقو غلط اعتبار ڪيو ويو ۽ صحيح
طريقو وٺڻ جي واسطيدارن کي جريب ٿي ٿي.

هن ريت دنيا جي آفتن عذابن تي غور ڪندي،
ڪي قدر مولڪي پنهنجا ۽ ملڪي عذاب وسري ويا.
وڃي سرهو ٿيندو هوس جو تواريخ جي هن اعليٰ
انثاني زماني ۾ آءٌ زنده هوس. ڪر ڄاڻي شايد خود
مولڪي ڳوڙن تبديلون به نواب ڪندي، دنيا جي

لڏاڪ ٻيو هلي. جنهن جا پردا اسانجي ڄاڻ بنا،
 ڪنهن مطلب سان ڪنهن سلسلي ۾ ٻڌل آهن. نواب
 زمان حال ۽ ماضيءَ ۾ ڏاڍيون تباهيون ۽ برباديون ٿي
 چڪيون هيون، پر زمان مستقبل خوفن خطرن هوندي
 به اُميدن ڀريو هو. جن ڳالهين مارڪس واد ڏي مونکي
 خاص طور چڪيو ٿي سي هيون ڪتر عقيدت کان آزادي
 ۽ سائنس موجب اڪثر نظر. قبول ٿو ڪجي ته روس
 جي سرڪاري سماج واد ۽ ٻين هنڌ ڪتر ڀڄو خوب
 اچي ويو هو ۽ اڪثري مومن ڪافرن پٺيان ڪاهي
 اڪرندا هئا سا ارمان جي ڳالهه هئي، پر سمجهڻ
 ڏکي نه هئي، ڇو جو انقلابي تبديلين وچ ۾ اندرين
 مخالفت زور ڀري ها ته ساري عمارت ڀٽ تي ڏاڍي
 ٿي پوي ها.

ساري دنيا ۾ منڊي ۽ نازڪ حالتون ڏسي مارڪس
 واد جي سمجهڻ تي ڪي ٿيڪو مليو ٿي. جنهن وقت
 ٻيا سڀ سدانت ۽ سرشتا اوندهه ۾ ٻاڙوڙا هڻي رهيا
 هئا تنهن وقت مارڪس واد ٿي نه رڳو آهن جا سبب
 پر جوڳا علاج به بتائي سگهيو ٿي.
 جيئن جيئن هن ڳالهه جو من ۾ يقين ٿيندو ويس،
 تيئن تيئن دل ۾ نئون اُمنگ اُڀرندو ويس ۽ اُهنسڪ
 نافرمانن جي ڪاميابي تي گهٽ افسوس ٿيو. ڏٺو ته
 دنيا پنهنجي من گهري مقصد ڏي تيز رفتار سان وڃي
 رهي هئي. جنگين ۽ مصيبتن جا خوب خطرا اڳيان
 هئا پر تن هوندي به اسين اڳتي وڌي رهيا هواسين
 ڪپ ڪپ ۾ گپ ڪونه هو. در اصل اسانجي قومي
 جنگ به دؤر سفر جي هڪ منزل هئي. وات جو

سماج واد جو استعمال هر ڏک ملڪ جي حالتن ۽ ترقيءَ جي منزلن موجب ٿيڻو هو. ٻيو ته هندستان، جيئن ٻيو ڪو ملڪ، روس جون ٻيلون توڙي سوڀون ڏسي نڪرڻ روشن ٿي سگهي ها. شايد بولسهي جي هرڪار ورائيءَ ۾ ستنون بائيٽيون بيرون ٿي، جو خود دشمنن سان پُرل ۽ دنيا ۾ حملن کان پاڻ پڇاڻو هون. ڏيهي رفتار وٺڻ ها، ته هوند بهراريون ايڏا ڪست ۽ ڏسڻ ها، پر اتي ئي سوال ٿو چڙهي ته ڏيهي رفتار وٺندي ايتلاهي لڌايلون ٿي سگهن ٿيون؟ جنهن نازڪ وقت بنيادي سرشتو بدلتو پوي ٿو، تنهن وقت فطرت سڌارا آڻڻ هڪ بيڪار بازي آهي. رفتار جي ٽريءَ پوءِ پاڻي ڪٿي به نه گهٽ کڻي سگهي، پر اوائل ۾ موجوده سرشتي سان توڙي تازا ڪرڻ به ضروري آهي، ڇو جو اهو سرشتو سراسر بيڪار ۽ آئينده جي گلي ۾ ڳها لڳهو ٿئي ٿو.

هندوستان ۾ زمين ۽ ڪارخاڪن جا ڳنڍيل مسئلا ۽ ذري گهٽ بيا سڀ وڏا مسئلا فطرت ڪا ايتلاهي ٿيڻو طيءَ ڪري سگهي ٿي. مستر لائڊ جارج پنهنجي ڪتاب "War Memories" ۾ لکي ٿو ته، "ڪوبه اوراڻ هڪ بدران بن ٿيڻ ۾ پار ڪرڻ، انهيءَ کان بچي بي ڪابه پل ناهي."

روس ملڪ ڇڏي به، مارڪس واد جي اصولن ۽ ميلسوميءَ منهنجي دماغ جي ڪيترن اونڌاهين ڪنڊن کي روشن ڪيو. تارايح مان آءٌ هاڻ نوان سبق سکڻ لڳس. مارڪس جي سمجهڻائيءَ مٿس لکي روشني وڌي، جنهنڪري سمجهي ته اسانجي اڳيان هڪ

سارو چٽو هنسا اُنڪ سنڱ هئي ۽ روس جي هنسا به۔
 پڇڙي چمبي ۽ ٻيڙنهن هنسا هڪ نئين دنيا بنائڻ
 چاهي ٿي جنهن ۾ عام ماڻهن لاءِ صلح، سهڪار ۽ سچي
 آزادي سمايل هون۔ ڪيتريون به غلطيون ڪندي
 ڳرين مشڪلاتن کي دور ڪري، انهي نئين دنيا ٺاهڻ
 ڏي هن وڏيون وڏيون وڏايون هيون۔ جڏهن باقي
 دنيا منڊيءَ جي چڪر ۾ ڳيٽل هئي ۽ هٿوراڙيون
 پئي هنيون، تڏهن روس ۾ اسانجي اکين اڳيان هڪ
 نئين دنيا اُڏجي گهڙي رهي هئي۔ عظيم الشان ائين
 جي، قدم جي پيروي ڪندي جڏهن روس زمان
 مستقبل جو قياس ڪري اڳتي ڇا ڪڇي سوئي ڪيو،
 تڏهن ٻيا ملڪ گهي گذري جي سراپ ۾ سراپيل رهيا
 ۽ چٽ جهونين سوکڙين کي سانڍي رکڻ ۾ ئي موڙهل
 رهيا۔ وچ ايشيا جي پنٿي پيل ملڪن به جيڪا خوب
 ترقي ڪئي، تنهنجون رپورٽون پڙهي دل سرهي ٿيم۔ سو
 لٿي پٿي آءُ ٻنھ روس جو طرفدار هوس ۽ هن دنيا جي
 انڌر لڳريءَ ۾ روسين جو مثال هڪ روشن ۽ چلويدار
 مشعل ڀانيم۔

روسين جي هار يا سوڀ، سماج واري راج ٽالپر
 ڪرڻ جي تجربن جي نظر سان، هڪ وڏي
 ڳالهه هئي ۽ ٻي هار سوڀ ڪري سماج واري
 سڌانت ۾ ڪوبه خال لٿي پيو۔ ڪير ڇاڻي قومي يا
 بين القومي سببن ڪري بولشي نه رڳو غلطيون ڪن پر
 خطا ڪائين، تنهن هوندي به سماج واد سڌانت نيڪ ثابت
 نڪري ۽ بلڪه انهيءَ ئي سڌانت موجب جيڪي روس
 ۾ ٿيو تنهنجو هو بهو ٿل ڪرڻ عبث هو، ڇو جو

جيئن ٻيل ٻيل ڏري ٿيندي ويئي ۽ سندس سر ۽
 گت هلڪي ٿي ٽپڻ منجهس چوڻ شروع ٿي ٿيڻو.
 البت رڪي رڪي ڪڏهن پڙڪو به کائيندي هئي. هاڻ
 منهنجا مال دور ڏيس ڏي ويا ۽ هن منڊي وقت
 ٻين ملڪن جو ڪپڙو مال هو سو ٻاسير ۽ پڙهر.
 جبل ۾ جيڪي جيترا ڪتاب ملي سگهيا اوترا
 پڙهيا ۽ جيترو پڙهيو اوترو وڌيڪ مڙو آيو. انهن لکڻ
 نه اسانجي ماڻڪ جا مسئلا ۽ دلچسپون هن دنيا جي
 اعليٰ نالن جو هڪ پرڏو هو، جو نالن جي قومي ۽ سن-
 القومي اسٽيج تي هلي رهيو هو ۽ حبيب سبائي ۽
 اقتصادي قومن جو پائڻ ڳرو مثالو هو. انهي مثالي ۾
 منهنجون همدرديون روز بروز سامهون طرف ٿينديون
 ويون.

گهڻي وقت کان آڻ سامهون ۽ سماج واد ڏانهن
 ڇڪجي ويو هو ۽ روس جو دل تي خاص اثر هو.
 روس ۾ گهڻوئي صحاح موسيٰ ناپسند آهي. مخالفتي
 خيالات جي گهٽ نوسات، هر هنڌ ”هي ڪو هڙ نه ڪري.“
 ۽ (منهنجي خيال موجب) سڀني ڪاررواين ۾ اهائي
 آرٿوڊوڪسي. پر زور زور ۽ ڏور ڏورس جي شاهوڪار
 شاهي راجن ۾ به ڪمي ڪانه هئي ۽ صاف ڏٺو ته ڪيئن نه
 اسانجي لويي ۽ ملڪيت واري دنيا زور زور تي ٿي
 بدل هئي. تنهن بنا هوند چند روز مس جتا ڪري.
 جتي به هي ڏر کان اڪري آدم ٿورڙن جي فائدي
 ۽ سان شوڪت لاءِ ٿورڙن جي آڻ مڃي ٿو اتي جهڙي
 ڪي ٿيڙي سياسي آزاديءَ جو لڪوئي ڪپڙو؟
 هنسا نه هت ڪت هئي، سرماڻيداري سرشتي

ٽا ۽ دايون دايو ٿي وڌن ٿيون اٺي هار ٿيڻي لاهي. سڄي هار آهي آدرش اڄهائڻ، حق ٽرڪ ڪرڻ ۽ ظلم اڳيان سر جهڪائڻ، سڄي دشمن جي گهاٽن کان پاڻ کي ڪيل گھوار وڌيڪ دٻر علاج ٿين ٿا.

ٻينچون ڪمزوريون ۽ دليا پنجا آڻائڻا آر ٿي دل ڪڏهن سست ٿيندي هئي؟ پر ڪاهيائين ٿي قدرتي فخر به ٿيندو هو. قوم پاڻ خوب ملهائو هو ۽ هڪ بهادر جماعت برسات ٿيندي دل کي فرحت آڻي ٿي.

دل چل هلندي به پيرا، دهلي ۽ ٻوٽ ڪلڪتي ۾ ڪانگريس جا ڪليا اجلاس ڪرڻ جي ڪوشش ٿي. ٻي قاعدي جماعت جو سانت بر گڏجڻ ناممڪن هو ۽ اجلاس ڪرڻ معنيٰ ٻوٽيس. سان ڀڳري ڪاٺڙا. در حقيقت ٻي ميٽر لنبازين سان ٽوڙيا ويا ۽ ڪئين شخص گرفتار ٿيا. ٽپرس جي هيءَ ڳالهه ته هزارها ماڻه جي سڀني پاسن کان انهن ٻي قاعدي ميٽرن ۾ دٻليڪين طور شامل وڃي ٿيا. اڌي شوشي ٿير نه ٻنهي ميٽرن ۾ گڏيل علائقي وارن چڱو ٻورو ورتو. مانا ٻي به چيو ته ڪلڪتي واري ميٽر ۾ (مارچ ۱۹۳۳) ضرور وينديس. پر واٽ تي پنڌت مالوي ۽ ٻين سان گڏ گرفتار ڪري کيس ڪي ڏينهن آسنسول جيل ۾ رکيو ويو. ٽپل ۽ بيمار هوندي به سندس سگهه ۽ جوش ٿي آڻ وائڙو ٿيس. هار ته جيل جي کيس ذري به پرواهه ڪانه رهي؛ تنهنڪان وڏي ڪسرتي مان پار لنگهي چڪي هئي. سندس پٽ، ٻئي ڌيڙ ۽ ٻيا جي کيس بيمار هوا سي جيلن ۾ سڙي رهيا هئا. انهن بنا گهر کيس جن ڪاٺ ٿي آيو.

۴۶۔ - جنگ آزادي.

ٻاهر جنگ ماري هئي ۽ وڻر استريون ٻرڻ هڻن
 مضبوط ۽ مستحڪم حڪومت سان سائنس ۾ مثالن
 ڪندا رهيا، جيتوڻيڪ خبر هئي ته اڄ يا سڀيان ڪاميابي
 نه ٿيڻ واري هئي. هنن طرف لڳاتار ۽ اڀرندڙ آرهه
 زور واري مان ظاهر ٿيو ته برطانيه حڪومت جو سڄو
 ٻڌو ڪهڙو بنياد هو. هاڻ ته ڪا به لڳي ڇڏي ڪانه
 رهي ها ٻالھ اسان کي نه پسند هئي. ننڍو ڦڻ جي
 سنگين جو نورو زور هو، پر هڪ وڏي مهڻدار
 ڪن جو آهي ته، ”سنگين سان سڀ ڪڇ ڪري
 سگهجي ٿو، او مٿن ويهي ٿو سگهجي.“ دل ۾ چئو سگهجن
 يا پاڻ وڪڙون يا اندر واري کي وڍ وجهون تنهن
 کان ڇڻو آهي ته جسي هڙو راج اسان مان نازل
 ٿئي. جبلن اندر اسن بيهڪ بيهڪ هواسين، پر اتي
 به پنهنجي ڪارج جي شوق، بلڪ ٻاهرين کان وڌيڪ
 شوق ڪري سگهاسين ٿي. پنهنجن ڪمزورين ڪري
 ڪير چوندو ته ملڪ گهروري پاڻ بچائڻ ٿيڪ هئو؟
 ائين برادر آهي ته سختيون سڀڻ لاءِ اسان جي طاقت
 ٻيهر محدود ٿئي ٿي ۽ ڪنهن شخص مري ويا، ڇوڙي
 ٻيا، يا رهندي ويا يا نه ڏوهي ٿيا. پر انهن سڀني ڏڪن
 لڳندي به اسانجو مقصد ثابت رهيو. جتي آدرش روشن رهن

آهن. عجب وري ڪهڙو ڇو آهنسڪ وادي هوندي به گهڻو ڪري جانورن ڏانهن نه فقط لاپرواهه پر ئي رحم ٿين ٿا. گڻو ماڻا جنهنجو ايڏو قدر آهي جو ڪئين هندو سندس پوڄا ڪن ٿا ۽ جنهن جي صدقي اڪثري فساد ٿين ٿا، تنهن تي به ديا ڪانهي. پوڄا ۽ ديا سدائين گڏوگڏ ٿين ٿا.

ٻين ٻين ملڪن سڀاڙ موجب يا خواهش موجب ٻيا ٻيا جانور قومي نشاني طور چونڊيا آهن. مثلاً آمريڪا ۽ جرمنيءَ ۾ شهباز، انگلند ۾ شينهن ۽ ڪٽو، فرانس ۾ ويڙهو مرغ، اڳئين روس ۾ رڇ. اهي رکپال حيوان ڪيتري قدر قومي چال چلن تي اثر وجهن ٿا؟ اڪثري اهي سڀ خونخوار شوخ شڪاري جانور آهن. پوءِ ڪهڙو عجب ته جي قومون انهن جا نشان اڳيان رکن ٿيون، سي سندن وانگر ئي گجن، وڙهن ۽ ٻين جو شڪار ڪن ٿيون. انهيءَ ڪهڙو عجب ته هندو ماڻهو سليم ۽ آهنسڪ ڏاڻين، ڇو جو گڻو ماڻا سندن رکشڪ جانور آهي.

قيدين ۽ سوز خاص ڪري جمعي قيدين جون دلون
 خشڪي ۾ آسوده رهن ٿيون. وقتي سڪ لاهڻ لاءِ
 جانور پاليندا آهن. وڏي قيدن لاءِ ڏکيو، پر مندر
 ۽ وڇين وڪڻ ۾ جيل وارا کڻي ٿا جهر پوئي ڪن.
 عام طور نورينڙا ۽ وڏا سور وڪندا آهن. ڪن جي
 جيل اندر اجازت ناهي، پر پلين جي ڪمي ڪاهي.
 هڪ ڀيري هڪ ٻڙيءَ سان ٻين ٿين. پر جيل عملدار
 جي هٿي ۽ بدلي ٿيس ۾ ٻڙي ۾ ساڻس ويهي. ڪي
 ڏينهن سندس سار ٿين. ڪن جي هڪ ڪاهي، پر
 ڪي ڪتا دهرادن ۾ پلي ۽ پنڇي وڃن. ڪنهن جيل عملدار
 هڪ ڪتي ڌاري ۽ ڇڏن بدلي ٿيس ڏهن ٿين
 ڪري ويس. وڃاري ٺڌڻڪي ٻڪون ڏکون ڏکا
 ڏاما کائڻ لڳي ۽ پلين هٿان رهي ڪٿان. پورو وڃي
 کائيندي رهي. آءٌ جو جبل ٻاهر حوالا ۾ رهندو هوس،
 ۾ مون وقت پورو لاءِ واهائيندي هئي. ڪارائيندي ٿيس
 پل هٿان ٻڃا جڙباڻين. ڪي ۾ ڪڇي ويس، پر ٿي ٻڃا
 چنڪي ڪارائيندو رهيس. هڪ ٻيڻي کي بيماريءَ حد ٿي
 ڪيو ۽ مون کي ۾ خوب تڪليف ڏنائين، مون ۾
 چڱي سار سنڀال ڏيس ۽ ڪڏهن ۾ رات جو ڏهه ٻارهان
 دفع اٿي ڏسندو هيس. ٿيس جڙهي پيو ۽ آءٌ ۾
 خوش ٿيس ۾ پورهيا سام ٿيا.

جيترو جيل اندر جانورن سان واقفيت ٿيس اوترو ٻاهر
 ڪا هير. ڪتا سڌائين وٺندا هير ۽ ڪي ڌارين ۾، پر
 ٻين ڪمن ڪارين ڪري سندن پوري سنڀال وٺي
 ڪن سگهيس. جيل ۾ ۾ سندن منگ لاءِ آءٌ شڪر
 گذار هوس. هندو ستالي اڪثر طور جانور ڪين پاليندا

ڳالهه دل کي وڻي ٿي. منهنجي چورڻ جو مطلب اهو ناهي ته نانگ وڻندا اٿم ۽ آءٌ آدر ڪندو آهيان، پر اڪثري ماڻهن وانگر ڏر ۾ ڏڪندو آهيان. سندس چڪ جو ڊپ اٿم ۽ نانگ ڏسڻي پاسو ڪندس. پر چرڪ يا ڪنٺ جي ڳالهه! ڪانهي. تنهن کان نه سڙهيءَ کان وڌيڪ ڊڄندو آهيان، بلڪه ڊپ نه پر ڪائفن پائڻ وادو چرڪندو آهيان. ڪلڪتي جي عليپور جيل ۾ هڪ پيري اڌ رات جو اُٿي پيس ۽ ڀانير نه پيز ٿي ڪچ پيو سري، پاسي کان چور بڻي هيم. ٻاريان ته مارا هنڌ تي سڙهي! وئي جو پاڻڪي اچل ڏنير ته بسترو پار، ڏري گهٽ وڃي ڀت پڙ لڳس. پوءِ سمجهيم ته انگريزيءَ ۾ پاولو (روس جو ناميارو جيو شاستري) اچل چاڪي ٿو چئي.

دهرادون ۾ هڪ ٺٽو، يا چٽو ته مون لاءِ هڪ ٺٽو، جانور ڏٺم. جيل جي دروازي اندر جيلر سان گڏ بيٺو هوس ته ٻاهر هڪ ماڻهو ڏٺوسين جو هڪ عجيب جانور کنيو ٿي لنگهيو. جيلر سڏائي ورتس ۽ ڇاڏيسون ته هڪ جانور اڌ ڪرڙي ۽ اڌ واڳهو، اٽڪل ٻه فٽ لمبو، چنبن سان ۽ پٺي تي چلڻ سان، نهايت اُگلو موڙي سوڙي ڳنڍ ۾ ٻڌل هو. شڪاريءَ انهيءَ ڳنڍ مان لٽ لنگهائي، کيس ائين لٽڪائي کنيو ٿي. جيلر پڇيس ته هي ڇا آهي؟ جي هي ”بو“ آهي. هنڪي ڇا ڪندين؟ جي رڌي ”پڇي“ کائيندس. هي شخص ٻيلائي هو. پوءِ هڪ ڪتاب F.W.Champion-The jungle in sunlight & shadow ۾ پڙهيم ته هن جانور جو نالو پنڊولن Pangolin هو.

ڄڻو ياد آلمر. هڪ ٻيو الائي ڪيئن نوراڪ جي اڱڻ واري پٽ ٿي هيم ٿئون، پر موني چڙهي ڪن سگهيو. وارڊون ۽ ٻين مقدمن قيدين گڏجي کڻي جليو ۽ گلي ۾ لوڙيءَ لنگر سرڪائي ٻڌس. وڏيءَ پٽ سان ساڍ سندس مائٽن اهو حال ويٺي ڏٺو ۽ غصو چڙهين. اوجھو هڪ شاهي باندو هيم ٿو ڏيئي ٻڌي ڪي ٻڄائڻ لاءِ ماڻهن جي مٿي اندر ڪاهي پيو. نهايت دليريءَ جو ڪم ڪيائين، ڇو جو وارڊون ۽ مقدمن کي هٿن ۾ لنڊون ڏندا هئا جي ٿيرالهندا هليا ٿي. پر بي باڪ جريم ڪيو ۽ ماڻهن جو مٿي لنڊون بيرون ڇڏي ٿڙي پکڙي ويو! ٻڄي کي اڇائي باندو ساڻ کڻي ويا.

ڪڏهن وري اهڙا ڇو نه ٿيڙي ايندا هئا جي ڪنهن کي ڪندا هئا؟ مثلاً وڇون، ۽ سي نه مڀهن طوفان کالو، ڪوٺڙين ۾ اچي لنگرندا هئا. عجب جو ڪڏهن به ڪنهن ٻڄون ۽ ڪو نه ڪاڏم، جيتوڻيڪ ڪڏهن بستري تي، نه ڪڏهن ڪتاب تي کين لهندو هوس. خاص هڪ ڪاري ڪوڙي زهر ناک لڄ کي ڇهلي ٻاڻيءَ ۾ وکير ۽ روز مڪون وغيره ڪارائيندو هيوسالس، جڏهن ٻاهر ڪڍي پٽ تي ڏوڙ سان ٻڌي ڇڏيو مائس نه الائي ڪيئن ٿم ٿي ويو. سڄو ڪمر و هٿ مٽي ڳوليم، ڇو جو اهڙي سان بي خبر ڪيو هٿ اٽڪائي، پسر جي لپي؟

ٿي چار ٽالڪ به ڪوٺڙين ۾ يا پوسان نڪتا. هڪ جي خبر ٻاهر وڃي پهتي ۽ اخبارن ۾ وڏا ڪارا سُر پيا. سمجھ ٻچ نه مون لاءِ اها به والدڪائيءَ جي وندر هئي. بيل جي جيوت لسي اڻوڻي ٿي ٿي ۽ ڇهر ٻهر واري

هوس. اهڙا هري ويا جو صبح شام کاڌي ۾ ذرا ديو پوندي هيئن ته ويجهو اچي رڙو رڙو مچائي ڇڏيندا هوا سندن اشارا ڏسي يا بي صبريءَ جون ڀانهون ٻڌي مزو ايندو هوم.

نينيءَ ۾ هزارين طوطا هوا بوراڪ جي ديوار جي سوراخن ۾ ڪئين آڪيرا ٺاهي ويٺا. ڪيئن هڪ ٻئي کي ويجهائيندا ۽ پيار ڪندا هوا سو ڏسڻ وٽان هو. ڪنهن مهل ٻه ٻه هڪ ماديءَ لاءِ اچي وڙهندا هوا ۽ هو سالت ۾ رڙو ٿي ڏسي ڪندڙ کي ڪٿي پنهنجي ڌڙي ڏيندي هئي.

دهرادون ۾ طرح طرح جا پکي ٻولند هوا ۽ سارو ڏينهن پکين جي ٿان ٿان، چُون چُون ٻڌي هئي ۽ سڀني کان مٿي پري کان ڪوئل جو ٽڪر پريو آلاپ ايندو هو. چؤماسي کان ٿورو اڳ ئي پيهو پرگهت ٿيندو هو ۽ سارو ڏينهن ”پيو“ ”پيو“ پيو رڻيندو هو ۽ سمجهيم ته ڇو انگريزي ۾ کيس ”Brain fever bird“ سڏيندا آهن. ڏينهن جو رات مهل، اُس هوندي، مينهن پوندي هڪ ئي سر ٽڪڙ بنا آلاپيندو وٽندو هو. يارڊ ۾ وڻ ڪونه هئا، جنهنڪري اهي سڀ پکي ڏسبا ڪونه هوا ۽ فقط سندن لائون ٻڌيون هيون. پر مٿي آسمان ۾ سر ٿيون ۽ باز نهايت نزاکت سان پيا ترندا هوا ۽ اُتي ئي لامارو ڏيئي وري هوا جي جهڙپ ۾ مٿي چڙهي ويندا هئا. ڪئين پيرا بدڪن جا جهنڊ به مٿان اچي لنگهندا هئا.

بريلي جيل ۾ باندون به چڱي خاصي بينڪ بڻائي ڇڏي ۽ سندن رمت گمت ڏسڻ وٽان هئي. هڪ واقعو

جاچندو هوس. ۽ ڪوڙيون جي وري سانجهن جو
 الائي ڪيئن پڃ مرون، هڪ ٻئي پٺيان بولنديون هيون
 يا ته شوق شڪار ڪنديون هيون. اڪثري ڪرين
 کان پاسو، پر به پراڻو نه ڏاڍي خبرداريءَ سان،
 اڇل ڏيئي مهر کان وڃي جهت هنيائون. خبر ناهي
 ته ڏک کان هين پاسو ڪوڙ چڪايل کان يا چاڻي
 وائي ڪيائون.

جتي وڻ اڻ آلي نورپڙا پلا ڪيئن نه هجن؟ ڏاڍا
 ڪڙا ترا ۽ ڏاڍو ويجهو ايندا هئا. لڪوءَ جبل پر آڏو ڇرڻ
 پوڻ بنا ڪج وقت هڪ هنڌ ويٺو پڙهندو هوس. پوءِ
 ڪو نورپڙو لنگهه مٿان چڙهي، گوڏي تي ويهي، لٽا
 پائي ڏسندو هوم. پوءِ اکيون اکين کي ڏسي سمجهندو هو
 ته هي بهلي ڪو وڻ نه ناهي. ڪن پر دهليجي، لڪه لڪه
 ڪري، ٽپ ڏيئي آلي تي پڇي ويندو هو. لٽوڙا پڇڙا
 وقتي اکرن مان هيٺ ڪري بولندا هئا. اُهاڪ ماءُ
 ڏوڙي اهي ايندي هئي ۽ موڙي سوڙي واپس ڪڍي
 اچائي ويندي هين. وقتي ماءُ کي پتو ڪونه بولدو هو.
 اسانجي هڪ ساٿيءَ اهڙا ئي ”وڃايل پڇا“ لڏا ۽ پاليا.
 پڇا اهڙا مٿا جو پالڻ ئي ڏکيو. پر هڪ روز سيشين.
 ٻن واري مس پوڻ جي پڇڪاري ڪئي، هڪ پاسي کان
 ڪجهه جو بهو ڏيئي، پڇڙن کي ڪير ڌار ڪندا هئاسين. آلمورا
 جي بهارڙي جبل کانسواءِ جتي ڪٿي ڪٿي ڪيون جا جهنڊ
 هئا. سانجهن جو آسمان چڻ چاڻهي بولدو هو. ڪڏهن
 ڪڏهن جبل وارا ڪين ماري کائيندا هئا. مٿان به
 ڪيئن نه هجن؟ هڪ جوڙو ڏهرادون جبل پر ڪمري
 جي دروازي مٿان آڪرو ناهي ويٺو. روز ڪين ڪارائيندو

چوٿين جو ئي نظير ڏيڊار ڪير.

ٻاهريون ڪم ڪاريون بند هوندي اسين قدرت جا
انگ ڏي ننگ پست لڳاسين. جيت جانور به ڇا ڇي ڏٺاسين.
ڇا ڇو لڳس ته ڪمري ۽ اڱڻ ۾ طرح طرح جا جيت
نظر آهر. منهنجي ليکي ته آءُ اڪيلو ويڳاڻو هوس، پر
منهنجو اڱڻ ته جيون سان ٽٽار هو. سي سڀ چرندڙ
سرنڌڙ ۽ اڏامندڙ جيت پنهنجي ليکي پاڻ ۾ خوش ٿي
رهيا. نه هنن مون کي ستايو ۽ نه مون کين ستائڻ واجب
سمجهيو. پر منگهڻ، مڇرون ۽ قداري مکين سان دائمي
جنگ چالو رهي. ڏينهن، ڪرين کي ڪٿي ڇڏير ۽
اهي ته مانارا ڪري ڪمري ۾ ويٺا هئا. هڪ ڀيري
الائي ڪيئن هڪ ڏينيو ڏنگير، پوءِ ڏينهن سان ذرا
اُڻڻ تي. ڪاوڙ ۾ چير ته هتان لڏي ڪڍان پر هو
مڙ سان مڙسي جنگ جوئي بيٺا ۽ گهر نه ڇڏيائون، جنهن
شايد ٻچا آنا هجن. مون به ڪٿي هٿ جهليو ۽ چير ته
جي وري گستاخي نه ڪندا ته آءُ سندن پچر نه ڪندس.
پوءِ به سال کن ڏينهن ڪرين وچ ۾ وهيل هوس ۽ وري
ڪڏهن نه ڏنگيائون. مطلب ته هڪ ٻئي کي هٿ
جوڙ ڪئي سڀين.

ڇهڙن کان آءُ ٽهندو هوس، پر چٽ ڪونه هو.
نماشام ٿيندي ئي مات ميٽ ۾ نڪرندا هئا. آسمان
سامهون منهن اونڌا هيءَ ۾ ٻاهر ڏسڻ ۾ ايندا هئا. پاڻ
غيسي جيو هئا. کانئن ڏٺو هوس، ڇو منهن اڳيان
لنگهي ويندا ۽ پائيندو هوس ته منهن کي لڳندا. آسمان
۾ مٿي وڏا چنوا اڏاڻا ٿي.
ڪيٽليون، اڏوهي ۽ ٻيا جيت به ڪلاڪن جا، ڪلاڪ

اڳ ڪڏهن ڪولہ جاڇي ڏٺو هوم نہ تازا ڪٿڙا
 آلب جا بن ٻاڙهي پوري رنگ جا ٿين ٿا، جنهن
 رنگ ۾ ڪشمير جا ٻاڙ سرڙ جي موسم ۾ رڃي ويندا
 آهن: پر ٻلد ئي رنگ بدلائي ساوا ٿين ٿا.
 مندائو منهن نہ جيءَ لڄ اچي ۽ اولهاري هي
 ڪاڙهي ئي ٿار اچي رجهي. پر اڄهڻ منهن ۾ نعمت
 مان ٿري زحمت ٿيو پوي ۽ دهرادون اي نہ ڀلڻ نہ ٻو
 جهڙهي مهر ڪري ٿو. چرماسي لڳڻ سان پڇن
 ڇهن هٿن اندر پنجاه سٺ الڄ لائون ڪري پون ٿا
 پوءِ ڪٽپ جهڙي ڪوٺڙيءَ ۾ ٻڌجي وهڻ ۽ چٽو رهي
 يا دريءَ مان پاڻي ڏوڻ اندر اچي نہ پڇي: پاسرو لڳ
 ۾ مڙو ڪولہ هو.

سڙ مدد وٺندڙ هئي ۽ سيارو نہ، جي منهن نہ
 ٻولندو هو، نہ سٺو هو. ڀلا منهن، گجگوڙ ۽ ٿڌين
 هوائن جي سڙست ۾ ڪٿو نہ چاهيندو نہ خاصيري
 جڳهه ۽ منجهس ڪڇ سڪ گوماش هجن. رکي رکي
 وري ڳڙن جو وسڪارو ٿيندو هئو. هڪ هڪ ڳڙو
 گولين کان وڏو، ڪٽ ٿي لوهه جي پٿرن مٿان اٿين
 ٿو ٿو ڪري ڪرندو هو جڻ بندوبستي پئي هلي.
 هڪ ڏينهن خاص ياد اٿم، ۲۴ ڊسمبر ۱۹۳۲ جو هو.
 سارو ڏينهن منهن ۽ ڳڙا وسيا ۽ ٿڌ جڻ هڏن کي کاڌو
 ٿي. جبل ۾ بدن جي خيال کان اهڙو ڪو ڏکيو ڏينهن
 ورلي گذاريو هوندو. پر شام ٿي ۽ آسمان اوچتو صاف
 ٿي ويو. چارو طرف بهارن ٽڪرين مٿان برفاني چادر
 چايل ڏسي ڏينهن جو ڏک سڙو ڪانور ٿي ويو. ٻيو
 ڏينهن. نالال جو ڏينهن. صاف ۽ مزيدار ٿيو ۽ برفي

”پکي ولرن ۾ ڪٽ ڪٽ ويا اڏامي،
 هو بادل هيڪلو، رهندو هلندو ويو،
 مان چنگ ٽنگ چوئي ساههون ٿيس سلامي،
 اسان جو هڪ ٻئي مان ڪجهه نه ڏو ٿيو.“
 چيني ڪويءَ Li Tai Po جيان ائين ڪين
 چوندس ته پهاڙن مان ڪڏهن به ڪڪ ڪين ٿي ٿيس،
 پر اهو ڪو ورليءَ ۽ هونءَ ته سندن اوڏڙائيءَ مان
 دل کي ڏاڍي راحت آئي ٿي. ڄڻ لکين سالن جي
 سڃاڻپ سان مون ڏي ڌڄ ۽ آسٽراليا سان نھاري،
 منهنجن خفن تي ملامت ۽ تئل من ٿي ٿڌو ڇنڊو
 وڌائون ٿي.

بسنت جي رت دهراندون ۾ ڏاڍي مڙجي ۽ هندستان
 جي پٽن کان وڌيڪ لسي ٿئي ٿي. سياري ڄڻ وڻن
 ٽپن جا پن پٽا ڇاڻي ڪين ننگو ڪري ڇڏيو هو. جيل
 جي دروازي اڳيان چار عاليشان پير جا درخت بيٺل
 هئا ۽ عجب اهو هو جو انهن جا به سڀ پن ڇڻي پيا
 هئا. بس ائين ننگا ڏار ۽ ٿار ڪوماڻا ۽ گھوماڻا پيٽا
 هئا، جيسين ڪي بسنت جي هير سندن رڳهه لس ۾
 گھڙي ٽئين تازي زندگيءَ سان ڪين مالا مال اچي ڪيو.
 اوچتو پيرن تيئن سڀني وڻن ۾ چر پو ٿي ۽ هڪ گجهه
 گجهارت ۾ ويڙهجي سيڙهجي ويا، ڄڻ ته پردي پٺيان
 ڪو ناٽڪ تيار پئي ٿيو. پوءِ ڏسندو هوس ته مارا هٿ
 هٿ سندن مٿان ساوا سبز ذرا پيا. آسرن ۾ سو ديدار
 به مڙجي ۽ من موھيندڙ هو. هاڻ اُمالڪ پن پٽا لکن
 ۾ لڪري نروار ٿيا ۽ آس ۾ ڇمڪندا ۽ هوا ۾ لڏندا
 ڪڏندا هوا. سٺن مان هيٺري ۾ ٿري پن پٽا ٿيڻ
 به هڪ عجب اسرار آهي.

کي ٻاهر لڪري شاهي دروازي اڳيان اٽڪل سؤ وال
مٿاڻي ۾ پنڌ ڪرڻ جي موڪل ملي. پوءِ ۾ حاٽي
الدر ٿياسين، پر ديوارن کان ٻاهر ٿي پهاڙن، پٿرن ۽
۽ ٻريان شاهي رستي جو ديدار ٿيندو هو. اها به خاص
مون لاءِ نه پر دهراڻون جبل جي سيني اي ۽ ٻي
ڪلاس وارن سان سهوليت هئي. حاٽي-الدر پر-جبل
جي ديوارن کان ٻاهر ٻي به هڪ ننڍڙي عمارت يعني
يوري حوالا هئي. اُهي ۽ عمارت جي چوگرد ڪا نه
پٽ نه هوندي هئي. ڪوٽڙين اندران قبيدي پهاڙن ۽
ملڪ جو لقاء وٺي سگهبا ٿي. يوري قبيدي ۽ ٻيا جي
هٿ رهندا هئا سي به ٻاهر لڪري دروازي اڳيان
صبح شام پنڌ ڪندا هئا.

جو قبيدي ڳچي وقت شاهي ديوارن الدر رهيو آهي
سوئي ٻاهرين پنڌن ۽ نظارن جو عين قدر ڪري
سگهندو. آڏو نه انهن ٻاهرين شيلن تي جدي عاشق
هوس ۽ جڏهن چؤ ماسي ۾ روزانو مهين اوھرا ڪري
وسندو هو ۽ مون کي پٺي ۽ بوڙ پاڻي ۽ ۾ ٽڙڳو ٻولندو
هو نه به ٻاهر لڪرڻ جي پڇو ڪين ڇڏيندو هوس.
ٻاهر لڪرڻ نه ڪٿي به وٽس هئا، پر پري کان هماليه
ٻرامت جي چوٽين جي ديدار جو هٿ خاص مزو هون
جنهن ڪري جن جبل جو ٿڪ پڇي پيو ٿي. اها به
منهنجي خوش قسمتي چئي جو جڏهن ملاقاتون
بند ڪيم ۽ ٻنھ اڪيلو هوس، تڏهن دل جي محتوب
پهاڙن جو درس ڪندو رهندو هوس. ڪوٽڙي ۽ اندران
ڏسڻ ۾ نه ايندا هئا، پر خبر هير نه اوزا آهن ۽ ٻنهي
وچي انهن جو لالو ٻڌو ٿي ويو.

۴۵۔ جيل ۾ جانور.

سڄا سارا ساڍا چوڏهن مهينا آءِ دهرادون جيل جي هڪ ننڍڙي ڪوٽڙي ۾ رهيس، تان جو سمجهيم ته آءِ پاڻ جن ڪوٺي ۾ جو حصو بطعي پيو آهيان. ڪوٺي ۾ جي ڌري پرزي سان واقف ٿيس. ڪڙ پٽ تي، ڪي آچين پتين تي، ڪي اڏوهي کاڌل چت جي تختن تي، چئن نشانن جي پوري جاڳ هيٺ. ٻاهر اڱا پر گاهه جي ننڍن جهڳٽن ۽ پٿرن پٿرن کي جهونن دوستن وانگر کيڪاريندو هوس. ڪوٺي ۾ به اڪيلو ڪوٺو هوس، ڇو جو منجهس ڏينهن ۽ ڪنهن جا مائارا هئا، ۽ چت جي تختن پٺيان ڪرڙيون لڪل هيون. جي انسان جا خيال ۽ جذبا سندس اوسي پاسي ڪوٺو ڪو نشان ڇڏي وڃن ٿا ته چوندس ته منهن جي ڪوٽڙي انهن سان ٿمار هئي ۽ اهي پٽ چت پٽ کي چنڊڙيل هوندا.

ٻين جيلن ۾ هونڪي وڌيڪ سٺيون ڪوٽڙيون مليون پر دهرادون جيل ۾ هڪ خاص عزيز سهوليت هئي. جيل ننڍڙو هو ۽ اسان کي جيل جي حاطي ۾ پر جيل جي ديوارن کان ٻاهر هڪ پراڻي حوالا ۾ رکيو ويو. هيءُ جڳهه اهڙي ننڍڙي هئي جو منجهس پنڌ ڪرڻ لاءِ وڃوئي ڪانه هئي. تنهن ڪري صبح شام اسان

لصوري ڪتاب هير ۽ جڏهن ميهنجي ڪراڙي يا
 ٻوراڪ اندر ۱۱۵ ڊگريون گرمانس هوندي هئي تڏهن
 درق ورائي ٿي جو ٽيون ڪڍي ڏسندو هوس. نشن
 جو ڪتاب نه دل کي جنسي اُچلون ڏيندو هوم.
 ڏسندڙ ٿي چوندو هوس ته هتي ويو هوس ۽ خراب لهو
 هو ته هاڻي هتي ويندس. ۽ وري ائين هوندو ۽
 نشن اندر ڏيکاريل پُڙيان يعني لون وڌن شهرن ۾ وڃڻ
 ۽ ڄاڻوڻا ٿڪڻ يعني بهاري علائقا پار ڪرڻ ۽ ٻيلا ٽڪڻ
 يعني سس ٿي سمونڊ ڇهاڳڻ ۽ دليا جا خوش رنگ نما
 پسڻ ۽ دليا جي قومن ۾ اٿلون ۽ اٿلاب ڏسڻ — انهن
 سڀني لاءِ دل واهيائيندي هير ۽ ڇڻ گهٽ گهٽجي ويندا
 هير. پوءِ ٿر ٽڪڙ ۾ شيڪارو پوي نشن جو ڪتاب
 کڻي پاسيرو ڪندو هوس ۽ وري پنهجن چمن ديوارين
 اندر موٽي روزمره جي ڪم ڪار کي لڳي ويندو هوس.
 جو ٿيندي ۽ جي قسم ۾ لکيل هو.

پڙهڻ لکڻ سيکارڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي؛ پر سڀ بي دليو ۽ سيکاريندڙ به آلاؤڙ رکيل آهن. ڪي چوندا آهن ته قيدي سڄڻ جهڙا ناهن، پر منهنجو آزمودو بنهه اٿو ٿيو آهي ۽ ڏٺو اٿم ته ڪيترا قيدي جي هون وٽ سڄڻ لاءِ ايندا هئا سي مست ٿي لکڻ پڙهڻ پٺيان ڪاهي پوندا هئا. جيڪي قيدي اچي نڪرندا هئا تن کي پاڙهبو هو ۽ هو ويچارا خوب محنتون ڪندا هئا، ڪڏهن آڏي رات جو اٿندو هوس ته هڪ ٻن کي بوراڪ ۾ جهڪي ۽ پٽيءَ تي پٽي ڏينهن لاءِ سبق جي تياري ڪندو ڏسندو هوس.

الهي ۽ ريت قسمين قسمين جا ڪتاب، پر خاص ڪري 'گرا' ڪتاب پڙهندي دل پٽي ٿي بهلايم. آکاڻيون نول ڪٿائون گهڻيون ڪونه پڙهيم، جو اهي پڙهندي من ڄڻ سست ٿي پوندو هو. پڙهي ٿڪبو هوس ته لکڻ کي وٺندو هوس. پٽي سال پنهنجي ڌيءَ سان توار پيڇي ڇطن جو سلسلو هلائي من ڪي نيڪ ٺاڪ رکيم. ائين گذرڻي بابت لکندي، ڄڻ جيل وساري، گذرڻي ۾ مڃو ٿي رهيس.

سفرناما ته مون وٽ پل اچن، مثلاً اڳئين زماني ۾ (چيني) هيون سانگ (اطالي) مارڪوپولو ۽ (عرب) ابن بطوطه جا سفرناما ۽ تازو (سئيڊن جي) سٿين هيڊن جا وچ ايشيائي بيابانن ۾ سفر ۽ (جرمن) روريج جا ٽيٽ ۾ ساهسي ڪارناما. جبلن، چرندڙ جبلن ۽ ريگستانن جا به باتصوير ڪتاب هير. جيل اندر انسان پٽن، پهاڙن ۽ سمنڊن جي بي انت پڪيڙن لاءِ آجهري ٿو. ڪي ته نهايت عمدا مانت بليڪ، آلپس ۽ هماليه پرست جا

لکڻ جو سامان ڏلو وڃي ٿو اتي قيدين جي من آزاد رکڻ جو سوال ٿي مڃول ٿيو لڳي. هڪ نه ڪات ڪوٽ نه پر صفا انڪار آهي؛ صرف اي ڪلاس قيدي قانون موجب لکڻ جو سامان گهيري سگهن ٿا ۽ الهن مان به سڀني کي روزاني اخبار نئي ڏني وڃي. ڇا ڏني وڃي ٿي سا به سرڪار جي چوند موجب. ٻي ۽ سڀ ڪلاس سياسي توڙي غير سياسي قيدن لاءِ لکڻ جي سامان جي گهرج وڃي ٿي سمجهي وڃي. وقتي بي ڪلاس وارن کي خاص رعایت طور عنايت ٿئي ٿي پر ڪوڙ چاڻي نه آها ڪيستانين ڄڻا ڪڍي؟ شايد اي ڪلاس جا قيدي هزار پنڀان هڪ يعني اٺي پر لوڻ به ٺاهن ۽ عام قيدن جو حال سوچيندي ليکڻ ڪرڻ روا ٺاهي، پر سو به ياد رکڻ گهرجي ته ڪٿان ۽ اخبارن بابت هنن اي ڪلاس وارن لاءِ سهوليتون ٻين سڌريل ملڪن جي ڀيٽ ۾ ڪي ڪن آهن.

هزار مان باقي ۹۹۹ کي ساڳئي وقت به يا ٿي ڪتاب ملي سگهن ٿا، پر حالتون اهڙيون سخت آهن جو اها سهوليت به هميشه تي ملي. باقي لکڻ يا پڙهڻي لوڻ لکڻ نه خطرناڪ ڪم آهي، جنهن جو قيدي مجال جو چوڪو کڻي. هن ريت دماغ تي ترقي لکڻو سار ڪرڻ حسرت جهڙي ڳالهه چئبي. دراصل قيديءَ کي ٺاهي سڌاري هڪ لک لکرواسي بڻائڻ لاءِ سندس من ويهي ڏيئي علم ۾ مائل ڪرڻ گهرجي ۽ کيس ڪو ڏندو يا ڪو سبڪارڻ گهرجي. پر اها ڳالهه حُسنِ مُدْمِعُ جبل عملدارن جي مغز ۾ گهڙي. گڏيل علائقن جي جبلن ۾ هن ڳالهه تي ڌرو ۽ ويچار ڪونهي. تازو چوڪرن ۽ جوان قيدن کي

هوس ۽ روز فقط ڪنهن جیل عملدار سان به چار منٽ
ڳالهائڻ جا ملندا هئڻ. قانوني طور اڪيلو بند نه هون، پر
ذري گهٽ اڪيلو ئي هوس ۽ اهو سارو وقت آپاڻڪو
رهيس. شڪر جو مقلا تون وري شروع ڪيون هير جنمان
ڪجهه فرحت ملير. چونڊس نه خاص رعایت طور ٻاهران
تازن گلن وٺڻ ۽ ڪن فوٽن رکڻ جي موڪل ملير، جن
ڪري سرهو ٿيس. رواجي طور گلن ۽ فوٽن وٺڻ جي
منع آهي ۽ ڪئين ڀيرا منهنجا ٻاهران آيل گل موٽايا
ويا آهن. ڪوئين کي ٺاهڻ سينگارڻ پسند نه ڪيو
ويندو آهي ۽ ياد اٿم ته ڪئين نه هڪ جیل سپرنٽينڊنٽ
منهنجي هڪ سائيءَ تي اعتراض ورتو، جو هو پنهنجي
ڪمري ۾ ڇنڊ ڦڙڪ ۽ سينڊ سرهي جون شيون ٺهولي
سان رکندو هو. جي ڪمري جو ٺاهه ٺوهه ائين نه ڪر
جو ”عياشي“ لڳي. عيش جون به هيٺيون ڇيڙون
رکيل هيون: ڏندن جو برش، وارن جو برش ۽ ڦٽي،
ڏندن جو پيسٽ، پين جي مس ڪپڙي، وارن جو
نيل وغيره.

جیل ۾ ماڻهوءَ کي ننڍڙين خسيس شين جو به قدر
ٿئي ٿو. هڪ نه اڳ ئي ٿورڙيون، ٻيو ته سٿرو وڏائي
يا ٻهر وٺي نئون سگهجن. پوءِ ته ماڻهو پيو کين سانڍي
رکي يا چنڊڙي، سو به اهڙين شين کي جي ٻاهر بنا
خيال ڪٽي ڦٽيون ڪجن. مطلب ته جت ڪجهه رکڻ يا
سانڍڻ جي اهڙي وقت ٿئي رهي آت به انسان کي
ملڪيت جو پوٽ ٿئي ڇڏي.
رکي رکي ڪڏهن دنيا جي سڪن آرامن تي به دل
سُرڪندي هئي، مثلاً تن جو سڪ، اوشي پاسي جي

ڪري ڇڏيو. اٽڪل ست مهينا بند رهيو. اهو وقت مون لاءِ مايوسيءَ جو هو ۽ پوءِ جڏهن وري ملاقاتون شروع ڪرڻ ۽ منهنجا عزت وٺڻ مون سان ملڻ آيا، تڏهن جن خوشيءَ وڃڻ ڪيترن ۾ نه پئي ماپيس. منهنجي پٺڻ جا ٻار به آيا ۽ جڏهن لڏڙي ڪڪي، هونءِ وانگر جنمڙي ڪاهي تي چڙهي لڳي ته دل جن ابتري خوشي جهلي نٿي سگهي. هٿن ڏهاڙن جي وچوڙي ڪالو هٿن گهرو ڏلگيءَ جي چٽڪي ڪري آءُ پاڻ سنڀالي نه سگهيس.

ملاقاتون بند ٿيڻ نه گهران يا ٻڌي ٻڌڻ وٽان جبل مان خطن جو وڌيڪ اٿو ۽ قدر ٿيندو هومءَ جي خط وقت تي نه آيو ته ڪٿي، جي ايندو هو ته کولڻ کان هڪ. خط ڪٿي ساڻس ناز ڪندو هوس جن ڪو خاطر خواه خوشيءَ سان اٿڻو ڪري. پر دل اندر اهو به اڏڪو هوندو هوم ته منان خط اندر ڪا اهڙي خبر چار نه هجي جا ڪٿي ڪري. خط لکڻ ۽ پڙهڻ جبل جي سائنڪي ۽ مانيٽي ڏلگيءَ ۾ خال انداز واقعا هئا. ماڻهوءَ جو من اٿي ٻوڏو هو، جنهنڪري ڏينهن به پوءِ من ٻيو پڙهندو هو ۽ ڪم تي هڪ ٽڪ نه پهچندو هو. نبي ۽ ٻيلي هيلن ۾ ساڻي هئم. دهرادون ۾ شروع ۾ ئي جڻا هٿاسين - گوڏو ڏي وٺي پست، ڪاشمير جو ڪنور آندو سڱهه ۽ آءُ، ٻن ٻن مهينن بعد پست جي نه جهن مهينن جي سزا پوري ڪري آزاد ٿي ويو. به ٻيا پوءِ آيا. جنوري ۱۹۳۳ تائين سڀ هڪ هڪ ڪري ڇڏي ويا ۽ رڳو آءُ وڃي بچيس. اٽڪل اٺ کن مهينا ويندي آگسٽ ۾ چٽل ٿاين، آءُ دهرادون جبل ۾ اڪيلو ئي

ڏاڙهي ڪوڙڻ وغيره تي پورو رهندو هوس. اها
 ٺاڙهي ڳالهه هن ڪري ٿو ڪريان جو اڪثري ٻين
 آلس ڪري اهي ڪم اندر ڇڏي ٿي ڏنا. ڏينهن جي
 هڪ ٻچاڙ کانپوءِ سانجهي ٿيندي هئي ته منو ٽڪ ٿيندو
 هو ۽ رات جو هڙي جي ننڊ ماڻيندو هوس.
 بس هن ريت ڏينهن، هفتا ۽ مهينا نبرندا ويا. پر
 ڪڏهن ڪو مهينو پاڻ وڌي پوندو هو ۽ سمجهندو
 هوس ته ڇڻ سندس آخر اچڻي نه هئي. ڪڏهن وري
 ٻر ۽ ٻيڙا ٿي هر ڇيز ۽ هر شخص سان غصو ڪندو هوس—
 جيل ۾ ساڻين سان، جيل وارن سان، ٻاهر وارن سان،
 برطانيه سلطنت سان (سو ته هميشه کان هو) ۽ خاص
 ڪري پاڻ سان. ڇڻ ڇيڙا ڪٿي جيل جي ڌرين ڌرين
 ڳالهه تي خفي ٿيندو هوس. شڪر جو جلد وري پاڻ
 سنڀالي وندو هوس.
 ملاقات جا ڏينهن جيل ۾ وڏا ڏينهن هئا: ڪيئن
 نه ڏينهن. ڏينهن ڳڻبا هئا ۽ سندن لاءِ واجهائبو هوا
 ملاقات جي هڙي کانپوءِ وري ڇڻ مايوسي ۽ اڪيلائي
 وڙهي ويندي هئي. جي وقتي ڪا ملاقات، ڪنهن
 خراب خبر يا ٻئي سبب ڪري ڪرڻي ٿي پيئي نه پوءِ
 ڏاڍو ڏکي ٿيندو هوس. ملاقات وقت جيل ۾ هڪ
 ڪيئن نه حاضر هجن، پر ٻي ٿي دفعا ٻرياي جيل ۾ هڪ
 خفيه پوليس وارو پٽو پينسل کڻي سڀ ڪجهه لکڻ ويندو
 ڏاڍا خار کاڌم ۽ ملاقاتون به ڪجهه پيون ٿي پيون
 پوءِ ته وري الله آباد جيل ۾ ملاقات وقت مائجي
 ۽ استريءَ سان به بدفيلتيءَ جي هلٽ سبب ۽ سرڪ
 جي چشم پوشي ڪري اهي مزيدار ملاقاتون ٿي

انهي ڪري لاجار سمجهيائون ٿي ته آءُ به سندن جنس موجب ڪجهه ڙهيل سڌريل هوس، پوءِ ڪري منهنجا قومي ڪم ڪن آئون اڃا نظر آيا ٿي. ڪنهن ڏهرا ٻين سائين جا پيڙا حال ڏسي ۽ پاڻ سان خاص رعايتون ڏسي منجهندو هوس ۽ لح ايندي هس.

انهن سيني مهر باسن هوندي جهيل وري به جبل هو ۽ انجون بندشون ڪڏهن سهي ڪن سگهون هون هون. جهيل جي فضا جڻ زبردستي، ڪمپڻائي، رشونخوري ۽ ڪوڙ ڪم ڪري ٿاڙاڪ هئي، هڪ ناسي جي سائين سائين، ته ٻئي ناسي جو سائين واپ. ٿاڙاڪ مراح واري لاءِ ته جنسي دوزخ هو. ڏريون ۽ عيس مس ڳالهيون نه وڃي ٻئي کان ٺاهو ڪڍي ڇڏينديون هيون. مثلاً خط ۾ يا اخبار ۾ ڪا خراب خبر پڙهي في الحال بخار ڇڙهي ويندو هو يا ڪاوڙ ڀرجي ايندي هئي. ٺاهو ته ڪم ڪاريون هڪ آجهو هئا ۽ سارو وقت ڪنهن نه ڪنهن غرض يا شغل ڪري تن من لڳ رهندا هئا. جبل ۾ سڀ پاسا بند ۽ جڻ ماڻهو گهٽيو ڀڙ سائين ٿي رهيو. اهڙو ماڻهو ٺاهو جي واقعن بابت هڪ طرفا ۽ بيهالا رايو نه ڏيندو ته هو ڇا ڪندو؟ جبل ۾ بيماري نه سخت مصيبت هئي.

تنهن هوندي به جبل جي روزمره جي ڪم ڪار تي پاڻ کي هيرير ۽ ڪجهه ڪسرت ۽ جهجهوي دماغي ورزش ڪري پاڻ نيڪ رکيو. ڪم ۽ ڪسرت ٺاهو ڪهڙا به هجن، پر جبل اندر اهي نهايت ضروري آهن. انهن بنا ماڻهو هوندو ئي وڃي. جبل ۾ روزاني پروگرام ئي پورو هلندو هوس ۽ ٺاهو والگر ٻاڏين عادتن تي،

جنهن وقت ڪو به شخص ٻئي پاسي کي گروه يا جماعت جي نظر سان ڏسي ٿو تنهن وقت جڻ انسان جو ناتو غائب ٿي وڃي ٿو. تنهن وقت وسريو وڃي ته گروهن ۾ به انسان ئي آهن، مرد، استريون ۽ ٻار آهن، جي اسان وانگر پيار ڪن ٿا، ڌڪارين ٿا ۽ ڪشت ڪن ٿا. هڪ رواجي انگريز جي صاف گوئي ڪندو ته قبول ڪندو ته هو ڪن چڱن خاصن هندوستانين کي سڃاڻي پر اهڙا ايڪڙ ٻيڪڙ ٿيندا ۽ باقي لاءِ چوندو ته رهي سڀ نفرت لائق آهن. هڪ رواجي هندستاني به ساڳي طرح چوندو ته ڪي انگريز جي سڃاڻن سي ڀلا ماڻهو آهن، پر انهن ڳالھن ڳڻين بنا پيا سڀ مٿي ڦريل، بي رحم ۽ بنهه بدڪار آهن. اهوئي مزو آهي جو هر هڪ جڏهن ٻئي پاسي بابت راءِ زني ڪري ٿو، تڏهن جنڪي سڃاڻي تنڪي ٿو ساري، پر جنڪي نه سڃاڻي يا ٿورو ئي ڪو سڃاڻي، تنڪي خيال ۾ آڻي ٿو.

شخصي طور ته آءٌ خوش قسمت آهيان جو پنهنجن هٿوڻين توڙي انگريزن وٽان آدر مايو اٿم. جن گرفتار ڪيو اٿم يا جيل ۾ رکيو اٿم، تن هميشه مٿر مهرباني ئي ڏيکاري آهي ۽ انهيءَ انساني ورتاءُ ڪري جنگ جي ترشي ۽ بند جو ڏنگ قدرتي ماڻا لڳا اٿم. منهنجا هموطنن مون سان ڀلائي ڪن سا ڪهڙي عجب جي ڳالهه آهي، ڇو جو هو ته مون کي ڄاڻن سڃاڻن ۽ قدرتي آءٌ سندن هر دل عزيز ٿي پيو آهيان. انگريزن لاءِ به آءٌ لکن ۾ هڪ نه پر ڪو خاص شخص هوس. شايد انگلنڊ ۾ تعليم وٺڻ ڪري ۽ سو به هڪ انگريزي پبلڪ اسڪول ۾، آءٌ کين وڌيڪ ويجهو لڳس ٿي.

ويچار ڪيو. انهن ٻن مرن جي وچ ۾ ڪيڏو نه وڏو
 ويڇو آهي ۽ ڪيتري قدر نه هو هڪ ٻئي کي بي اعتبار
 ۽ ناگوار لکڻ لڳا. پوءِ بي اعتباريءَ ۽ نا پسنديءَ کان هڪ
 ٻئي جي غير واثبت وڌيڪ چڙهي اٿن، جهيٺڪري
 هڪڙو ٻئي کان ذرا ڊگهي ٿي ٿو ۽ هڪڙو ٻئي جي
 اڳيان خرددار رهي ٿو. هڪ کي ٻيو سڙو سڙو، بد مزاج
 ۽ بي لحاظ نظر اچي ٿو ۽ ٻئي ٿا سمجهن ته هن باهرئين
 پوئي پنهنجي ڪا فضيلت ۽ لياقت ۽ رحمدلي به آهي.
 ملڪ جا والي ٿي، هيٺن کي ورساڻي جي وسعت
 ڏار بندي، هنن انگريزن پاڻ وٽ لالچين ۽ خوشامدزين
 جون پائاداريون هيڙيون آهن. اهڙن جي لڪ ٿور ڪندي
 هنن ملڪ جي ماڻهن جي لڪ ٿور ڪڍي ڪئي آهي.
 هوڏانهن هندستاني به انگريز کي هڪ عملدار جي رنگ،
 ۾ ئي ڏٺو آهي جو جن ٻي درد ڪل جو هڪ ٻرڙو ٿي
 ٻيو آهي جهيٺڪي پنهنجن سوارن بچائيندي جن اند
 ولي ٿو وڃي. هڪ شخص جو پنهنجن مڃاڻن ۽ پاوانن
 موجب هلي ٿو ۽ ساڳيو شخص جو حڪومت جو عملدار
 يا فوج جو سپاهي آهي، تن جي حالت ۾ ڪيڏو نه وڏو
 ٿيڻ رهي ٿو. اهو سپاهي حڪم سڻي، ٻي درد ٿي،
 ڪل وانگر بندوق هلائي گولن سان انهن ماڻهن کي
 اڏائي ڇڏي ٿو، هن ڪڏهن سندس وار نه ونگو نه
 ڪيو. ساڳي طرح اهو پوليس عملدار جو ڪنهن سان هوند
 ٻي مروت ڪين ٿي، سو سياڻي حڪم ڏيئي بي گداهن
 ٿي لساري ڪرائي ٿو. تنهن وقت هو پاڻ کي هڪ انسان
 ٿو سمجهي ۽ لکي کي گهايلن ۽ هٿن کي انسان
 ڪري ٿو لکي.

۱۶۴۔ — جیل جا خفا.

اسان مان ٻن ڄڻن کي ڳوڻند وٺي پست ۽ مونکي گڏي بريلي جیل مان دهرادون بدلي ڪيائون. وات تي ڪو به مظاهرو نه ٿي تنهنڪري اسانکي بريلي اسٽيشن کان پنجاه ميل پري هڪ ننڍي اسٽيشن تان وڃي گڏي ۽ ٻه ڇاڙهيائون. رات جو موٽر ڪار ۾ وهاري لڪائي ڪڍيائون ۽ ڪن مهينن جي بند بعد رات جي ٿڌي تازي هوا ۾ سفر ٿاڍي لقاء وارو ٿيو.

بريلي جیل ڇڏڻ مهل هڪ ننڍڙي ڳالهه ٿي جنهن منهنجي دل تي چوڪو اثر ڪيو ۽ جا هيٺ ٻه چئي ياد اٿم. بريلي جو پوليس ڪمالي، هڪ انگريز اُٺي حاضر هو ۽ جيئن موٽر الڌر وينس تيئن هيڪي مونکي هڪ جرمن مشين جو با تصوير بندل هٿ ۾ کڻي ڏنائين. ڇي ٻڌو اٿم ته توهين جرمن ٻولي ويٺا سکو سو هي توهان لاءِ خريد ڪري آيو آهيان. مان نه لڳ. ساڻس گڏيو هوس ۽ نه پوءِ ٿي گڏيو آهيائس. سندس ٻڌائي جي به خبر ڪانه اٿم. پر سندس سهج سڀاڻ، مروٽ ۽ تنهن پٺيان چڱو ٿي ڏسي دل تي اثر ٿيو ۽ سندس مهر بانيءَ لاءِ بلڪل شڪرگذار ٿيس.

تنهن رات هي لنڊو سفر ڪندي مون انگريزن ۽ هندوستانين، حاڪمن ۽ رعيت، عملدارن ۽ غير عملدارن، اختيارين ۽ رارن ۽ حڪم مڃيندڙن جي تعلقاتن تي غور

آهي ته جيل عملدارن ۾ سڀ کان وڏا گهٽڪار ۽
رشواخوڙ نه آهن ٿين ٿا، جي سخت انتظام رکڻ جي
ڊاڙ هئڻ ٿا.

جيئن ٻاهر نئين جيل ۾ خوش قسمتيءَ سان
هرڪنڊون ورتي عزت ۽ آڌر ڏنو آهي، پوءِ ڪري
وڃي مان اٽيو لائق نه به رهيو آهيان. پر هڪ جيل
جي واقعي ڪري ورتي ۽ منهنجن عزيزن کي گهٽو
ارمان ٿيو. مائاجي، ڪملا ۽ منهنجي ڏيڏا
ٿيڻي جڙيون الله آباد ضلع جيل ۾ رهنديون
منهنجي رهنديون سان گڏجي ويون، اتي ڪنهن به
ڏوهه بنا جيلر سندن بي عزتي ڪري ڪنهن لوڏي
ڪڍيو. ٻڌي ارمان ٿيو ۽ پوءِ پراڻڪ سرڪار
جي اهدا ڏي ڏسي صدمو رسيو. منان پهر مائاجي ۽
سان ساڳي ڪار ٿي تنهن ڪري ملاقاتون صفا بند
ڪئي ڪيو. دهرادون جيل ۾ اٽڪل سڀ مهينا ڪاه
ملاقات ڪنهن ورتي.

۱۹۳۰ کان وڌيڪ سخت ورتاءُ ٿيو. اهو ڪو ڪم
 عملدارن جي من مٿج ڪري ڪين ٿيو. هڪ ئي واجبي
 انومان ڪري سگهي ٿو ته سرڪار جي اهڙي پڪي
 ٺيٽي هئي. سياسي قيدي ڪٿي ڇڏيو، پر هونئن به
 ڳڏيل علائقن جي جيل کاتي جو نالو وڳل هو ته
 اهو انسانيت جي ليکي کان ٻاهر هو. انجو هڪ
 عجيب ثبوت هڪ پڪي هنڌان ملي ويو. هڪ دفعي
 هڪ ناميارو جيل جو ملاقي، انقلابي نه پر ”سر“ جو
 لقب، جنهنڪري سرڪار وڏي چوچ مان هيڏو مان ڏو
 هو، سو اسان وٽ جيل ۾ آيو. ڳالهون ڪندي ٻڌايائين
 ته ڪي مهينا ٿيا ته آءُ ٻئي هڪ جيل ۾ ملاقي ٿي ويس
 ۽ پنهنجي جاچ جي رپورٽ ۾ جيلر کي ”همدره
 عملدار“ سڏيم؛ تنهن تي خود جيلر عرض ڪيو ته ٻيو
 سڀ لکڻ پڙ ”همدره“ نه لکڻ، ڇو جو الهيءَ خوليءَ
 جو بالا آفيسرن وٽ ڪوبه قدر ڪونهي. پر مون سندس
 اهو عرض نه اوائيو جو سمجهيم ته کيس ڪجهه به ڪين
 ٿيندو. پر نيتجو ڪهڙو نڪتو؛ جلد ئي اهو جيلر
 ڪنهن ڏورانهين جيل ڏي سزا طور بدلي ڪيو
 ويو.
 ڪي جيلر جي بنهه شوخ ۽ ڪرڙا سمجهڻ ۾ ٿڪ
 آيا، تنڪي اضاڻا ۽ خطاب بخشيا ويا. رشوت خورو
 ته جيلن اندر هر ڪنهن جو مرڪه آهي ۽ ڪير منجهان
 ڇڏل نٿو رهي. پر منهنجو ۽ دوستن جو اهوئي آزمو

ڏيئي معافي وٺي وڃن. اڳي ئي ڄاڻ واري جي وڏي
سوءِ سمجهي ٿي وڃي.

گهڙو ڪري اهڙن سڙائين جو مارو چوڪون ۽ اوجھان
مٿان پيو، جي زور زور ۽ ٿي عزتي سٽو سھڻ وارا ۽
هئا، اهي جوان ڀول مڙس ۽ جوش پويا هوا، سڙھان
وارا، زنده دل ۽ ساهس پرياءُ اهڙا جي انگريزي
پلڪ اسڪولن يا ڀرستين ۾ ڇڪر مان ساڪ پائين.
هن ملڪ ۾ سندن آدرش ۽ ايمان اٽل ڪين ڏاڍا
پڙين، اڏارين ۽ ڦٽڪن جي منهن ۾ ڪيو.

جهان ۾ اسانجي استرپن جو حال ٽھان دردناڪ
۽ سخت هو. گهڙو ڪري وڃولي درجي واريون جي
گھرو جموت تي هريل هيون ۽ انهي سماج جي رسمن
هيٺ ڊبل بوسائيل هيون، جنهن سماج تي مرد جو
حڪم چالو هو. جنگ آزادي ۾ سندن ٻڌڻون
مرادون هيون ۽ جنهن جوش خروش سان هو جنگ ۾ اُٿي
پيون، تنهنجو هي ٻڌ سبب هو ته من ۾ نه ٿي
۾ هن گھرو غلاميءَ جي بندن خلاص ڪرڻ لاءِ به
واحشائون ٿي. ڪن جزوي چئن کانسواءِ باقي سڀ
'سي' ڪلاس ۾، روايتي گھڪارن سان، نهايت خراب
حالتن هيٺ رهيون ويون. هڪ ڀيري سندن زاناو يارڊ ٻنھي
منهنجي يارڊ لڳ هو ۽ اسان وچ ۾ هڪ ڊيوار
هئي. انهي يارڊ ۾ ٻن قيدين سان گڏ ڪي اسانجون
سباقي قيدياڻيون به هيون ۽ هڪ اها به هئي جنهن
جي گھر آءُ اڳي رهي کاتي آيو هوس. اسان وچ ۾ رات
هڪ اولڇي ڊيوار هئي، پر ڊيوار جي هُن ڀر کان
جيڪو ڪار ڪند ۽ گھٽ وڌ ڳالهائڻ جبل حون زالون

تہ ستياگرهي قيدين جي خوب سوک ماني پڇايو. (۱۳) ۱۷
 ۱۷ قٽڪا هٽل تہ جيل جي عام سزا تي پيو. تاريخ ۱۷
 اپريل ۱۹۳۳ تي نائب هند وزير هائوس آف ڪامنس ۾ ظاهر
 ڪيو تہ ”سرسيڊيوئيل هور کي خبر هئي تہ ۱۹۳۲ جي
 نافرماني تحريڪ ڪري پنڃ سو کان مٿي ماڻهن کي
 قٽڪا هنيا ويا.“ خبر ناهي تہ هن انگ اندر جيل
 جي گناهن ڪري قٽڪن جون سزائون به اچي وڃن
 ٿيون يا نه. سال ۱۹۳۲ ۾ جڏهن عام جام قٽڪن جي
 خبر اسان کي جيل ۾ پئي، تڏهن ڊسمبر ۱۹۳۰ جو
 ايڪٽ پيڪٽر قٽڪن جو ڪيس اسان کي ياد آيو، جنهن
 تي اعتراض طور اسان ٽن ڏينهن جو آپواس واريو هو.
 تنهن وقت هن وحشاني سزا ڪري صدهو پهتو هوم ۽
 هينئر به صدهي ڪري اندر ۾ هڪ ئي زبان درد ٿير.
 پر اڳي وانگر وري اعتراض ڪرڻ ۽ آپواس رکڻ ڪين
 ٿير. هاڻ پاڻ کي گهڻو وڌيڪ بيوس سمجهيم. ماڻهوءَ
 جو من ڪهڙي به ئي زحمي تي وقت گذرندي هري
 ٿو وڃي. ڪهڙي به پڇڙي حالت ڪجهه دير تائين
 رهي ٿي تہ دنيا کان نظر انداز ٿيو وڃي.

اسانجي ماڻهن کي سخت ۾ سخت پورهيا ڏنا ويا،
 مثلاً چڪيون پيهڻ، گهاٽا ڪاهڻ. ساڻن ٻيون به
 عقوبتون ڪيون ويون، جيئن سرڪار کي ڪجهه لکي

(۱) سرڪيولر ۳۰ جون ۱۹۳۲ جو نڪتل هو ۽
 منجهس هيٺيان لفظ هئا: ”انسپيڪٽر جنرل جيلن
 جي سپرنٽينڊنٽن ۽ ننڍن عملدارن کي ذهن نشين ڪرائڻ
 چاهي ٿو تہ ستياگرهي قيدين سان رعيتون ڪرڻ جي
 ضرورت ڪانهي. اهڙن قيدين کي سبق سيکارڻ
 گهرجي ۽ مٿن سخت قدم کڻڻ گهرجن.“

ٿي. جڏهن جا جڻا ڪنهن علائقي کان ٻاهر يا اندر نظر بند
ڪيا ويا، پوئڪا ٿي پنڌن وڌا ويا. اسڪول بند ڪيا
ويا يا مٿن بندشون وڌيون ويون؛ ٽائيسڪلن جي
منع ڪئي ويئي؛ اچڻ وڃڻ بابت پوليس کي رپورٽون
ڪرڻيون هون؛ سڄ ٿي بعد ٻاهر نڪرڻ جي منع ڪئي
ويئي؛ فوجي ڪوڙج، جتي پوليس، گڏيل ڏنڊ، عجب
غريب شخص، قانون پاس ڪيا ويا. وڏا علائقا ڇڏي
گهري هيٺ اچي ويا؛ رهندڙ شخص ڇاڄ بعد ٽڪٽ
ٻا ڇري پري ٿي سگهيا. اهي سڀ قانون؛ حڪم حڪومت
هي نظر کان ضروري هئا يا نه ٿين جو آڏ ڪهڙو لسرو
ڪريان؟ جي ضروري نه هئا نه حڪومت اهو ڀرو
ڏوه ڪيو جو انهن علائقن ۾ رهندڙن مٿان ظلم ستم
ڪيو، ڪين ڏکيل ڪيو؛ وڏو نقصان پهچايو. جي
ضروري هئا نه انهي مان ظاهر آهي نه هيءَ حڪومت
هن ڏڪ ۾ ڪهڙي ڦير جي آهي.

هن ڦير جو زور زور جيلن اندر به ظاهر ٿيو. قيدن
کي لياعت موجب ڪلاس ۾ رکڻ هڪ ڇوڇو ٿي، ٻيو
۽ جيڪي مٿين ڪلاس ۾ هوندا هئا سي اڪيري اهو
هڪ آزار سمجهندا هئا. نڪل ٿوروڙا معين ڪلاس ۾
وڌا ويا؛ ڪيترن ڪورمل دل استرڻ؛ پرشن کي
عذاب ڏيندڙ حالون سهڻيون بيون. سرڪار جي شايد
اهائي پڪي پالسي هئي ته سڀني قيدن جا رواجي
قيدن کان به وڌيڪ پورا حال ڪيا وڃن. جيلن جو
هڪ انسپيڪٽر جنرل ايسٽائن به ويو جو سڀني جيلن
۾ هڪ مشي گستي خط ڪڍيائين، جنهن ۾ جاڳيائين

مقابلو ٿيو، تڏهن کان فوجي نمونو وڌيڪ ظاهر ٿيو.
بنگال ۽ ٻين هنڌن ۾ ڪن خوني ڪاررواين عملداري فرقي
کي باقي به هڻي ڏني ۽ پنهنجن ڪارنامن لاءِ ڪين عمدا
ٻهانا هٿ لڳي ويا. سرڪاري پاليسي ۽ سرڪاري
فرمانن ڪري عملدار ۽ پوليس وارا اهڙو زور وٺي ويا
جو حقيقت ۾ ملڪ اندر پوليس راج قائم ٿي ويو، جنهن
تي ڪابه روڪ ٽوڪ اصل ڪانه هئي.

سڀني پرالٽ، ٿورو ڪي گهڻو هن سخت دٻاءُ جي
باه مان لنگهيا، پر بنگال ۽ سرحد وارن علائقن خاص
ڪشت ڏنا. سرحدي علائقو ته هميشه خاص طور فوجي
ايراضي هو ۽ منجهس نيم فوجي جڪومٽ جاري هئي.
جنگي نظر کان هن علائقي جو وڏو قدر هو ۽ هن علائقي
۾ ”لال چولن“ جي تحرڪ سرڪار کي منجهائي وڌو
هو. علائقي ۾ ”امن امان“ آڻڻ لاءِ جتي ڪٿي فوجي
دستا رکيل هئا ۽ ”سرڪش“ ڳوٺن کي هوش ۾ آڻڻ
لاءِ به ساڳيا وسيل هئا. سڄي ملڪ ۾ ڳوٺن تي يا وقتي
(خاص ڪري بنگال ۾) شهرن تي ڳوٺن وڌڻ وجهڻ
جو رواج شروع ٿيل هو. ڪٿي ڪٿي ته وري چڻي پوليس
هوندي هئي ۽ هيڏين اختيارين هوندي زيادتون به
ڪيئن نه ٿيڻيون هيون. سو اسان کي قانون ۽ امن امان
۾ بي قانوني ۽ بد آمنيءَ جا چٽا مثال ملڻ لڳا.

بنگال جي ڪن حصن جو ته عجيب حال هو.
سرڪار ساري آباديءَ کي (سچ ۾) ساري هندو
آباديءَ کي دشمن ڪري ٿي سمجهيو ۽ ٻارهن کان
پنڇويهن ورهين جي عمر تائين هر هڪ مرد، زال،
ڇوڪري ۽ ڇوڪريءَ کي سياڻپ جا ڪارڊ ڪٽڻا پيا

ويا آهن. نه ڪن سمجهيائون ٿي، نه ماڻن ڪر لڳ
 لاڳاپو هون، نه ڪا پروڙ ٿي، ٻين نه ڪهڙي اندر جي
 لوڙ ڪري اهڙيون قربانيون ڪيائون ٿي. هنن نانڙ
 چڙهيئن لاءِ هڪ ئي وقت اڳيان هئي يعني برطانوي
 شهزادي، جنهنجو ڪر مقابلو ڪري سگهي، جنهنجي
 ”مني مان ۽ مٺي مان ڪري“ آڻ مڃڻ گهرجي؛
 هنن کي اها ڳالهه سڀني ۾ نه ڪن آئي ته عام ماڻهن
 جي مرضي نه ملڪ جو مسئلو حل ڪرڻ يا چيئرو چاڀندو
 سرشتو ٺاهڻ سراسر ناممڪن هو. مسز جي. اي. اسپينڊر
 پنهنجي تازي ڪتاب ”Short history of our times“
 ۾ لکي ٿو ته ڪئن ۱۹۱۰ واري آثارن جا نسل
 ڪائٽرلس ملڪ جو جوڙجڪي مسئلو حل ڪري ڪن
 سگهي. چوي ٿو ته جي سياسي ليڊر ملڪ جي تازو
 حالت وقت جوڙجڪي سرشتو ٺاهڻ وينا، سي ڀالو نه
 باهه لڳڻ مهل گهر جو ويو آثارن وينا. جيڪا باهه
 هندستان ۾ ۱۹۳۲ ۽ ۱۹۳۳ ۾ لڳي، سا آئرلينڊ کان گهڻو
 زور هئي ۽ جڏهن هن باهه جا شعلا ڀرا ٿيندا، تڏهن
 نه اندريان بولدڙ ڪوٺا ٻڄ وقت ٽالين لال ۽ گرم
 رهندا، جيئن ملڪ جي آزاديءَ لاءِ آرزو لال ۽ گرم
 رهندي.

هندستان جي سرڪاري حلقن ۾ زور زبردستي لاءِ
 چاهه هاڻ نهايت وڌندو ٿي ويو. اهو به بڙاڻو سلسلو هو
 ۽ انگريزن جو ملڪ ۾ راج هڪ بولبس راج هو. ملڪي
 حاڪمن جو نوع ۽ نمونو به موهجي حاڪمن وارو هو.
 انهن ئي لڳندو هو ڇا ته ڪوڏاريو ملڪ ڪنهن دشمن
 جي فوج اچي فتح ڪيو هو. جڏهن کان هن راج جو

غرض بنا ڪريون ٿا .

جڏهن هت ملڪ ۾ باهه پري ٿي ۽ مردن زالن جي سخت ڪسوٽي ٿي رهي هئي ، تڏهن ٿورا چيده شخص هتي لنڊن ۾ اسان جو جوڙجڪي سرشتو بنائڻ لاءِ پاڻ ۾ گڏيا . سال ۱۹۳۲ ۾ ٽين گول ميڙ ڪانفرنس ٿي ۽ سندس ڪيتريون ڪاميٽيون ويٺيون ، جن جي ميمبري لاءِ ڪيترن ڪائونسلن جي ميمبرن ڏاڍيون انگليون ڪيون . ڪئين شخص پبلڪ جي خرچ تي ولایت ويا ۽ پبلڪ جي شيوا ڪندي نشا نشا ڪري آيا . پوءِ ۱۹۳۳ ۾ جائنت ڪاميٽي ، هندستاني آسپسرن سان گڏي ۽ وري هن ما باپ سرڪار ڪيترن کي پبلڪ خرچ تي شاهدن ڏيڻ لاءِ اماڻيو . ڪن نه وڌيڪ ستر خرچ لاءِ به اڳهه مڏا پاتا .

ان ۾ ڪهڙو عجب هو جو سرمايه دارن جا عيوضي هندستان جي عام هلچل کان ٻڌي ، انگريز سلطنت جي سايه هيٺ لنڊن ۾ وڃي مڙيا . پر هن طرح هات هلندو ڏسي ، سو به جڏهن ماتريومي موٽار ڪشمڪش ۾ مبتلا هئي ، اسان ۾ اسان جي قوميتا کي صدمو رسيو ٿي . پر ڪن کي اهو به چڱو لڳو ، ڇو جو سندن ليکي (جو ليڪو غلط لکتو) نيٺ اڃا ڪارا ڌار ٿي ٿيا . ائين ڌار ٿيندا تڏهن جنتا جي سياسي سکياپڪي ٿيندي ۽ سڀ ڇٽو ڏسندا ته پورن آزاديءَ بنا نه عام جا بوجا لهڻا هئا ۽ نه پنڳتي ببيادي مسئلا حل ٿيڻا هئا .

پر هي صاحب عام ماڻهن کان نه رڳو رهڻي ڪوٺي ۾ پر ذهنييت ۽ اخلاقييت ۾ به ڪاٺن گهڻو دور رهجي

ڏسي ڇا ڪيو. هي ٻار هندستان ۾ درد ڀريون حالتون
 ڏسي ۾ دل ڊٻائيءَ ۾ وڃي سگهيا ؟ ” مئنيچيسٽر
 ٽارڊين ” جي خاطرو موجب هن ملڪ ۾ ” ڊٻاو جي
 ڪمال استعمال ” جي ڪاميابي ڏسي سرها بڻي لڳا.
 نازوالڪنڊ جي ” قومي سرڪار ” هڪ ” قانون
 بغاوت ” بل پيش ڪيو، جنهن تي لبرل ۽ بورجوا
 ڌر وارن سخت نڪت چيني ڪئي، ڇو جو نئون بل
 آزاد ٿرڻ تي روڪ وجهي ٿو ۽ مئنيچيسٽر تي ٽلاشيءَ
 جا وارنٽ ڪنوڊ جي اختيار تي ڏئي ٿو.

آءٌ سندن لکت چيني همدرديءَ سان پڙهندو
 هوس، پر ساڳئي وقت هندستان جي تصور اڳيان
 ايندي هبر، جتي چالو قانون هن الگريزي بغاوت
 قانون کان سڙ دغا وڌيڪ ڪرڙا آهن. پوءِ عجب
 ڪائيندو هوس ته هي الگريز الڪنڊ ۾ هڪ ڇوڙي تيءَ
 ڪيو ڏين، سي ڪيئن هندستان ۾ بنا هٽڪ اُٺ
 جو اُٺ ڳر ڪايو ٿا وڃن. بلڪ وقتن تي حروف جا پر
 آئو شاهاڻس لڪري ويندي اٿر جڏهن ڏسندو آهيا
 ته ڪيئن هي الگريز پڊهنجي ڀيتي پنهنجن سوارٿس
 اوسار بڻائين ٿا ۽ جن ڪارنامن ڪري سلطنت جي
 نازي زور وٺي ٿي سي ٿي کين اعليٰ درجي جا نظر
 اچن ٿا. سولي ۽ هٿل ٿي ٿي ٿي ۽ اهاڻ جو
 ڪلمو پڙهي سخت جلهون ڪندا، جو هنن آزاديءَ
 لوڪڻاهي ڪڍي ڇڏي آهي، ۽ اهڙو ئي ڪلمو
 پڙهي چولدا ته ساڳي آزاديءَ ۽ لوڪڻاهي جي هندن
 ۾ تباهي هڪ ضروري چيز آهي. تنهنلاءِ وڏا اخلاقي
 سبب ڪڍي ڏيندا ۽ چولدا ته اهو سڀ اسين ڪيئن

مغربي ملڪن ۾ هڪ زبردست لوڪ مت سنسٽا آهي جا ناگرڪ حقن جي حامي آهي ۽ انهن حقن ۾ جي ڪا به ڪٽر پوي ٿي ته ڪاٺ ڪهاڙا کڻي انهن لاءِ لڙي ٿي. (شايد اها ڳالهه هن وقت پراڻي لڳي ٿي.) اُتي هاڻ ڪئين شخص آهن جي سخت ۽ عملي قدم ڪڍڻ لاءِ تيار ناهن، پر جن کي ڳالهائڻ، لکڻ، چيڻ، ملڻ، سنگڻ ڪرڻ جي آزادي ۽ شخصي آزادي جو ايڏو اولو رهي ٿو جو هو ڏما ڏم سرڪار کي پائي ڪٽن ٿا ۽ انهيءَ آزاديءَ ۾ سولو رخنو وجهڻ ٿي ڏين. هندستان جي لبرل ڌر وارن جي هام آهي ته اسين انگلستان جي لبرل واد جا حامي آهيون ۽ اسان سمجهيو ته پيو ته انهن حقن جي تباهيءَ خلاف دماغي اعتراض ضرور اُٿاريندا، ڇو جو ٻين سان گڏ سندن حق به غضب ٿيا ٿي. پر هيءَ ڌر فقط نالي مائر لبرل سڏجي ٿي ۽ هت ته هڪ آڱر به مٿي ڪين کنيائون. ڪير چوندو ته منجهن ايتري جرات هئي جو (Voltaire) والٽيئر سان گڏجي چون ته تون چوين ٿو تنهنجي آءُ بهه خلاف راءِ آهيان، پر ائين چوڻ جو حق پنهنجي جان ڏيئي به قائم رکندس.

شايد هن قسم جو ڏوهه به ڪين ڏيئي نٿو سگهجي، ڇو جو هو ڪڏهن به لوڪشاهي يا آزاديءَ جا بانڪا بهادر ٿي ميدان ۾ نه ٿيا آهن، خاص ڪري اُن وقت جلهن ملڪ ۾ اهڙو واءُ ٿي لڳو جو هڪ گتو لفظ معنيٰ ماڻهو ڦاٽو. هاڻ ڏسون ته ولايت ۾ لبرل ڌر وارن ۽ پورهيت ڌر وارن نون ساميوادين جي ايمان کان آزاديءَ جا ڪوڏيا آهن، تن هي ڪلور

کي ڪهڙي رنگ ڀلڪو جو راج سماج ڪيندو هو.
 ڪي نه اهڙا به هئا جن فقط گورن هي جڳهه تي ڪارا
 ڪٽڪ ڀلڪا وڌي، باقي ٿڪ ٿيو ڪري، ساڳو راج
 سماج قائم رکڻ ٿي چاهيو.

جيڪي نچ سرڪار پرست هئا تن هي نه ڳانه ٿي
 ڪهڙي، ڇو جو سندن ايمان جو اول قلم هو حاڪمن
 جي لٿري. پر لوم ڌر ۽ سهڪاري ڌر جي ويچار-ڌارا
 نه ڌري گهٽ حڪومت واري هئي. الهيءَ
 ڪري ڇٽ ڇمائي جهڪا به ٿڪڻ ڇهڻي ڪندا
 هئا سا ئي اثر ۽ بيڪار هئي. سيني کي خو هئي نه
 هي سائين ۽ جا سنواريا قانون جي دائري اندر ٻڌل
 هئا ۽ نامر مالي ۽ مان ڪمن جائيدا هئا. پر هي نه
 به قدم وڌي مڙو حڪومت سان وڃي بت ٿي پيا.
 چارون طرف ملڪ ۾ ناگريڪ حق تباه ٿي ويا پر هي
 جن تي چئو لائي ڪائون وائو پر پاڻ سڀي ٿيا شو
 ڏسڻ لڳا. هاڻ نه سوال فقط اُهوڪ نامر، الهيءَ کي
 دمن ڪوڙ ڇو نه هو، پر هو قسم جي سياسي زندگي
 ۽ بلڪ نڪرڪ کي بچو ڏيڻ جو هو. پر منجهائين
 ڪنهن ڇوڻ به واٽ مان ڪن ڪڍي. هي شخص
 اڪثر ٻي الهن حقن جي حفاظت ڪندا هئا سي نه
 هلچل پر اڙهي ويا ۽ حڪومت جي چور ۽ جبر جو مقابلو
 ڪندي سزاياب ٿيا. باقي بيا هيسجي هيا ٻڙجي ويا ۽
 واٽ مان هڪ اکر به ڪڍي نه ٿي سگهيا. جڏهن به
 ڪري ٿڌي ٿري گستاخي ڪندا هئا ته ڏاڍي
 بازمنديءَ سان ۽ آلي جو آلي ڪانگريس ٿي ۽ هي
 جنگ جوئي رهيا هئا تن ئي جوهر چند پيدا هئا.

به آهستي آهستي پوري ٿي وڃي ها. دٻاءَ جي
 مار ۽ قهر ملڪ کي نستو ڪري ڇڏيو. في الحال ملڪ
 جي رڳن جو ساه ڇڻ سگهي ويو هو ۽ ائون ساه جڏهن
 ڪي پوي. شخصي طور اڃا به ڪيترا نافرمانيءَ لاءِ تيار
 هئا، پر ماڪ جو واٽو منڊل سندن لاءِ موافق نه هو.
 هن ريت هيڏي هاڻل جهڪندي جهرندي
 وڃي سا خبر جيل ۾ اسان کي وڻي ٿي. پر نڪي
 ڪي بجليءَ جي رفتار واري سوچ جي اسان کي ڪا
 آس هئي. قضا ڪري عام ۾ ڪا اٿل پٿل ٿي ها ته
 شايد بجليءَ جي ڇهڪ ٽهڪ به ٿي سگهي ها. پر قضا
 ئي ڪير بچا رکي؟ تنهن ڪري اسان سمجهيو ته جنگ
 اينگجي پوندي، جنهن ۾ لاهيون ڇاڙهيون، تيزيون
 مند يون، سڀ اينديون ۽ جنهن ڪري رفته رفته جنتا
 ۾ وڌيڪ ضابطي، يڪمشت عمل ۽ هم خيالات جو
 مادو پيدا ٿيندو. سال ۱۹۳۲ جي اوائل ۾ رڳو اهو
 خوف رهندو هو ته متان ڪا تڪي ۽ پيڪيدار سوچ
 نه ٿي ۽ اهڙو ڪو ٺاه ٿي جنهنڪري ”سرڪار جا
 پڇ“ ۽ ”وقت جا سلامي“ ٽپ ٿيڻي اٿي حڪمراني
 ڪن. سال ۱۹۳۱ جي تجربي کانپوءِ اسانجون اکيون
 کليون. هاڻ سمجهيو سين ته سڄي سوچ تڏهن ٿيندي
 جڏهن عام ماڻهو اهڙا طاقتور ۽ خيالن ۾ پڪا هوندا
 جو سوچ جو ڦل ماڻي سگهندا. ٻيءَ صورت ۾ عام خلق
 ٿيندي، قربانيون ڪندي، پر پوري موقعي تي الائي ڪير
 ٽپي ڪڍي اچي مڙجون مائيندا. اهو خطرو به اهڙو
 جهڙو نه هو، ڇو جو خود ڪالگريس اندر به ڪئين
 ٻن خيالن وارا هئا ۽ ڪيترن کي پتو ٿي ويو ته اسان

۽ بليشن ڇپائڻ جي خرچ جو نه وڌو ئي هو. ٽيون اسم
 ستر خرچ ۽ چئن ملين جي مالي حالت تنگ هئي
 تنهن ڪرڻن ڏيڻ جو هو. اهو سڀ خرچ هڪ زبردست
 حڪومت خلاف زور شور سان عام هلچل هلائيندي،
 جنوري ۱۹۳۲ کان آگسٽ ۱۹۳۳ تائين، ويهن مهينن ۾،
 اٽڪل ۶۳,۰۰۰ روپيا يعني ماهوار ۳,۱۴۰ روپيا ٿيو.
 (هن الڪ ۾ الله آباد، آگرې، ڪاٺور، لڪنو ۽ ٻين
 سڪن آسودين ڪامبٽين جو ڌار خرچ سمايل نه آهي.)
 هڪ ڀرالت جي حيثيت ۾ ۱۹۳۲ ۽ ۱۹۳۳ جا ٻئي سال
 گڏيل علائقو جنگ جي ميدان ۾ بنهه اڳرو رهيو ۽ ڪم
 جي ڪاميابي ۽ پٽالڊر مان پائيان ٿو نه اسان ڏاڍو ٿورو
 خرچ ڪيو. هن رقم سامهون جي سرڪار واري رقم جا
 هلچل کي ناس ڪرڻ لاءِ خرچيل هئي، سامهون رکڻي
 نه هوند ڪهاٽ ڪئي پون. جيتوڻيڪ خبر ڪانه آهي ته
 نه سمجهان ٿو ته سن وڌن پراڻن اسان کان گهڻو وڌيڪ
 خرچ ڪيو. پر اسان جو پروارو بهار ڀرالت اسان کان ئي
 مسڪين آهي، پر تنهن هوندي به پاڻ چڱو موڪلائين.
 رفته رفته تحريڪ ڊري ٿيندي ويئي، پر تڏهن
 به ڪنهن نموني جاري رهي. پر جيئن پوءِ نيشن عام
 جي تحريڪ نه رهي. سرڪاري دٻاءُ جي ست کان سواءِ
 پهريون ڏک ستمبر ۱۹۳۲ ۾ لڳس، جڏهن گاندھيجي ۽
 پهرين پهرين هريجن سوال جي ناري ۾ اڀواس ڪڍيو. اڀواس
 ڪري چندا ۾ وري جاگرتا ٿي، پر انهيءَ ٻوڙ رخ ورتو.
 عملي طور اها تڏهن ختم ٿي چڪي جڏهن مئي ۱۹۳۳
 ۾ بلشعيل بند ڪئي ويئي. تنهن کان پوءِ اصولي طور قائم
 پر اصلي طور ختم هئي. اڀر شڪ ناهي ته مهمل ڪرڻ

سنا. ڪانگريس طرفان جهڙي تهڙي ڪوشش ٿي ته مصيبت زدن کي ڪا مدد ڪئي وڃي ۽ ضبطين تي دخليون جون سختيون قدرتي ڏريون ڪيون وڃن. گڏيل علائقن ۾ پرائنٽڪ ڪانگريس هن ڏس ۾ بي دخليون جي واهر ڪيون ڪئي. هن پرائنٽ ۾ ڪاٺيدار ٿورڙا ۽ ڪسان باڪل گهڻا هئا، جنهنڪري مسئلو ڳرو هو ۽ ايراضي بلڪل وڏي هئي. پرائنٽڪ ڪانگريس جي مالي وسيعت ۾ بلڪل محدود ۽ هزارن آزاريلن جي امداد ڪرڻ بيهه ناممڪن هئي. جن هاجل ڪري سٺو هو تنهنجي مدد ڏيئي، باقي لڪ جي هميشه بکيا ڏکيا هئا، تنهنجي والجي ڇڏڻ ڏاڍو ڏکيو هو. فقط ڪن ڳاڻ ڳڻين کي مدد ڏيڻ مان اٽل گهڻيون ۽ ٿرشيون پيدا ٿين ها. سو پهريات کان ئي اسان اها ڳالهه چوڏس ٿيلائي ڇڏي ته اسين مدد ڪرڻ کان لاپچار آهيون. ڪسان ۾ اسانجو حال نڪه محسوس ڪري ورتو. ڏسي عجب لڳندو هو ته ڪيڏيون سختيون ڪرڪڻ ڪنجهڙ بنا سنئون ٿي. اسان ڪن خاص شخصن جي وقت سارو مدد ڪئي ٿي، خاص ڪري جيل ويل ڪم ڪندڙن جي ٻارن بچن جي. هن آياڳي ملڪ جي اهڙي ته درگتي آهي جو ماهوار هڪ روپيو به سندن لاءِ غنيمت هو.

هالچل جو سمورو وقت گڏيل علائقن جي پرائنٽڪ ڪاميٽي پنهنجن پگهاردار ڪم ڪندڙن کي رواجي گهٽ پگهارون ڏيندي رهي. جي واري تي جيل ٿي ويا، تنهنجي ٻارن بچن جي پرڳهرو لڏي ٿي ويئي. سالياني خرچ ۾ هي هڪ مکيه اسم هو. پيواسم پٿرن

۱۹۳۳ جي وچ ٽائين ليڪ طور ڪم هلايو، جنهن کانپوءِ گانڌيجيءَ جي صلاح سان، ڪانگريس جي ڪجهه پرڀيدت ساري هلچل بند ڪئي. انهيءَ عرصي اندر ضلعن کي ٻار ٻار هدايتون موڪلڻ، جيل يا سانگلوستانل بليٽون ڪڍڻ، ضلع ۾ ڪم جي پڙتال ڪرڻ، قومي شيون کي پگهارون ڏيڻ، سب باقاعدي ٿيندو رهيو.

گهڻو سارو ڪم ۾ لڪ ڇپ ۾ ٿيندو هو. پر پراڻيڪ سيڪريٽري آفيس جو ڪم کليءَ ريت ڪندو رهندو هو، جهڙن ڪي گرفتار ٿي ۽ ٻيو سندس چڱو ٿي اچي ساڳيو ڪم چالو ڪري.

۱۹۳۰ ۽ ۱۹۳۲ جي تجربن مان اسان ڏٺو ته ساري ملڪ اندر خرون ڏيڻ وٺڻ جو مشئي انتظام ڪرڻ سولو ڪم هو. ٿوري ئي محنت سان ۽ ڪجهه مخالفت هوندي به، خاصي ڪاميابي ٿي. پر اسان مان ڪيترن کي خيال ٿيو ته اهوڪا ڀڄڻ ۾ لڪ ڇپ سڀا ٿي ڏئي ۽ لڪ ڇپ ڪري عام جي جاڳرتا کي شڪست ڏسي ٿي. هڪ اعليٰ ڪليل عام تحريڪ جو هي هڪ ٽنڊڙو جزو ٿي سگهيو ٿي، پر هر دم اهو خطرو رهيو ٿي، خاص ڪري جڏهن هلچل پوري ٿيڻ ٿي لڳي ته متان عام تحريڪ بدران فقط ڪي جزوي بي اثر مشئي منغوليون ۾ وڃي اچن. جولاءِ ۱۹۳۳ ۾ گانڌيجيءَ سب ڪجهه ڳوهه جي مع ڪئي.

کڏيل علائقن کانسواءِ ٻيل ۾ پوڻ جي تحريڪ ڪجهه وقت ڪرائڻ ۽ گهٽات ۾ به زور هڻي. ٻنهي علائقن ۾ ڪانڊارن ٻيل پوڻ کان لاري واري ۽ ڏاڍا ڪشت

اندي منڊي خبر آهي ته پردن پٺيان بي گول ميز
ڪانفرنس ۾، جنهن ۾ گانڌيجي ويو هو، ڇا ٿيو ۽ ڇا نه
ٿيو. هن ساري قصي بابت سائس ڄاڻهين ڪرڻ جو
هيستائين موقعو نه مليو اٿم، ۽ نه سائس يا ٻين سان
تازن واقعن بابت بحث ڪرڻ جو.

سال ۱۹۳۲ ۽ ۱۹۳۳ بابت ايتري خبر نه اٿم جو
جنگ آزاديءَ جو سربستو احوال ڏيئي سگهان. پر هن
ٽاڪ ۾ اسٽيج تي ڇا ۽ پردن پٺيان ڇا وهيو واپريو
۽ ڀارت وٺندڙ ڪير هئا سا خبر هير، جنهن ڪري ڪا
ٿوري ڄاڻه ٿي ٿي ته انجو مطلب سمجهي ٿي ورتم.
هنچل جي رفتار جو توڙي رخ جو به ڇڏو خاصو ڌڪو
هڻي سگهيس ٿي. پهريان چار کن مهنا هلچل زور شور
سان اڳتي هلي ۽ پوءِ ڪجهه ڊري ٿي ويئي ۽ رڪي
رڪي پڙڪو ٿي کڏو. درحقيقت ڪابه عملي هلچل
رڪي وقت اٽلائي رخ نٿي وٺي سگهي، نڪي رڪي
لڳاتار هلي سگهي ٿي. منجهس لاهه ڇاڙها گهڻا ٿين
ٿا. پهرئين پڙڪي کانپوءِ آهستي ماني ٿيندي ويئي،
پر مانو رخ به گڄ وقت پئي هليس. بي قاعدي هوندي
به آل انڊيا ڪانگريس کاتو ڪجهه نه ڪجهه ڪرڻ ۾
ڪامياب ٿيندو رهيو. پرانٽڪ شاخن سان لڙه وڃڻ
رڪي، کين هدايتون موڪليائين کائڻ رپورٽون گهرائين
۽ کين وقتي مالي مدد به ڪيائين.

پرانٽڪ شاخون به ڪم ڪنديون رهيون. پير
پرائنٽن تن سالن ۾ ڇا ڪيو تن بابت گهڻي خبر ڪانه اٿم
پر ڇڏڻ کانپوءِ گڏيل علائقن جي ڪم بابت ڪجهه
خبرون گڏ ڪير. پرانٽڪ آفيس سڄو سال ۱۹۳۲ ۾

۴۳ - بريلي ۽ دهرادون جيلن ۾

ليني جيل مان ڇهن هفتن کانپوءِ مڏهنجي بدلي
بريلي ضلع جيل ۾ ٿي. تندرستي وري ڪجهه
خراب ٿي پير ۽ روز ٿورو ٿپ ايندو هوم، جنهن تي
ڏاڍا خار کائيندو هوس. بريلي جيل مان ڇهن مهينن
کانپوءِ جڏهن اولهاري جي گرمي سخت هئي، تڏهن
مڏهنجي وري بدلي ٿي، پوهن پيري هماليه جي ٿراليءَ
۾ دهرادون جي ٿڌيري جيل ۾. سڄا سارا ساڍا چوڏهن
مهينا اُتي گذارين، تان جو ٻن سالن جي سزا ڏيڻي
گهٽ اچي پوري ٿي. خبرون پيهون ملنديون هيون،
ڪجهه ملاقاتن وقت ته ڪجهه خطن ۽ اخبارن دستي،
ته ٻاهر جا پتي رهيو واپريو، پوءِ اهي سڀ ڀڳل ٿيل ۽
مڪيه واقعن جي ٿوري ڪا بوجھ هيون.

آزاد ٿيڻ تي خالڪي ڪمن ۽ ملڪ جي موجوده
سياسي حالتن کي منهن ڏيڻ ۾ مشغول رهيس. اٽڪل
ٻه ڇهن مهينن جي آزاديءَ بعد مولڪي وري جيل ڏي ڪاهي
ويا ۽ هيٺ ٿي آهيان. يعني پويان ٽي سال گهڻي
تڏو جيل اندر رهيو آهيان، ۽ ٻاهرين ضرر نه رکي
سگهيو آهيان. اڪي ڪي اهڙو وجهه ملو اتر جو
جيڪي هن عرصي ۾ ٻاهر ٿيو آهي تنهن مان پاڻ کي
پوريءَ طرح وائڻ رکي سگهان. اڃا به مولڪي

اهنسا ڌڪ نه جهلي ها، ڇو جو مائڃيءَ جو حال ڏسي
 سالن جي پرايل وڃيا ڪن ۾ وسري وڃيم ها، ۽ پوءِ شخصي
 ڪي قومي بُرن نسيجن جو به ڪهڙو ليکو بيموي ها.
 وقت وٺي باطن ڪنيائين ۽ جڏهن ٻئي مهيني پري
 جيل ۾ ملاقات لاءِ آئي، تڏهن اڃا پها پٽيون ٻڌل هئس.
 پر ڏاڍي سرهي هئي ۽ فخر هوس جو اسانجن چوڪرن
 ۽ چوڪرين سان گڏوگڏ بيد جي لڪڻ ۽ لٽين جي
 چاڪي چٽي آهنائين. پر سندس چاڪائي باهون هئي.
 هيڏي اوستا ۾ مغز جي چوٽ سندس بدن جهوڙي
 وڌو هو ۽ اندران ئي اندران اهي تڪليفون اچي ظاهر
 ٿيون جي سال پوءِ سندس لاءِ خطرناڪ بڻيون.

سمجهيو ته هن هٿي ۾ ڪجهه نه ڪجهه ضرور ٿيندو.
 گهڻو ئي ڪجهه ٿيو، پر هڪ واقعو اهڙو ٿيو جو منهنجي
 اڳيان ٻيو سڀ ڪجهه چٽ مٽجي ويو. الله آباد ۾ مالاجي
 هڪ جاوس سان لڪتي. وائڻ تي اهو جلوس ٻوليس
 روڪيو ۽ پوءِ مٿس لتاڙي ڪئي. جڏهن جلوس بهار پيو
 ويو ته ڪنهن وهڻ لاءِ ڪرسي آڻي ڏنيس. جلوس
 اڳيان هوءَ رستي تي انهيءَ ڪرسيءَ تي ويهي رهي.
 ڪي شخص ۽ خاص ڪري منهنجو سيڪريٽري جي
 سندس سنڀال وٺي رهيا هئا، تن کي گرفتار ڪري
 اتان کڻي ويا. پوءِ ٻوليس جي لتاڙي شروع ٿي.
 مالاجيءَ کي ڏکو ڏيئي ڪرسيءَ تان ڪيرايو ويو ۽ پوءِ
 جي لڪڻ سان مٿي ڌارو مٿس وارو ڪيو ويو. گهاٽو
 اندران رت جون لينديون وهڻ لڳيس، ٽاڇو پيهوش
 ٿي رستي تي پئجي رهي. ٿوري وقت بعد هڪ ٻوليس
 آفسر پنهنجي موٽر ۾ کڻي کيس آندو يون ۾ پهچايو.

رام جو شهر ۾ انداز ٽهه ڏهاڙا مالاجيءَ پراڻ ٽپايا هئا.
 ماڻهن جا السو اچي مڙيا، جن کان شام ۽ اهدا
 ڇڏائي ويئي ۽ وڃي ٻوليس تي حملو ڪيائون. ٻوليس
 مٿن گولپاڙي ڪئي ۽ ڪي مارجي ويا.

ڪن ڏينهن کابو جڏهن هن واقعي جي خبر هفتيوار
 اخبار جا اسان کي ملندي هئي تنهن مان اسان کي ملي،
 تڏهن اهو خيال ته منهنجي سوڪر سر پر مالا هن ريت
 رستي تي رت ۾ ٽوٽي ڪري پئي هئي، مولڪي
 ڏاڍو ستائڻ لڳو ۽ عجب ۾ پاڻ کان پڇير پئي ته آءُ
 هتان ها ته اوڏي مهل جا ڪريان ها. اوڏي مهل
 منهنجي اهنسا خبر ناهي ڪيترو ٽڪاءُ کائي ها، لڄاڻان

نيڪ نه آهي. مهاڀاري لڙائيءَ مهل ظاهر ٿيو ته ڪن
 بهادرن جون دليون به وقت تي دهلچيو ٿي ويون.
 تنهن کان اڳ ۱۹۱۲ ۾ Titanic ٽٽڪ جهاز جي ٻڌڻ مهل
 ڪي مشهور ماڻهو، جي ڪنهن ڪونه سمجهيو ته اهڙا
 گيدي نڪرندا، سي خلاصين کي رشتون ڏيئي جان
 بچائي پين کي ڇڏي پگا. تازو جڏهن ”مورو ڪئسل“
 جهاز کي باهه لڳي، تڏهن به ڪي شرمناڪ واقعا ٻڌيا.
 مصيبت جي وقت جڏهن جان جي ڊپ ڪري عقل،
 مت ۽ شرم هليا وڃن ٿا، تڏهن ڪرڻي ڪانه پوي ته
 ڪهڙي هلت هلجي. تنهنڪري ڏوهه ڏيئي ٿو سگهجي.
 پر تڏهن به جڏهن ڪو صحيح واٽ ڇڏي ٿو، تڏهن
 اسان کي اکيون ٻوٽ نه کپن ۽ اڪي ڪي ماڻه جي
 واڳ، اهڙن جي هٿن ۾ ڏيڻ کپي جي ڪوئيءَ ويل
 ڪنهندا ۽ ٽڙڪندا. پر غلط هلت کي اٽو صحيح سڏڻ
 تنهن غلط ٿيندو. اهو ته غلطيءَ کان به وڏو گناهه سمجهبو.
 ٻن طاقتن جي وچ ۾ جنگيون گهڻي قدر ڌرين جي
 سالم دلين ۽ رڳن تي منحصر آهن. خونخوار لڙايون به
 انهن تي مدار رکڻ ٿيون. مارشل فوش چيو آهي ته
 ”آخري حالت ۾ جنگيون ست واريون رڳون کڻن ٿيون.“
 اهنسڪ يڌ به نه دلين ۽ رڳن جو تنهن وڏو ملهه آهي
 ۽ جو شخص دليون ڪمزور ڪري ٿو ۽ رڳن کي ڪنبائي
 ٿو، سو شخص ملڪ سان ڏوهه ڪري ٿو.

هن ريت ڏينهن ۽ مهينا گذرندا ويا ۽ اڄ چڱيون
 ته سياڻي پڇڙيون خبرون اينديون رهيون. هرڪو پنهنجي
 بنديخاني ۾ روزمره جي ساڳيءَ زندگيءَ تي هرلندو ويو.
 اپريل ۶ کان ۱۳ تائين قومي هفتو به اچي رسيو ۽ اسان

وڃن ها ته شايد ميونسپالٽيون خارج ڪيون وڃن ها يا ميمبر
سزاياب ٿين ها. هن قسم جون سنسٽائون، جن جا باني
سوارٿ برٽل رهن ٿا، سي ههڙن موقعن تي همجي وڃن
ٿيون ۽ شايد بيوڪو چاروئي ڪونه ٿو رهن. پر نه ڪن
هجن همبند ڏسي ارمان ٿئي ٿو. اهو جهندو اسان لاءِ
اسانجي پيارين شين جي لاءِ هو ۽ انهيءَ جي هيٺ بهي
کيس بلند رکڻ جا اسان انجارج ڪيا هئا. ۽ هندن هٿن
سان جهندو لاهڻ يا ٻئي ڪنهن کي ڇڏي ٺهراڻ نه رڳو وعده
شڪلي پر جهندي جي ئي حرمتي هئي، پنهنجو سر
جهڪاڻو ۽ سج تي ٽڪو لڳائڻو، زور ڏار دستيءَ اڳيان
ڪوڙ کي بلند ڪرڻو هو. جن هن ريت ٻيو نوابو لن
فورم جي لاهڻي لائي ۽ پنهنجي عزت ڪوهي.

اسن گهڻوئي چاهيون ته هو سورمن وانگر ڄاڻي
لوڪي آڱر ۾ ٽپي پون ها. پر هنن کي ڏوه ڏيڻ نه
چو ڪين ڏوڪي جيل ويا يا ٻي ڪا ترائي ڪيائون،
سو نه رڳو غلط پر بسود آهي. هرڪنهن کي پنهنجا فرض
ادا ڪرڻا آهن ۽ ڪنهن کي به ٻي ئي ٿيڪا ٺهڻي ڪرڻ
جو حق نه آهي. پوئتي ئي وهڻ يا پاسرو ٿي ڪم
ڪرڻ هڪ ٻالھ آهي ۽ پر سج کي يا جيڪي سج
سمجهيو وڃي ٿو، تنهن کي داغ لڳائڻ بي ٻالھ آهي.
جي سرڪار ميونسپالٽين کان ڪو ڪم فورم خلاف ڪرايو
ٿي ته ميمبر ٻيو نه ته ميمبريءَ جي استعفا ڏئي سگهيا
ٿي. پر اڪثري هو پنهنجين جڳهن کي چنڊڙيا رهيا.
ماڪي مک ٽل ٿي ويهي جن ڪري پُون پُون کي بند
فورمي رهس ويهي عهدن تي ٿين گنگن مال
شايد سنڪٽ ويلي جيڪي ڪجهه پُون سبب اسان
ڪري ٿو رهي، تنهن تي پوءِ ويهي ٺڪت چيني ڪرڻ

پر آخرڪار ڀل ڀرتي ڪيم ۽ هڪ قسط به پياريم. بس
اوڏي مهل آرڊيننس نڪتا ۽ مون به وڌيڪ قسطن
ڀرڻ کان ڪري هٿ جهليو. هڪ پاسي ڪسانن کي چوڻ نه
ڀل يا مالگداري نه ڏيو ۽ ٻئي پاسي آءُ پاڻ ڀل ڀريان،
سو مون کي بنهه غاٽ ۽ لاجائز لڳو. سمجهيم ته گهر تي
سرڪار ضرور قبضو ڪندي. هيءَ ڳالهه مون کي اصل
نٿي آڙي، جو مانا جي در بدر نٿي هاءِ اسانجا ڪتاب،
ڪاغذ، سامان ۽ شيون، جي شخصي ۽ خانگي سببن
ڪري اسان کي پيارا هئا، سي الائي ڪن جي هٿ
چڙهن ها يا نه گم ٿي وڃن ها ۽ گهر مٿان قومي جهنڊي
جي بجاءِ سرڪاري جهنڊو جهولي ها. پر انهن ڳالهين
هوندي به گهر تان هٿ ڪٽڻ جي ڳالهه وڻيم ٿي. ڇير
نه ائين آءُ انهن غريب ڪسانن جي ويجهڙو ٿيندس،
جي به سڀ تان هٿ ڪٽي ويٺا هئا. مون کي بي دخل ڏسي
آلت ايندن. تحريڪ جي نظر کان نه جڳهه وڃائڻ خاصو ئي
ڪم هو. پر سرڪار جڳهه کي هٿ نه لائڻ، لڳائڻ مانا جيءَ
جو خيال ٿين يا سمجهيائون ته هلچل وڌيڪ زور وٺي
ويندي. ڪن مهينن کانپوءِ ڪي منهنجا زيلوي جا حصا
هٿ چڙهي وين ۽ اهي ضبط ڪري ڀل پياريائون.
منهنجي ۽ منهنجي پيڙهيون جون موٽر ڪارون نه اڳيئي
ضبط ٿي وڪامي ويون هيون.

انهن اوڙهي مهينن ۾ هڪ ڳالهه مون کي ڏاڍو ٿي ڏکيو.
اها هيءَ هئي جو ڪيترين ميونسپالٽين، لوڪابورڊن ۽
خاص ڪري ڪلڪتي جي ڪارپوريشن، جنهن ۾
ڪانگريسمن جي گهڻائي هئي، قومي جهنڊا لاهي ڇڏيا.
پوليس ۽ سرڪار جي دٻاءُ ۽ ڊپ هيٺ جهنڊا لڏا ويا. نه لڏا

انهن خاص صلن ۾ ڪي مهنا مال گذاريون نه بيماريون ورتون ۽ ورتو اولهاري و آيو نڌهن ٿوريون وصوليون ٿيڻ لڳيون. ڪڇ گرفتاريون نه ٿيون ۽ پراڻي جڳ سرڪار جي مرضيءَ خلاف ٿيون. اڪثري گرفتاريون خاص ڪم ڪندڙن ۽ ڳوٺ جي اڳواڻن جون ٿينديون هيون. باقي لاءِ مارڪٽ ڪافي سمجهي هئي. جيل اماڻڻ يا کولي مارڻ کان مارڪٽ ٻوڏڪ ڪارگر لڳتي. اها نه ڪهڙج سارو ٻيهر ٻيهر ڏي ورتي ٿي ۽ ڳوٺن ۾ مارن جو پراءِ پري شهرن ۾ ٿي پيو. جيلن ۾ به تبديلين جي ڪجهه هلڪائي ٿي ٿي. تنهن کان سواءِ بي دخلين، مسطرن ۽ مال جي وڪري جو نه ٿو ڪو پئي پيو. اکين اڳيان هارين جو رهيو ڪهيو، ڪين جهڙن اکين ۾ تالان ٿي ويو، جو هنن دل تي پٿر رکي ڏنو ۽ سڌو.

چئن ٻيون جڳهون ٿيون ”سوراج پون“ ۾ سرڪار قبضي ۾ رکيو. سوراج پون اندر اسپتال جو مال ۽ دوائون به ضبط ڪيون ويون. ۾ جاري ٿينهن اسپتال بند رهي، ۾ پوءِ ويجهي پارڪ ۾ هڪ کليل اسپتال جاري ڪئي وئي. وجهه ملندي اها اسپتال سوراج پون ڀوسان هڪ ننڍڙي جڳهه ۾ کولي وئي، جتي ادائي سال هلي. انواه هئا نه اسانجي رهڻ جي جڳهه آئند پون به ضبط ڪيو ويندو، جو جو الڪم ٽڪس جي هڪ وڏي رقم پورڻ کان انڪار ڪيو هوم. اها ڏي ۱۹۳۰ ۾ پناجيءَ جي ڪمائيءَ تي ٻڌل هئي، جا هن هليل ڪري نه پري. سال ۱۹۳۱ ۾ دهليءَ واري ٺاه بعد الڪم ٽڪس وارن اڳيان مون ڪي حجرتون اٿاريون،

ڪندي. ٿورا مهنا پوءِ اسان ٻڌو ته بهرارين ۾ نير
 سرڪاري پٿرن ۽ رسالن جي بارش وسائي ويئي، جن
 ۾ ڪئپن پي بنياد ڳالهائون لکيل هيون. انهن ۾ خاص
 ڪري اهڙو اشارو ڏنل هو ته جنهن جا اگهه ڪانگريس تي
 ڪيرايا هئا، ۽ انهن تي ڪسانن کي چيهو رسايو هو.
 هيءَ ته مرڳو ڪانگريس جي تعريف ٿي هئي، جا جماعت
 دنيا ۾ ۾ منڊي آڻي سگهي، سا ڪا ٿورڙي شيءِ نه
 ڪين چئي. پر اهو نسورو ڪوڙ هو، جو وڏو ڏيئي
 ٿهلايو ٿي ويو، جنهن ڪانگريس جي عزت ڪجهه گهٽجي.
 پر تنهن هوندي به گڏيل علائقن جي مکيه ضلعن ۾
 هلچل جو سڌ هارين خوب اونهيو، ڇو جو هلچل معافين جي
 سوال سان گڏجي سڏجي ويئي. هن پيري ۱۹۳۰ کان
 گهڻو وڌيڪ ۽ با انتظام پهرو ورتائون. شروع ۾ ته
 ڪجهه ڪل خوشيءَ جو به رنگ هو. هڪ نهايت مزيدار
 قصي جو احوال اسان وٽ ڳوٺ بگليا، ضلع راءِ پريليءَ
 مان آيو. پوليس جو هڪ ٿولو ڳوٺ ۾ مال جي
 ضبطيءَ لاءِ ويو. ڳوٺ البت سڪيو ۽ ڳوٺاڻا ڪجهه دل
 وارا هئا. اڳتي وڌي ڪامورن کي عزت سان ڳوٺ
 ۾ وٺي آيا ۽ سڀني گهرن جا دروازا کولي کين استعفا
 ڪيائون ته جتي وڻيو اُتي وڃو. مال وغيره جون
 ضبطيون ٿيون. پوءِ ڪامورن کي وهاري پاڻ سوپاري
 به ڏنائون. ويچارا هيڏي عزت ڏسي لڳي ۽ ششدر ٿيا.
 پر اهڙا سهج ڪي جزوي ٿيا ۽ جلد ئي ڪل خوشي
 نه ويندي رهي، پر انسان جي شرافت ۽ انسانيت به نه
 رهي. بگليا جو غريب ڳوٺ نياز نٿرت ڪري به
 موچڙن جي ٻچ کان ڪين اچيو.

۱۹۳۱ ۾ جڏهن گڏيل علائقن لاءِ خاص
 آرڊيننس هڪڙو وڌو تڏهن گڏوگڏ سرڪار هڪ سمجھپاڻيءَ
 جو اعلان به شايع ڪيو. هن بيان ۾، بين آرڊيننس
 وارن بهانن، جهان سرڪار ڪنهن ڪيڏا پڪا ڪوڙ پرچار
 متاثر ٿا هئا. اهو سڀ سرڪار جي هڙ هڙ چڙ وارو
 دعوو هو ته اسين نه انهن جيئون ڪوڙن کي ترڪيت
 مان لهوڙي لٽي سگهياسين. هڪ اهڙو ڪوڙ سرڪار
 ڏاڪتا ٻڌي شروعاتيءَ بابت چيو، جنهنجو رد هن
 ڳوٺاريءَ کان اڳ ٿي ڏيئي ڇڏيو. هي سڀ سرڪار
 جا بهان ۽ سمجھپاڻيون ۽ بهانا پڙهي عجب پئي لڳو.
 ايمان ظاهر هو ته سرڪار جا حوصلا ڄاڻا نه هئا ۽ نسُون
 بستيون هيس. تنهن ڏينهن اتفاق سان اسين جي
 پورٽان شهزاده چارلس ٽئين جو هڪ فرمان پڙهيم.
 جنهن مسوعي فرقي کي سلطنت کان ٻاهر نهڪائي ڏني
 ٿي ۽ اهو فرمان ۽ سندس سبب هو ٻيو برطانوي سرڪار
 جي فرمانن ۽ سمن جهڙا لڳن. سال ۱۷۶۷ ۾ فرمان
 جاري ڪندي بادشاهه ڄاڻائي ٿو ته ”رعيت کي
 فرمان بردار رکڻ، امن امان ۽ الصاف برقرار رکڻ جا قوي
 سبب آهن ۽ بنا ان کي پنهنجو ضروري ۽ واجب سبب
 آهن مگر اهي شهزاده جي سيني ۾ ٻڙي سمائل آهن.
 ساڳيءَ طرح هن ملڪ ۾ آرڊيننس جا سڃا سبب
 جناب وائسراءِ يا سندس صلاحڪارن جي سڀن ۾ ٻڙي
 نه هئا، جنهن ٻڙي کي سڃڻا پئي نه ڪهڙا
 نه پر جيڪي سبب سرڪار سرڪاري طور ظاهر
 ٿين ٿا انهن سبب سرڪار ۾ برطانوي حڪومت
 نه پر ڇاڪاڻ ته هنن طرح وڏي ڪهڙو ڪمال

جو ڏٺو سو سڀني کي گوء ڏيئي ٿي ويو.

گڏيل علائقن ۾ جنگ جو زور پهرايڻ ۾ هو. کانگريس جي زور ڪري سرڪار هارين کي چڱيون معافيون ڏنيون، جيتوڻيڪ اهي اسان کافي ٿئي سمجهيون. اسانجي گرفتارين بعد جلد وڌيڪ معافيون ڏنيون ويون. عجب ته اهو جو اهي معافيون اڳ نه ظاهر ڪيون ويون. اهي اسين تڙ تڪڙ ۾ خيال بنا انڪار نه ڪريون ها. پر سرڪار جي مراد ئي اها هئي ته معافين جو جس مٿان کانگريس کي ملي. سرڪار هڪ طرف کانگريس کي چڪنا چور ڪرڻ ۽ ٻئي طرف هارين کي جهجهيون معافيون ڏيئي ماڻ ڪرائڻ چاهيو ٿي. انهن به ٿيو جو جهجهي ۾ جهجهيون معافيون اٺي ملين جتي کانگريس جو زور گهٽو هو. انهن جهجهين معافين ڪري زرعي مسئلو ڪو حل ڪين ٿي ويو، پر ڪجهه مڙيوئي هلاڪائي ٿي. ڪسان جي مقابلي جي تيزي ڀري ٿي ۽ ملڪي جنگ جي خيال کان اسين البت ڪه زور ٿياسين. انهي ملڪي جنگ ڪري هزارين ڪسان مصيبتن هيٺ آيا ۽ ڪيترا نه تباه ٿي ويا. پر جنگ جي زور ڪري لکين ڪسان کي حالتن پٽالڊر وڌي ۾ وڌيون. معافيون مايون ۽ هو ڪيترين گهپين ۽ آزادن کان بهي پيا. انهن وقتي ۽ ٿورڙن فائدين ڪري ڪسان جو ڪو پيڙو پار ڪونه ٿيو، پر جهڙا ڪي ٽهڙا اهي سڀ کانگريس جي هٿ پچاڙ ڪري ڪين پلاء پيا. اهي عارضي فائدا گهٽو ڪري سڀني ڪسان ماڻيا، جيتوڻيڪ منجهن ڏاڍن مڙسن ته ڏاڍايون ٿي سڀيون.

۾ شايد هُو به ڪلو سان گڏجي چون ها :

” انسان کي ليڪ خُوف خطر ٿو ٿي ڪري ،

هڪ خُوف جي سبب کان پوءِ آزاد آهيان ،

امڪان ٿاه مون سان ڪو زورِي زنا ڪري ،

حسو ڪر انهيءَ ۾ راضي ۽ دلشاد آهيان . ”

سرڪار جي مٿي ۾ اُن اچي ويٺو هو ته ڪانگريس

هن پيري استرين جو فائدو وٺي استرين سان چيل

پريمدي ، چوڻ جو ڪن هڪٻيون سزائون ٿي مليون ۽

ساڻن چڱو ورتاءُ ٿي ٿيو. اهو سرڪار جي من جو هڪ

نوٽو هو. ڪر پنهنجون استريون گهر مان ڪڍي جبل

اُماڻڻ چاهيندو. اڪري جڏهن چوڪرين يا استرين

هليل ۾ پورو ورتو ٿي ته ٻين ، ڀائرن ۽ پٽارن جي

اجازت نٿا ، يا ٻيو ته سڻڪار بنا ، پر سرڪار فيصلو

ڪيو ته گريون سزائون ڏيئي ۽ پڙو ورتاءُ ڪري به

استرين کي بي همٿ ڪئي . منهنجي ٽن ٻين جي

گرفتارين ۽ سرائي ڪالپوءِ الله آباد ۾ ڪيترين لوجوان

جوڪرين ، اڪري ۱۵ يا ۱۶ ورهين جي ، ٻاهر گڏجي

صلاح مصلحت ڪئي ته هاڻي ڇا ڪجي . بي آزمودگار

پر پرحوش هيون ۽ ڪن ٻئي جي صلاح ڪندي هئي .

هڪ خالگي گهر اندر گڏيون ته سڀني کي گرفتار ڪري

ٻن ٻن سالن جون سخت سزائون ڏنيون ويون . هي

هڪ ننڍڙو واقع ٿيو ، پر ملڪ ۾ هن جهڙا ڪيترن واقعا

ٿيا. جن استرين کي سزائون مليون ، ٽن مان گهڻن سان

مردن کان وڌيڪ سڻڪيون ڪيون ويون . مون به پوءِ

ڪيترن درد پويا احوال ٻڌا ، پر جيڪو احوال بمشيءَ ۾

ميران پٽ (منڊلين سليم) پنهنجن ۽ ٻين ساٿي قيدياڻين

هو، تنهن کي دٻائڻ لاءِ ٻين طريقن جي ضرورت ٿي.
 انهن وٽ نه هيون موٽرون، نه ٺاڻا، نه ملڪيتون جي
 ضبط ٿي سگهن. تنهنڪري سرڪار جي دٻدٻولس
 جو هڪ مزيدار اثر هي ٿيو جو جيڪي ”سرڪار جا
 ٻچ“ هئا سي لٽڪڻ لڳا. منجهانئن ڪي ٽرانڊز
 حالتون ڏسي، ڪانگريس سان نٿا ڪرڻ لڳا هئا.
 پر اهو هاڻ سرڪار ڪيئن ٿي سهي سگهي. هاڻي
 ته سڪڙي وفاداري ڪافي نه هئي. ۱۸۵۷ جي غدر
 واري نائيري مسٽر فريڊرڪ ڪوٽل جو چوڻ هو ته
 حڪومت کي، ”وفاداري ڪپي، پر پوري، ٻڪي ۽
 عملي وفاداري. حڪومت رعيت جي فقط آڻ هجڻ
 تي تڳڻ ٿئي چاهي.“ سال کن اڳ مسٽر لائڊ جارج
 برطانوي لبرل پارٽيءَ جي اڳواڻن بابت، جي ”نیشنل
 گورنمينٽ“ سان وڃي مليا هئا، هن ريت چيو ته،
 ”هيءَ سانڊن وانگر سٽرنڊز جيوڙ چمبا جي جهڙو حال تهڙو
 رنگ وٺن ٿا.“ اسانجي ماڪ جو حال به هاڻ اهڙو ٿيو
 جو خاڪي رنگ ٿئي هليا. پوءِ ته ڪيترن وفاداريءَ
 جا تڪا رنگ لانا ۽ راڳ روپ ڪندي حاڪمن لاءِ
 محبت ۽ عزت جا اظهار ڪيا. اهڙن کي سرڪار جي
 فرمانن، بندشن، منع نامن، رات جو نه نڪرڻ جي حڪمن
 جو ڪهڙو اونوڻ چيو ڪين ويو هو ته اهي سڀ بي وفا
 ۽ غدارن خلاف هئا، جن مان وفادارن کي ڪوبه هرج
 ڪونه هو. تنهنڪري انهيءَ ذات جا ڀاتي مڙي ۽ ويهي
 هن هل هنگامي جو تماشو ڏسي سگهيا ٿي ۽ جو خوف
 ماڪ ۾ ڇانيل هو، تنهن جو ڪين ذرو به فڪر ڪونه هو.
 ”فائٿ“ (Faith) ”وفا“

غريبن جي هٿي. پر بمشيءَ جهڙن وڏن شهرن پر قصور تي
بدلجي ويو. اتي نه واپاري ۽ ڏنڌي فرقي جي ببت
کي ڳري لت ٿي لڳي. اتي نه سرڪار جي رڳي ڏمڪي
ٿي، جا ڪا سڪي نه هئي، هونديون ڄر ساه سڪائي
چڏيو. هڪ ڀاي پر هيسبل واپاريءَ بابت ٻڌم ته بوليس
ڪيس بچن لکن جي ڏنڊ ۽ قيد جي ڏمڪي ڏني.
مئجس گناهه ايترو هو جو هو ڪڏهن ڪڏهن ڪانگريس
کي چنڊو چيو ڏيندو هو. اهڙيون ڏمڪيون نه عام
جامهون ۽ سو به ڊگڙ نالي ماڻو نه. بوليس جي هٿ
پر ڪل اختيارون هيون ۽ روز ائين جي استعمال باب
پيو ٻڌو هو.

جيڪي ڪجهه سرڪار ڪيو ڪرايو، تنهن تي
اسان ڪانگريس کي، مان لائق ڀاڻيان نه اعتراض ورتا
جو ڪو حق آهي، جينوئيٽڪ شرافت جي نظر کان
ڏسو ته هن بيمر جي آغوش ۾ ڇلڻ خلاف هيترو چور
۽ جبر بهيڻڪ اعتراض جوڳو هو. جي اسين حڪومت
خلاف اڻلائي، قدامت، چاهي آغوش ۾ ڪٽنداسين ته هو
به هر طرح مٽايو ڪندڙ. گهر وٺي ڪرسي تي ليٽي
اٽلاب ڪين ٿيندا آهن، پوءِ چاهي ڪي شخص ٻئي
پاسا مارڻ به چاهين. ڪو به شخص هن ڪمر ۾ هٿ
وڃي نه سڀ لوڪ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي پوءِ وڃي.
الهيءَ ڪري مسڪيا آسودا ماڻهو ورلي اڻلائي ٿيندا
آهن، پوءِ ڪري ڪي حروي شخص وهنوار جي نظر
کان مردڪ ۽ پنهنجي طبقي جي خيال کان پنهنجن
جا دوشي بچن ٿا.

پر عام مٿي جنهن تي قومي تحريڪ جو سچ پچ مندر

چڪايو هو. پر ٿلهي ايڪي تعليم يافتہ ۽ وچولي درجي وارا جنگ کان منهن موڙي رهيا هئا، جيتوڻيڪ بنه ناممڪن سمجهڻ به سندن لاءِ ڏکيو هو. الاڻي ڪيئن اها ڳالهه ڳنڍ ڪئي ٻڌائون ته ڳانڍاڇي ۽ جي اچڻ سان جنگ ٿري ويندي. بل به هو سوئي من به آين.

مطالب ته ۱۹۳۲ ۾ سرڪار خود پيش قدمي ڪئي ۽ ڪالگريس هميشه بچاءُ ڪندي رهي. مڪاني ڪالگريس ليڊر سرڪاري اعلانن جو وسڪارو ڏسي واڙا ٿي ويا. پر تڏهن به ڪالگريس جو سڏ گهڻن ئي اونايو ۽ قانون توڙڻ وارن جي ڪمي ڪانه رهي. انبر شڪي ئي ڪولهي ته ۱۹۳۲ ۾ ۱۹۳۰ کان سرڪار جو مقابلو گهڻو سخت ٿيو، جيتوڻيڪ ۱۹۳۰ ۾ وڌيڪ ڏيکاءُ ۽ خاص ڪري وڏن شهرن ۾ پٿرائي ٿي. ايتري قدر سختيون سهندي ۽ چمچي ڪئي ته بنهه آهنسڪ رهندي به، ماڻهن ۾ جوش ۱۹۳۰ کان گهڻو گهٽ هو. ائين پئي لڳو ڇو ته اسين لاچار وڙهڻ نڪتا هئاسين. نڪي ڪي به سال پوءِ جنگ ۾ اڳي وارو شان شوڪت رهيو. سرڪار به وقت آهر ڪالگريس خلاف ڪاٺ ڪهاڙا ڪئي نڪتي. سارو ملڪ ڇو مارشل لا هيٺ هو ۽ ڪالگريس کي ڪنهن به پيش قدمي يا آزاد قدمي ۽ چووجهه ڪين مليو. پهرين ئي ڪڪڻ بيمال ڪري ڇڏيس ۽ سرمائيدارن ۾ به جي سندس حامي هئا تن کي هيسائي ڇڏيو. سرڪار انهن جي ڪيسن ۾ هٿ وڃي وڌا ۽ ظاهر هو ته جي شخص تحريڪ ۾ شامل ٿيندا يا ڪا به مدد ڪنداسي پنهنجي جان مال تان آهو ڪٽندا. ان ڳالهه جو مڏيل علائقن ۾ ڪو گهڻو اونو ڪونه هو، جو اتي ڪالگريس

ٿيندي. سندس - لهو لو ڏسي مولڪي ڪا وڏو ريسنگر
ياد ايندي آهي، جا شائينگي ۽ پاڪيزگي ۽ ئي اهڙي
مستعد جو مجال ڪو گهو لڳا سندس اڳيان زبان مان
ڪڍي: جي ڪهن ڪڍو نه ٻڌي دل ٿي ويندي. اها
اخبار محض علم يافتن ۽ آسودن لاءِ آهي. هن اخبار
لاءِ جي زندگي ۽ جو آهو اولداهو، ڊڪ درد ۽ جهيڙي
جهڻي جو طرف آهي ٿي ڪونه. ٻن ٽن ڏن اخبارن
اڳيان به هندو وارو وڏو ريسنگر جو لهو لو اکين اڳيان
وڃي ٿو. پر سندن لڳل ڪچسو ۽ ٻڙهندي بهه ڪڪ
ٿيو پئجي.

ٻڌو هو نه سرڪار ڳچ وقت کان تياريون ڪيون
هيون ۽ دل ۾ دوس نه ڪڍندي ٿي اهڙو واجت وڃايان
جو ڪالگريس جون وايون بنال ڪري ڇڏيان. سال
۱۹۳۰ ۾ چين حالتون بگڙنديون ٿي ويون ٿيئن لوان
لوان آرڊيننس ڪڍڻا ٿي پيس اڳ، اڳرائي ڪالگريس
جي هئي. سال ۱۹۳۲ ۾ قصو ٿي اٿو ۽ جتي ڪتي خود
سرڪار وٺي ڇاهه ڪئي. موڪلي ۽ پرائيڪ اعلان جا
مٿا ٿي سٺا سامع ڪري، هو قسم جون اختياريون وٺي،
ٽن جو استعمال ڪيائين. سنڌائون پي قاعدي، جيڪي هيون،
ملڪت هيون، موٽرون، بشڪن ۾ ٿاڻا ضبط ۽ ميڙ ۽ جلوس
ٻڌ، اخبارن ۽ جانيشن ٿي جوڪي. هوڏانهن گانڌيجي
ڪري ورڪنگ ڪاميٽي ۽ جا ميمبر ٽي الحال
هائي ۽ جي ٽرڪ ٿاڻا لاءِ خواهه هئا. ڪي مون
سڄي وينا نه هنڪ لڳي ٿي هئي ۽ وٺي نه
تاهه لاءِ تيار رهڻ ڪي. سرحد ۾ گڏيل علائقن
تحتيڪس خلق جو ڏيان ايندڙ جنگ ڏي زوري ۽

جي نظر کان، چڱي عمدي درجي جون آهڻ. دنيا جي سوالن تي سندن منجهس ۽ سمجھڻ لاءِ، البت تنگ دل، پر قابل ۽ سمجھدار ۽ خبرو ٿين ٿا. انهن اخبار نويسيءَ جي لحاظ کان شايد هندوستان ۾ سندن مٿ ڪونهي. پر ملڪ جي سياسي سوالن بابت ايتري دوطرفي ڪن ٿيون جو اونهائيءَ تان لهيو اچيو پٽ پون، ۽ ڏکين نازڪ وقتن تي دوطرفي اهڙي جو بڙاري رڙورڙ مچائي ڏين ٿيون. پوءِ هندو سرڪار جا چاڙتا ٿي، مارجاتا جو ليڪو لنگهي، زبردست ۽ زهريلو پرچار ڪن ٿيون.

انهن چند چونڊ انگريزي اخبارن اڳيان اسان جون هندوستانی اخبارون ساديون بيسيون لڳن ٿيون. ٺاٺي جي تنگي ته بيٺل ٿي هوندي ۽ هوڏانهن مالڪ سڌارڻ جي ڪوشش به نه پيا ڪندا. سندن ڏينهن ڏينهن ڏکيو گذري ٿو ۽ سمجھڻ لاءِ عملي مٿان ڪا به تڪليف رهي ٿي. اخبار جو ڏيک ویک سادو ۽ اشتهار ڪثري اعتراض جوڳا، ۽ سياسي ٿوڙي ٻين سوالن بابت سندن رخ هوش کان وڌيڪ جوش ۽ هوءَ هوءَ وارو. قدرتي شايد ائين هجي ته قوم جوش وهڻي آهي ۽ قدرتي ته انگريزيءَ ۾ لکت، سو به سليس ۽ زوردار نوع ۾، سولو ڪم ناهي. پر سچو سبب اهو آهي ته مدت کان دٻاءُ ۽ جهڙ هاندو اچي ٿو، جنهن اندر ۾ ايتريون ڳنڍڻيون پيدا ڪيون آهن جو هر ڪنهن ڳالهه تي جوش خروش اٿل کائي ٿو. خبرن ۽ ڇپائي صفائي جي خيال کان، هندوستانی اخبارن ۾ شايد مدراس جي ”هندو“ اخبار پهرين نمبر

پر سچ ۽ سچڻ جي ڪري اميد رکي؟ پر تڏهن به هتي
 چٽائي ۽ جڙواڳي الٽ جهڙي ٿي لڳي. پر
 نئين مان حاڪمن جي چڪنا جوڙ ٿيڻ جو اندازو مليو
 ٿي ۽ اهو به ته ڪيتري قدر مدت کان پاڻ ڏي رهيا
 هئا. شايد سندن اباڏو غصو اسانجي ڪنهن ڪئي يا اچي
 ٿي ڪين هو، پر هي ڏسي ٿو ته ڪيئن ته حڪومت
 وڃائڻ جي پوئو ڪنڊاڙو ۽ ستايو هو. جن حاڪمن کي
 پنهنجي طاقت پر ايمان رهي ٿو، سي هن ريت وڃڻ نه
 ويندا آهن. هن صورت ۽ هن صورت جو فرق به وڏو ٿي
 هو. هن طرف سُن ٿي سُن هئي. پر اها سُن شانائتي
 ۽ پالمرادي نه، پر جيلن ڪري، خومن ڪري، پوڻ
 ٻڌڻ ڪري هئي. هي اهي پوڻاڙيون نه لڳايون وڃن
 ها ته بيهڪ هڻ طرف به هوءَ هوءَ ڪرڻ، وڌاءُ آواز
 ڪرڻ ۽ ڏوڙيو وڃائڻ کان ڪين رهي ها. هن طرف
 لاءِ هڪ ئي ڳڙ کي کليل هئي: بي قاعدي پٿر ۽ لپٽون،
 جي هر هنڌ ٿڌايون ويون.

انگريزن جي احسان به هن هڻ جوڙو ۽ هنجوچي ۽
 پر وارو وڌايو ۽ پنهنجا ڳچ وقت کان لڪل ڊبل خال
 کولي ظاهر ڪيا. رواجي طور سنڌيائي لکڻو پوڻ ٿو،
 جو جو سندن: ڪيترا خريدار هندو سنڌيائي ٿي ٿا، پر
 جڏهن پنهنجي نري ويو تڏهن سڀ جهلون دف ٿي
 ويون ۽ اسان انگريز توڙي هندو سنڌيائي ۽ جي من اندر
 جهلي پائي ڏٺو. هڪ هڪ ڪري انگريزن جون
 ايمارون ملڪ مان گنديون پيون وڃن ۽ هن وقت
 نئي ڪي اڏڙيون وڃي پيون آهن. جيڪي رهيون
 ڪيون آهن تهن ڪهڙيون خرون ۽ چٽائي ۽ صفائي

لڳو ته قلندر پٺيان ڪتا پلي پٺوڪ ڀڙڪن، پر قلندر
وات وٺيو ويندو. هن ويڇاري کي به في الحال وسري
ويو ته ڪتا جيئن به چا پوئڪندا ۽ ٻاهر نه سڀني جا
پوت ٻڌل هئا.

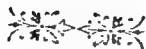
پر تنهان ٽپرس جي ڳالهه هيءَ هئي جو ڪانپور واري
فرقيوار فسادن جو گهائڻهو به ڪانگريس جي گلي به
لٽڪايو ويو. انهن خوفناڪ ڪاٺورن جا احوال ڏيئي،
ٻارون ٻار اهي ڪانگريس تي ثقيا ويندا هئا. دراصل
وڳو ڪانگريس ئي اصيلا ٻڌو ۽ شرافت ڏيکاري هئي ۽
هڪ پنهنجو سپر بلدان ڏنو هو، جنهنجو دڪ ڪانپور
۾ هرگروه ۽ هر فرقي جي دل تي پيئل هو. فسادن جو
ٻڌندي ئي ڪانگريس جي ڪراچي اجلاس هڪ ڇاڄ
ڪاميٽي وهاري، جنهن مهنا پورهيا ڪري هڪ ٽلهي
رپورٽ ڪڍي، جا سرڪار هڪدم بي قاعدي ٺهرائي،
چپيل ڪاپيون ضبط ڪري، شايد ناس ڪري ڇڏيون.
هن طرح ڇاڄ ڪاميٽيءَ جا پورهيا برباد ڪندي به
سرڪار جا حامي ۽ انگريزن جون اخبارون اڃا فسادن
جو ڏوهه ڪانگريس جي در تي رکڻ کان لٽيون گسن.
”سچ ته بينونلچ“ خاطري اٿم ته هن توڙي ٻين ڳالهين بابت
سچ نيٺ ثابت ٿيندو، پر ڪڏهن ڪوڙ کي ٻوڙ پائي
پچڻ ۾ وقت ٿو لڳي.

ڪوڙ جو ڪم ٿو ٿئي، جنهن ختم بند
ان مان نڪري هر طرف ٿي پونءِ گند
سچ بلند آ نيٺ غالب ٿو ٿئي
توڙي ان ڏي ڪو توجہ ڏئي نه ڏئي.
تنهن وقت جنگ ڪري حوصلا جاءِ نه هئا ۽ جوش

۴۲۔ - هٺر جو جو

سال ۱۹۳۲ جا شروعاتي مهنا دولتن نه ۽ خاص هن
ڪري نه عجب هو جو انگريز عملدارن ڏاڍي هوءَ هوءَ
۽ هٺر جو جو کڻي مچائي. ندين وڌن رڌو رڌو لڳائي نه
ڏسو اسن ڪهڙا نه سدورا ۽ سالتڪا آهنون ۽ هي
ڪالگريس ڪهڙا نه ندورا ۽ وڻهون ڪهڙا آهن! جي ڏسو
نه ٿا نه اسن لوڪشاهي ۽ جي حق ۽ ڪالگريس
نه ڪنهن شاهي آهن. سندن پرڀيدت نه پالڪي ڪنهن
نه نه ڪنهن سڏائي ٿو! پاڻ ٿا، پنهنجي جڳمڙسي ۽ ٿا
ٻاهر ويندي، هنن ويچارن کي آرڊيننس، حق غصب،
اخبارن جا اوت بند، ٽائين ملڪتن جون صطهون،
ڪنهن به قيد ۽ بنا اهڙا روزمره جا حسيڙا ڪم ڇڻ
وسري ٿي ويا. هنن غريبن کي برطانوي حڪومت جي
مزاح شريف جي ڇڻ نه ڪم ڪانه رهي. سندن وڙيو
ڪي اسانجا هم وطني، سي نه سُر وٺائڻ لڳا نه ڏسو هي
ڪالگريس (جي جبلن پر هئا) ڪهڙا نه خود غرض آهن
۽ اسن نه ماهوار ٽن چئن هزارن تي ڪنهن نه ڏهون ڳهون
ٻيا. ننڍا جڳمڙسي سڙائون نه ناهي ٻڌيون، ۽
رؤنگ هر ڪالگريس تي ٽن لک يا ڏهه لک اسان
کي وعظ ڏيندا وڌندا هئا. هٿان سر سبهيوئل هور، هند
وزير جي عاليجاه ڪرسي ۽ ٿا ويهي معتبر نموني آڳا

دليريءَ جو جوش، بي درد ظلم ۽ ذليل بزدلي، سي
 سڀ اسانکي کاڌي کڻي ويندا؟ اسين ڪهڙي سفر
 تي سنڀريا هئاسين؟ آئينده اسانچين اکين کان لڪل هو
 ۽ چڱو جو لڪل ئي هو. اسان لاءِ ته اڄ به قدرتي پوري
 اندر هو. پر ايتري خاطري هئي ته چڪريون، قربانيون
 ۽ سختيون اڄ به آهن ۽ سڀان به ساڳا هونديون.
 سڀان مرد نعین سر ڪندا جنگ جاري،
 ڪندي جن جي خون کان زمين آه و زاري،
 پهلوانن اڳيان ڪندا شير وارا،
 ڪنديون خوبصورت نگاهون اشارا،
 ٿلهن ڇا ڪريون پاڻ: آسائشي رنگ،
 ڪ جنگي ڇمڪ سان رڇايون عجب رنگ،
 يا پوري اڪيون باغ آميدن سان ٺاهيون،
 يا انڌي نراسائي سان ٺن ڪي ٻاهيون،
 ۽ ڀانيون حياتيءَ جو سڀ ڪجهه ادا ٿيو،
 خبر ناه پر روح جو جال ڇا ٿيو.
 مٿيو آرنولڊ

۱. وڙهي ڀرڻدي ۽ انڌي ٻاڏاشه خود ڪانگريس ۽
 ۲. وڙهي ڀرڻدي جي ڪاميٽي جي ثابتي هئي.

منهنجي استري بمشيء پر بستري داخل، پنهنجي
بهراريءَ تي خار کائي رهي هئي. مان اچي ۽ پئي پٿرون
هلاچل ۾ ڪاهي پٿرون ۽ جلد پنهجي پٿرن کي سال سال
جون سزائون پڻ ماريون. تون دوست جي اندر ايندا
هئا تڻ معرعت پڳل نئل خسرون اسان کي پهچي وينديون
هيون. ڪجهه خسرون مڪالي هشتيوار اخبار مان ملنديون
هيون، جا جبل ۾ اسان کي ملندي هئي. اخمارون مٿان
ڪاٺ ڪوٺ کائي جي ڏاڍي سستي هئي ۽ ڳر مان سزائون
جو پڻ بيل هون، جنهنڪري گهڻي قدر ڏکا هئي
پاهريون حالتون سمجهندا هئاسين. ڪن ڀرڳڻن ۾ لـ
گرفتار ڪيل يا سرا مليل جو نالو ظاهر ڪرڻ ۾ گناه هئو.

پس هن دامن اسين ليني جبل ۾ باهرين جنگ کان
جدا يو رڳ رڳ ۾ منجهس ٿاڻيل هئاسين، باهران
ڪٽي، پڙهي يا هن ڪمن ڪارن ۽ ڳالهين ۾ منهنول،
يو من هميشه جبل باهر نڪرڻ ڏي مائل هو. ڏسڻي
ٿوري، پر سڄي ٻچ اڏا هئاسين. وقتي آسون اُميدون
آڻي اوليو ڪٿي ئي وٺيون، وقتي ڪنهن پُل ڇڪ
۽ ڪاوڙ يا هئاسون. منهن ڪمزوريءَ يا ڪوڙي
مٿي شرم اچي هئي. وقتي وري ساڳيءَ والڪر
مٿي ۾ سر ڏرندڙن سان ڏسندا هئاسين. پوءِ
مٿي ڇڪ ڏيڻ کان پوءِ منهن ڪٽين سان جڏهن
۽ ٻيا هئا تڏهن ڪوڙ ۽ خيس الڳالي
ڪيڙي ڪهڙي ڪهڙي پوءِ ڪتب ڪاڻبو هو
۽ ڪهڙي ڪهڙي ڪهڙي ڪهڙو

انهي آياجي ڏينهن ساوي ديس ۾ گهٽوئي ڪجهه
 ٿي گذريو. اسان کان ٿورو ئي پري، الله آباد شهر ۾
 پوليس ۽ فوج، ماڻهن جي انبوھن سان ٽڪر کاڌو ۽
 سپاويڪ ڪيترا مئا ۽ ڪيترا ڦٽيا. سڀ جيل قيدين
 سان گاهيت ٿيڻ لڳا. شروع ۾ سڀ ضلع جيلن ڏي اماڻيا
 ويا ۽ باقي جيڪي بچيا سي پوءِ ٺيٺي ۽ سينٽرل جيلن
 ڏي موڪليا ويا. پوءِ ته سڀ جيل ٽنٽار ٿي ويا ۽
 شاهي ڪچا جيل به کلي ويا.

اسانجي ننڍي يارڊ ۾ ٿورا چٽا رکيا ويا. منهنجو
 پراڻو ساٿي نرمدا پرساد، رنجيت پنڊت ۽ منهنجو سؤت
 موهنلعل نهرو. هن ننڍڙيءَ بزرگيءَ اندر هڪ نئون
 انسان برنارڊ البوهارڊي، لنڪا جو هڪ نوجوان به داخل
 اچي ٿيو جو بالسٽري پاس ڪرڻ بعد تازو ولايت کان
 موٽيو هو. منهنجي پيٽ ٽاڪيد ڪيو هوس ته اسانهن
 مظاهرن ۾ بهرو نه وٺي، پر هڪ وار هُج ۾ اچي
 ڪانگريس جي چاوس ساڻ ٿي هليو ته ڪاري لاري
 ڪنهي هٿ اماڻي ويس.

ڪانگريس ۽ سندس اڪيچار پرائٽڪ ۽ ٻيون مڪالي
 ڪاميٽيون ته سڀ بي قاعدي ٺهرايون ويون، پر
 ڪانگريس سان گڏ سڀ قسم جون همدردي يا چسف
 سنسٽائون، مثلاً ڪسان سپائون، مزدور منڊل، نوجوانن
 جون ليگون، شاگردن جون جماعتون، قومي وديا پيٽ
 ۽ وديالا اسپتالون، پستڪالين، سؤديشي ڌنڌا، نيز سياسي
 جماعتون به بي قاعدي ٺهرايون ويون. لکيون ياداشتون
 لکتيون، جن ۾ هر هڪ وڏي پرائٽڪ مان سؤن سنسٽائون
 جا نالا درج ٿيل هئا. سڄي ملڪ لاءِ ياداشت ته هزارن

ڏيئي ڇڏيون. ناگرڪ حثن جو خالو ڪم وٺو ۽ اختياري وارا جيڪي وٽس، سو ماڻهن ۽ ملڪين سان ڪري سگهيا ٿي. حق اعلان ٿيو ته سارو ملڪ گهرو ٿي هيو هو ۽ سڀ ڪجهه مڪاني عملدارن ٿي ڇڏيو ويو.

ساڳئي ڏينهن (۴ جنوري) آرڊيننس عيبداد ٿيئي جهل اندر اسانجو به ڪيس هليو. شروعاتي ۽ ڪي ۶ مهينا سمن سزا ۽ ڏيڍ سؤ روپيا ڏنڊ وڌا ويا. مولڪي به سال سمن سزا ۽ پنج سؤ ڏنڊ (ڏنڊ هي بدلي ۶ مهينا وڌيڪ سزا). ٻنهي جا ڪاه ساڳيا ۽ ٻنهي مٿان ساڳيا حڪم تعميل ۽ ٻنهي حڪم جي انحصاري ڪري نه ٿي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ٻئي گڏ ڪرمار ۽ ساڳئي قلم هيٺ سزاياب ٿياسين، پر ڪهڙو نه سرائن ۾ فرق! باقي اها ساڳاهه هئي جو مون ضلعه مئجسٽريٽ کي اطلاع ڏنو هو ته حڪم جي ڪا به پرواهه نه ڪري مان بهڻي ويندس. شروعاتي ۽ اهڙو ڪو اطلاع ڪونه ڏنو هو، پر سندس لڪڻ جي خبر اڃان به ظاهر ٿي چڪي هئي. سزا ملڻ بعد شروعاتي ۽ مئجسٽريٽ کان پڇيو ته ڇو مولڪي هڪ سزا ڏني وئي آهي؟ اهو فرق فرقيوار لحاظ کان وڌيڪ آهي ڇا؟ هي ٻڌي مئجسٽريٽ سمجهي پيو ۽ حاضرين سڀ مشڪل ٿيڻ لڳا.

(۱) سر سيمپسن ٿر هور، هندوستان، هائوس آف ڪامنس ۾ ۲۴ مارچ ۱۹۳۲ ۾ چيو هو ته ”آءٌ قبول ٿو ڪريان ته جيڪي آرڊيننس شايع ٿيا آهن سي نهايت سخت ۽ ڪرڙا آهن. اهي هندوستان جي زندگيءَ جي هر هڪ لنگرڪ سان لاڳو آهن.“

حقيقتون نظر انداز ڪري هن ريت سڄي قصي تي مٿاڇري
هڪي نظر تي ڦيرائي. تڏهن ڀلا هنن ٻن ذاتي مختلف
طاقتن يعني هند قوميتا ۽ برطانوي سلطنت شاهي ۽ جو آڻ ٿر
مقابلو ڪن ٻن شخصن جي پورن ۽ خفقانن تي منحصر هو؟
يا انهن ٻن تواريخي قوتن جي جنگ ادب آداب ۽ خوش
خيريت پچندي ڪافور ٿي سگهي ٿي؟ گانڌيجي کي
مجبور ٿي هڪ طرف قدم کڻڻو پيو، ڇو جو هندوستان
جي قوميتا نه آپ گهاٽ ڪري سگهي ٿي ۽ نه اهم
معاملن ۾ ڌارين جي آڻ مڃي سگهي ٿي. برطانوي وائسراءِ
کي مجبور ٿي ٻئي طرف قدم کڻڻو پيو، ڇو جو قوميتا
جي خٽ ڪي منهن ڏيڻو ۽ برطانوي سوارٿن کي قائم
رکڻو هوس. ڪنهن وقت ڪير وائسراءِ هو سو نه رڳو نام
روپ جو ڦير هو. لارڊ ارون به هو بهرو لارڊ ولنگڊن وانگر
هلي ها، ڇاڪاڻ ته ٻئي چٽا برطانوي سلطنت شاهي ۽ جا
مڪيتر ۽ هٿيا هئا ۽ فقط ڪو تر مائر ڦير ڪري سگهن ها.
لارڊ ارون نه پوءِ برطانوي سرڪار جو ميمبر ٿيو ۽ جيڪي
قدم هندوستان ۾ ڪنيا ويا سي تسليم ڪيائين. برطانوي
پالسي لاءِ هنن يا هنن وائسراءِ جي ساڪب يا ننڍا ڪرڻ
منهنجي نظر ۾ بيسود آهي ۽ جيڪي هن راند ۾ پاڻ
وندرائين ٿا، تن کي يا نه اهم سوالن جي پروڙ ٺاهي يا
نه اهي ڄاڻي وائي انهن کان ٿارو ڪن ٿا.

۴ جنوري ۱۹۳۲ جو ڏينهن ڄاڻي ياد رهندو. تنهن ڏينهن
سڀ بحث دليل ختم ڪيا ويا. سويل صبح جو گانڌيجي
۽ ڪانگريس پريزيڊنٽ، ول ب ڀائي پٽيل کي گرفتار ڪري
ڪيسن بنا نظر بند رکيو ويو. چار نوان آرڊيننس لکيا،
جن مئجسٽريٽن ۽ پوليس عملدارن کي وڏيون اختيارون

ملڪ کي لڳائي ڪٽيو هو، تن کي ڇڏي ٿاڏيڇي يا ٻيو
ڪو ڪالگريس طرفان ٻيا ڪهڙا حال احوال وائسراءِ کي
ڏئي وٺي ها؟ ماهر هو ته هندو سرڪار ڪالگريس کي
مانع ڪرڻ لاءِ سندرو ٻڌو هو، تنهنڪري ڪالگريس
جي ويجهو نه وڃڻ واري نه هئي. وري ڪنهن ڪاميٽيءَ لاءِ
نقطو هڪ دروازو کليل رهيو يعني آهسته لاهريءَ جو.
ڪمري جائي هن ڪهڙي ڪنهن جي گرفتاري ٿيندي؟ ڪي
وڃڻ کان اڳ چيو ته قوم جي ڪا رهنمائي ڪري وٺي؟
پوءِ به ڪٿي به طور هڪ آهسته لاهريءَ جو لهراءِ
پاس ڪري، ٿاڏيڇي ٻيهر وائسراءِ سان ملاقات ڪرڻ
لاءِ تيار ڪئي، پر ملاقات اڃا جا ڪنهن به شرط شروطن بنا
هجي. سرڪار جو جواب هي هو: ٿاڏيڇي ۽ ڪالگريس
ٻئي ٻيڊنٽ جون گرفتاريون ۽ ساري ملڪ ۾ سخت دٻوڊولس
لاءِ اعلان. ٻئي ڪنهن کي جنگ لاءِ ڌواڻش هئي يا نه
هئي، پر سرڪار نه لاشڪ ڪمري ڪشي تيار ٻيئي هئي.
اسين ڄڻ اندر سوکها هئاسين ۽ هي سڀ خبرون
اسان کي ڏنل ٿي ۽ طرح ڌرو ڌرو ڪري ملهون. اسانجو
ڪميس سال جي ٽئين ڏينهن تي مهمل ڪيل هو،
سو حوالا به هڻڻ ڪري اسان کي وڌيڪ ملاقاتون
مليون ٿي. ٻاهر جيڪو بھت چڙيو ته وائسراءِ کي ملاقات
ڏيڻ ڪهندي هئي يا نه، سو اسان ڄڻ اندر ٻڌو. اهو
بھت اسان کي سڳو نظر آيو. هن ملاقات واري رڳڙي
ڪري بدو سڀ به پورهجي ويو. ڇيائون ته لارڊ اروڻ
ضرور ملاقات ڏئي ها ۽ جي ٿاڏيڇي گڏجي ها ته
سڀ رهنجي اچي ها.

مولائي جبريت لڳي ته ڪيئن هندوستان جي اخبارن

جواهر آتم ڪٿا

ڀاڱو ٻيو

۱۴۔ - گرفتاريون، آرڊيننس ۽ منع ٺاهه

اسانجي گرفتارين کان به ٿينهن پوءِ ڪالڊيجي بهمي
 ۾ لٿو ۽ لٿو سان تازا احوال ٻڌائين. بينگال آرڊيننس
 جو پڙڏو لنڊن ۾ پهتو هوس، جن ڏاڍو بي چين هڪيو
 هوس. هاڻي ٺاٺال جون ڪئين سوکڙيون مليس. گڏيل
 علائقن ۽ سرحد جا آرڊيننس ۽ ٻنهي پرڳڻن ۾ ڪئين رفيق
 قيد. ڳالهه هتان نڪري چڪي هئي ۽ صلح جي ذري
 به آئيد نه رهي. پر پوءِ به ڪو گهات گهڙي ڪڍڻ جي
 ڪوشش ڪيائين ۽ تنهن لاءِ وائسراءِ لارڊ ولنڊگن سان ملاقات
 گهريائين. جواب آيس ته ملاقات فقط هنن شرطن تي
 ٿئي ويندي ته بينگال، گڏيل ۽ سرحد علائقن جي
 آرڊيننس، گرفتارين ۽ تازن وارداتن بابت ڳالهه به نه چوري
 ويندي. (هي سڀ يادگيريءَ مان لکان ٿي، جو وائسراءِ
 جو جواب اڳيان نه آيو.) پر هي سڀ واقعا جن ساري

پندت جواهر لعل نهرو

۸۲۹	۲۰	مٺه کي ڪرڻ	کي طه ڪرڻ
۸۳۰	۲۵	لهن	آلهن
۸۳۶	۲۶	شيوسنگهه	شبرواسنگهه
۸۴۴	۱۱	رعوتواري	وعيتواري
۸۶۵	۱	اسالجي	اسالڪي
۸۶۵	۱۸	ساواڙن	ساوڙان
۸۶۶	۲۶	لٿو	لٿون
۸۷۰	۲	اخلاف	اخلاق
۸۸۴	۱۹	اهرا	اهڙا
۹۰۲	۱۰	لاھڻ	لاهن
۹۱۷	۱۲	عتراصن	اعتراضن
۹۲۰	۲۰	لقطه	لڪتہ
۹۲۰	۲۵	لقطہ	لڪتہ
۹۲۷	۲۲	غضب	غضب
۹۴۰	۱۸	معرفص	معرفصہ
۹۶۴	۴	جوهين	جوڙھن
۹۷۰	۲۱	مخالفت	مخالفت
۹۷۶	۱۱	آجزي	عاجزي

لہ
 راجکوپال تھارہ
 لہ
 پار لبمیت
 ۴
 جھنجا
 اعتراض
 ڈ پار بندو
 کمون سمن
 خطوراک
 یونگین
 ٹنہن گری
 چاہیون تا
 خوبیاک
 سکھچی
 متبان
 چڈیا
 کارحانا
 آڈاویس
 منہنجن کمن ہر
 شرڈا
 لکھ
 چمڈ بندو

لہ	۸	۵۷۶
راجکوپال تھارہ	۴	۵۷۹
لہ	۲	۵۸۲
پار لبمیت	۹	۵۸۹
م	۱۸	۵۸۹
جھنکی	۱۵	۵۹۲
اعتراض	۶	۵۹۸
ڈ پار بندو	۱۴	۶۰۳
کمون سمن	۱	۶۱۶
خطوراک	۸	۶۲۲
پنگین	۲۴	۶۴۰
ٹنہن گری	۲۱	۶۴۳
چاہیون تا	۷	۶۴۵
خولندور	۱۰	۶۴۵
سکھچی	۱۲	۶۵۰
میتان	۶	۶۵۶
چڈیا	۱۰	۶۷۳
کارحانا	۶	۶۷۷
آڈاویس	۲۰	۶۷۹
منہنجن ہر	۲۰	۶۹۳
شرڈا	۷	۷۱۲
لکھ	۲۳	۷۲۵
چمڈ بندو	۹	۷۴۴

ڀانڊاھو

صحيح

حال

غلط

صفحہ ست

ڏسي خيال ٿيو

جال

۱۶ ۴۸۳

ملڪيتون

ڏسي ٿيو

۶ ۴۸۶

ايگهجي

ملڪيتون

۲۰ ۴۸۸

ڳاله

ايگهجي

۱۲ ۵۰۷

سنگهن

ڳاله

۵ ۵۰۸

ڪشت ڪاٿين ٿا

سنگن

۷ ۵۰۹

ملا ٿا وڻ

ڪشت ڪن ٿا

۵ ۵۲۱

رنگ

ملا ٿا وڻ

۴ ۵۲۵

جاچيندو

الڪ

۳ ۵۳۵

مڪيون

جاچيندو

۱ ۵۳۶

آهن

مڪيون

۱۸ ۵۳۸

مٺو ٺٽو وار

آهي

۵ ۵۴۰

پنڊت

خون ٺٽو

۱۲ ۵۴۱

نقط

پنڊت

۲۰ ۵۴۳

نيچ

نڪتہ

۷ ۵۴۷

زميندارن

نيچ

۸ ۵۴۹

کان

زميندارن

۱۵ ۵۵۴

نقط

سان

۲۱ ۵۵۴

چٽين

نڪتہ

۵ ۵۵۷

چٽين

۱۹ ۵۷۳

فهرست

صفحہ

۴۷۷

۴۸۴

۵۰۲

۵۱۹

۵۳۱

۵۴۲

۵۵۸

۵۷۸

باب

۴۱. گرفتاریوں، آرڈیننس و منع نامہ

۴۲. ہڑتوں جو جو

۴۳. بریلی و دھرادون جیل میں

۴۴. جیل جا کھانا

۴۵. جیل میں جانور

۴۶. جنگ آزادی

۴۷. ڈرم چاہی؟

۴۸. برطانیہ حکومت میں

دورنگی اہلی

۴۹. لسی سزا حشر

۵۰. قائدین کی سان ملاقات

۵۱. لوم ڈر وارن میں ذہنیات

۵۲. ہنگامی سوراخ و پورن آزادی

۵۳. اگہوں و لکھن ہندوستان

۵۴. الگ پڑاؤ کا کارنامہ

۵۵. ہک قانونی شادی و لہیہ جو سوال

۵۶. فرنی پرستی و مردار دلی

۵۷. وات - بندی

۵۸. پوکھ

۵۹. علیپور جیل

۶۰. مشرق و مغرب میں لوکناہی

۶۱. ویرالی

۶۲. مونچھارا

۶۳. دلہنوں قبرستان یا زوری

۶۴. وری دھرادون جیل میں

۶۵. بارہن ڈیہن

۶۶. وری بند میں

۶۷. کی لڑا واقعہ

۶۸. آخرین کلام

ایسک : پندت جواهر لعل
 ترجمان
 پروغیسو ذرا اڈداس رتن هل ملک اڈی
 ایس۔ ای۔

جلد ۱۰۰۰ [قیمت ۶-۰-۰] [۱۹۴۷]

سپ حق : واسطہ قائم

چپائینڈر
 قوہی ساهتیم مندل
 ۲۷۔ عامل کالونی
 حیدرآباد سندھ

